

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Gediminas DAVULIS

EKONOMIKOS TEORIJA

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Gediminas DAVULIS

EKONOMIKOS TEORIJA

VADOVĖLIS AUKŠTŲJŲ MOKYKLŲ STUDENTAMS

Antroji papildyta ir pataisyta laida

Vilnius 2009

UDK 33(075.8)

Da 471

R e c e n z a v o :

Vilniaus Gedimino technikos universiteto Verslo vadybos fakulteto dekanas
prof. habil. dr. **Aleksandras Vytautas Rutkauskas**;

Vilniaus universiteto Ekonomikos fakulteto Statistikos katedros vedėjas
prof. habil. dr. **Stanislovas Martišius**

Vadovėlis svarstytas Mykolo Romerio universiteto Ekonomikos ir finansų
valdymo fakulteto tarybos 2007 m. gruodžio 13 d. posėdyje (protokolas
Nr. 2EFV-2) ir rekomenduotas spausdinti

Vadovėlis svarstytas Mykolo Romerio universiteto Ekonomikos ir finansų
valdymo fakulteto Ekonomikos katedros 2008 m. kovo 6 d. posėdyje
(protokolas Nr. 1EK-5) ir rekomenduotas spausdinti

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo
spaudai komisija 2008 m. rugsėjo 25 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L-1) vado-
vėlį patvirtino spausdinti

*Visos leidinio leidybos teisės saugomos. Šis leidinys arba kuri nors jo dalis negali būti
dauginami, taisyti arba kitu būdu platinami leidėjui nesutikęs.*

ISBN 978-9955-19-112-4

© Mykolo Romerio universitetas, 2009

© Gediminas Davulis, 2009

TURINYS

Ivadas.....	7
1. Pagrindinės ekonomikos sąvokos.....	10
1.1. Poreikiai, ekonomikos produktai ir ištekliai.....	10
1.2. Gamyba, paskirstymas, mainai ir vartojimas.....	14
1.3. Ekonomikos problema.....	19
1.4. Šiuolaikiniai pinigai bei jų funkcijos.....	22
1.5. Bendrieji, vidutiniai ir ribiniai dydžiai. Ribinės analizės elementai.....	24
Klausimai ir užduotys.....	33
2. Ūkio tipai bei jo raida.....	35
2.1. Pagrindiniai ūkio tipai bei jo raidos veiksniai.....	35
2.2. Šiuolaikinės rinkos ūkis ir jo struktūra.....	39
2.3. Ekonomikos politika, jos tikslai ir priemonės.....	42
Klausimai ir užduotys.....	48
3. Gamybos kaštai (išlaidos) ir įmonių organizavimas.....	49
3.1. Trumpojo ir ilgojo laikotarpio gamybos kaštai (išlaidos).....	49
3.2. Gamybos kaštų (išlaidų) rūšys ir pelno maksimumas.....	55
3.3. Ūkinės veiklos organizavimo formos.....	59
Klausimai ir užduotys.....	71
4. Rinkos elementai bei jos veikimas.....	72
4.1. Konkurencija ir jos formos.....	72
4.2. Paklausa, pasiūla ir rinkos pusiausvyra.....	73
4.3. Paklauskos ir pasiūlos elastingumas (gebėjimas prisitaikyti).....	82
4.4. Naudingumas ir paklausa.....	95
4.5. Rinkos organizacinės formos.....	99
Klausimai ir užduotys.....	100
5. Tobulos konkurencijos rinka.....	102
5.1. Tobulos konkurencijos rinkos prielaidos.....	102

5.2. Vartotojo pusiausvyra tobulos konkurencijos rinkoje.....	106
5.3. Įmonės pusiausvyra tobulos konkurencijos rinkoje.....	108
5.4. Tobula konkurencija ir efektyvumas.....	112
Klausimai ir užduotys.....	115
6. Monopolinė rinka.....	116
6.1. Monopolija ir rinkos monopolizavimo veiksniai.....	116
6.2. Monopolinės rinkos pusiausvyra.....	118
6.3. Monopolija ir efektyvumas.....	122
6.4. Natūralios monopolijos kainos reguliavimas.....	124
6.5. Kainų diferenciacija ir monopolinės galios rodikliai.....	125
Klausimai ir užduotys.....	128
7. Monopolinės konkurencijos ir oligopolinė rinkos.....	129
7.1. Monopolinės konkurencijos rinka.....	129
7.2. Oligopolinė rinka.....	132
7.3. Pagrindiniai oligopolinės kainos nustatymo būdai.....	136
7.4. Oligopolinės rinkos efektyvumas ir rinkos santalkos rodikliai.....	140
Klausimai ir užduotys.....	142
8. Gamybos veiksnių rinkos ir pajamų paskirstymas.....	143
8.1. Gamybos veiksnių rinkos ypatybės.....	144
8.2. Gamybos veiksnio paklausa ir pasiūla.....	145
8.3. Tobulos ir netobulos konkurencijos gamybos veiksnių rinkų pusiausvyra.....	151
8.4. Darbo rinka ir darbo užmokestis.....	156
8.5. Kitų gamybos veiksnių rinkos bei jų teikiamos pajamos.....	162
Klausimai ir užduotys.....	176
9. Dalinė ir bendroji prekių ir gamybos išteklių rinkų pusiausvyra.....	178
9.1. Vartotojo pusiausvyra.....	178
9.2. Gamybos kaštų minimizavimas ir gamintojo pusiausvyra.....	188
9.3. Prekių ir paslaugų rinkų pusiausvyra.....	194
9.4. Gamybos išteklių rinkų pusiausvyra.....	198
9.5. Bendroji pusiausvyra.....	202
9.6. Visuomenės gerovės maksimizavimas.....	207
Klausimai ir užduotys.....	210
10. Rinkos trūkumai ir problemos.....	211
10.1. Rinkos ribotumas ir valstybinis jos reguliavimas.....	211

10.2. Viešosios gėrybės ir jų teikimo ypatybės.....	217
10.3. Pajamų nelygybė ir socialinės rinkos problemos.....	226
Klausimai ir užduotys.....	230
11. Nacionalinis produktas ir jo formos.....	231
11.1. Bendrasis vidaus produktas <i>BVP</i> ir jo apskaičiavimas.....	231
11.2. Kitos nacionalinio produkto formos ir kainų lygio įtaka.....	236
11.3. Visuminių pajamų ir visuminių išlaidų apytaka uždarojoje ekonomikoje.....	240
Klausimai ir užduotys.....	241
12. Ekonomikos pusiausvyra.....	243
12.1. Visuminė paklausa ir pasiūla.....	243
12.2. Makroekonominės pusiausvyros susidarymas.....	247
12.3. Visuminių išlaidų funkcija ir ekonomikos pusiausvyra.....	257
12.4. Dauginamasis poveikis ir <i>BVP</i> dauginamasis koeficientas.....	265
Klausimai ir užduotys.....	268
13. Pagrindinės makroekonomikos problemos.....	269
13.1. Užimtumas ir nedarbas.....	270
13.2. Infliacija ir antiinfliacinės priemonės.....	272
13.3. Ekonomikos ciklas.....	277
Klausimai ir užduotys.....	279
14. Valstybės biudžetas ir fiskalinė vyriausybės politika.....	280
14.1. Biudžeto sandara ir jo balansas.....	280
14.2. Biudžeto deficitas ir valstybės skola.....	283
14.3. Fiskalinė vyriausybės politika ir jos priemonės.....	286
14.4. Fiskalinės politikos efektyvumas.....	291
Klausimai ir užduotys.....	293
15. Šiuolaikinė bankų sistema ir pinigų politika.....	295
15.1. Šiuolaikinių pinigų rūšys, jų paklausa bei pasiūla.....	295
15.2. Šiuolaikinės bankų sistemos struktūra.....	302
15.3. Centrinio banko pinigų politika ir jos priemonės.....	306
15.4. Pinigų politikos efektyvumas.....	310
Klausimai ir užduotys.....	315
16. Bendroji prekių bei paslaugų ir pinigų rinkų pusiausvyra.....	316
16.1. <i>IS-LM</i> modelis.....	316

16.2. Fiskalinės ir pinigų politikos aiškinimas remiantis <i>IS-LM</i> modeliu.....	322
Klausimai ir užduotys.....	327
17. Tarptautinė prekyba ir užsienio investicijos.....	328
17.1. Tarptautinės prekybos pagrindimas ir jos formos.....	328
17.2. Protekcionistinės užsienio prekybos politikos priemonės.....	335
17.3. Užsienio investicijos ir jų reikšmė šaliai.....	341
Klausimai ir užduotys.....	347
18. Tarptautinė valiutų sistema ir mokėjimo balansas.....	348
18.1. Valiuta ir valiutų sistema.....	348
18.2. Tarptautinės valiutų sistemos raida.....	352
18.3. Valiutų rinkos ir valiutų kursų nustatymas.....	358
18.4. Šalies mokėjimų balansas.....	365
Klausimai ir užduotys.....	368
19. Pusiausvyra ir makroekonominė politika atvirojoje ekonomikoje.....	369
19.1. Atvirosios ekonomikos pusiausvyros sąlyga.....	369
19.2. Fiskalinė ir pinigų politika atvirojoje ekonomikoje.....	377
19.3. Europos ekonominė integracija: tikslai, istorinė raida, pinigų ir fiskalinė politika.....	382
Klausimai ir užduotys.....	400
20. Ekonomikos augimas ir jo ypatybės.....	402
20.1. Ekonomikos augimo sąvoka.....	402
20.2. Ekonomikos augimo veiksniai.....	403
20.3. Ekonomikos augimo kaštai.....	406
20.4. Ekonomikos augimo modeliavimo principai.....	410
Klausimai ir užduotys.....	414
Literatūra.....	415
Užduočių atsakymai.....	418

ĮVADAS

Žodis **ekonomika** kilęs iš graikų kalbos ir reiškia ūkio valdymo meną, kuris turi dvi prasmes – tai arba mokslo šakos pavadinimas, arba ūkio šakos ar kokio kito smulkesnio ūkio vieneto ūkinės veiklos pavadinimas. Gana nesunku tvarkyti namų ūkį arba nedidelės įmonės veiklą. Kitaip yra, kai tvarkoma didelė įmonė arba šalies ūkis. Tam reikalinga ir patirtis, ir solidus teorinis pagrindas. Štai čia praverčia ekonomikos mokslas, kurį bendriausiai būtų galima apibūdinti kaip mokslą apie geriausią išteklių panaudojimo būdą.

Šiuolaikinė rinkos ekonomika grindžiama ūkinės veiklos bei asmeninės iniciatyvos laisve. Tačiau tam, kad ši laisvė nebūtų panaudojama prieš kito asmens arba apskritai prieš visuomenės interesus, turi būti nustatytos tam tikros ūkinės veiklos taisyklės, asmeninės iniciatyvos ribos. Jas išreiškia atitinkami teisės aktai, kurie sudaro teisinę ekonomikos bazę. Tai visų pirma Lietuvos Respublikos Konstitucijos straipsniai, nustatantys nuosavybės santykius ir tautos ūkį, Civilinis kodeksas, ūkinę veiklą reglamentuojantys įstatymai ir įgyvendinamieji aktai. Taigi ekonomika ir teisė yra glaudžiai susijusios. Tik teisiškai reglamentuojama ūkinė veikla leidžia ekonomikai normaliai veikti.

Ekonomikos teorija (užsienyje vadinama *Economics*), tirianti pačius bendriausius ekonominius procesus ir ryšius tarp jų, yra visos ekonomikos mokslų sistemos pagrindas. Ji supažindina su pagrindiniais ekonomikos mokslo principais, su pagrindinėmis sąvokomis – to reikia tolesnėms ekonomikos disciplinų studijoms. Ekonomikos teorijos kursas paprastai skiriamas į dvi dalis – **mikroekonomiką** ir **makroekonomiką**. **Mikroekonomika** nagrinėja rinkos mechanizmą, rinkos struktūrą, atskirų ūkio subjektų elgseną bei jų tarpusavio ryšius. Mikroekonomiką galima apibrėžti kaip teoriją, nagrinėjančią atskirų ūkio subjektų elgseną bei jos motyvaciją. Mikroekonomikoje ūkis lyg suskaidomas į atskiras sudėtines dalis – rinkas ir tiriami, kaip atskirų rinkos elementų sąveika veikia rinkos kainas bei gamybą. Mikroekonominio tyrimo objektai – rinkos mechanizmo veikimas, rinkos pusiausvyros susiformavimas, išteklių bei pajamų paskirstymas. Šiuolaikinės mikroekonomikos pagrindai buvo kuriami XIX a. antroje pusėje, kai ekonomikos teorijoje susiformavo vadinamoji neoklasikinė kryptis. Ši kryptis nagrinėja ekonominius reiškinius atskirų subjektų, dalyvaujančių

ūkinėje veikloje ir besivadovaujančių subjektyviais ekonominių reiškinių vertinimais, požiūriu. Neoklasikinė analizė pagrįsta ribiniais dydžiais, ribinio naudingumo bei statinės pusiausvyros teorijomis. Bene daugiausia nuveikė grįsdamas neoklasikinę teoriją Kembridžo mokyklos atstovas A. Marshalas. Remdamasis pasiūla bei paklausa, jis sukūrė rinkos teoriją, išanalizavo, kaip susiformuoja rinkos kainos. **Makroekonomikoje** ūkis nagrinėjamas kaip bendra visuma. Jos nagrinėjimo objektas – pagrindinės makroekonomikos problemos – nedarbas, infliacija, ekonomikos ciklas bei priemonės šioms problemoms spręsti vykdant atitinkamą pinigų ir fiskalinę politiką. Makroekonominėi analizei naudojami tokie suvestiniai rodikliai kaip bendrasis nacionalinis arba bendrasis vidaus produktas, kainų indeksai, nedarbo lygis, biudžeto deficitas, užsienio prekybos balansas ir kt. Šiuolaikinės makroekonominės reguliavimo priemonės leidžia sumažinti netolygų ekonomikos augimą, nedarbo ir infliacijos lygį ir taip siekti stabilių gyvenimo lygio didėjimo tempų. Galima teigti, kad šiuolaikinė makroekonomikos teorija pagrįsta J. M. Keyneso ir jo sekėjų darbais. J. M. Keynesas pagrindė rinkos ekonomikos reguliavimo būtinumą, sukūrė makroekonominės analizės pagrindus bei makroekonominio reguliavimo principus. Alternatyvią teoriją sukūrė M. Friedmanas. Jis buvo monetarinės krypties ekonomikos teorijoje ir vadinamosios Čikagos mokyklos pradininkas. Monetarinėje teorijoje ypatinga reikšmė teikiama pinigų vaidmeniui. Monetaristų požiūriu, lemiamą įtaką ekonominiams procesams turi pinigų kiekio pokyčiai ekonomikoje.

Mikro ir makroekonomiką sieja glaudus ryšys. Ir mikro, ir makroekonomikoje remiamasi tomis pačiomis koncepcijomis ir teorijomis. Nors abi šios ekonomikos teorijos dalys turi savo nagrinėjamus objektus, tačiau jų supriešinti nereikėtų. Daugeliu atvejų makroekonominį požiūrį galima traktuoti kaip ekonominį procesų, vykstančių mikrolygiu, apibendrinimą.

Vadovėlyje nagrinėjamos visos pagrindinės mikro ir makroekonomikos temos. Jį sudaro trys dalys. Pirmoje dalyje, kuri sudaryta iš dviejų pirmųjų skyrių, dėstomi bendrieji ekonomikos pagrindai. Kiti skyriai, baigiant dešimtuoju, sudaro mikroekonomikos kursą. Mikroekonomikos dalies trečiame–aštuntame skyriuose nagrinėjamos atskiro gamybos produkto arba gamybos veiksnio rinkos taikant *ceteris paribus* principą. Devintame šios dalies skyriuje tiriama kelių rinkų sąveika bei jų pusiausvyros susidarymas. Makroekonomikai skirti knygos skyriai, pradedant vienuoliktuoju, o septynioliktame, aštuonioliktame ir devynioliktame skyriuose išdėstyti atvirosios ekonomikos teoriniai pagrindai. Vadovėlio pabaigoje pateikiamas išsamesnėms dalyko studijoms rekomenduojamas literatūros sąrašas.

Vadovėlių galima studijuoti be specialaus pasirengimo. Užtenka suvokti dviejų dydžių funkcinę priklausomybę ir jos grafinį vaizdavimą pagal vidurinės mokyklos kursą, nes taikomas grafinės analizės metodas, plačiai paplitęs ekonomikos teorijoje. Vadovėlis, kaip pradinis ekonomikos teorijos kursas, skirtas aukštųjų mokyklų ir universitetų studentams.

1. PAGRINDINĖS EKONOMIKOS SAŲOKOS

Šiame skyriuje pirmiausia apibrėžiamos ekonominės gėrybės bei poreikio sąvokos ir ryšys su ekonomine plėtra. Apibrėžiamas ekonominės gėrybės (produkto) naudingumas kaip šios gėrybės gebėjimas tenkinti tam tikrus poreikius. Apibūdinami pagrindiniai gamybos veiksniai: žemė, darbas, kapitalas ir verslumas. Pabrėžiama aukštos profesinės kvalifikacijos (žmogiškojo kapitalo) reikšmė didinant šiuolaikinės gamybos efektyvumą. Aptariami pagrindiniai ūkinės veiklos tipai: gamyba, paskirstymas, mainai ir vartojimas ir jų vaidmuo atskiruose ūkinės veiklos raidos etapuose. Pabrėžiama, kad vartojimas ir gamyba rinkos ūkyje, priešingai nei natūriniame ar centralizuotai planuojamame, susiję ne tiesiogiai, bet per naudos, t. y. pelno, motyvą. Pabrėžiama pelno reikšmė, bendrasis pelnas išreiškiamas per vidutinį pelną. Išaiškinama ekonominio pelno kaip rodiklio, nustatančio, kurioje ekonomikos srityje turimi išteklių gali būti panaudoti veiksmingiausiai, reikšmė.

Nagrinėjama pagrindinė ekonomikos problema kaip pasirinkimo problema, t. y. kaip būtinybė rinktis iš tų galimybių, kurias leidžia riboti išteklių.

Labai svarbus šio skyriaus tikslas – išaiškinti ribinės analizės principus ir priemones. Apibrėžiamos ribinio produkto, ribinių pajamų, kaštų bei pelno sąvokos. Išaiškinamas ribinio dydžio paskaičiavimo būdas kaip bendrojo dydžio pokytis pakitus gamybos apimčiai vienetu. Analizuojamas bendrųjų, vidutinių bei ribinių dydžių tarpusavio ryšys kreipiant ypač daug dėmesio į santykį tarp vidutinio ir ribinio dydžio kintant gamybos apimčiai.

1.1. Poreikiai, ekonomikos produktai ir išteklių

Ūkinė veikla būtina visuomenės gyvavimo pagrindui sukurti. Tai – pagrindinis jos tikslas. Tik ūkinė veikla sudaro galimybę visuomenei ir atskiriems jos nariams tenkinti savo poreikius, kurie istoriškai kinta ir nuolat didėja. Tam tikra prasme poreikiai yra visuomenės istorinio išsivystymo išraiška. Kuo toliau visuomenė pažengusi, tuo įvairesni ir sudėtingesni jos poreikiai. Nors dauguma poreikių kyla iš biologinių žmogaus reik-

mių, tačiau šiuolaikinės visuomenės poreikiai toli peržengė šias ribas. Poreikius galima skirstyti į materialinius, dvasinius ir socialinius, gamybinius ir negamybinius, individo, grupinius ir visuomeninius, pirmo ir ne pirmo būtinumo, trumpo ir ilgo laikotarpio poreikius ir kt. Poreikiai yra susiję tarpusavyje, t. y. jie sudaro sistemą. Vienų poreikių patenkinimas priklauso nuo kitų poreikių patenkinimo. Ši priklausomybė yra ne tik fizinė, bet ir ekonominė. Poreikių tenkinimas turi pakeičiamumo savybę, t. y. tą patį poreikį galima tenkinti įvairiais gamybos produktais. Paprastai poreikių visuomena pranoksta galimybes juos patenkinti. Tokia padėtis skatina ūkinę veiklą siekiant patenkinti ne iki galo patenkintus poreikius. Antra vertus, ūkinės veiklos plėtojimas, naujų gamybos produktų kūrimas skatina atsirasti ir naujus poreikius. Taigi tarp poreikių ir ekonomikos yra abipusis ryšys – ekonomikos plėtotė ugdo ir naujus poreikius, o jų tenkinimas sudaro palankias sąlygas ekonomikai plėtotis. Tačiau tokiam procesui sklandžiai plėtotis trukdo ir riboti išteklių. Poreikius rinkos ekonomikoje išreiškia paklausa, kuri priklauso nuo produktų kainų, vartotojų pajamų ir kitų veiksnių.

Ekonomika tenkina tiek visuomenės, tiek ir atskirų jos narių poreikius kurdama produktus (prekes ir paslaugas), dar vadinamus ekonominėmis gėrybėmis. Ekonominė gėrybė, arba produktas, nusakomas **naudingumu**, t. y. gebėjimu tenkinti tam tikrus poreikius, ir sąnaudomis jam sukurti bei pateikti vartotojui. Produkto naudingumą lemia ne tik jo fizinės savybės, bet ir veiksniai, susiję su šio produkto vartojimu. Didėjant to paties produkto vartojimui, kiekvieno papildomo produkto vieneto naudingumas vartotojui mažėja. Šis reiškinys toliau nagrinėjamas išsamiau ir vadinamas ribinio naudingumo mažėjimo dėsniumi. Atitinkamai perskirsčius produktus vartotojams, tas pats produkto kiekis gali padidinti bendrą jo naudingumą. Jeigu produktai perskirstomi taip, kad įvairių poreikių intensyvumas suvartojus šiuos produktus išsilygina, tai bendras naudingumas būna maksimalus. Produkto naudingumas, kaip ir sąnaudos jam pagaminti, per rinkos santykius gali būti ekonomiškai įvertintas kainomis. Nors prekės ir paslaugos, kaip produktai, skiriasi – prekės gaminamos, o paslaugos teikiamos, toliau prekės gamintojų ir paslaugų teikėjų neskirsime ir vadinsime juos gamintojais. Vartoti skirtos prekės gali būti skirstomos į trumpalaikio ir ilgalaikio vartojimo prekes. Trumpalaikio vartojimo prekės – tai prekės, kurios suvartojamos iš karto (tam tikrų rūšių maisto prekės) arba palyginti per neilgą laiką tarpą (drabužiai, muilas, kvepalai bei kitos higienos prekės). Ilgalaikio vartojimo prekės – baldai, automobiliai, šaldytuvai ir kt. – naudojamos kelerius arba keliolika metų. Šiuo atveju galime teigti, kad vartotojas ne tiek naudoja pačius daiktus, kiek naudojasi paslaugomis, kurias teikia šie daiktai. Šiuolaikinėje vartojimo struktūroje didelę dalį sudaro įvairios paslaugos.

Šiandien sunku išsiversti be transporto, ryšių, juridinių, medicinos paslaugų.

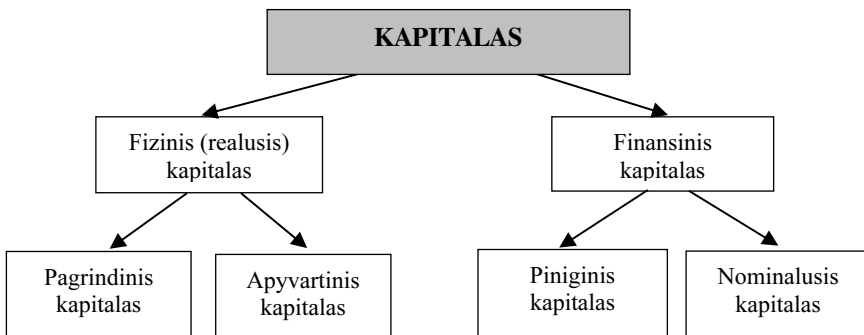
Prekėms ir paslaugoms, tenkinančioms žmonių poreikius, pagaminti reikalingi išteklių – žaliavos, medžiagos, mašinos, įrenginiai, energija, reikiamos kvalifikacijos darbuotojai ir t. t. Visa produktų gamybai naudojama išteklių įvairovė skirstoma į tris pagrindines grupes – **žemę, darbą ir kapitalą**, kurios vadinamos **gamybos veiksniais**. Ekonomistai terminą **žemė** vartoja plačiąja prasme – juo apibūdina ne vien žemę, bet ir apskritai visus gamtos išteklius, naudojamus gamybos procese, t. y. naudingas iškasenas, vandenį, saulės ir vėjo energiją, florą, fauną ir t. t. **Darbas** reiškia žmogiškuosius išteklius, t. y. žmogaus sugebėjimus atlikti gamybinę bei kitas ūkinės funkcijas. Tai specifinis gamybos veiksnys, rinkos sąlygomis įgavęs samdomojo darbo pobūdį. Darbo negalima taupyti arba kaupti kaip kitų gamybos veiksmų. Gamybos procese jis negali būti nei suvartotas, nei atkurtas. Šiuolaikinėje gamyboje darbo reikšmė vis didėja. Aukšta profesinė kvalifikacija tampa svarbiausiu veiksmu, didinančiu šiuolaikinės gamybos efektyvumą. Tam, kad būtų pasiekta reikiama kvalifikacija, būtinos išlaidos, t. y. išlaidos mokslui, švietimui, kvalifikacijai įgyti ir jai tobulinti. Tai gi darbo kokybei didinti reikalingos ne tik asmeninės išlaidos žinioms kaupti ir profesiniam meistriškumui tobulinti, bet ir valstybės išlaidos geresnėms darbo sąlygoms sudaryti. Tai, kad darbo kokybei gerinti reikalingos atitinkamos išlaidos, darbą suartina su kapitalu, kurio apimčiai ir kokybei didinti taip pat būtinos atitinkamos išlaidos. Todėl mokymusi ir praktine patirtimi sukauptos žinios bei profesinis meistriškumas dažnai vadinamas žmogiškuoju kapitalu. Istorškai žemė ir darbas yra pirminiai gamybos veiksniai, jie nėra ūkinės veiklos rezultatas. Tuo tarpu kapitalas yra gamybos procese sukurtas gamybos veiksnys. Tačiau šiuolaikiniame rinkos ūkyje kapitalas veikia kaip pirminis ir pagrindinis veiksnys. Kapitalo dėka gamybos procesas tapo daug produktyvesnis ir tai lėmė gamybos ir apskritai visuomenės pažangą.

Kapitalo terminu apibūdinami visi žmonių sukurti materialiniai išteklių, naudojami gamyboje – pastatai, įrenginiai, mašinos, medžiagos, žaliavos. Šis kapitalas vadinamas **fiziniu** arba **realiuoju kapitalu**. Be fizinio, gamybos procese svarbų vaidmenį vaidina finansinis kapitalas, kuris skirstomas į **piniginį** ir **nominalųjį** (vertybiniai popieriai) kapitalą. Rinkos sąlygomis piniginis kapitalas yra pirminis kitų dviejų kapitalo formų atžvilgiu. Už pinigų įsigyjamą materialinę gamybos priemonės bei vertybiniai popieriai (akcijos, obligacijos), taip pat ir visi kiti gamybos veiksniai.

Fizinis kapitalas skirstomas į **pagrindinį** (pastatai, įrenginiai, mašinos) ir **apyvartinį** (žaliavos medžiagos, atsarginės detalės). Gamybos procese fi-

zinis kapitalas visiškai (apyvartinis) arba iš dalies (pagrindinis) sunaudojamas, todėl jis turi būti nuolat atkuriamas. Priešingu atveju nebūtų galima pagaminti vartojimo prekių, skirtų žmonių poreikiams tenkinti. Maža to, norint didinti vartojimą, gamybai sunaudotą fizinį kapitalą reikia ne tik atkurti (tai vadinama amortizacija), bet ir didinti, t. y. jį kaupti. Todėl, be vartojamų prekių, turi būti gaminamos ir gamybos priemonės, kurios vadinamos kapitalinėmis, arba investicinėmis, prekėmis. Kitaip nei vartojimo prekės, kapitalinės prekės skirtos ne tiesioginiam vartojimui, o kitoms prekėms gaminti. Todėl kapitalo atkūrimas ir kaupimas vadinamas netiesiogine gamyba.

Taigi kapitalas turi sudėtingesnę struktūrą negu kiti gamybos veiksniai. Kapitalo sudedamosios dalys ir jų ryšys pavaizduotas 1.1 pav.

1.1 pav. Kapitalo sudedamosios dalys

Piniginio kapitalo išlaidos kapitalinių prekių gamybai finansuoti vadinamos **investicijomis**. Investicijomis vadinamos ir nupirktos kapitalinės prekės. Investicijos, skirtos susidėvėjusioms gamybos priemonėms atkurti arba pasenusioms pakeisti, vadinamos **atkuriamosiomis**, o investicijos kapitalui kaupti – **grynosiomis**. Atkuriamosios investicijos paprastai finansuojamos iš amortizacijos fondo, kuris sudaromas iš gautų pajamų atskaitant sumą, lygią amortizacijai, t. y. nusidėvėjusios įrenginių dalies vertę. Investicijomis vadinamos ir išlaidos, skirtos vertybiniais popieriais įsigyti. Tačiau tai nėra realios investicijos, kuriančios fizinį kapitalą, o tik kitokia finansinio kapitalo forma. Antra vertus, investicijos į vertybinius popierius sudaro sąlygas antrinei gamybai plėtoti pritraukiant reikiamas lėšas. Kitaip

nei pagrindinis kapitalas, apyvartinis kapitalas sunaudojamas per vieną gamybos ciklą, t. y. per laikotarpį, kuriuo sukuriamas gamybos produktas, o jo vertė įeina į sukurto produkto kainą.

Kadangi tiek kapitalinėms, tiek ir vartojimo prekėms gaminti naudojami tie patys turimi išteklių, tai kapitalo kaupimas kartu reiškia ir vartojimo ribojimą. Tačiau gamybinio potencialo didėjimas sudaro prielaidas didinti vartojimą ateityje. Taigi atsisakydami vartojimo netiesioginės gamybos naudai dabar kartu sukuriame sąlygas vartojimui didėti ateityje. Kapitalo kaupimo mastai priklauso nuo pasirinkimo tarp dabartinio ir būsimo vartojimo apimties, t. y. nuo pirmenybių, kurias visuomenė skiria esamam vartojimui arba vartojimui ateityje.

Sudėtingoje šiuolaikinėje gamyboje, be trijų minėtų tradicinių gamybos veiksmų, kaip atskiras išskiriamas ir koordinuojantis veiksnys – jis organizuoja gamybą sujungdamas kitus gamybos veiksmus, priima sprendimus, kokias prekes ir kaip jas gaminti, prižiūri ir reguliuoja gamybą, užtikrina jos efektyvumą, t. y. pelningą veiklą. Kita vertus, jis prisiima visą riziką, susijusią su priimamais sprendimais. Šis veiksnys vadinamas **verslumu** arba **iniciatyva**. Subjektas, atliekantis nurodytus veiksmus, vadinamas verslininku (įmonininku). Įmonininkas paprastai nuomoja, samdo, skolinasi arba perka gamybai būtinus veiksmus, tačiau jis gali būti ir visų arba dalies gamybos veiksmų savininkas. Be minėtų, yra ir daugiau gamybos veiksmų. Pavyzdžiui, šiuolaikinėje gamyboje labai svarbus vaidmuo tenka informacijai ir pirmiausia – technologinei (vadinamai „*know-how*“), kurios reikšmė nuolat didėja.

1.2. Gamyba, paskirstymas, mainai ir vartojimas

Technine prasme ūkinė veikla netapati gamybai, ji daug platesnė. Pagaminti produktai tam tikru būdu paskirstomi, prireikus jie tarpusavyje mainomi ir pagaliau vartojami. Visos minėtos ūkinės veiklos dalys yra tarpusavyje susijusios ir sudaro bendrą procesą. Taigi ūkinėje veikloje galime išskirti keturis jos tipus, arba fazes, – **gamybą, paskirstymą, mainus ir vartojimą**, kurių reikšmė istorijos raidoje kinta. Mažiau išvystytame ūkyje lemia gamyba, todėl kitos fazės mažiau reikšmingos, o šiuolaikiniame ūkyje svarbus vaidmuo tenka mainų formai – rinkai, nes tik rinkoje realizuotas gamybos produktas patvirtina jo reikalingumą ir tinkamumą vartoti. Todėl šiuolaikinis ūkis ir vadinamas rinkos ūkiu.

Materialinė gamyba suprantama kaip technologinis procesas, kurio metu gaminamos ekonominės gėrybės (produktai), t. y. prekės ir paslaugos.

Svarbiausios materialinės gamybos charakteristikos – technologija, t. y. būdas, kuriuo turimi išteklių perdirdami į vartojimui tinkamus produktus, ir jos produktyvumas, t. y. pagamintos produkcijos apimtis, tenkanti išteklių vienetui per tam tikrą laiko vienetą. Paprastai tarp dviejų šių charakteristikų yra tiesioginis ryšys – kuo tobulesnė technologija, tuo produktyvesnė ir gamyba. Įvairios technologijos gamybos procese leidžia panaudoti įvairias gamybos veiksnių proporcijas. Jeigu daugiau naudojama kapitalo, tokia technologija vadinama imlia kapitalui, jeigu daugiau darbo – imlia darbui. Būtent gamyba lemia šalies ekonomikos augimą, kurį mes suprantame kaip šalies gamybinio pajėgumo didėjimą.

Ekonominės gėrybės gaminamos ūkiniuose vienetuose – įmonėse. Tos pačios paskirties produkciją gaminančios įmonės sudaro ekonomikos šaką. Galime išskirti tris pagrindinius šiuolaikinės ekonomikos šakų tipus: **pirmines, antrines ir trečiosias** šakas. **Pirminės** šakos sudaro tas ekonomikos šakas, kurios gali būti priskirtos pirminiam gamybos proceso etapui. Tai toks etapas, kuriame gaminamos žaliavos, reikalingos produkcijai gaminti. Jos gaunamos iš žemės arba išauginamos žemės ūkyje. Be to, tai miškininkystė, žuvininkystė ir pan. **Antrinės** gamybos šakos, dar vadinamos apdorojamosiomis šakomis, – tai šakos, kurios žaliavas perdirda į pusfabrikačius arba vartojimo produktus, pavyzdžiui, šakos, gaminančios plieno lakštus, baldus, avalynę, chemines prekes ir pan. **Trečiosioms** šakoms priskiriamos tokios ekonomikos šakos, kurios teikia įvairias paslaugas pirminių ir antrinių šakų įmonėms arba tiesiog vartotojams. Šiuolaikinėje ekonomikoje pirminių ir antrinių šakų įmonės negalėtų apsieiti be tarpininkavimo paslaugų finansų rinkose, prekyboje, transporto, ryšių srityse. Tiesiogiai vartotojams teikiamos švietimo, medicinos, viešojo maitinimo, pramogų, turizmo ir kitos paslaugos.

Visų turimų darbo išteklių paskirstymas tarp šių ekonomikos šakų priklauso nuo ekonomikos lygio. Primityvios ekonomikos šalyse didžioji darbo išteklių dalis paprastai naudojama pirminėse ekonomikos šakose – daugiausia žemės ūkyje. Tačiau plėtojantis ekonomikai santykinė darbo išteklių dalis, naudojama pirminiuose, antriniuose ir tretiniuose ekonomikos sektoriuose, kinta. Pradinėse ekonomikos plėtojimo stadijose darbo išteklių periskirstomi iš pirminių šakų į perdirdamąją pramonę. Labiausiai išvystytos ekonomikos šalyse didesnė darbo išteklių dalis sutelkta paslaugų srityje. Darbuotojų skaičiaus mažėjimas pirminėse ir antrinėse šakose nereiškia, kad mažėja šių šakų produktyvumas. Darbo išteklių sumažėjimą šiose šakose kompensuoja teigiami gamybos technologijos pokyčiai, didinantys darbo rezultatyvumą.

Taigi ekonomikos sektorių proporcijos apibūdina šalies ekonomikos lygį. Laikoma, kad šalies ekonomikos lygis yra tuo aukštesnis, kuo didesnė paslaugų sektoriaus dalis. Tačiau ir čia yra ribos. Nereikia pamiršti, kad išplėtos ekonomikos šalys perdirbamąją pramonę perkelia į labiau atsilikusias šalis – taip gamybą jos priartina arčiau gamtinių ir pigesnių darbo išteklių ir kartu sumažina aplinkos taršą savo šalyse. Lietuvoje, palyginti su šiuolaikinės ekonomikos šalimis, pernelyg didelė gyventojų dalis susijusi su žemės ūkiu ir dar per menkas paslaugų sektorius, tačiau šiuo požiūriu ji lenkia vadinamąsias trečiojo pasaulio šalis.

Ankstyvuose ekonomikos raidos etapuose **paskirstymas** reiškė, kad pagamintas produktas atitenka gamintojui. Tai lėmė faktas, kad tuo metu vyravo smulkūs – daugiausia šeimos ūkiai, kuriuose produktai buvo gaminami savo reikmėms. Tačiau šiuolaikinės ekonomikos sąlygomis gamyba yra labai sudėtingas procesas, joje sąveikauja daug žmonių, naudojami beveik visi gamybos veiksniai. Čia paskirstymas pagrįstas principu, kad gamybos produktas, t. y. pajamos, gautos realizavus rinkoje gamybos produktą, paskirstomas visiems gamyboje dalyvavusiems veiksniams (tiksliau – jų savininkams). Taigi kiekvienam gamybos veiksniiui, atsižvelgiant į jo svarbą gamybos procese, yra skiriama tam tikra pajamų dalis. Pajamų dalys, tenkančios žemei, darbui, kapitalui ir verslumui, atitinkamai vadinamos renta, darbo užmokesčiu, palūkanomis ir pelnu. Pajamas šiuolaikinėje ekonomikoje paskirsto ne kokias nors administracines institucijas, o atitinkamą gamybos veiksmų rinkos, nustatančios šių veiksmų rinkos kainas.

Mainai yra neatskiriama ūkinės veiklos sudėtinė dalis. Jie vyko netgi pačiose primityviausiose ekonominėse sistemose. Nė vienas gamintojas negali pasigaminti visko, ko reikia savo poreikiams tenkinti. Tuo labiau mainai būtini tokioje specializuotoje ekonomikoje kaip šiuolaikinė. Kiekvienas darbuotojas specializuojasi kurioje nors veiklos srityje. Vienas, tarkime, gamina kokią nors smulkią detalę, kuri būtina sudėtingesniai gaminiui pagaminti, kitas teikia kokią nors paslaugą ir t. t. Todėl norėdamas gauti tas prekes ir paslaugas, kurias atitinka šiuolaikinius gyvenimo standartus, kiekvienas darbuotojas didelę savo darbo produktų dalį turi keisti į jam reikalingas prekes ir paslaugas, kurias gamina kiti gamintojai. Mažiau išplėtos ekonomikos sąlygomis, kur gamintojai buvo šeimos ūkiai, vyravo tiesioginiai mainai. Kadangi šeimos ūkyje ne visada buvo galima pagaminti tai, ko reikia, tai trūkstami produktai buvo gaunami mainais, t. y. keičiantis natūriniais produktais. Šiuolaikiniai mainai vyksta naudojant pinigus. Tai daug sudėtingesni, bet ir nepalyginti tobulesni mainai. Kiekvienas darbuotojas už darbą gaminant produkciją gauna darbo užmokestį. Už gautus pinigus įsigyjama kitų gaminamų prekių ir paslaugų. Taigi šiuolaikiniai mainai ir pa-

skirstymas beveik neatskiriami. Šiuolaikinę mainų ir paskirstymo sistemą sudaro įvairių rūšių transportas, banko, draudimo paslaugos, didmeninė ir mažmeninė prekyba bei kitos paslaugos, kurios leidžia patogiai ir greitai parduoti pagamintą produkciją ir pirkti reikiamas prekes bei paslaugas, būtiną šiuolaikiniams poreikiams tenkinti.

Gamybos tikslas – gaminti vartojimo produktus. Vartojimą galima skirstyti į gamybinį, kai gamybos procese naudojami gamybos veiksniai, ir asmeninį, kai gamybos produktai tenkina vartotojų poreikius. Gamybinis vartojimas yra tik tarpinė grandis, nes jo tikslas – kurti asmeninio vartojimo prekes. Todėl kalbėdami apie vartojimą turėsime omenyje tik asmeninį vartojimą. Nors gamybos produktas skirtas vartoti, tačiau ryšys tarp vartojimo ir gamybos ne visada paprastas. Tik mažiau išvystytame ūkyje gamyba ir vartojimas daugmaž yra susiję tiesiogiai. Tiesioginį vartojimo ir gamybos ryšį buvo bandoma nustatyti ir centralizuotai planuojamame ūkyje. Tuo tarpu rinkos ūkyje gamyba pagrįsta naudos principu. Privatus gamintojas organizuoja gamybą ne todėl, kad rūpinasi vartotojų poreikiais, o tikėdamasis pelno, kuris atlygintų jo iniciatyvą ir verslo riziką. Tačiau tokio atlyginimo galima tikėtis tik tuo atveju, jei bus gaminama tai, ko reikia vartotojui. Priešingu atveju gamybos produktus bus sunku arba visai neįmanoma parduoti. Taigi rinkos ekonomikos sąlygomis gamybos apimtį ir struktūrą lemia vartotojų poreikiai, tačiau ne tiesiogiai, o per pelno motyvą. Todėl gamintojas, norėdamas būti tikras, kad gamina tai, ko vartotojams reikia, turi atlikti vartotojų paklausos, t. y. rinkos, tyrimą. Toks tyrimas turėtų sumažinti verslo riziką, kuri neišvengiamai atsiranda, jeigu gamyba organizuojama remiantis tikėtina paklausa, kurios gali ir nebūti.

Taigi pagrindinis gamintojo tikslas – kuo didesnis **pelnas**. Ekonomikos teorijoje remiamasi prielaida, kad tai – vienintelis įmonės tikslas. Tai akivaizdus supaprastinimas, nes ūkinės veiklos motyvai yra skirtingi ir neretai neapsiriboja vien tik pelno siekiu. Kartais gamintojas siekia mažinti verslo riziką arba išplėsti rinką savo prekėms netgi atsisakydamas dalies pelno. Valstybė gali steigti įmones siekdama mažinti nedarbą. Tačiau pelno maksimizavimo prielaida gerai paaiškina daugelį situacijų, nes pelnas yra natūralus verslo įmonės siekis ir leidžia supaprastinti teorinę analizę. Antra vertus, rinkos ekonomikos sąlygomis pelno dydis yra verslo įmonės veiklos efektyvumo rodiklis – kuo pelnas didesnis, tuo įmonės veikla efektyvesnė, ir atvirkesnė.

Taigi pelnas yra svarbi ekonomikos kategorija. Norint apibrėžti pelno sąvoką reikia prieš tai apibrėžti bendrųjų pajamų ir bendrųjų kaštų (išlaidų) sąvokas. **Bendrosios pajamos BPJ** – tai gamintojo (įmonės) gautos pajamos už parduotą produkciją. **Bendrieji kaštai BK** – tai gamybos išteklių,

panaudotų visai produkcijai pagaminti ir jai parduoti, sąnaudų kaina. **Bendrasis įmonės pelnas** *BPL* apibrėžiamas kaip bendrųjų pajamų ir bendrųjų kaštų, susidarančių gaminant ir parduodant šią produkciją, skirtumas, t. y.:

$$BPL = BPJ - BK . \quad (1.1)$$

Bendrasis pelnas yra skirstomas į **normalųjį** (*NPL*) ir **ekonominį** (*EPL*) pelną, t. y.:

$$BPL = NPL + EPL . \quad (1.2)$$

Bet kuris ūkio subjektas steigs verslo įmonę arba tęs gamybą tik tuo atveju, jeigu gaus tam tikro dydžio pelną, vadinamą normaliuoju pelnu, kuris kompensuos jo iniciatyvą ir verslo riziką, taip pat ir galimą pelną, kuris galėtų būti gautas panaudojus turimus išteklius kitose veiklos srityse. Mažesnis pelnas nebus svarbi paskata užsiimti šios rūšies ūkine veikla. Taigi **normalusis pelnas** – tai toks minimalus pelnas, kuris būtinas gamybos ištekliams tam tikroje veiklos srityje sukaupti ir išlaikyti. Todėl normalusis pelnas gali būti traktuojamas kaip gamybos kaštų dalis, t. y. tokio gamybos veiksnio kaip verslumas kaštai. Plačiau apie gamybos kaštų traktavimą kalbama 3.2 poskyryje. Normalusis pelnas neturi būti mažesnis už palūkanų, mokamų už pasiskolintą piniginių kapitalą, dydį. Priešingu atveju nebus paskatų investuoti į šį verslą savo kapitalą. Be to, normalusis pelnas turi viršyti palūkanas dydžiu, kompensuojančiu verslo riziką ūkio srityje, kurioje panaudotas skolintas kapitalas.

Skirtumas tarp bendrojo ir normaliojo pelno vadinamas ekonominiu pelnu, t. y. **ekonominis pelnas** yra ta bendrojo pelno dalis, kuria jis viršija normalųjį pelną. Ekonominis pelnas yra svarbus ekonominis rodiklis, padedantis veiksmingai paskirstyti turimus gamybinius išteklius. Į veiklos sritį, kurioje gaunamas ekonominis pelnas, nukreipiamas papildomas kapitalas iš mažiau pelningų veiklos sričių siekiant didesnių pajamų. Neigiamas ekonominio pelno dydis rodo, kad ši veiklos sritis nelabai pelninga arba net nuostolinga, todėl vyksta atvirkštinis procesas. Nulinis ekonominis pelnas rodo, kad nėra paskatų ištekliams perskirstyti, nes šioje veiklos srityje gaunamas normalusis pelnas. Taigi ekonominis pelnas yra rodiklis, nustatantis, kurioje ekonomikos srityje turimi ištekliai gali būti panaudoti veiksmingiausiai, t. y. pelningiausiai, o kurioje – ne.

Taigi bendrojo pelno dydis priklausys nuo to, kaip mes apskaičiuosime gamybos kaštus (išlaidas). Jeigu normalųjį pelną traktuosime kaip gamybos

kaštų dalį, tai šiuo atveju bendrasis pelnas reikš ekonominį pelną. Tokio požiūrio mes ir laikysimės.

1.3. Ekonomikos problema

Prekėms ir paslaugoms, tenkinančioms žmonių poreikius, pagaminti reikalingi išteklių – gamybos veiksniai. Nekiltų jokių ekonominių problemų, jeigu šių išteklių užtektų visoms reikmėms patenkinti. Tačiau turimi išteklių, palyginti su poreikiais, visada riboti. Tiesa, ekonomikos, technikos ir mokslo pažanga sudaro prielaidas plėsti išteklius ir kartu laikui bėgant gaminti vis daugiau ekonominių gėrybių. Tačiau problema yra ta, kad poreikiai didėja greičiau nei ekonomikos galimybės. Prieštaravimas tarp beveik beribių poreikių ir ribotų išteklių ir yra ekonomikos problemos esmė. Ši problema gali būti išreikšta kaip būtinybė rinktis iš tų galimybių, kurias leidžia turimi riboti išteklių. Taigi ekonomikos problema – tai pasirinkimo problema. Su pasirinkimo problema nuolat susiduria tiek visuomenė, tiek ir atskiri jos nariai. Tarkime, šaliai reikia naujų kelių, didžiausiems šalies miestams – nuotekų valymo įrenginių, aprūpinti ligonines moderniausia medicinine technika, atnaujinti pasenusias gamybos priemones, reikia lėšų šalies gynybai, švietimui, mokslui ir daugeliui kitų būtinų projektų vykdyti. Šalies biudžetas nepajėgus patenkinti visas šias reikmes. Daugelis šalies gyventojų galbūt norėtų turėti modernų automobilį, erdvų butą arba nuosavą namą, vasarnamį, tačiau gaunamos pajamos neleidžia šių poreikių patenkinti. Todėl ūkinė veikla privalo būti racionali – kuo geresnis turimų išteklių panaudojimas turėtų atnešti maksimalią naudą. Šios naudos dydis priklauso ne tik nuo gamybos rezultatyvumo, bet ir nuo turimų išteklių paskirstymo efektyvumo.

Pasirinkimo problema visuomenės mastu paprastai išskaidoma į tris uždavinius:

- 1) ką gaminti, t. y. kiek ir kokių prekių ir paslaugų reikia gaminti, kad naudojant turimus išteklius būtų geriausiai tenkinami visuomenės poreikiai?
- 2) kaip gaminti, t. y. kaip organizuoti gamybą, kad turimi išteklių būtų naudojami racionaliausiai?
- 3) kam gaminti, t. y. kaip paskirstyti gamybos produktus visuomenės nariams?

Skirtingos ekonominės sistemos nevienodai sprendžia šiuos bendrus visoms sistemoms uždavinius. Pavyzdžiui, esant centralizuotai planuojamai

ekonomikai į šiuos klausimus atsakydavo planavimo institucijos, o rinkos ekonomikai – pati rinka per rinkos kainų mechanizmą.

Dar vienas svarbus klausimas – tai pasirinkimas tarp esamo vartojimo ir vartojimo ateityje. Jau išsiaiškinome, kad didinant netiesioginę gamybą ateityje didės vartojimo prekių gamyba. Tačiau kapitalinių prekių gamybos didinimas reiškia, kad šiuo metu vartojimo prekių gamyba bus mažesnė negu galėtų būti. Nuo to, kaip bus vertinamas vartojimas dabar ir ateityje, priklausys ir turimų išteklių paskirstymas vartojimui ir kapitalinių prekių gamybai. Tačiau yra ir dar vienas šio pasirinkimo aspektas. Daugelis gamtos išteklių, kuriuos mes šiandien naudojame, yra neatkuriami, pavyzdžiui, nafta, metalai, akmens anglis ir kt. Kyla klausimas, ar mes dabar turėtume maksimaliai naudoti šiuos išteklius, ar didesnę jų dalį palikti ateities kartoms tikėdamiesi, kad jie sugebės juos naudoti dar veiksmingiau. Šis klausimas labai svarbus Lietuvai, kurios gamtos išteklių gana skurdūs.

Jeigu ekonomikoje funkcionuoja, naudojami visi turimi ištekliai, tai norėdami padidinti kurio nors produkto gamybą turėtume neišvengiamai mažinti kurio nors kito produkto gamybą, nes padidinti produkto gamybos dydį galima tik perskirsčius turimus išteklius. Tarkime, gaminamos tik dvi prekės – lininiai marškiniai ir kviečiai. Dirbama žemė paskirstyta taip, kad pasiuvama 20 tūkstančių marškinių ir išauginama 100 tonų kviečių. Norėdami padidinti marškinių gamybą, dalį žemės, anksčiau užsėjamos kviečiais, turėtume skirti linams auginti. Tarkime, linų ir kviečių pasiūla paskirstoma taip, kad pasiuvama 22 tūkstančiai marškinių ir 90 tonų kviečių. Taigi, norėdami pasiūti 2 tūkstančiais marškinių daugiau, prarasime 10 tonų kviečių. Šios prarastos galimybės vadinamos **alternatyviaisiais kaštais**, t. y. papildomai pasiūtų marškinių alternatyvieji kaštai yra kviečių kiekis, kurį prarandame didindami marškinių gamybą. Taigi kurios nors prekės alternatyvieji kaštai yra kitos prekės kiekis, prarandamas padidinus pirmos prekės gamybą.

Su nagrinėjama ekonomikos problema susijusios dvi kategorijos: – **efektyvumas** ir **pusiausvyra**. Šios ekonomikos teorijos kategorijos yra keratinės. Išteklių ribotumas reikalauja, kad ekonomika būtų efektyvi, t. y. geriausia pasirinkto kriterijaus, kuris turėtų atspindėti socialinius ir ekonominius visuomenės tikslus, atžvilgiu. Ekonomikos teorijoje tradiciškai naudojamas Pareto efektyvumo kriterijus, kurį suformulavo italų tyrinėtojas Vilfredas Pareto (1848–1923). Pasak V. Pareto, **ekonomika yra efektyvi**, jeigu neįmanoma pagerinti kurio nors individo padėties nepabloginus kurio nors kito individo padėties. Individo padėtis gali būti gerinama tik nebloginant visų kitų individų padėties. Šis kriterijus išreiškia vieną iš kraštutinių požiūrių, t. y. klasikinio liberalizmo doktriną. Abejotina, ar V. Pareto kriterijų ga-

lima taikyti praktiškai, o socialiniu požiūriu greičiausiai nepriimtina, nes jis reikštų esamos padėties įtvirtinimą ir turtinės nelygybės didinimą. Ekonomikos pusiausvyra – tai svarbiausia ekonomikos teorijos sąvoka, kuriai šioje knygoje skiriama daugiausia dėmesio. Ekonominės pusiausvyros sąvoka nėra vienareikšmė. Ji apibūdina atskiro subjekto, dalyvaujančio ekonominiuose santykiuose, atskiro produkto rinkos, jų grupės arba visos ekonomikos būseną. Pusiausvyra, kurią pasiekia atskiri subjektai, atskiros rinkos arba tam tikros jų grupės, vadinama **daline pusiausvyra**. Ekonominė pusiausvyra pasiekiamą visose rinkose, t. y. kai pusiausvyros būsenos yra visa ekonomika, tokia pusiausvyra vadinama **bendraja pusiausvyra**. Pačia bendriausia prasme ekonominę pusiausvyrą galima suprasti kaip būseną, kurios nepageidauja keisti nė vienas subjektas arba jų grupė, turinti įtakos pusiausvyrai susidaryti. Atskiroje rinkoje pusiausvyrą apibūdina rinkos kaina bei pirkimų (pardavimų) apimtys. Konkurencinėje rinkoje pusiausvyrą atitinka tokia rinkos kaina, kuri sulygina pardavimų ir pirkimų kiekius. Esant pusiausvyros būsenai nėra nei pirkimų, nei pardavimų, nei rinkos kainų kitimo tendencijų. Bendroji pusiausvyra konkurencinėje ekonomikoje pasiekiamą tada, kai yra lygios pirkimų ir pardavimų apimtys visose rinkose. Nekonkurencinių rinkų pusiausvyrą lemia jose veikiančių įmonių pusiausvyra.

Įmonės pusiausvyra rinkoje siejama su jos tikslais. Įmonės tikslai gali būti įvairūs. Tai ir maksimalus pelnas, ir maksimalios pajamos, ir minimalūs kaštai bei kitokie tikslai. Antra vertus, įmonės padėtis rinkose yra dvejopa: prekių ir paslaugų rinkoje ji – pardavėja, o gamybos išteklių rinkose – šių išteklių pirkėja. Skirtingose rinkose įmonės tikslai gali skirtis. Nagrinėjant prekių ir paslaugų rinkas laikoma, kad įmonės tikslas – maksimalus pelnas ir jį nustatant paprastai neatsižvelgiama į išteklių ribotumą. Įmonė, gaunanti maksimalų pelną, aišku, nėra suinteresuota keisti šios padėties. Nagrinėjant gamybos išteklių rinkas arba bendrąją pusiausvyrą reikia atsižvelgti į išteklių ribotumą. Laikoma, kad įmonė pasiekia pusiausvyrą gamybos išteklių rinkose, jeigu jos gamybos apimtis yra didžiausia, kokią tik galima pasiekti panaudojus visus turimus įmonės finansinius išteklius. Tokia padėtis vadinama **gamintojo pusiausvyra**. Jei gamybos ištekliai riboti, pasiekti, kad visos įmonės gautų maksimalų pelną, gali būti neįmanoma. Konkurencinėse prekių ir paslaugų rinkose gamintojas, pasiekęs maksimalią gamybos apimtį, gaus ir daugiausia pajamų. Vartotojas taip stengiasi panaudoti turimus pinigus, kad nupirktos prekės jam teiktų didžiausią naudingumą. Situacija, kai vartotojas, paskirstęs savo ribotą biudžetą pirkiniams, gauna didžiausią naudingumą, vadinama **vartotojų pusiausvyra**. Vienas iš svarbiausių uždavinių ekonomikos teorijoje yra nustatyti ekonomikos pu-

siausvyros ir jos efektyvumo ryšį ir išsiaiškinti, kokiomis sąlygomis ekonomikos pusiausvyrą atitinka optimalią ekonomikos būseną.

1.4. Šiuolaikiniai pinigai bei jų funkcijos

Pinigų reikšmę šiuolaikinei ekonomikai sunku pervertinti. Galima teigti, kad be pinigų nebūtų ir šiuolaikinės ekonomikos. Pinigai atsirado kaip mainų priemonė, kai viena konkreti prekė ėmė atlikti visuotinio ekvivalento vaidmenį. Tokio ekvivalento vaidmenį istorijos raidoje atliko įvairios, tarp jų net ir gana egzotiškos prekės. Ilgaamžė mainų praktika parodė, kad geriausiai šiam ekvivalentui keliamus reikalavimus atitiko taurieji metalai auksas ir sidabras natūraliu, o vėliau monetų pavidalu. Kurį laiką pinigų sistema buvo grindžiama dviejų metalų standartu, t. y. pinigų funkcijas atlikdavo tiek auksinės, tiek ir sidabrinės monetos. Vėliau auksinės monetos išstūmė sidabrinės ir vietoj dviejų metalų standarto įsitvirtino aukso standartas. Aukso monetos kartu su popieriniais pinigais buvo naudojamos net praėjusio amžiaus pradžioje. Šiandien jas galutinai išstūmė popieriniai pinigai. Kitaip nei auksiniai pinigai, kurie vadinami tikrais arba prekiniais pinigais, popieriniai pinigai, kaip ir monetos, yra tik piniginiai ženklai. Patys savaime jie nėra prekė ir vertės neturi. Mainų ir mokėjimo priemonės galią įstatymais jai suteikia valstybė. Ši galia grindžiama valstybės autoritetu bei žmonių pasitikėjimu ja. Popieriniai pinigai apibūdinami perkamąja jų galia, t. y. prekių ir paslaugų kiekiu, kurį galima nusipirkti už piniginių vienetą. Perkamoji pinigų galia atvirkščiai proporcinga kainų lygiui – kuo didesnės kainos, tuo mažesnė perkamoji pinigų galia, ir atvirkščiai. Valstybė negali garantuoti konkrečios pinigų perkamosios galios, tačiau ekonominės politikos priemonėmis siekia palaikyti ją kiek galima stabilesnę. Lietuvos Respublikos pinigų įstatymas, priimtas 1993 metais, nustato, kad nacionaline valiuta – litais – atsiskaitoma ir mokama be apribojimų. Tiksliai apibrėžti, kas yra pinigai, sunku. Pinigų apibrėžimo variantai gali būti tokie. **Pinigai** yra visa tai, ką pardavėjas priima kaip mokesčių už prekes ir paslaugas, arba tai, kas atlieka pinigų funkcijas. Apibrėšime pagrindines pinigų funkcijas. Pinigai yra:

Mainų priemonė. Natūrinių mainų atveju kiekvienas mainų subjektas kartu yra ir pardavėjas, ir pirkėjas. Pinigai leidžia pirkimo ir pardavimo aktus išskirti tiek vietas, tiek ir laiko požiūriu. Tokio išskyrimo reikšmę ekonominei pažangai sunku pervertinti, nes jis yra visuomeninio darbo pasidailijimo pamatas.

Vertės matas. Kiekvienos prekės arba paslaugos vertė išreiškiama konkretaus piniginio vieneto kiekiu. Tokia pinigais išreikšta vertė ir yra prekės arba paslaugos kaina. Kainų santykis išreiškia ir atitinkamų prekių ir paslaugų verčių santykį. Atlikdami vertės mato funkciją, pinigai kartu atlieka ir *apskaitos vieneto* funkciją. Pinigų dėka įvairių prekių ir paslaugų višumos vertė gali būti kiekybiškai nustatyta kaip jų kainų suma.

Vertės (turto) kaupimo priemonė. Kadangi pinigai bet kuriuo momentu gali būti paversti prekėmis bei paslaugomis, tai jie yra patogus turto laikymo būdas. Šią funkciją labai gerai atlikdavo tikri (auksiniai) pinigai, kuriuos buvo galima kaupti natūriniu pavidalu. Šiuo metu dėl infliacijos popieriniai pinigai natūriniu pavidalu vertei kaupti netinka, nebent jie būtų kaupiami bankuose.

Popierinius pinigus ir monetas, vadinamas **gryniaisiais pinigais**, į apyvartą išleidžia centriniai šalių bankai. Lietuvoje centrinio banko funkcijas atlieka Lietuvos bankas. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje Lietuvos bankui suteikta išskirtinė pinigų emisijos, t. y. leidimo, teisė. Popieriniai pinigai, išleisti centrinio banko, reiškia šio banko įsipareigojimus. Valstybė garantuoja, kad centrinio banko išleisti pinigai bus priimti kiekvieno pardavėjo, o jam bus sumokėta už paslaugas arba prekes. Tačiau Lietuvai įsivedus eurą, šią Lietuvos Respublikos Konstitucijos nuostatą teks keisti. Paprastai šiuolaikinės ekonomikos šalyse gryniesi pinigai sudaro nedidelę pinigų apyvartos dalį. Didžioji dalis pinigų – tai įrašai komercinių bankų sąskaitose. Atsiskaitant už prekes arba paslaugas banko sąskaitose padaromi atitinkami įrašai, reiškiantys pinigų sumų perrašymą iš pirkėjo į pardavėjo sąskaitą. Šie pinigai, dar vadinami bankų pinigais, yra komercinių bankų prievolės. Kiekvienas indėlininkas, pervedęs pinigų sumą į sąskaitą, kuri atidaroma pagal kliento sutartį su banku, nepraranda nuosavybės teisės į šiuos pinigus ir turi teisę reikalauti bet kuriuo momentu juos gražinti. Yra ir kitų šiuolaikinių pinigų formų, apie kurias bus kalbama kituose skyriuose.

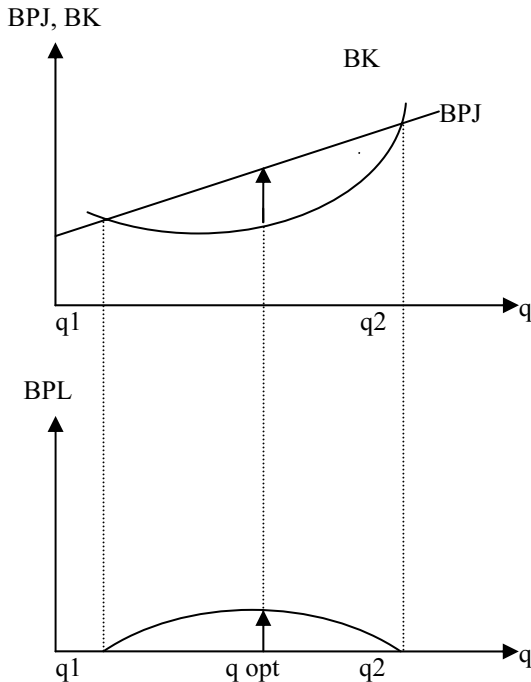
Pinigų reikšmė šiuolaikinei ekonomikai neapsiriboja vien išvardytomis jų funkcijomis. Labai svarbu, kad jų kiekio pokyčiai veikia ekonominius procesus. Pernelyg greitas pinigų kiekio didėjimas šalies ekonomikoje, palyginti su gamybos didėjimu, didina prekių kainas, t. y. skatina infliaciją. Tačiau pinigų trūkumas taip pat sukelia nepageidaujamus ekonomikos reiškinius. Pinigų trūkumas dezorganizuoja ekonomiką, nes trukdo sudaryti reikiamus sandorius ir kartu riboja ūkinių subjektų galimybes įsigyti būtinų jų veiklai gamybinių išteklių. Dėl to gali smukti gamyba ir didėti nedarbas.

1.5. Bendrieji, vidutiniai ir ribiniai dydžiai. Ribinės analizės elementai

Ekonomikoje yra vartojami trijų rūšių dydžiai (rodikliai) – bendrieji, vidutiniai ir ribiniai. Beveik visi pagrindiniai ekonominiai rodikliai, kurie yra taikomi ekonominei analizei atlikti, priklauso nuo produkcijos apimtys q . Pajamos, kaštai, pelnas yra produkcijos apimtys funkcijos, t. y.

$$BPJ = BPJ(q), BK = BK(q), BPL = BPL(q).$$

Daugeliu atvejų šių priklausomybių pobūdis yra gana paprastas. Pavyzdžiui, bendrosios pajamos arba bendrieji kaštai didėja augant gamybos apimčiai. Tačiau ryšys tarp bendrojo pelno ir produkcijos apimtys yra sudėtingesnis. Šis ryšys pavaizduotas 1.2 pav.

1.2 pav. Bendrojo pelno priklausomybė nuo gamybos apimtys

Viršutinė 1.1 pav. dalis grafiškai iliustruoja 1.1 formulę, t. y. bendrasis pelnas nustatomas kaip atstumas tarp bendrųjų pajamų (BPJ) ir bendrųjų kaštų (BK) kreivių vertikalia kryptimi. Bendrasis pelnas yra neigiamas, jeigu gamybos apimtys yra mažesnės už q_1 arba didesnės už q_2 , kadangi šiais atvejais bendrieji kaštai viršija bendrąsias pajamas. Tai reiškia, kad gamyba yra **nuostolinga**. Gamybos apimčių intervale $[q_1, q_2]$ bendrasis pelnas yra neneigiamas. Tai reiškia, kad gamyba yra **pelninga**. Jeigu gamybos apimtis yra lygi q_1 arba q_2 , tai bendrasis pelnas yra lygus nuliui. Tai reiškia, kad įmonė gauna tik normalų pelną, kuris įskaitytas į bendruosius kaštus.

1.2 pav. matome, kad bendrasis pelnas auga didėjant gamybos apimčiai intervalo $[q_1, q_2]$ pradžioje ir pasiekia didžiausią savo reikšmę intervalo taške q_{opt} . Toliau didinant gamybos apimtį bendrojo pelno dydis ima mažėti.

Iš diferencialinės analizės kurso žinome, kad funkcija $BPL(q)$ pasiekia savo maksimalią reikšmę taške $q = q_{opt}$, kuriame jos išvestinė tampa lygi nuliui, t. y.

$$BPL'(q) = 0. \quad (1.3)$$

Kadangi bendrasis pelnas $BPL(q)$ yra apibrėžiamas kaip skirtumas tarp bendrųjų pajamų $BPJ(q)$ ir bendrųjų kaštų $BK(q)$, tai lygtis (1.3) gali būti perrašyta taip:

$$BPL'(q) = [BPJ(q) - BK(q)]' = BPJ'(q) - BK'(q) = 0 \quad (1.4)$$

ir tokiu būdu

$$BPJ'(q) = BK'(q). \quad (1.5)$$

Taigi lygtis (1.5) išreiškia bendrojo pelno maksimumo sąlygą, t. y.

$$BPL(q) = \max, \text{ jei } BPJ'(q) = BK'(q).$$

Priminsime, kad funkcijos $f(x)$ išvestinė apibrėžiama taip:

$$f'(x) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x + \Delta x) - f(x)}{\Delta x}, \quad (1.6)$$

t. y. funkcijos išvestinė yra funkcijos ir jos argumento pokyčių santykio riba, kai argumento pokytis artėja prie nulio.

Atliekant ekonominius skaičiavimus bene plačiausiai naudojami vidutiniai dydžiai. Vidutinė (ekonominio rodiklio) reikšmė VD yra apskaičiuojama bendrąją (ekonominio rodiklio) reikšmę BD dalinant iš produkcijos kiekio q . Taigi vidutinis dydis yra bendrojo dydžio dalis, tenkanti produkcijos vienetui. Ryšys tarp bendrojo ir vidutinio dydžio išreiškiamas formule

$$VD = \frac{BD}{q}. \quad (1.7)$$

Ši formulė tinka ir pelnui, ir pajamoms, ir kaštams, ir bet kokiems kitiems rodikliams skaičiuoti. Apibendrinsime šią formulę svarbiausiems ekonominiams rodikliams skaičiuoti taip:

$$VPL(VPJ, VK) = \frac{BPL(BPJ, BK)}{q}. \quad (1.8)$$

Ir atvirkščiai, jei yra žinomas vidutinis dydis bei produkcijos apimtis, tada bendrasis dydis gali būti apskaičiuotas taikant formulę:

$$BD = VD \cdot q. \quad (1.9)$$

Taigi, apskaičiuojant bendrąjį pelną, vidutinis pelnas dauginamas iš produktų, parduotų rinkoje, skaičiaus. Bendrosios pajamos ir bendrieji kaštai apskaičiuojami taip pat, t. y.

$$BPL(BPJ, BK) = VPL(VPJ, VK) \cdot q. \quad (1.10)$$

Dalindami abi lygties (1.1), išreiškiančios bendrąjį pelną, puses iš produktų skaičiaus, gausime:

$$\frac{BPL}{q} = \frac{BPJ}{q} - \frac{BK}{q} \quad (1.11)$$

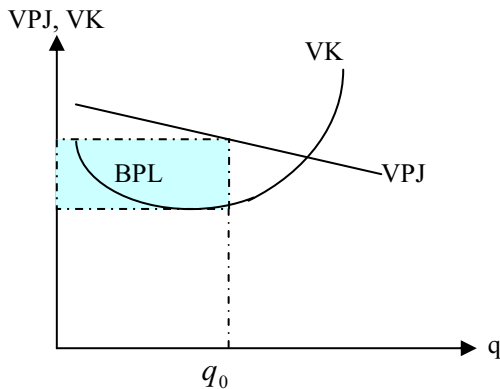
ir

$$VPL = VPJ - VK. \quad (1.12)$$

Tada, pritaikius formules (1.10) ir (1.12), bendrasis pelnas gali būti išreikštas per vidutinius dydžius tokiu būdu:

$$BPL = VPL \cdot q = (VPJ - VK) \cdot q. \quad (1.13)$$

Geometriškai bendrasis pelnas gali būti pavaizduotas stačiakampio, kurio viena kraštinė lygi vidutinių pajamų ir vidutinių kaštų skirtumui $VPJ - VK$, o kita lygi produkcijos apimčiai q , plotu, kaip pavaizduota 1.3 pav.

1.3 pav. Bendrojo pelno apskaičiavimo grafinė iliustracija

Kartu su bendraisiais ir vidutiniais ekonomikos teorijoje taikomi ir ribiniai dydžiai, t. y. ribinis produktas, ribinis pelnas, ribiniai kaštai, ribinis naudingumas ir t. t. Ribinių dydžių taikymas ekonominiams procesams analizuoti vadinamas **ribine analize**.

Ribinis produktas – tai papildomai pagamintas arba rinkoje parduotas produktas. **Ribinis pelnas** RPL – tai pelnas, gautas pardavus papildomą, t. y. ribinį, produktą. **Ribinės pajamos** RPJ – tai pajamos, gautos pardavus

rinkoje ribinį produktą. **Ribiniai kaštai** RK – tai kaštai, susiję su ribinio produkto gamyba.

Taigi iš bendrojo pelno bei šių apibrėžimų matyti, kad ribinis pelnas yra skirtumas tarp ribinių pajamų ir ribinių kaštų, jis išreiškiamas formule:

$$RPL = RPJ - RK . \quad (1.14)$$

Ribinis pelnas, ribinės pajamos ir ribiniai kaštai gali būti nustatyti apskaičiuojant bendrojo pelno, bendrųjų pajamų ir bendrųjų kaštų pokyčius pagaminus ir pardavus rinkoje ribinį produktą. Taigi ribinis dydis RD yra išreiškiamas kaip bendrojo dydžio BD pokytis pagaminus ir pardavus rinkoje ribinį produktą.

Jeigu yra pagaminta q produktų, tada paskutinis pagamintas (ar parduotas) produktas, kurio numeris q , yra ribinis likusių $q-1$ produktų atžvilgiu, kadangi jis yra papildomas likusių produktų atžvilgiu. Analogiškai $q-1$ -asis produktas yra papildomas, t. y. ribinis kitų $q-2$ produktų atžvilgiu ir t. t. Taigi, jeigu visi produktai gali būti išdėstyti tam tikra, pavyzdžiui, pagaminimo ar pardavimo eilės tvarka, tai kiekvienas produktas gali būti traktuojamas kaip ribinis prieš jį esančių šioje eilėje produktų atžvilgiu. Todėl ribinio dydžio apibrėžimą galima apibendrinti taip: **ribinis dydis yra bendrojo dydžio prieauglis, kai produkcijos apimtis išauga vienetu**. Šis ryšys išreiškiamas apibendrinta formule:

$$RD(q) = BD(q) - BD(q-1). \quad (1.15)$$

Ribinis dydis (pelnas, pajamos, kaštai) gali būti apskaičiuotas kiekvienam produktui, jei yra žinoma bendrojo dydžio BD priklausomybė nuo produkcijos apimties q , t. y. jeigu žinoma funkcija $BD(q)$. Taigiribinis dydis pirmajam produktui yra lygus:

$$RD(1) = BD(1) - BD(0),$$

antrajam produktui:

$$RD(2) = BD(2) - BD(1),$$

trečiajam produktui:

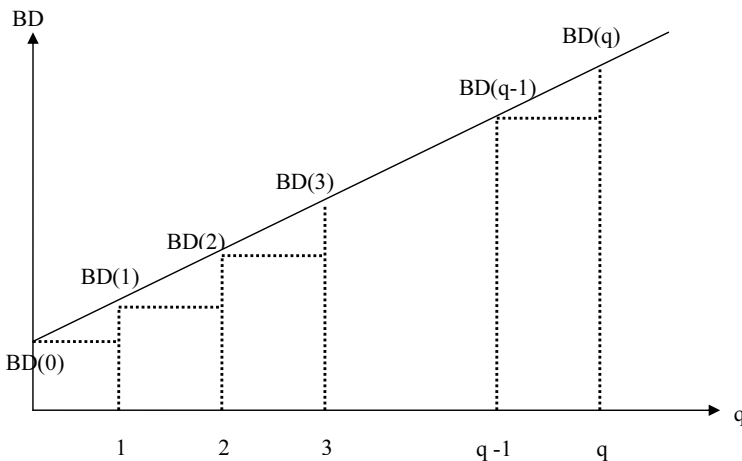
$$RD(3) = BD(3) - BD(2) \quad \text{ir t. t.}$$

Pažymėtina, kad yra ryšys tarp ribinio dydžio ir funkcijos išvestinės. Ribinis dydis gali būti išvestas iš formulės (1.6), apibrėžiančios funkcijos $BD(q)$ išvestinę, kai argumento pokytis Δq yra baigtinis ir lygus vienetui. Šiuo atveju funkcijos išvestinė virsta jos pokyčiu.

Bendrojo dydžio reikšmė $BD(q)$ taške q gali būti išreikšta kaip jos reikšmės nuliniame taške ir jos visų pokyčių, kai argumentas pakinta vienetu nuo nulinės reikšmės iki reikšmės q , suma, t. y.

$$BD(q) = BD(0) + [BD(1) - BD(0)] + [BD(2) - BD(1)] + [BD(3) - BD(2)] + \dots + [BD(q-1) - BD(q-2)] + [BD(q) - BD(q-1)] \quad (1.16)$$

Šis ryšys, kurio teisingumas įrodomas iš formulės (1.16) dešinėsios pusės išbraukiant narius su priešingais ženklais, grafiškai pavaizduotas 1.4 pav.

1.4 pav. Bendrojo dydžio reikšmės taške q grafinė išraiška per jo pokyčių sumą

Taikant ribinio dydžio apibrėžimą, lygybę (1.16) galima parašyti taip:

$$BD(q) = BD(0) + RD(1) + RD(2) + RD(3) + \dots + RD(q-1) + RD(q). \quad (1.17)$$

Jeigu bendrojo dydžio reikšmė nuliniame taške yra lygi nuliui, t. y. $BD(0) = 0$, tai santykis tarp ribinių ir bendrojo dydžio yra labai paprastas – **bendrasis dydis išreiškiamas kaip ribinių dydžių suma**. Jeigu bendrojo dydžio reikšmė nuliniame taške nėra lygi nuliui, t. y. $BD(0) = a \neq 0$, tai ši suma turi būti padidinta dydžiu a .

Ryšys tarp ribinių ir vidutinių dydžių yra sudėtingesnis. Turėdami omenyje, kad bendrasis, taip pat ir vidutinis dydis yra gamybos apimties funkcija, formulę (1.7), išreiškiančią ryšį tarp bendrojo ir vidutinio dydžio, apibendrinsime tokiu būdu:

$$VD(q) = \frac{BD(q)}{q} = \frac{BD(q-1) + BD(q) - BD(q-1)}{q}. \quad (1.18)$$

Trupmenos skaitiklio reikšmė nepakinta pridedant ir atimant tą patį dydį $BD(q-1)$.

Išreikšdami pirmąjį dėmenį $BD(q-1)$ formulėje (1.18) per vidutinį dydį ir taikydami ribinio dydžio apibrėžimą, formulę (1.18) perrašome taip:

$$VD(q) = \frac{VD(q-1)(q-1) + RD(q)}{q}. \quad (1.19)$$

Pridėdami ir atimdami formulės (1.19) skaitiklyje tą patį dydį $VD(q-1)$ ir atlikę elementarius pertvarkymus, ryšį tarp vidutinių ir ribinių dydžių išreikšime patogesne forma:

$$\begin{aligned} VD(q) &= \frac{VD(q-1)(q-1) + VD(q-1) - VD(q-1) + RD(q)}{q} = \\ &= \frac{VD(q-1) \cdot q + RD(q) - VD(q-1)}{q} = VD(q-1) + \frac{RD(q) - VD(q-1)}{q} \end{aligned} \quad (1.20)$$

Formulė (1.20) rodo, kad:

- jei ribinis dydis $RD(q)$, apskaičiuotas q -tajam produktui, yra **lygus** vidutiniam dydžiui $VD(q-1)$, kuris apskaičiuotas likusiems produk-

tams, tada vidutinis dydis lieka **nepakitęs** pardavus ribinį produktą, t. y. $VD(q) = VD(q - 1)$;

- jeigu ribinis dydis **viršija** vidutinį dydį, tai vidutinis dydis **išaugo** pardavus ribinį produktą, t. y. $VD(q) > VD(q - 1)$;
- jeigu ribinis dydis yra **mažesnis** už vidutinį dydį, tai vidutinis dydis **kris** pardavus ribinį produktą, t. y. $VD(q) < VD(q - 1)$.

Šie teiginiai yra teisingi bet kuriam produktų skaičiui q . Apibendrinant šiuos rezultatus kiekvienam pagamintam ar parduotam produktui, gaunamos tokios išvados:

- jeigu ribinis dydis **išlieka lygus** vidutiniam dydžiui augant pardavimo apimtims, tai vidutinis dydis **nekinta**;
- jeigu ribinis dydis lieka **žemesnis** už vidutinį dydį augant pardavimų apimtims, tai vidutinis dydis **mažėja**, bet **lėčiau** negu ribinis;
- jeigu ribinis dydis išlieka **aukštesnis** už vidutinį dydį augant pardavimų apimtims, tai vidutinis dydis **didėja**, tačiau **lėčiau** negu ribinis.

Šias išvadas pailiustruosime konkretesniu pavyzdžiu. Tarkime, kad vidutinis pelnas VPL yra susietas su pardavimų apimtimi q tiesine priklausomybe, t. y.

$$VPL(q) = a \cdot q + b. \quad (1.21)$$

Bendras pelnas apskaičiuojamas pagal formulę:

$$BPL(q) = VPL(q) \cdot q = (aq + b)q = aq^2 + bq, \quad (1.22)$$

o ribinis pelnas RPL išreiškiamas taip:

$$\begin{aligned} RPL(q) &= BPL(q) - BPL(q - 1) = [aq^2 + bq] - [a(q - 1)^2 + b(q - 1)] = \\ &= aq^2 + bq - [aq^2 - 2aq + a + bq - b] = 2aq - a + b \end{aligned} \quad (1.23)$$

Taigi ribinis pelnas taip pat susietas su pardavimų apimtimi tiesine priklausomybe. Tik šiuo atveju ribinio pelno tiesės kryptinis koeficientas yra dvigubai didesnis (arba dvigubai mažesnis, jei $a < 0$) už vidutinio pelno tiesės krypties koeficientą. Taigi, jeigu ribinis pelnas didėja (mažėja), tai didėja (mažėja) ir vidutinis pelnas, tik lėčiau už ribinį. Jeigu vidutinis pelnas nepriklauso nuo pardavimų apimtys, t. y. $a = 0$, tai, kaip rodo formulė

(1.23), ribinis pelnas taip pat nekinta kintant gamybos apimčiai. Iš formulių (1.21) ir (1.23) šiam atvejui gauname:

$$RPL = VPL = b.$$

Taigi pateiktas pavyzdys patvirtina ankstesnes išvadas. Gauti rezultatai grafiškai parodyti 1.5 pav.

Pasakytina, kad 1-ojo produkto bendrasis, vidutinis ir ribinis pelnas išreiškiamas tuo pačiu dydžiu. Iš formulių (1.21), (1.22) ir (1.23) gauname:

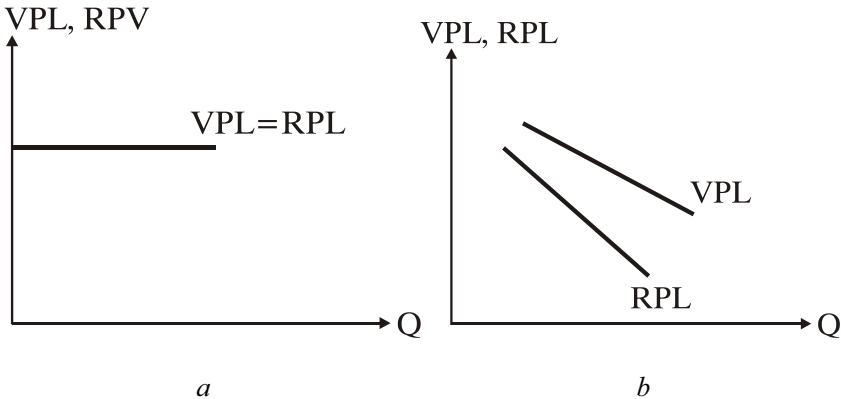
$$VPL(1) = a \cdot 1 + b = a + b$$

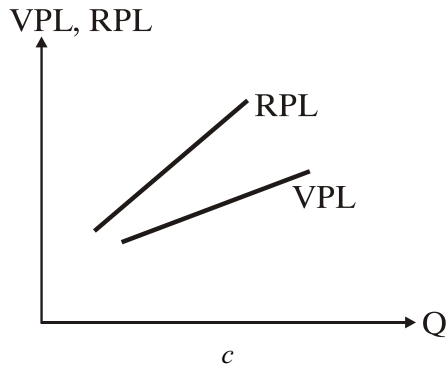
$$BPL(1) = a \cdot 1^2 + b \cdot 1 = a + b$$

$$RPL(1) = BPL(1) - BPL(0) = 2a \cdot 1 - a + b = a + b$$

Ši išvada yra teisinga ne tik šiuo konkrečiu atveju, bet yra kur kas bendresnė. Jeigu bendrojo dydžio reikšmė esant nulinei produkcijos apimčiai yra lygi nuliui, tai $RD(1) = VD(1) = BD(1)$, t. y. pirmajam produktui bendrasis, vidutinis ir ribinis dydžiai sutampa.

Ryšis tarp ribinio ir vidutinio pelno bei jų priklausomybė nuo pardavimo apimties atvaizduota 1.5 pav.

1.5 pav. Vidutinio *VPL*, ribinio *RPL* pelno ir pardavimo apimtys q ryšys, kai: a – ribinis pelnas yra pastovus dydis; b – ribinis pelnas mažesnis už vidutinį; c – ribinis pelnas didesnis už vidutinį

1.5 pav. pavaizduotos priklausomybės tarp vidutinių ir ribinių dydžių yra bendresnės ir yra teisingos ne tik pelno, bet ir kitų ekonominių dydžių atžvilgiu (pajamų, kaštų ir pan.).

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra mikroekonomikos nagrinėjimo objektas?
2. Kokios pagrindinės makroekonomikos problemos?
3. Kas yra ekonominė gėrybė?
4. Kas yra gamybos veiksniai ir kokios pagrindinės jų rūšys?
5. Apibūdinkite pagrindinius gamybos veiksnius.
6. Kaip apibrėžiamos investicijos ir kokios pagrindinės jų rūšys?
7. Apibūdinkite pagrindinius visuomeninės gamybos etapus: gamybą, paskirstymą, mainus ir vartojimą.
8. Kas sieja visuomeninės gamybos etapus rinkos ekonomikoje?
9. Paaiškinkite pagrindinės ekonominės problemos esmę.
10. Išvardinkite svarbiausias šiuolaikinių pinigų funkcijas.
11. Kas yra pinigai ir kokios yra jų rūšys?
12. Apibrėžkite, kas yra ribinis dydis ir kaip jis apskaičiuojamas.
13. Paaiškinkite ryšius tarp bendrojo, vidutinio ir ribinių dydžių.

14. Paaiškinkite ir grafiškai pavaizduokite ryšį tarp vidutinių ir ribinių dydžių.
15. Užpildykite lentelę:

Produkcijos apimtis (vnt.)	0	1	2	3	4	5	6
Bendrojo dydžio reikšmė (Lt)	0	3	5	9	16	25	36
Vidutinis dydis (Lt)							
Ribinis dydis (Lt)							

16. Grafiškai pavaizduokite bendrojo, vidutinio ir ribinio dydžio priklausomybę nuo produkcijos apimties, naudodamiesi aukščiau pateiktos lentelės duomenimis.
17. Įmonės darbuotojas, kuris turi įsigijęs šios įmonės akcijų, savo santaupas laiko banke. Kokias pajamas gauna šis darbuotojas?
18. Kokias pajamų rūšis turėtų atitikti individualaus taksi vairuotojo uždirbama pinigų suma?

2. ŪKIO TIPAI BEI JO RAIDA

Šio skyriaus tikslas – apibrėžti pagrindinius ūkio tipus, t. y. tradicinį (natūrinį), centralizuotai planuojamą ir rinkos ūkį, išaiškinti jų pagrindinius skirtumus bei raidos ypatybes. Aptariami svarbiausi ūkio raidos veiksniai: darbo pasidalijimas ir specializacija, mainų evoliucija – nuo natūrinių mainų iki mainų naudojant pinigus.

Išaiškinama šiuolaikinio rinkos ūkio, kaip „mišrios ekonomikos“ ūkio, sąvoka bei jo struktūra, valstybinio (viešojo) ekonomikos sektoriaus reikšmė šiuolaikiniame ūkyje bei jo veikimo principai, ekonomikos planavimo vieta ir reikšmė šiuolaikinėje ekonomikoje. Nagrinėjama šiuolaikinio rinkų ūkio sandara ir materialinių bei finansinių srautų apytaka rinkos ūkyje.

Trumpai aptariami svarbiausi ekonomikos tikslai: žemas nedarbo lygis, stabilios kainos, gyvenimo lygio kilimas, pajamų paskirstymo tolygumas, ekonomikos augimas. Apibrėžiamos pagrindinės ekonominės politikos priemonės: mokesčiai, vyriausybės išlaidos, ekonomikos reguliavimas, pinigų kiekio reguliavimas, socialinės ir investicinės programos. Analizuojami mokesčių sistemos sudarymo principai, aptariamos mokesčių funkcijos: fiskalinė, ekonomikos reguliavimo, socialinė. Nagrinėjami pagrindiniai mokesčių sistemos principai: mokesčių neutralumas, tikslingumas, paprastumas ir aiškumas bei teisingumo principas. Trumpai aptariamos pagrindinių Lietuvos Respublikos mokesčių įstatymų nuostatos.

2.1. Pagrindiniai ūkio tipai bei jo raidos veiksniai

Atsižvelgiant į tai, kaip sprendžiama ekonominė problema, t. y. kaip pasirenkamos ribotų išteklių panaudojimo alternatyvos, skiriami ir ūkio tipai. Įvairių šalių ekonominės sistemos yra skirtingos, tačiau daugumos jų pagrindiniai veikimo principai yra panašūs. Galime išskirti tris pagrindinius ūkio tipus: tradicinį, rinkos ir centralizuotai planuojamą ūkį.

Tradicinis ūkis pagrįstas nuo senų laikų susiklosčiusiais papročiais ir tradicijomis. Šiame ūkyje nesprendžiamos problemos – ką, kaip ir kam gaminti, nes jos jau seniai išspręstos, lieka tik laikytis susiklosčiusių tradicijų ir gyvenimo būdo. Tradicinio ūkio elementų dar ir šiandien galime rasti kai

kurių šalių ekonomikoje. Tačiau tokio ūkio kaip sistemos, kuria remiasi ekonominis šalies gyvenimas, šiandien jau nėra. Toks ūkio tipas vyravo iki-kapitalistinėje Europoje ir kitose to meto civilizuotose šalyse. Paprastai toks ūkis vadinamas **natūriniu**, nes jame buvo gaminama tai, kas buvo būtina pačiam gamintojui išgyventi. Natūrinį ūkį galime laikyti pradine istorinės ūkio raidos pakopa, grindžiama primityvia materialine gamyba, kurioje naudojami tik pirminiai gamybos veiksniai – žemė ir darbas. Nors ir buvo naudojami kai kurie fizinio kapitalo elementai, pavyzdžiui, darbo įrankiai, tačiau jų vaidmuo nebuvo didelis. Pagrindinis ūkio vienetas – šeimos ūkis, kuriame buvo gaminama beveik viskas, ko reikia šeimos reikmėms patenkinti. Mainai taip pat nevaicino bent kiek didesnio vaidmens. Bendro šalies ūkio iš esmės ir nebuvo. Šalies ūkis – tai mažai tarpusavyje susijusi šeimos ūkių visuma. Tačiau didėjant šeimos ūkių produktyvumui, kuriam sąlygas sudarė vis didesnis darbo pasidalijimas ir su juo susijusi darbo specializacija, čia buvo pagaminama daugiau produkcijos, negu jos reikėjo šeimos poreikiams patenkinti. Produkcijos perteklius buvo mainomas į kitus produktus, kurių šeimos ūkis negalėjo pasigaminti. Tačiau ilgą laiką vyravo natūriniai mainai – prekė už prekę.

Toliau didėjant gamybos produktyvumui vis daugėjo gamintojų, kurie gamino produkciją ne konkrečiam vartotojui, o anonimiam pirkėjui, t. y. formavosi **prekinė gamyba**. Plintant pinigams plėtėsi ir tobulėjo mainai, atsirado konkurencija. Tai sudarė sąlygas atsirasti rinkos ūkiui, kuris ilgainiui išsitvirtino ir tapo vyraujantis. Gamyba tapo išties visuomeninė, nes labai specializavosi, o ūkio subjektai tapo priklausomi vieni nuo kitų. Kartu kūrėsi ir vientisas nacionalinis ūkis – rinkos ūkis. Pagrindinis ūkinis vienetas – jau ne šeimos ūkis, o organizuota gamintojų grupė – įmonė, kurios organizacija gali būti labai sudėtinga. Pagrindinis ūkinis vienetas apibūdinamas ekonomine galia, t. y. turtu, kurį įmonė valdo, naudoja ir juo disponuoja. Pradiniame rinkos ūkio raidos etape ūkio struktūra buvo tolygi, t. y. ūkio subjektų buvo daug ir ekonominė jų galia maždaug vienoda, o šiuolaikiniam ūkiui dėl nevienodos ūkio subjektų ekonominės galios būdinga netolygi ūkio struktūra. Būtent tolygi ūkio struktūra buvo pagrindas abstrakčiam tobulos konkurencijos modeliui sudaryti.

Rinkos ūkis – tai toks ūkis, kuriame didžioji kapitalo dalis yra privatinė nuosavybė, o ekonominius sprendimus lemia rinkos kainų sistema. Taigi pagrindiniai rinkos ūkio bruožai pirmiausia yra ekonominė individų laisvė – kiekvienas asmuo turi teisę naudoti, valdyti ir disponuoti žeme, pastatais, įrenginiais ir kitais gamybos ištekliais, spręsti, ką gaminti ir kaip gaminti, siekti asmeninės naudos, t. y. įmonėms siekti maksimalaus pelno. Antra, ekonominiai sprendimai priimami remiantis rinkos kainomis, kurias nustato

rinkos mechanizmas per pasiūlos ir paklausos santykį. Kainų kaita verčia persikirstyti ir ekonomikos išteklius įvairių produktų gamybai. Rinka, kai sandorius rinkos dalyviai sudaro laisva valia, nesikišant vyriausybei (arba kišantis minimaliai), vadinama privačiąja, arba **laisvąja, rinka**. Laisvoji rinka grindžiama A. Smitho (mokslininko, ekonomisto, gyvenusio ir kūręsio XVIII a.) *laisser faire*, t. y. nesikišimo, netrukdyimo, principu. A. Smithas teigė, kad valstybės kišimasis į ekonomiką dažniausiai tik pablogina ekonominių reikalų tvarkymą, todėl geriausia vyriausybės politika yra nesikišimo į ekonomiką politika. Rinka pati išsprendžia ekonomines problemas, nes joje veikia „nematoma ranka“, verčianti gamintojus paklusti visuomenės interesams. Ir dabartiniai A. Smitho pasekėjai – liberaliosios ekonomikos šalininkai – laiko, kad pagrindinė valstybės funkcija – užtikrinti šalies gynybą, palaikyti teisėtvarką ir spręsti kai kurias socialines problemas. Visa kita reikėtų palikti laisvajai iniciatyvai. Kitokį požiūrį išsakė žinomas XX a. anglų ekonomikas J. M. Keynesas. Pasak jo, vyriausybė ne tik gali, bet ir privalo kištis į ekonomiką, pirmiausia siekdama mažinti nedarbą. Taigi J. M. Keynesas buvo už valstybės vaidmens didinimą šiuolaikiniame ūkyje. Tačiau, priešingai nei K. Marksas, J. M. Keynesas siekė ne sugriauti egzistuojančią ekonominę sistemą, o ją tobulinti. Šiuolaikiniame ekonomikos moksle nėra bendro požiūrio į vyriausybės vaidmens ekonomikai klausimą. Tačiau iš esmės šie požiūriai skiriasi tik valstybinio reguliavimo maso ir ekonomikos sričių, kurias reikėtų reguliuoti, klausimais.

Centralizuotai planuojamo, arba komandinio, ūkio šiandieniniame pasaulyje beveik neliko. Lietuva kone 50 metų gyveno šioje sistemoje, kurios padariniai jaučiami ir dabar. Centralizuotai planuojamas ūkis yra toks ūkis, kai dauguma gamybos priemonių nuosavybės teise priklauso valstybei, o svarbiausius ekonominius sprendimus priima valstybės institucijos. Svarbiausias šio ūkio ypatumas yra valstybinė gamybos priemonių nuosavybė. Nors tokia ūkyje buvo ir privatinės nuosavybės objektų, daugiausia asmeninio naudojimo, vyko ir smulki privatinė gamyba, ypač žemės ūkyje, tačiau privatus sektorius reikšmingo vaidmens ūkyje nevaicino. Gamybos dydį nustatydavo valstybinis planas, kuris formuluodavo užduotis visoms gamybos šakoms. Remdamasi šiuo planu, kurį sudarydavo valstybės planavimo sistema, vyriausybė, o ne rinkos mechanizmas paskirstydavo reikiamus gamybos išteklius. Valstybinės planavimo institucijos nustatydavo ir kainas – produkcijos ir gamybos išteklių. Priešingai nei rinkos ekonomikos ūkyje, centralizuotai planuojamame ūkyje pelnas nėra pagrindinė paskata gaminti prekes ir paslaugas. Įmonės gamina tą produkciją, kuri, planavimo institucijos nuomone, geriausiai atitinka visuomenės poreikius. Taigi centralizuotai planuojamame ūkyje ką, kaip ir kam gaminti nustato planavimo

institucija. Kartu valstybinės institucijos visiškai reguliuoja išteklių panaudojimą šiems uždaviniams spręsti. Šiuolaikinis rinkos ūkis – tai evoliucinės raidos, o centralizuotai planuojamas ūkis – revoliucijos idėjos rezultatas. Tačiau pastarasis buvo neefektyvus ir istorinio išbandymo neišlaikė.

Reikia pabrėžti, kad minėti ūkio tipai neegzistavo ir neegzistuoja grynu pavidalu. Nors tradicinis ūkis ir prarado savo reikšmę, tačiau jis, kaip sudėtinis ūkio elementas, išliko net ir šiuolaikinėje rinkos ekonomikoje, ypač namų ūkyje. Kartais, kai pinigai nepajėgia atlikti savo funkcijų, tiesioginiai mainai vykdomi ir šiandieniniame pasaulyje. Ir centralizuotai planuojamame ūkyje buvo rinkos elementų. Antra vertus, natūriniame ūkyje visada būdavo ir prekinio ūkio elementų, mainų naudojant pinigus. Taigi įvairių ūkių elementai egzistuoja įvairiose ūkio raidos pakopose. Evoliucinė ūkio raida neretai nenaikina senųjų ūkio elementų, bet juos perima ir atitinkamai pakeičia. Evoliucinėje ūkio raidoje kinta įvairių ūkio tipų reikšmė. Šalies ekonomiką lemia tai, koks ūkio tipas joje vyrauja. Taigi ūkio raida – tai istoriškai ilgas evoliucijos procesas nuo natūrinio (tradicinio) iki šiuolaikinio rinkos ūkio. Pagrindiniai šį procesą lemiantys veiksniai – darbo pasidalijimas ir su juo susijusi specializacija, mainų išplitimas bei pinigų sistemos atsiradimas ir tobulėjimas.

Šiuolaikinės gamybos pagrindas yra **darbo pasidalijimas ir specializacija**. Šiuolaikinis ūkis labai specializuotas, ypač pramonės šakose. Tačiau darbo pasidalijimas nėra kažkoks naujas, tik šiuolaikinei gamybai būdingas reiškinys. Pačioje ekonominės raidos pradžioje žmonės jau suvokė, kad bendra jų gerovė padidės ir be jokių papildomų pastangų, jeigu darbą pasidalys, o ne bandys kiekvienas individualiai patenkinti savo poreikius. Tarkime, vienos žemės labiau tiko vienai kultūrai auginti, kitos – kitai, trečios – gyvulininkystei. Todėl natūralu, kad gamintojai susivokė išnaudoti specifines sąlygas ir specializuotis gaminti tam tikrą produktą, nes tai didino bendrą gamybos dydį. Didžiausias darbo pasidalijimo pranašumas yra tas, kad jis sudarė prielaidas mechanizuoti gamybos procesą. Kai gamybos procesas išskaidomas į daugybę paprastų operacijų, tada ne taip jau sunku sukurti ir specialius įrenginius kiekvienai iš šių operacijų. Šie įrenginiai, aišku, daug našesni už universalius. Antra vertus, ir darbininkai greičiau pasiekia didesnio meistriškumo ir įgyja specialių įgūdžių atlikdami tik tam tikras operacijas. Todėl išplėtojus darbo pasidalijimą ėmė sparčiai didėti gamybos rezultatyvumas. Didžiausias rezultatyvumas pasiekiamas diegiant masinės gamybos metodus. Tačiau šių metodų taikymo galimybes nusako rinkos dydis. Masinė gamyba turi prasmę, jeigu yra didelė šios produkcijos rinka. Tik masinėje gamyboje išryškėja masto ekonomija, t. y. gamyba didėja sparčiau negu investicijos į ją. Tačiau jei gaminamos produkcijos rinka

nedidelė, tai ir darbo pasidalijimo, ir specializacijos galimybės yra ribotos. Šiuolaikiniame ūkyje darbo pasidalijimas taikomas visais ūkinės veiklos lygiais, t. y. darbo vietų, įmonių, šakų, regionų lygiu bei tarptautiniu mastu. Darbo pasidalijimo ir specializacijos naudą tarptautiniu mastu dar XIX a. pradžioje pagrindė anglų ekonomistas Davidas Ricardo. Jis suformulavo lyginamojo pranašumo principą. Šio principo esmė ta, kad šalys turi specializuotis tose veiklos srityse, kuriose jų pranašumas didžiausias (pvz., tam tikrą produkciją gamina pigiausiai), o papildomai gautą naudą pasidalyti. Šis principas, aišku, taikomas ir šalies ūkyje. Taigi darbo pasidalijimą ir specializaciją lėmė dvi svarbiausios priežastys: lyginamasis pranašumas ir masto ekonomija.

Tačiau tam, kad būtų galima pasinaudoti darbo pasidalijimo ir specializacijos pranašumais, būtini **mainai**. Maža to, be mainų specializacija apskritai neįmanoma. Žinomi du mainų tipai – tiesioginiai mainai ir mainai naudojant pinigus. Tiesioginiai mainai yra primityvūs ir neefektyvūs, nes reikalauja reikmių atitikties: kiekvienas, dalyvaujantis tiesioginiuose mainuose, privalo turėti produktą, kurio pageidauja kiti mainų dalyviai. Pavyzdžiui, ūkininkas turėtų susirasti mainų partnerių, ne tik norinčių įsigyti jo grūdų, tačiau ir turinčių tai, ko jam reikia. Be to, tiesioginiams mainams vykti svarbi dalumo problema. Namas, automobilis turi būti nupirkti iš karto, o ne dalimis, bet susirasti pirkėją, kuris turėtų ekvivalentinį namo pardavėjui reikiamų prekių kiekį, sunku. Taigi tiesioginiai mainai yra nemaža ūkio raidos kliūtis. Todėl buvo nuolat ieškoma patogios visuotinės mainų priemonės, galinčios atlikti mainų tarpininkės vaidmenį. Tokia priemone tapo pinigai, kurie atsirado tada, kai konkreti prekė ėmė atlikti visuotinio mainų ekvivalento vaidmenį. Prekiniai pinigai auksinių monetų pavidalu buvo naudojami dar neseniai, kol galų gale iš apyvartos buvo išstumti popierinių pinigų. Popierinių pinigų prototipai buvo žinomi jau senovės Kinijoje ir kitose senovės šalyse, tačiau visuotinai paplito tik šiuolaikinėje ekonomikoje. Pinigų reikšmę ūkio raidai sunku pervertinti. Tai vienas iš galinusių ūkio raidos paskatų.

2.2. Šiuolaikinės rinkos ūkis ir jo struktūra

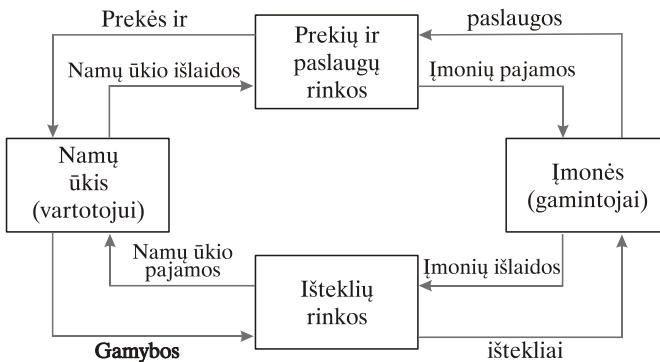
Pagal rinkos principus veikianti šiuolaikinė ekonomika nėra laisvoji rinka, kaip ji buvo apibrėžta 2.1. poskyryje. Į pateiktą laisvosios rinkos apibrėžimą galima žiūrėti tik kaip į ideologinę dogmą, kuri iš tikrųjų niekada ir nebuvo įgyvendinta. Įvairių šiuolaikinės rinkos šalių ekonominės sistemos nėra tapačios, jos specifinės. Tačiau jos turi ir bendrų bruožų. Visų pirma

jos veikia pagal rinkos principus, antra, valstybė tam tikru mastu kontroliuoja ir reguliuoja ūkinę veiklą. Be privataus ekonomikos sektoriaus, veikia ir valstybinis sektorius, neretai gana svarbus. Valstybė reguliuoja ūkinę veiklą vykdydama ekonominę politiką. Skirtingų šiuolaikinės ekonomikos šalių valstybinio sektoriaus dalys skiriasi. Pavyzdžiui, liberalios ekonomikos šalių – JAV, Anglijos – valstybinio sektoriaus dalis ekonomikoje santykinai nėra didelė, daug didesnę dalį jis sudaro Prancūzijos arba Švedijos ekonomikoje. Nevienodas ekonomikos valstybinio reguliavimo laipsnis. Remiantis tuo, kad šiuolaikinės ekonomikos šalyse, t. y. Šiaurės Amerikos, Europos šalyse, Japonijoje, be privataus ekonomikos sektoriaus, veikia ir valstybinis (viešasis) ekonomikos sektorius, o valstybė turi įtakos ekonominiams procesams, šių šalių ekonomika vadinama mišriąja ekonomika. Nors mišriosios ekonomikos sąlygomis valstybė vaidina nemažą vaidmenį priimanant ekonominius sprendimus, tačiau tai nereiškia, kad ji perima visas rinkos funkcijas, kaip tai buvo centralizuotos ekonomikos atveju. Rinka reguliuojama ekonominiais metodais, o tai reiškia, kad valstybė formuoja ir keičia rinkos veikimo sąlygas, neretai net apribodama, tačiau nepašalindama pačios rinkos veikimo. Viešasis ekonomikos sektorius administruojamas palyginti nedideliu mastu, o šio sektoriaus įmonės, siekiančios pelno, savo veiklą grindžia tais pačiais principais kaip ir privačios įmonės. Prekės valstybės reikmėms tenkinti taip pat perkamos rinkoje. Taigi valstybė, kaip ekonomikos subjektas, šiuolaikinės ekonomikos sąlygomis dalyvauja rinkos metodais. Tą pat būtų galima pasakyti ir apie šiandieninės Lietuvos ekonomiką. Lietuvos Respublikos įstatymai garantuoja verslo laisvę (neperžengiant įstatymų nustatytų ribų) ir draudžia reguliuoti įmonių veiklą administraciniais metodais, nesvarbu, kokia įmonės teisinė ir organizacinė forma, t. y. ir nuosavybės forma. Taigi šiuolaikinėje ekonomikoje vienodais teisiniais pagrindais veikia tiek privačios, tiek grupinės, tiek ir valstybinės nuosavybės įmonės.

Labai svarbu išsiaiškinti ekonomikos planavimo vietą ir reikšmę šiuolaikinėje ekonomikoje. Dažnai teigiama, kad ekonomikos planavimas, ypač visos šalies mastu, yra komandinės ekonomikos atributas, nesuderinamas su rinkos principais. Šiuolaikinės rinkos ekonomikos šalių praktika rodo ką kita. Ekonomikos planavimo idėja nėra svetima beveik visoms šiuolaikinės ekonomikos šalims. Nors perspektyvinio planavimo (tiek centralizuotai valdomos, tiek ir rinkos ekonomikos sąlygomis) tikslai iš esmės tie patys, tačiau planavimo metodai ir jų įgyvendinimo būdai gerokai skiriasi. Pirmiausia planavimas rinkos sąlygomis nėra direktyvinio pobūdžio, todėl paprastai jis ir vadinamas indikatyviu (rekomendaciniu) planavimu. Direktyvinis planavimas slopina ūkio subjektų iniciatyvą ir totalitarinio režimo są-

lygomis galų gale išsigeimsta į neveiksmingą biurokratinę paskirstymo sistemą, o indikatyvusis planavimas, atvirksčiai, grindžiamas asmeniniu suinteresuotumu ir iniciatyva. Ūkio subjektai savarankiškai įgyvendina valstybinio plano nuostatas, atlieka valstybinius užsakymus atsižvelgdami į numatomą naudą ir rinkos konjunktūrą. Tačiau valstybė ekonominės politikos priemonėmis sudaro tokias sąlygas, kad ūkio subjektų pasirinkimas taptų vienareikšmiškas, t. y. jeigu ūkio subjektams neužtenka geros valios arba susitarimo derinti savo veiklą taip, kad ji atitiktų bendrą nacionalinį planą, paprastai šalies vyriausybė nedvejodama panaudoja visas turimas priemones ir ekonomikos reguliavimo svertus, kad numatytas planas būtų įgyvendintas. Tai reiškia, kad indikatyvusis planavimas toli gražu nėra pasyvus. Be to, indikatyviojo planavimo sistemoje derinami plano ir rinkos principai. Neatmesdamas rinkos mechanizmo veikimo, indikatyvusis planavimas sušvelnina stichinį rinkos jėgų veikimo pobūdį, atitinkamai pakoreguoja ekonominius procesus ir kartu sudaro prielaidas stabilesnei ekonomikos plėtrai – nukreipia ją perspektyviausiomis kryptimis. Indikatyvusis planavimas dar vadinamas indikatyviu programavimu, nes ilgalaikiai strateginiai valstybės tikslai išreiškiami ir įgyvendinami vykdant atitinkamas programas, aprėpiančias ekonomines, socialines, ekologines bei kitas sritis.

Kadangi visi šiuolaikinio ūkio subjektai veikia rinkos sąlygomis, natūralu šios ekonomikos sandarą traktuoti kaip įvairių tipų tarpusavyje susijusių rinkų visumą. Skiriamos vartojimo prekių ir paslaugų rinkos, materialinių gamybos išteklių rinkos, darbo, finansų ir kitos rinkos, kurias savo ruožtu dar galime skirstyti pagal prekių ir paslaugų arba gamybos išteklių rūšis. Jeigu visas rinkas sugrupuosime į dviejų tipų, t. y. prekių ir paslaugų ir gamybos veiksmų, rinkas, tai rinkos ekonomikos veikimą supaprastintai galėsime pavaizduoti schema, pateikta 2.1. paveiksle.

2.1 pav. Materialinių ir finansinių srautų apytaka rinkos ūkyje

Sąveiką tarp visų rūšių rinkų rodo dviejų srautų judėjimas ratu priešingomis kryptimis – į vieną pusę juda materialiniai srautai (prekės, gamybos veiksniai), o į kitą – pinigai (pajamos ir išlaidos). Namų ūkio subjektai, t. y. vartotojai, prekių ir paslaugų rinkose perka vartojimo reikmes, o jų išlaidos čia virsta įmonių pajamomis. Už gautas pajamas įmonės išsityja gamybos veiksmų gamybai tęsti, o namų ūkis, pardavęs šiuos išteklius, gauna pinigų vartojimo prekėms išsityti. Šis procesas cikliškai kartojasi, tačiau gamina- mos produkcijos struktūra ir apimtis atskiruose cikluose gali kisti, o pinigų srautai didėti. Tokia padėtis atspindi ekonomikos augimo tendenciją.

2.3. Ekonomikos politika, jos tikslai ir priemonės

Šiuolaikinėje rinkos ekonomikoje valstybė ekonomikos reguliavimo funkciją atlieka įgyvendindama savo ekonominę politiką. Demokratinėje visuomenėje kiekviena partija į rinkimus eina turėdama savo programą. Sudėtinė bendros programos dalis yra jos ekonominė programa. Atėjusios į valdžią partija arba partijos, vadovaudamosi šiomis programomis, vykdo savo ekonominę politiką. **Ekonominė politika** – tai tikslai, kurių vyriausybė numato siekti ekonomikos srityje, ir priemonės, kuriomis tų tikslų bus siekiama. Paprastai dėl ekonominės politikos tikslų nesutarimų būna mažiausiai, nes ekonominės problemos visiems yra aiškios. Daug daugiau nesutarimų tarp partijų būna nustatant ekonomikos tikslų prioritetus ir parenkant šių tikslų įgyvendinimo priemones. Liberalios pakraipos partijos savo ekonominę politiką grindžia principais, artimais A. Smitho *laisser faire* principui. Tuo tarpu socialdemokratinės partijos labiau linkusios skleisti idėjas, artimas J. Keyneso principams.

Svarbiausius ekonomikos politikos tikslus galima suformuluoti taip:

1. Žemas nedarbo lygis. Masinis nedarbas atneša ekonominių ir socialinių nuostolių. Visuomenė praranda prekes ir paslaugas, kurias galėtų pagaminti darbo neturintys žmonės, mažėja žmonių pajamos, jie skursta, demoralizuojami, gausėja nusikaltimų, savižudybių ir pan. Tačiau didelis ir nuolatinis užimtumas, kurio reikėtų siekti, nereiškia nulinio nedarbo lygio. Vyriausybė turėtų sudaryti tokias sąlygas, kad norintys ir galintys dirbti žmonės galėtų susirasti darbą gana greitai. Tačiau šiandien tai padaryti labai sunku.

2. Stabilios kainos. Aukštas infliacijos lygis neigiamai veikia žmonių gerovę. Nors dėl infliacijos patiriami nuostoliai nėra tokie akivaizdūs kaip nedarbo atveju, tačiau pernelyg didelė infliacija gali išderinti ekonomiką. Infliacija nuostolinga žmonėms, gaunantiems fiksuotas pajamas arba sutau-

piusiems tam tikrą pinigų sumą senatvei, susirgus, įvykus nelaimei. Infliacija dažnai būna verslo klaidų priežastis. Kainos yra informacijos šaltinis verslui. Didelė kaina rodo gana didelę paklausą, t. y. vartotojo norą įsigyti kokį nors produktą. Tačiau sparčiai kylant kainoms ši informacija gali būti iškreipta, nes kylančios kainos gali būti ne tiek ar net ne paklausos didėjimo, o infliacijos padarinys.

3. Kylantis gyvenimo lygis. Tai reiškia, kad laikui bėgant atlyginimas už darbą turėtų didėti, gerėti galimybės įsigyti geresnį būstą, medicinos paslaugos, poilsio sąlygos ir pan. Visa tai yra natūralūs žmonių norai ir taip turėtų būti. Tačiau tai įmanoma tik užtikrinus stabilų ekonomikos augimą.

4. Tolygiau paskirstomos pajamos. Netgi ir labiausiai išsivysčiusiose šalyse gana didelė turitinė nelygybė. Labai maža visuomenės dalis gauna didesnes pajamas ir valdo didelius turtus, tuo tarpu didžioji žmonių dalis skursta arba yra arti skurdo ribos. Mažinti skurdą galima vykdant įvairias socialinės paramos programas, tačiau jos įmanomos, jeigu ekonomika sėkmingai plėtojama. Antrasis būdas – perskirstyti pajamas, t. y. didesniais mokesčiais apmokestinti asmenis, gaunančius dideles pajamas, o gautas papildomas pajamas per socialines programas skirti mažesnes pajamas gaunantiems asmenims arba mažinti mokesčius mažesnes pajamas gaunantiems žmonėms. Žinoma, paskirstant pajamas neturėtų būti siekiama pajamų lygiavos. Lygiava neturi nieko bendra su teisingumu. Pajamų nelygybė gali būti laikoma teisinga, jeigu ji pagrįsta įdėto darbo skirtumu.

5. Auganti ekonomika. Kaip jau minėta, augant ekonomikai gali mažėti skurdas ir kilti gyvenimo lygis. Ekonomikos augimas reiškia gamybinių pajėgumų didėjimą, kurį lemia gamybinių pajėgumų plėtimas ir technologijos tobulinimas, t. y. kokybinis ir kiekybinis gamybinių išteklių didėjimas. Ekonomikos augimas užtikrina didesnę vartojimą ir pajamas. Tačiau ne visada dideli augimo tempai gali būti pateisinami. Jeigu spartūs augimo tempai kenkia gamtai – didėja jos tarša, tai sunku pasakyti, ar ateities kartų gerovė iš tikrųjų padidės. Ekonomika veikia neišnaudodama savų gamybinių pajėgumų, kai vyrauja didelis nedarbas, o gyvenimo lygis gali kilti mažinant nedarbą ir geriau panaudojant gamybinius pajėgumus.

Tai toli gražu ne visi, tačiau svarbiausi ekonomikos politikos tikslai.

Metodai arba priemonės, kuriomis vyriausybė siekia įgyvendinti ekonomikos tikslus, yra įvairios. Pagrindinės ekonomikos politikos priemonės – tai **mokesčiai, muitai, vyriausybės išlaidos, tiesioginis valstybinis ekonomikos reguliavimas** arba dalyvavimas ekonominėje veikloje, **socialinės ir investicinės programos, pinigų kiekio** šalies ūkyje reguliavimas. Klasikinės fiskalinės politikos priemonės, t. y. mokesčių bei valstybės išlaidų dydžio reguliavimas, leidžia veikti gamybos apimtį, užimtumą bei infliaci-

jos lygį norima kryptimi. Tokia ekonomikos politika atsispindi valstybės biudžete. Panašių tikslų siekiama centrinio banko vykdoma pinigų politika, kuri įgyvendinama reguliuojant pinigų pasiūlą arba centrinio banko teikiamų paskolų palūkanų normą. Netgi ir rinkos ekonomikos sąlygomis valstybė gali **tiesiogiai** kontroliuoti darbo užmokesčio, kainų lygį, apmokestinti akcininkų dividendus, įvesti papildomus mokesčius. Valstybė turi platesnes galimybes veiksmingai kontroliuoti ekonomiką, kai valstybei priklauso svarbios arba strateginės ekonominiu požiūriu ūkio šakos – energetika, transportas, ryšiai, naftos bei kitos pramonės šakos. Šiuo atveju vyriausybė turi užtektinai lėšų siekti savo ekonominių tikslų ir vykdyti socialines programas. Investuodama į valstybės kontroliuojamas ūkio šakas, vyriausybė gali kurti naujas darbo vietas ir taip mažinti nedarbą.

Ypač svarbios ekonomikos politikos priemonės yra **mokesčiai**. Mokesčių dydžio reguliavimas – bene pagrindinis ekonomikos politikos svirtis. Todėl apie mokesčius verta pakalbėti truputį plačiau. Apmokestinimo **objektai** yra pajamos (darbo užmokestis, palūkanos, pelnas, renta bei kitos pajamos), turtas ir išlaidos prekėms ir paslaugoms pirkti. Pajamų ir turto mokesčiai priskiriami prie tiesioginių mokesčių, nes jie turi tiesioginius adresatus – fizinius ir juridinius asmenis, gaunančius pajamų ir turinčius turtą. **Tiesioginiai mokesčiai** – tai gyventojų pajamų, pelno, socialinio draudimo ir kiti mokesčiai. **Netiesioginius mokesčius** sumoka vartotojas, pirkdamas prekes arba paslaugas, kurios yra apmokestinamos, nes asmuo, kuris privalo mokėti šį mokestį, t. y. gamintojas, gali visą šį mokestį arba jo dalį perkelti galutiniams produkto vartotojams, atitinkamai padidindamas prekių arba paslaugų kainą. Taigi netiesioginiai mokesčiai didina kainas. Svarbiausi iš netiesioginių mokesčių yra: pridėtinės vertės mokesčiai, akcizai, muitai. Pagal tai, kaip mokesčių tarifas kinta priklausomai nuo apmokestinimo sumos, mokesčiai skirstomi į **progresinius, proporcingus** ir **regresinius**, jei didėjant apmokestinimo sumai mokesčių tarifas atitinkamai didėja, nekinta arba mažėja. Regresiniai mokesčiai gali būti taikomi tokioms ūkinės veiklos sritims, kurių plėtojimu yra suinteresuota valstybė.

Mokesčiai atlieka kelias funkcijas – **fiskalinę, ekonomikos reguliavimo** bei **socialinę**. Pirmoji susijusi su valstybės biudžeto formavimu, nes pagrindinis valstybės pajamų šaltinis yra mokesčiai, sudarantys apie 90 proc. visų Lietuvos valstybės biudžeto pajamų. Taigi mokesčiai – tai tos valstybės **pajamos**, kuriomis dengiama didžioji valstybės išlaidų dalis. Mokesčiai yra viena iš priemonių, kuria galima **reguluoti** gamybos apimtį, o kartu ir užimtumo bei infliacijos lygį šalyje. Pavyzdžiui, didinant mokesčius (mokesčių normą) mažinama vartotojų perkamoji galia, drauge mažėja visuminė paklausa ir gamyba, tačiau kartu gali sumažėti ir infliacija, jeigu ji pasie-

kia nepageidaujama lygi. Keičiant mokesčių normą galima skatinti arba riboti tam tikrų produktų gamybą. **Socialinė** mokesčių funkcija pasireiškia tuo, kad tam tikru mastu ji mažina pajamų nelygybę, jeigu asmenys, gaunantys didesnes pajamas, moka didesnius mokesčius. Šią funkciją gali atlikti tiesioginiai mokesčiai, ypač jei jie yra progresiniai. Tuo tarpu didžiąją netiesioginių mokesčių dalį sumoka mažesnes pajamas gaunantys asmenys. Kita vertus, neturtingieji santykinai moka didesnius netiesioginius mokesčius negu turtingieji. Taigi netiesioginiai mokesčiai, nors ir sudaro didesnę biudžeto pajamų dalį, tačiau didina prekių ir paslaugų kainas, socialines problemas ir iš esmės yra regresinio pobūdžio.

Šalies mokesčių sistema turėtų būti kuriama remiantis šiais principais:

1) **neutralumo**, siekiant, kad mokesčiai kuo mažiau trukdytų ekonomiškai ūkio subjektų veiklai;

2) **tikslingumo**, siekiant skatinti veiklą arba atvirkščiai – apriboti nepageidaujamus reiškinius, pavyzdžiui, aplinkos taršą.

3) **paprastumo ir aiškumo** – tai palengvintų mokesčių surinkimą. Beveik visose šalyse vengiama mokėti mokesčius. Ši didžiulė problema ne tik mažina valstybės pajamas, bet ir pakerta teisingumo principą, sudaro nevienodas sąlygas ūkio subjektų konkurencijai, demoralizuoja visuomenę. Mokesčių sistemos aiškumas padėtų šią problemą išspręsti;

4) **teisingumo**. Ši sąvoka paprastai suprantama nevienareikšmiškai. Teisingumą mokesčių srityje galima nustatyti dviem požiūriais – naudos ir gebėjimo mokėti mokesčius. Pagal pirmąjį požiūrį mokesčius privalo mokėti asmenys proporcingai naudai, jų gaunamai naudojantis neatlygintomis valstybės paslaugomis. Nuosekliai taikydami šį principą prieitume prie absurdo – neturtingi ir socialiai remtini žmonės, kuriuos dažniausiai į tokia padėtį įstumia sistemos trūkumai, turėtų patys save išlaikyti padengdami biudžeto išlaidų, skirtų socialinėms reikmėms, dalį. Antrasis principas reiškia, kad didesnius mokesčius privalėtų mokėti tie, kurie turi daugiau pajamų ir turto ir todėl pajėgūs daugiau mokėti. Jeigu valstybė mokesčius traktuoja ne vien tik kaip savo pajamų šaltinį, bet ir priemonę socialinėms problemoms spręsti, tai ji turėtų rinktis gebėjimo mokėti mokesčius principą. Gebėjimo mokėti mokesčius principas gali būti įgyvendinamas laikantis dviejų pagrindinių teisingumo koncepcijų – **horizontaliojo** ir **vertikaliojo** teisingumo. **Horizontalusis** teisingumas reiškia, kad asmenys, turintys lygias ekonomines galimybes mokėti mokesčius, turėtų būti apmokestinami vienodai. **Vertikalusis** teisingumas reiškia, kad skirtingas ekonomines galimybes turintys asmenys apmokestinami skirtingai, t. y. gaunantys didesnes pajamas arba turintys didesnę turtą asmenys privalėtų mokėti didesnius mokesčius. Iš tikrųjų turtingesni asmenys dideles pajamas gauna ne tik dėl

savo asmeninių sugebėjimų, bet ir dėl esamos ekonominės sistemos teikiamų galimybių. Todėl dideles pajamas gaunantys asmenys turėtų labiau prisidėti prie šios sistemos išlaikymo mokėdami didesnius mokesčius už tuos asmenis, kuriems tokios sistemos teikiamos galimybės neprieinamos. Idealiu atveju ta pajamų dalis, kuri gaunama pasinaudojus sistemos teikiamomis privilegijomis, mokesčių pavidalu patektų į šalies biudžetą, o individų pajamų skirtumas priklausytų tik nuo jų darbo indėlio skirtumo. Kadangi pastaroji dalis didėjant pajamoms mažėja, tai didelių pajamų mokesčių tarifai turėtų didėti. Šio principo įgyvendinimas leidžia per valstybės biudžetą perskirstyti pajamas ir taip sušvelninti pajamų lygio skirtumus.

Atkūrus Lietuvoje nepriklausomybę tuoj pat imta kurti naują mokesčių sistemą, atitinkančią šiuolaikinius reikalavimus. Vieni iš pirmųjų 1990 metais buvo priimti Lietuvos Respublikos juridinių asmenų pelno mokesčio įstatymas bei Lietuvos Respublikos fizinių asmenų pajamų mokesčio laikinasis įstatymas. Pastarasis įstatymas pakeitė iki tol galiojusį gyventojų pajamų mokesčių. 1991 metais buvo įvestas bendrasis akcizas vietoje galiojusio apyvartos mokesčio, kuris 1993 metais buvo pakeistas pridėtinės vertės mokesčiu. Iki 1996 metų buvo priimti visi pagrindiniai Lietuvos Respublikos mokesčių įstatymai ir sukurta Lietuvos mokesčių sistema. Valstybinę mokesčių politiką Lietuvoje įgyvendina Valstybinė mokesčių inspekcija prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos bei teritorinės valstybinės mokesčių inspekcijos. Valstybinė mokesčių inspekcija atlieka centrinio, o teritorinės inspekcijos – vietos mokesčio administratorių funkcijas. Vietos mokesčių administratorius pavaldus ir atskaitingas centriniam mokesčio administratoriui. Pagal Lietuvos Respublikos įstatymus visi šalies juridiniai asmenys bei užsienio valstybių įmonės, veikiančios Lietuvoje, šalies gyventojai bei Lietuvoje dirbantys užsienio šalių fiziniai asmenys privalo mokėti mokesčių įstatymų nustatytus mokesčius. Dalis mokesčių įplaukų patenka į nacionalinį biudžetą, o kita dalis – į valstybinius nebiudžetinius fondus (valstybinio socialinio draudimo, valstybinio privalomojo sveikatos draudimo arba specialioms programoms finansuoti) kaip tikslinės paskirties įmokos. Visi mokesčiai, įskaitomi į nacionalinį biudžetą, pirmiausia įplaukia į teritorinių valstybinių mokesčių inspekcijų surenkamąsias sąskaitas, o tada šios įmokos paskirstomos į valstybės arba savivaldybių biudžetus remiantis. Lietuvos Respublikos biudžeto sandaros įstatymu, kurio pirmasis variantas buvo priimtas dar 1990 m. ir po to ne kartą buvo papildytas ar pakeistas, bei Lietuvos Respublikos Seimo priimto konkrečių metų Valstybės biudžeto ir savivaldybių biudžeto finansinių rodiklių patvirtinimo įstatymo nuostatomis. Mokesčių administravimo įstatymas nustato šiuos Lietuvos Respublikoje taikomus mokesčius ir įmokas:

- 1) pridėtinės vertės mokestis;
- 2) akcizai;
- 3) gyventojų pajamų mokestis;
- 4) nekilnojamojo turto mokestis;
- 5) žemės mokestis;
- 6) mokestis už valstybinius gamtos išteklius;
- 7) naftos ir dujų išteklių mokestis;
- 8) mokestis už aplinkos teršimą;
- 9) konsulinis mokestis;
- 10) žyminis mokestis;
- 11) paveldimo turto mokestis;
- 12) privalomojo sveikatos draudimo įmokos;
- 13) įmokos į Garantinį fondą;
- 14) valstybės rinkliava;
- 15) loterijų ir azartinių lošimų mokestis;
- 16) mokesčiai už pramoninės nuosavybės objektų registravimą;
- 17) pelno mokestis;
- 18) valstybinio socialinio draudimo įmokos;
- 19) pertekliaus mokestis cukraus sektoriuje;
- 20) gamybos mokestis cukraus sektoriuje;
- 21) muitai;
- 22) atskaitymai nuo pajamų pagal Lietuvos Respublikos miškų įstatymą;
- 23) mokestis už valstybės turto naudojimą patikėjimo teise;
- 24) socialinis mokestis;
- 25) papildomos baltojo cukraus gamybos kvotos ir pridėtinės izogliukozės gamybos kvotos vienkartinio išsipirkimo mokestis.

Apmokestinimo sąlygas ir tvarką, mokesčio tarifus nustato atitinkamas mokesčio įstatymas arba jo pagrindu priimtas kitas teisės aktas. Visus nurodytus mokesčius administruoja Valstybinė mokesčių inspekcija. Pridėtinės vertės mokesčių, akcizų bei muitų administruoja ir Lietuvos Respublikos muitinė, tačiau tiek, kiek jai pavesta pagal Lietuvos Respublikos pridėtinės vertės mokesčio bei akcizų įstatymus, o muitus – tiek, kiek Lietuvos Respublikos muitų įstatymai neprieštarauja Europos Sąjungos muitų teisės aktams. Mokesčius už valstybinių gamtos išteklių naudojimą bei aplinkos teršimą, taip pat naftos ir dujų išteklių mokesčių bei atskaitymus nuo pajamų pagal Lietuvos Respublikos miškų įstatymą administruoja ir Lietuvos Respublikos aplinkos ministerija, tačiau tiek, kiek jai pavesta pagal atitinkamus mokesčio įstatymus. Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministerija administruoja visus mokesčius, susijusius su cukraus gamyba, bet tik tiek, kiek nu-

statyta pagal atitinkamus mokesčių įstatymus. Visi valstybės nustatyti mokesčiai yra iš esmės proporciniai, pavyzdžiui, iki 2009 metų pridėtinės vertės mokesčio pagrindinis tarifas buvo 18 proc., gyventojų pajamos apmokestinamos 27 proc. mokesčių tarifu, kurį numatoma ir toliau mažinti, įmonių pelnas buvo apmokestinamas 15 proc. pagrindiniu tarifu ir pan. Tai, kad atskiroms prekių ir paslaugų grupėms, atskiroms veiklos sritims arba gyventojų grupėms yra nustatomi kiti – lengvatiniai tarifai, mokesčio pobūdžio nekeičia. Proporciniai tarifai ir didelis atotrūkis tarp kapitalo ir darbo apmokestinimo (gyventojų pajamų ir įmonių pelno mokesčių tarifų) rodė, kad Lietuvos mokesčių sistema socialiniu požiūriu buvo orientuota menkai.

2008 metų pabaigoje Lietuvos Respublikos Seimas patvirtino Vyriausybės krizės įveikimo plane pasiūlytus mokesčių pakeitimus, kurie įsigaliojo nuo 2009 m. sausio 1 d. Nustatytas 15 proc. gyventojų pajamų mokesčio tarifas. Iki šiol privalomojo sveikatos draudimo įmokos buvo mokamos iš bendros gyventojų pajamų mokesčių sumos. Nuo 2009 m. privalomojo sveikatos draudimo įmokos atskirtos nuo gyventojų pajamų mokesčio ir mokamos atskirai. Nustatytas šių įmokų tarifas lygus 6 proc. nuo gaunamų pajamų. Pridėtinės vertės mokestis padidintas vienu procentu ir jo tarifas dabar yra 19 proc. Be to, buvo panaikinti daugumas pridėtinės vertės mokesčio lengvatinių tarifų. Pelno mokesčio tarifas nuo 2009 m. sausio 1 d. nustatytas 15 proc.

Klausimai ir užduotys

1. Trumpai apibūdinkite pagrindinius ūkio tipus: natūrinį, rinkos bei centralizuotai planuojamą ūkį.
2. Kokie pagrindiniai ūkio raidos veiksniai ir koks jų poveikis ūkio raidai?
3. Kas yra „mišri“ ekonomika?
4. Apibrėžkite ryšį tarp bendrojo, normalaus ir ekonominio pelno.
5. Išvardinkite pagrindinius ekonominės politikos tikslus ir trumpai apibūdinkite jų esmę.
6. Paaiškinkite produktų, išteklių bei finansinių srautų apyvartą rinkos ūkyje.
7. Kokios yra pagrindinės mokesčių funkcijos šiuolaikinėje ekonomikoje?
8. Apibrėžkite, kokiais principais remiantis kuriama šalies mokesčių sistema ir trumpai juos paaiškinkite.
9. Kokiais kriterijais remiantis klasifikuojami mokesčiai?
10. Apibrėžkite pagrindinius mokesčius, mokamus Lietuvoje, ir juos apibūdinkite pagal skyriuje nurodytus kriterijus.

3. GAMYBOS KAŠTAI (IŠLAIDOS) IR ĮMONIŲ ORGANIZAVIMAS

Šio skyriaus tikslas – išsiaiškinti kaštų (išlaidų) struktūrą bei jų priklausomybės nuo gamybos apimties ypatybes. Apibrėžiami trumpasis ir ilgasis gamybos laikotarpiai. Analizuojamos trumpojo laikotarpio bendrųjų kaštų sudėtinės dalys – bendrieji pastovūs ir bendrieji kintami kaštai. Nagrinėjamas bendrųjų vidutinių, vidutinių pastovių bei vidutinių kintamų kaštų kintimo pobūdis augant gamybos apimčiai. Apibrėžiamas mažėjančio rezultatyvumo dėsnis. Analizuojama vidutinių bendrųjų kaštų priklausomybė nuo gamybos apimties. Išaiškinamas masto ekonomijos efektas ilgajame gamybos laikotarpyje ir jį sukeliančios priežastys.

Vienas iš svarbiausių šio skyriaus tikslų – pelno maksimumo sąlygos suformulavimas remiantis ribinės analizės sąvokomis.

Aptariamos pagrindinės privataus verslo organizavimo formos: individuali įmonė, partnerinė bendrija bei akcinė bendrovė, išryškinant jų svarbiausius skirtumus. Išdėstomos pagrindinės nuostatos įstatymų, reglamentuojančių Lietuvoje įteisintų įmonių rūšių – individualių įmonių, ūkinių bendrijų, akcinių bendrovių, valstybės ir savivaldybės įmonių, žemės ūkio ir kooperatinių bendrovių – steigimą, reorganizavimą bei veiklą.

3.1. Trumpojo ir ilgojo laikotarpio gamybos kaštai (išlaidos)

Gamybos kaštus apibrėžėme kaip pinigines įmonės išlaidas, susijusias su prekių arba paslaugų gamyba. Kaštai yra svarbi ekonomikos kategorija, nes techninė ir technologinė pažanga paprastai pasireiškia gamybos kaštų mažėjimu. Kaštai yra viena iš dviejų sudėtinių dalių, lemiančių įmonės pelno dydį. Įmonė gali didinti pelną arba didindama pajamas, kurios priklauso nuo gamybos apimties ir pagamintos produkcijos kainos, arba mažindama kaštus. Toli gražu ne visais atvejais gamintojas gali paveikti kainą (produkcijos arba gamybos išteklių) – daugeliu atvejų rinkos kaina nepriklauso arba mažai priklauso nuo gamintojo. Taigi ir pajamos daugiau priklauso nuo išorinių veiksnių. Tačiau kaštų dydis labiau priklauso nuo gamintojo. Nors kaštus lemia gamybos veiksnių kainos išteklių rinkose, tačiau jų dydis pri-

klauso ir nuo naudojamos technikos, technologijos bei sugebėjimo organizuoti gamybą. Vienas iš pagrindinių veiksnių, per kuriuos gamintojas gali paveikti tiek kainą (netobulos konkurencijos atveju), tiek ir kaštus, yra gamybos dydis. Gamintojų gaunamos bendrosios pajamos arba bendrieji gamybos kaštai susiję su gamybos apimtimi labai paprasta ir aiškia priklausomybe – kuo didesnė gamybos apimtis, tuo didesnės pajamos ir tuo didesni kaštai. Tačiau ryšys tarp vidutinių dydžių ir pirmiausia tarp vidutinių kaštų ir gamybos apimties ne toks akivaizdus. Toliau šis ryšys ir aiškinamas. Gamybos kaštų dydis priklauso nuo gamybos išteklių apimties, naudojamos prekės arba paslaugoms gaminti, ir kainų. Kaštus nagrinėsime pagal *ceteris paribus* principą – laikysime, kad gamybos veiksnių kainos nekinta. Kinta tik gamybos išteklių apimtis.

Trumpasis ir ilgasis gamybos laikotarpis. Ekonomikos teorijoje ilgojo ir trumpojo laikotarpio sąvokos labai svarbios. Ilgojo ir trumpojo laikotarpio ekonomikos procesai gali labai skirtis. Kai kurie autoriai linkę skirti dvi visos ekonomikos teorijos dalis – ilgojo ir trumpojo laikotarpio ekonomiką. Ypač svarbu trumpąjį ir ilgąjį gamybos laikotarpį skirti nagrinėjant gamybos kaštus. Gamybos procese naudojamas realusis kapitalas susideda iš pagrindinio kapitalo (pastatai, įrenginiai, mašinos) ir apyvartinio kapitalo (medžiagos, žaliavos, atsarginės detalės). Apyvartinis kapitalas, reikalingas tam tikram produkcijos kiekiui pagaminti, sunaudojamas per vieną gamybos ciklą ir fiziškai įeina į pagamintą produkciją. Tuo tarpu pagrindinis kapitalas tarnauja ilgai ir per vieną gamybos ciklą jis nesunaudojamas. Pagrindinis kapitalas susidėvi laipsniškai ir po tam tikro laiko jis turi būti atkuriamas (amortizuojamas). Lėšos, būtinos pagrindiniam kapitalui atkurti, kaupiamos dalimis, atskaitant nustatytą metinių pajamų dalį į amortizacijos fondą. Didinant gamybą nesunku didinti apyvartinį kapitalą iki reikiamo dydžio (jei tik yra piniginių lėšų). Tuo tarpu pagrindinis kapitalas, t. y. gamybiniai pajėgumai, negali būti taip greitai keičiami ir tam tikrą laiką tarpą jie yra pastovūs, nes naujiems pastatams pastatyti, sumontuoti ir suderinti įrenginius, technologines linijas reikia laiko.

Trumpąjį gamybos laikotarpį apibrėšime kaip laiką tarpą, per kurį neišmanoma pakeisti įmonės gamybinių pajėgumų, t. y. pagrindinio kapitalo. Gamybos apimtis trumpuoju laikotarpiu gali būti didinama didinant darbo sąnaudas (jei tai leidžia gamybos technologija). Atitinkamai didės ir apyvartinio kapitalo sąnaudos. Taigi trumpojo laikotarpio gamybos veiksniai gali būti skirstomi į pastovius ir kintamus. Trumpasis laikotarpis konkrečiu laiko tarpu nėra apibrėžtas. Jis priklauso nuo gamybos specifikos. Pavyzdžiui, laikotarpiai, būtini išplėsti automobilių gamyklai ir batų remonto dirbtuvėlei, labai skiriasi. Per ilgąjį laikotarpį gali būti pakeisti ir gamybi-

niai pajėgumai – jie gali būti pritaikyti prie numatomos gamybos apimties. Taigi ilguoju laikotarpiu visi gamybos veiksniai, iš jų ir pagrindinis kapitalas, yra kintami. Kartais vartojama ir labai ilgo laikotarpio sąvoka, kuri suprantama kaip toks laiko tarpas, per kurį gali pakisti ne tik gamybos veiksmų apimtis, bet ir gamybos technologija.

Trumpojo laikotarpio kaštai (išlaidos). Bendrieji trumpojo laikotarpio gamybos kaštai skiriami į nekintamus (pastovius) ir kintamus kaštus, atitinkančius nekintamus ir kintamus gamybos veiksmus. **Pastovūs** kaštai – tai ta bendrųjų gamybos kaštų dalis, kuri keičiantis gamybos apimčiai nekinta. Jie būna ir tada, kai produkcija iš viso negaminama. Pavyzdžiui, bet kuriuo atveju įmonė, nesvarbu, kiek ji gamina ir ar apskritai ką nors gamina, privalo mokėti palūkanas už paskolą, paimtą įrenginiams įsigyti arba pastatams statyti, nuomos mokesčių už žemę, draudimo mokesčius. Įrenginiai sensta (moraliskai dėvėsi) netgi nenaudojami, todėl įmonė ir tokiu atveju privalo vykdyti amortizacinius atskaitymus. Kadangi bet koks verslas rinkos sąlygomis susijęs su rizika, tai dalis rizikos perduodama specialioms institucijoms – draudimo bendrovėms. Už tai įmonė turi mokėti draudimo įmokas. Visos šios išlaidos ir yra nekintami gamybos kaštai. **Kintami** kaštai – tai ta bendrųjų kaštų dalis, kuri neišvengiamai kinta kintant gamybos apimčiai. Gamybai didėjant didėja ir šie kaštai, nes reikia daugiau išlaidų padidėjusioms darbo, žaliavų, energijos ir kitų gamybos išteklių sąnaudoms apmokėti.

Taigi **bendrieji kaštai BK** yra **bendrųjų pastovių kaštų BPK** ir **bendrųjų kintamų kaštų BKK** suma, t. y.:

$$BK = BPK + BKK . \quad (3.1)$$

Padaliję lygybę (3.1) iš gamybos apimties gauname:

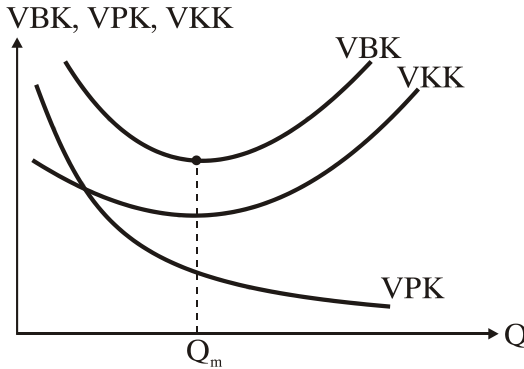
$$VBK = VPK + VKK , \quad (3.2)$$

t. y. **vidutiniai bendrieji kaštai** yra **vidutinių pastovių VPK** ir **vidutinių kintamų VKK** kaštų suma. Tačiau, priešingai nei pastovūs bendrieji kaštai, vidutiniai pastovūs kaštai, kaip ir vidutiniai kintami kaštai, kinta priklausomai nuo gamybos apimties. Esant mažai gamybos apimčiai vidutiniai pastovūs kaštai yra labai dideli, nes bendrieji pastovūs kaštai pasiskirsto mažam produkcijos vienetų skaičiui. Didėjant gamybai vidutiniai pastovūs kaštai krinta, nes bendrieji pastovūs kaštai pasiskirsto vis didesniame produkcijos vienetų skaičiui (3.1 pav.). Jei gamyba yra gana didelė, bendrųjų vidutinių kaštų dalis, kurią sudaro vidutiniai pastovūs kaštai, tampa nereikšminga. Tarkime, pastovūs alaus gamybos kaštai per metus yra 100 000

litų. Jei metinė produkcijos apimtis yra 10 skardinių alaus, tai vidutiniai pastovūs kaštai yra 10 000 litų, jei – 1 mln. skardinių, tai vidutiniai pastovūs kaštai yra 10 centų.

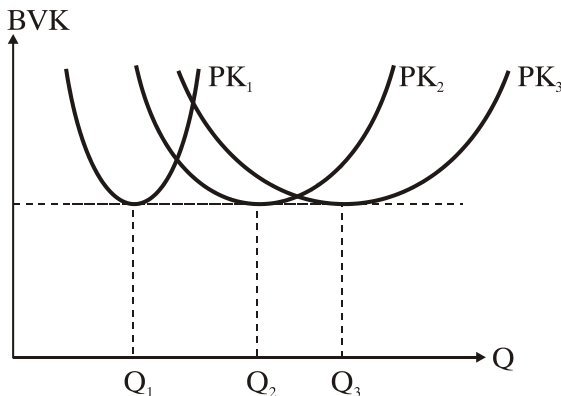
Vidutinių kintamų kaštų priklausomybė nuo gamybos apimties yra priešingo pobūdžio. Kol gamybos apimtis yra nedidelė, t. y. įmonė dirba ne visu pajėgumu, vidutiniai kintami kaštai didėjant gamybai gali šiek tiek mažėti (jeigu darbo sąnaudos nekinta) arba yra pastovūs (jeigu darbo sąnaudos kinta proporcingai apyvartinio kapitalo didėjimui). Jei įmonė dirba visu pajėgumu, tolesnis gamybos didėjimas galimas tik didinant kintamus kaštus, t. y. darbo išlaidas, ir proporcingai gamybos apimčiai – apyvartinio kapitalo išlaidas. Darbo išlaidos didės didesniu mastu negu gamybos apimtis. Iš tikrųjų nekintant gamybiniam pajėgumams ir didėjant darbininkų skaičiui kiekvienam darbininkui tenka vis mažesnė dalis pagrindinio kapitalo, dėl to ima mažėti jų darbo rezultatyvumas. Taigi tam pačiam gamybos priaugliui gauti plečiant gamybą reikės vis daugiau ir daugiau darbininkų. Didės ir darbo užmokesčio išlaidos. Kitaip sakant, didėjant gamybai didės darbo ir apskritai kintamų gamybos veiksnių ribiniai kaštai. Taigi nekintantys gamybiniai pajėgumai tampa gamybą ribojančiu veiksniu. Nors vidutiniai pastovūs kaštai ir mažės didėjant gamybai, tačiau jų dydis taps nereikšmingas ir jų mažėjimas neturės didelės įtakos bendriems vidutiniams kaštams. Tuo tarpu vidutiniai kintami kaštai didėjant gamybos apimčiai didės vis greičiau. Ši tendencija pranoksta vidutinių pastovių kaštų mažėjimą ir bendri vidutiniai kaštai ima didėti (3.1 pav.). Šis reiškinys vadinamas **mažėjančio rezultatyvumo dėsniu**, kuris reiškia, kad didėjant gamybai ir nekintant gamybiniam pajėgumams nuo tam tikros ribos pradeda didėti vidutiniai bendrieji kaštai. Trumpuoju laikotarpiu vidutinių bendrųjų kaštų kreivė yra „U“ formos. Esant mažai gamybos apimčiai didelius vidutinius bendruosius kaštus lemia dideli vidutiniai pastovūs kaštai, o gamybai pernešyng didėjant vidutinių bendrųjų kaštų didėjimą lemia vidutinių kintamų kaštų didėjimas. Mažiausi vidutiniai bendri kaštai pasiekiami tada, kai gamybos apimtis q_m atitinka gamybinius įmonės pajėgumus (projektinį pajėgumą).

Mažėjančio rezultatyvumo dėsnis pasireiškia visada, kai dalis gamybos veiksnių didėja, o kita dalis – nekinta. Pavyzdžiui, darbo kiekiui nekintant, o pagrindiniam ir apyvartiniam kapitalui didėjant, didėjanti gamyba taip pat gali sukelti vidutinių bendrųjų kaštų didėjimą. Išlaidos kapitalui gali didėti, tačiau esamam darbininkų skaičiui bus vis sunkiau prižiūrėti didėjantį staklių arba įrenginių skaičių, todėl dalis jų nebus panaudojama.

3.1 pav. Vidutinių bendrų VBK , pastovių VPK ir kintamų VKK kaštų priklausomybė nuo gamybos dydžio Q

Ilguojo laikotarpio kaštai. Ilguoju laikotarpiu įmonės pasirinkimo galimybės nėra taip apribotos kaip trumpuoju. Per ilgąjį laikotarpį įmonė gali pritaikyti savo gamybinius pajėgumus prie numatytos gamybos apimties – įsigyti papildomų įrenginių ir, jei reikia, pastatyti naujų pastatų. Taigi gamybiniai pajėgumai ilguoju laikotarpiu nėra gamybą ribojantis veiksnys. Ilguoju laikotarpiu nėra ir pastovių kaštų. Visi kaštai yra kintami.

3.2 pav. Bendrieji vidutiniai kaštai kintant pastoviam kapitalui PK

Galimybė per ilgąjį laikotarpį keisti visų gamybos veiksnių sąnaudas reikiama proporcija leidžia išvengti sąlygų, kuriomis veikia mažėjančio re-

zultatyvumo dėsnis. Jeigu pasirenkamas ekstensyvus gamybos plėtojimo būdas, t. y. proporcingai gamybos apimčiai keičiami ne tikai darbas bei apyvartinis, bet ir pagrindinis kapitalas, tai vidutinius bendrus kaštus galima palaikyti minimalaus lygio (3.2 pav.).

Minimalus bendrųjų vidutinių kaštų lygis, pasiektas per trumpąjį laikotarpį, gali būti išlaikytas ir per ilgąjį laikotarpį, jeigu bus išlaikoma proporcija:

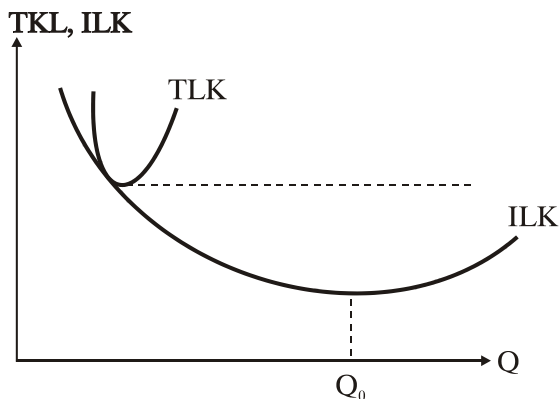
$$\frac{PK_1}{q_1} = \frac{PK_2}{q_2} = \frac{PK_3}{q_3}. \quad (3.3)$$

Tačiau didėjanti gamyba sudaro galimybes efektyviau organizuoti gamybą ją specializuojant. Esant dideliame gamybos mastui ekonomiškai tikslinga atskiras gamybos operacijas suskaidyti į smulkesnes, kurioms gali būti naudojami specializuoti ir našesni įrenginiai bei mašinos. Siauroje srityje greičiau įtvirtinami darbo įgūdžiai ir kvalifikacija. Visa tai didina gamybos rezultatyvumą. Didėjanti gamyba lemia vidutinių bendrųjų kaštų mažėjimą. Šis reiškinys, kai didėjant gamybai vidutiniai kaštai ilguoju laikotarpiu mažėja, vadinamas **masto ekonomija**.

Tačiau gamybą didinti kartu mažinant ir vidutinius kaštus galima tik iki tam tikros ribos. Ją peržengus pasireiškia masto antieconomija, lemianti atvirkščią reiškinį – ilgalaikį vidutinių kaštų didėjimą didėjant gamybai. Tai daugiausia susiję su gamybos valdymo išlaidų didėjimu. Padidėjus gamybai valdymo ryšiai tampa sudėtingesni, dėl to didėja valdymo aparatas, o kartu ir gamybos kaštai. Kita vertus, labai padidėjus gamybai sunkiau rasti geriausius sprendimus, o valdymo klaidos reiškia nuostolius ir drauge – gamybos kaštų didėjimą. Riba, kai priimami sprendimai tampa neveiksmingi, priklauso nuo gamybinės srities ypatybių. Pavyzdžiui, ši riba daug anksčiau pasiekama žemės ūkyje, o ne pramonėje.

Ilgalaikė vidutinių kaštų kreivė, kaip ir trumpo laikotarpio atveju, turi „U“ raidės pavidalą, tik ji daug platesnė ir nuožulnesnė (3.3 pav.).

Ilgąjį laikotarpio kaštų kreivė rodo mažiausias galimas vidutines išlaidas tinkamiausiai parinkus gamybos veiksmų sąnaudas kiekvienai gamybos apimčiai. Gamybos apimtis q_o , atitinkanti mažiausius vidutinius kaštus, vadinama **optimalia gamybos apimtimi**. Optimalios gamybos apimties įmone vadinama optimalaus dydžio įmone.

3.3 pav. Trumpojo *TLK* ir ilgojo *ILK* laikotarpio kaštų kreivės

3.2. Gamybos kaštų (išlaidų) rūšys ir pelno maksimumas

Ekonominiai ir buhalteriniai kaštai. Kaštai, suprantami kaip tiesioginės išlaidos, įtrauktos į įmonės apskaitos dokumentus, vadinami **buhalteriniais kaštais**. Be buhalterinių, kurie gali būti traktuojami kaip įmonės **išoriniai kaštai**, įmonė patiria ir **netiesioginių (vidinių) kaštų**. Jų dydį nusako išlaidos, susijusios su nuosavų gamybos išteklių įsigijimu ar panaudojimu įskaitant ir verslumo kaštus, t. y. normalųjį pelną. Tiesioginiai ir netiesioginiai kaštai sudaro **ekonominius kaštus**. Ekonominiai kaštai suvokiami kaip alternatyvūs kaštai, nes jų dydis nustatomas atsižvelgiant į geriausias išteklių panaudojimo galimybes, t. y. į tokias alternatyvas, kurios teikia jų savininkams didžiausias pajamas. Alternatyvūs kaštai apskaičiuojami prie esamų kaštų pridėjus prarastas pajamas, kurias būtų galima gauti turimus išteklius panaudojus geriausiu būdu. Normali ūkinė veikla turi kompensuoti pajamas, kurios būtų gautos panaudojus nuosavus išteklius bet kurioje kitoje ūkio srityje. Nors netiesioginiai kaštai negali būti įrašomi į buhalterines ataskaitas, tačiau jie turi būti įvertinti priimant ūkinius sprendimus, juolab kad buhalterinių ir ekonominių kaštų panaudojimo ūkinės veiklos analizei rezultatai gali būti skirtingi. Tarkime, individualios įmonės gaunamos pajamos 3 proc. viršija buhalterinius jos kaštus, o už valstybines obligacijas mokama 4 proc. palūkanų. Įmonės savininkas pasakytų, kad jis gauna 3 proc. pelno. Tačiau jis neatsižvelgia į tas pajamas, kurias gautų, jei pinigus, įdėtus į verslą, išleistų obligacijoms įsigyti. Prarastas pajamas (4 proc.) įskaičius kaip papildomas išlaidas, jis patirtų 1 proc. nuostolių. Įvairių kaštų ir pelno

rūšių ryšį galima nusakyti taip. Bendrųjų pajamų bei buhalterinių kaštų skirtumas sudaro buhalterinį pelną, kuris apima ir netiesioginius kaštus, ir ekonominį pelną. Bendrųjų pajamų ir ekonominių kaštų skirtumas nustato ekonominį pelną. **Individualūs ir visuomeniniai kaštai.** Įmonės išlaidos gamybos ištekliams įsigyti sudaro jos gamybos kaštus. Tai – individualūs kaštai. Visų individualių kaštų sumą logiška laikyti visuomenės kaštais. Tai būtų teisinga, jeigu gamyba nesukeltų jokių pašalinių poveikių. Tačiau taip nėra. Įmonių veikla skatina ir pašalinius poveikius, kurie turi įtakos ir asmenims, nesusijusiems su atitinkama gamyba arba gamybos produktų vartojimu. Pavyzdžiui, gamyba teršia aplinką, kelia triukšmą. Tai blogina žmonių gyvenimo sąlygas arba net kenkia sveikatai. Šiems žalingiems pašaliniams poveikiams neutralizuoti reikalingos atitinkamos priemonės, už kurias moka visuomenė. Taigi visuomeniniai gamybos kaštai nėra lygūs individualių gamintojų kaštų sumai. Dėl pašalinių neigiamų poveikių visuomeniniai kaštai paprastai yra didesni.

Pelno maksimumo sąlyga. Aukščiau pateikta formulė (1.13) nustato, kad bendrojo pelno dydis apskaičiuojamas vidutinių pajamų ir vidutinių kaštų skirtumą dauginant iš produkcijos apimties, t. y.

$$BPL = (VPJ - VK)q.$$

Analizuodami šią formulę prieiname prie tokių išvadų. Kai vidutinės pajamos VPJ yra didesnės už vidutinius kaštus VK , tada gamyba yra pelninga (BPL yra teigiamas dydis), o kai vidutinės pajamos VPJ yra mažesnės už vidutinius kaštus VK , tai gamyba yra nuostolinga (BPL yra neigiamas). Tokiu būdu santykis tarp vidutinių pajamų ir vidutinių kaštų apibūdina įmonės ekonominę padėtį. Įmonė negali veikti, jeigu vidutinės pajamos yra mažesnės už vidutinius kaštus kiekvienai produkcijos apimčiai. Tokiu atveju ji patirtų tik nuostolius ir neišvengiamai turėtų bankrutuoti. Normali situacija yra tokia, kai egzistuoja toks gamybos apimčių intervalas $[q_1, q_2]$, kuriame vidutinės pajamos viršija vidutinius įmonės kaštus. Bet kokia produkcijos apimtis, patenkanti į šį intervalą, garantuotą įmonės pelningą veiklą.

Bet įmonės tikslas yra ne vien tik nenuostolinga gamyba, bet ir gauti maksimalų bendrąjį pelną. Todėl pelną maksimizuojančios įmonės uždavinys – nustatyti tokią gamybos apimtį, kuriai esant bus gaunamas didžiausias pelnas. Šis uždavinys gali būti išspręstas panaudojus ribinę analizę, t. y. ribinio pelno RPL , ribinių pajamų RPJ ir ribinių kaštų RK sąvokas. Ribinis pelnas – tai paskutinio produkcijos vieneto, vadinamo ribiniu, duodamas pelnas. Jis yra lygus šio produkto teikiamų pajamų ir jo pagaminimo išlaidų, t. y.

ribinių pajamų ir ribinių kaštų, skirtumui. Jeigu ribinis pelnas yra teigiamas, t. y. ribinės pajamos didesnės už ribinius kaštus, tai reiškia, kad galimybės didinti pelną nėra išnaudotos ir šį produktą reikia gaminti, nes jis padidins bendrą pelną. Ir atvirkščiai, jei ribinis pelnas yra neigiamas, tai reiškia, kad gamybos išlaidos paskutiniam produktui pagaminti viršija už jį gaunamas pajamas. Tokio produkto gamyba yra nuostolinga. Taigi gamybą reikia plėsti tol, kol paskutinio produkto duodamas pelnas, t. y. ribinis pelnas, taps lygus nuliui. Pelno maksimumo sąlyga yra tokia:

$$RPL = RPJ - RK = 0 \quad (3.4)$$

arba

$$RPJ = RK. \quad (3.5)$$

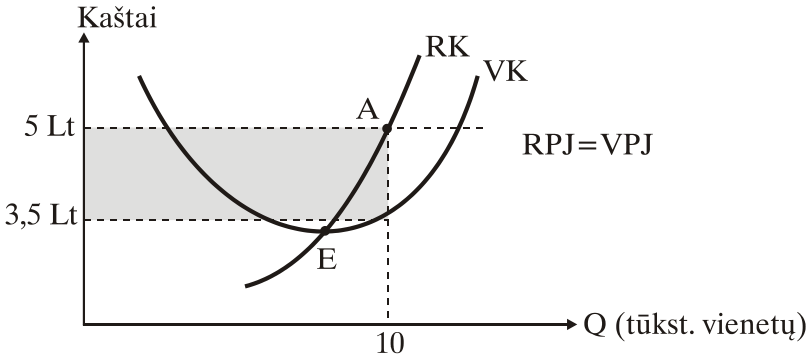
Taigi būtina pelno maksimumo sąlyga įvykdoma tada, kai ribinės pajamos lygios ribiniams kaštams.

Atkreipiame dėmesį, kad sąlyga (3.5) yra analogiška pelno maksimumo sąlygai (1.5), gautai pritaikius diferencialinę analizę, t. y. išvesta iš sąlygos, kad bendrojo pelno išvestinė jo maksimumo taške yra lygi nuliui. Ši analogija išplaukia iš to, kad ribinė ir diferencialinė analizė, kaip buvo parodyta anksčiau, grindžiama tais pačiais principais.

Tarkime, ribinės 5 litų pajamos yra pastovios. Jeigu ribinės pajamos pastovios, tai pastovios ir vidutinės pajamos, kurios lygios ribinėms pajamoms. Žinome, kad ribiniai kaštai yra didesni už vidutinius, jeigu vidutiniai kaštai didėja, ir žemesni už vidutinius, jeigu šie mažėja. Tai reiškia, kad „U“ formos vidutinių kaštų kreivę ribinių kaštų kreivė kerta žemiausiame jos taške E (3.4 pav.). Maksimali gamybos apimtis yra taške A , kuriame ribiniai kaštai lygūs ribinėms pajamoms. Tarkime, tašką A atitinkanti gamybos apimtis lygi 10 tūkst. vienetų, o vidutiniai kaštai lygūs 3,5 lito. Maksimalų pelną MPL apskaičiuojame daugindami vidutinių pajamų VPJ ir vidutinių kaštų VK skirtumą iš gamybos apimties q , t. y.:

$MPL = (VPJ - VK)q = (5 - 3,5) \cdot 10 = 15$ tūkst. Lt. Šį pelną atitinka 3.4 paveiksle užbrūkšniuotas stačiakampis.

Atkreipiame dėmesį, kad bendru atveju gamybos apimtis, atitinkanti didžiausią pelną, nebūtinai atitinka mažiausius vidutinius kaštus.

3.4 pav. Maksimalios gamybos apimties nustatymas

Reikia pabrėžti, kad principas, kuriuo remiantis suformuluota sąlyga (3,5), yra bendresnis ir gali būti pritaikytas ne tik maksimaliam pelnui nustatyti. Jis gali būti tinkamas ir kitų ekonominių rodiklių, priklausančių nuo produkcijos apimties, maksimaliam dydžiui nustatyti, jeigu šie rodikliai yra išreiškiami kaip kitų dviejų ekonominių dydžių, priklausančių nuo produkcijos apimties, skirtumas. Taigi ekonominis rodiklis $A(q)$, kuris išreiškiamas kaip dviejų kitų dydžių $B(q)$ ir $C(q)$ skirtumas, t. y.

$$A(q) = B(q) - C(q), \quad (3.6)$$

pasiekia savo maksimalią reikšmę esant tokiai produkcijos apimčiai, kai rodiklio A ribinis dydis $RA(q)$ lygus nuliui, t. y.

$$RA(q) = RB(q) - RC(q) = 0 \quad (3.7)$$

arba

$$RB(q) = RC(q), \quad (3.8)$$

t. y. dydžių B ir C ribinės reikšmės RB ir RC tampa lygios. Toliau šį principą panaudosime tobulos konkurencijos rinkos efektyvumui įrodyti.

3.3. Ūkinės veiklos organizavimo formos

Bet kurios šalies ūkio veikimas pagrįstas organizuotu grupių, sudarančių didesnius arba mažesnius ūkinius vienetus, veikla. Atskirų individų ūkinė veikla šiuolaikiniame ūkyje neturi lemiamos reikšmės. Ūkinis vienetas, įsteigtas įstatymų nustatyta tvarka tam tikrai komercinei ūkinei veiklai, vadinamas įmone arba firma. Nuosavybės formos atžvilgiu įmonės gali būti privačios arba valstybinės. Ekonominėje literatūroje paprastai skiriamos trys pagrindinės privataus verslo organizavimo formos:

- individuali (privati) įmonė,
- partnerinė (ūkinė) bendrija,
- akcinė bendrovė.

Individualios ir partnerinės įmonės – tai dažniausiai smulkaus verslo organizavimo formos. Tuo tarpu stambiausios ir įtakingiausios įmonės paprastai yra akcinės bendrovės, kurias užsienyje įprasta vadinti korporacijomis. Paprastai partnerinės firmos būna didesnės už individualias, bet mažesnės už akcines bendroves, nors čia griežtų ribų nėra. Neretai stambios individualios arba partnerinės įmonės savo aktyvais gerokai lenkia mažiausias akcines bendroves. Visose išsivysčiusiose šalyse kiekybiniu požiūriu vyrauja smulkios individualios įmonės, tačiau didžiąją produkto dalį pagamina stambios akcinės bendrovės. Didžiausioms korporacijoms tenka lemiamas vaidmuo ne tik nacionalinėje, bet ir pasaulio ekonomikoje. Stambiausių JAV ir Japonijos korporacijų metinė produkcijos vertė viršija nedidelių Europos valstybių (Austrijos, Belgijos, Šveicarijos) nacionalinių produktų apimtį. Nors tokių korporacijų nėra daug, tačiau jų įtaka didžiulė.

Individuali įmonė yra paprasčiausia verslo organizavimo forma. Jos savininkas kartu yra ir ūkinės veiklos organizatorius, tačiau toks verslas susijęs su didesne rizika. Gana ribotas tokių įmonių investicinės galimybės. Bankai nelinkę tokioms įmonėms skolinti didelių sumų, nes jos neapsaugotos nuo nesėkmių ir praradimų.

Partnerinių įmonių nuosavybę sudaro atskirų savininkų kapitalas. Tokia ūkinė bendrija sprendimus priima sunkiau – paprastai konsensuso pagrindu. Tačiau tokia įmonė turi papildomas galimybes verslui plėtoti, t. y. naujiems partneriams pritraukti.

Tiek individuali, tiek ir partnerinė įmonė yra neribotos turtinės atsakomybės įmonė, t. y. savininkų turtas neatskiriamas nuo įmonės turto. Tai reiškia, kad įmonės savininkas arba savininkai už skolas atsako savo asmeniniu turto. Įmonei bankrutavus skolos išmokamos naudojant ir įmonės aktyvų, ir jos savininkų asmeninį turta.

Kur kas sudėtingesnė **akcinė bendrovė**. Jos kapitalas yra padalytas į akcijas, o bendrovės nariais tampa įsigijus jos akcijų įstatymu numatyta tvarka. Kiekvienas subjektas, įsigijęs bendrovės akcijų, kartu tampa jos bendrasavininku, nes kiekviena akcija suteikia jos savininkui nuosavybės teisę į bendrovės turto dalį, atitinkančią nominalią akcijos vertę. Akcijos jos savininkui suteikia turtines (gauti dividendus arba likviduojamos bendrovės atitinkamą turto dalį) ir neturtines (dalyvauti priimant sprendimus, gauti informaciją apie bendrovės ūkinę veiklą) teises. Šios teisės, aišku, priklauso nuo valdomų akcijų skaičiaus. Realias galimybes paveikti sprendimus turi tie subjektai, kuriems priklauso akcijų paketai, juo labiau kontroliniai. Smulkus akcininkas čia neturi beveik jokių galimybių. Kadangi didelę bendrovę valdyti sunku, tai valdymo funkcijas paprastai atlieka samdomi specialistai. Akcininkams paliekama galimybė priimti principinius sprendimus ir kontroliuoti bendrovės valdymą per renkamus valdymo organus. Kai nuosavybė itin išsklaidyta – kai bendrovės kapitalas priklauso dideliame akcininkų skaičiui, gali kilti tam tikrų prieštaravimų tarp bendrovės vadovybės ir akcininkų interesų. Akcinė bendrovė yra ribotos turtinės atsakomybės įmonė. Tai reiškia, kad bendrovės ir akcininkų asmeninis turtas yra atskirti. Akcininkai už bendrovės išpareigojimus atsako tik ta savo turto dalimi, kurią sumokėjo už akcijas. Daugiausia, ką akcininkai gali prarasti bendrovei bankrutavus, – tai į akcijas investuotus pinigus, nes kreditoriai negali reikšti pretenzijų į asmeninį savininkų turtą. Akcinė bendrovė papildomą kapitalą ūkinei veiklai plėtoti gali įsigyti įprastu būdu, t. y. skolindamasi iš banko arba investuodama dalį savo pelno. Tačiau stambi akcinė bendrovė turi ir kitų finansavimosi galimybių, neprieinamų kitoms verslo organizavimo formoms, pavyzdžiui, išleisti ir parduoti įstatymų nustatyta tvarka vertybinius popierius – akcijas ir obligacijas. Ribota turtinė atsakomybė, sumažindama investavimo riziką, sudaro palankias galimybes pritraukti ir panaudoti daugelio žmonių laisvą asmeninį kapitalą.

Akcijos ir **obligacijos** skiriasi iš esmės. Subjektas, įsigijęs akcijų, tampa bendrovės bendrasavininkiu ir kartu įgauna tam tikras teises, t. y. **akcija** yra vertybinis popierius, pažymintis nuosavybės teisę. Tuo tarpu **obligacija** – tai kreditinis vertybinis popierius, patvirtinantis skolą. Taigi obligacijos pardavimas – tai kapitalo skolinimosi būdas. Obligacijos įpareigoja jas išleidusią įmonę sugrąžinti jos pirkėjui skolą, atitinkančią obligacijos nominalią vertę, t. y. ją išpirkti atėjus jos išpirkimo laikui ir mokėti nustatytas palūkanas per visą šį laiką, nesvarbu, ar įmonė gauna pelną ar ne. Obligacijos savininkas visada gauna fiksuotas pajamas, o akcijų savininkams, iškilus finansinių sunkumų, įmonė gali sumažinti dividendus arba visai jų nemokėti. Bankroto atveju pirmiausia atsiskaitoma su obligacijų savininkais. Taigi in-

vestavimas į obligacijas yra susijęs su mažesne rizika negu investavimas į akcijas. Obligacijos savininkas rizikuoja prarasti tik vienerių metų palūkanas. Tačiau įmonės pelnui padidėjus akcininkai taip pat gauna didesnius dividendus, o obligacijų savininkai – tas pačias fiksuotas palūkanas, nurodytas obligacijos sertifikate jos pirkimo metu.

Akcijos ir obligacijos perkamos ir parduodamos vertybinių popierių biržose. Akcijų biržos dar vadinamos fondų biržomis. Pirkimo ir pardavimo operacijos fondų biržose atliekamos per tarpininkus. Tarpininkų funkcijas gali atlikti ir atskiri asmenys, tačiau dažniausiai – tai specialios įmonės, vadinamos finansų maklerių įmonėmis, bankai, turintys vietas biržoje. Vertybinių popierių pirkimo ir pardavimo operacijos atliekamos pagal tam tikras taisykles, nustatančias jų kursą (kainą). Stambiausios, „madas diktuojančios“ fondų biržos yra Niujorke, Tokijuje, Londone. Kursų kitimas šiose biržose sukelia grandininę reakciją ir kitų pasaulio šalių fondų biržose.

Vertybinių popierių kursas, kaip ir bet kurioje rinkoje, priklauso nuo paklausos ir pasiūlos santykio ir svyruoja kintant pasiūlai ir paklausai. Akcijų paklausa, kartu ir jų kursas padidėja, jei įmonės ūkinė veikla sėkminga. Jei įmonės reikalai klostosi nekaip, jų kursai gali smarkiai kristi. Pagrindinės obligacijų kurso kitimo priežastys – palūkanų normos pokyčiai, infliacijos dydis. Obligacijų kursas ir už jas mokamos palūkanos susijusios atvirkštine priklausomybe. Jeigu obligacijų kursas yra didelis (didelė jų paklausa), tai jų emitentui nėra reikalo mokėti dideles palūkanas, ir atvirkščiai. Vertybinių popierių pasiūlai ir paklausai didelę įtaką daro ir kiti veiksniai, pavyzdžiui, spekuliaciniai sandėriai biržose. Žymiausių pasaulio korporacijų akcijų kursą neretai lemia ir politiniai įvykiai įvairiose pasaulio šalyse.

1993 metais pradėjo veikti ir Lietuvos nacionalinė vertybinių popierių birža. Tam, kad būtų apsaugoti pirkėjų, kuriems turėtų būti teikiama juos dominanti informacija, interesai, akcijų ir kitų vertybinių popierių emitentus privalo registruoti Vertybinių popierių komisija, kuri atlieka vertybinių popierių rinkos teisinės priežiūros funkciją. Komisijai jie pateikia visus reikiamus duomenis apie savo ūkinę bei finansinę būklę, jos perspektyvas. Gauta reikiama informacija patikrinama, paskelbiama ir duodamas leidimas platinti vertybinius popierius per vertybinių popierių biržą. 2004 metais Lietuvos nacionalinė vertybinių popierių birža buvo privatizuota. Valstybei priklausančias akcijas įsigijo Šiaurės Europos vertybinių popierių biržų operatorė OMX. Po privatizavimo AB „Nacionalinė vertybinių popierių birža“ pakeitė savo pavadinimą ir dabar vadinasi AB „Vilniaus vertybinių popierių birža“. Tikimasi, kad Lietuvos vertybinių popierių rinkos, įsijungusios į Europos šalių rinkas, veikimo efektyvumas išaugs. Lietuvos vertybinių popierių rinkos veikimo teisinis pagrindas yra Lietuvos Respublikos

finansinių priemonių rinkų įstatymas, įsigaliojęs nuo 2007 metų, kuris pakeitė 2002 metais priimtą Lietuvos Respublikos vertybinių popierių rinkos įstatymą, bei Lietuvos Respublikos vertybinių popierių įstatymas, priimtas 2007 metais.

Lietuvos Respublikos įstatymuose įteisintos šios pagrindinės įmonių rūšys:

- 1) individualios įmonės;
- 2) tikrosios ūkinės bendrijos;
- 3) komandinės (pasitikėjimo) ūkinės bendrijos;
- 4) akcinės bendrovės,
- 5) uždarnosios akcinės bendrovės,
- 6) investicinės bendrovės;
- 7) valstybės įmonės;
- 8) savivaldybės įmonės;
- 9) žemės ūkio bendrovės;
- 10) kooperatinės bendrovės;
- 11) Europos bendrovės;
- 12) Europos kooperatinės bendrovės.

Įmonė, kaip teisės subjektas, yra juridinis asmuo, tačiau įvairių rūšių įmonės skiriasi turtinės atsakomybės laipsniu. Individualios įmonės ir ūkinės bendrijos yra neribotos, o visos likusios – ribotos turtinės atsakomybės įmonės. Subjektas, kuris nuosavybės teise valdo, naudojasi ir disponuoja įmonės turtu, organizuoja ūkinę įmonės veiklą, pavadinsime įmonininku arba savininku. Įmonininku gali būti fizinis arba juridinis asmuo bei jų grupė. Jeigu įmonė nuosavybės teise priklauso Lietuvos Respublikai, įmonininko funkcijas atlieka įmonės valdymo organai. Darbo santykiai įmonėje gali būti grindžiami samdos sutartimi arba naryste ūkinėje bendrijoje. Darbo santykius, kurių pagrindas – samdos sutartis, reguliuoja samdos sutartis ir Lietuvos Respublikos įstatymai, nustatantys visų rūšių įmonių darbuotojams darbo užmokesčio, darbo ir poilsio laiko režimo bei trukmės, higienos ir darbo apsaugos minimalius reikalavimus. Santykius, pagrįstus naryste ūkinėje bendrijoje, reguliuoja įmonės steigimo dokumentai.

Individuali įmonė. Individuali įmonė yra neribotos civilinės atsakomybės privatusis juridinis asmuo, kurio steigimo ir veikimo teisinis pagrindas yra Lietuvos Respublikos individualių įmonių įstatymas, priimtas 2003 metais. Individualios įmonės buveinė turi būti Lietuvos Respublikoje. Individualios įmonės steigėjas gali būti tik veiksnus fizinis asmuo. Individuali įmonė laikoma įsteigta nuo jos įregistravimo juridinių asmenų registre, o jos steigėjas nuo šio momento laikomas individualios įmonės savininku. Individuali įmonė privalo įregistruoti įmonės nuostatus, kurie kartu yra ir jos

steigimo dokumentas. Individualioje įmonėje tėra tik vienas savininkas, kurio teisės ir pareigos nustato Civilinis kodeksas, individualių įmonių įstatymas bei kiti įstatymai ir individualios įmonės nuostatai. Individualios įmonės savininkas negali būti kitos individualios įmonės savininku. Įmonės savininkas kartu yra ir vienasmenis įmonės valdymo organas, t. y. įmonės vadovas, jeigu įmonės nuostatai nenustato kitaip. Savininkas įmonės vadovu gali paskirti ir kitą asmenį, sudarydamas su juo darbo ar civilinę sutartį. Turtas individualiai įmonei priklauso nuosavybės teise. Individuali įmonė įstatymų nustatyta tvarka sudaro finansinę atskaitomybę, jeigu tai yra nustatyta įmonės nuostatuose. Atskaitomybė turi būti pateikta juridinių asmenų registruui ne vėliau kaip per tris mėnesius nuo finansinių metų pabaigos. Individuali įmonė gali būti pertvarkoma į akcinę ar uždarąją akcinę bendrovę, viešąją įstaigą, reorganizuojama ar likviduojama Civilinio kodekso ir Individualių įmonių įstatymo nustatyta tvarka arba paveldima Civilinio kodekso nustatyta tvarka.

Tikroji ūkinė bendrija. Tikroji ūkinė bendrija yra visiškos turtinės atsakomybės įmonė, įsteigta bendrosios jungtinės veiklos sutartimi sujungus kelių fizinių arba juridinių asmenų turtą į bendrą dalinę nuosavybę. Narių turi būti ne mažiau kaip 2 ir ne daugiau kaip 20, jais negali būti valstybinės valdžios ir valdymo institucijos, išskyrus įstatymo numatytus atvejus. Pagal bendrijos prievoles jos nariai atsako solidariai visu savo turtu. Tikroji ūkinė bendrija neatsako pagal savo narių prievoles, nesusijusias su bendrijos veikla. Tikroji ūkinė bendrija turi firmos vardą, kuriame turi būti įrašytas bent vienas iš jos savininkų. Tikrosios ūkinės bendrijos steigimą, likvidavimą ir veiklą reglamentuoja Civilinis kodeksas, Ūkinių bendrijų įstatymas (1990 m.) bei Bendrosios jungtinės veiklos sutartis.

Komandinė (pasitikėjimo) ūkinė bendrija. Šią bendriją sudaro bendros firmos vardu veikiantys tikrieji nariai ir nariai komanditoriai, kuriems įmonės turtas priklauso bendrosios dalinės nuosavybės teise. Komandinės (pasitikėjimo) ūkinės bendrijos turtas nėra atskirtas nuo bendrijos tikrųjų narių turto. Pagal bendrijos prievoles tikrieji jos nariai solidariai atsako visu savo turtu, o nariai komanditoriai – tik ta turto dalimi, kurią pagal sutartį yra perdavę bendrijai. Bendrija neatsako už savo narių prievoles, nesusijusias su bendrijos veikla. Komandinėje ūkinėje bendrijoje turi būti bent vienas tikrasis ir bent vienas narys komanditorius, o nariai gali būti fiziniai ir juridiniai asmenys. Komandinė ūkinė bendrija privalo turėti firmos vardą, kuriame įvardytas bent vienas tikrasis jos narys. Komandinės ūkinės bendrijos steigimą, likvidavimą ir veiklą reglamentuoja tie patys Lietuvos Respublikos įstatymai ir teisės aktai kaip ir tikrosios ūkinės bendrijos.

Akcinė bendrovė ir uždaroji akcinė bendrovė. Bendrovė yra ribotos turtinės atsakomybės įmonė, kurios kapitalas padalytas į akcijas. Akcinis kapitalas nuosavybės teise priklauso bendrovei kaip juridiniam asmeniui. Akcininkai yra bendrovės nariai, kuriais tampama įstatymų numatyta tvarka įsigijus bendrovės akcijų. Akcininkais gali būti fiziniai, juridiniai asmenys ir valstybė, kuriai atstovauja atitinkama valstybės institucija. Akcininkai turi nuosavybės teises į akcijas. Uždarosios akcinės bendrovės akcijų cirkuliavimo sritis uždara. Akcinės bendrovės įstatinis kapitalas, kuris sudaromas iš įnašų, gautų už akcijas, turi būti ne mažesnis kaip 150 000 litų, o akcininkų skaičius neribojamas. Uždarosios akcinės bendrovės įstatinis kapitalas gali būti ne mažesnis kaip 10 000 litų, jos akcininkų – ne daugiau kaip 100. Bendrovės steigėjai gali būti Lietuvos Respublikos ir kitų valstybių fiziniai ir juridiniai asmenys, valstybė arba savivaldybė, nustatyta tvarka sudarę bendrovės steigimo sutartį. Kiekvienas steigėjas privalo būti ir bendrovės akcininkas.

Bendrovės valdymo organai yra visuotinis akcininkų susirinkimas, stebėtojų taryba ir administracijos vadovas. Visuotinis akcininkų susirinkimas yra aukščiausias bendrovės valdymo organas, kuris turi teisę keisti bendrovės įstatus, įstatinį kapitalą, rinkti stebėtojų tarybą bei priimti kitus principinius sprendimus. Stebėtojų taryba skiria bendrovės valdybos narius ir atleidžia juos iš pareigų, analizuoja valdybos veiklą. Valdyba svarsto ir tvirtina įmonės valdymo struktūrą bei pareigybes, kontroliuoja administracijos veiklą, šaukia visuotinius akcininkų susirinkimus ir sudaro jų darbotvarkę. Bendrovės administracija organizuoja ir vykdo ūkinę bendrovės veiklą. Administracijai vadovauja administracijos vadovas, kurį skiria valdyba. Administracijos vadovas sudaro darbo sutartis su bendrovės darbuotojais (išskyrus vyriausiąjį finansininką), pagal valdybos nutarimus ir darbo reglamentą turi teisę sudaryti sandorius bendrovių vardu. Akcinių bendrovių įstatymas numato, kad akcinė bendrovė visuotinio akcininkų susirinkimo nutarimu gali nesudaryti arba stebėtojų tarybos, arba valdybos, o uždaroji akcinė bendrovė – ir abiejų šių organų. Tokiu atveju jų funkcijos perduodamos kitiems bendrovės valdymo organams.

Akcinių bendrovių ir uždarytųjų akcinių bendrovių steigimą, likvidavimą, veiklą, santykius su akcininkais, kreditoriais bei kitus santykius reglamentuoja Civilinis kodeksas, Akcinių bendrovių įstatymas, priimtas 2000 metais, ir nustatyta tvarka patvirtinti ir įregistruoti bendrovių įstatai.

Investicinė bendrovė. Investicinė bendrovė – tai akcinė bendrovė, kurios pagrindinė veikla yra sukauptų lėšų investavimas į vertybinius popierius. Iš pagrindinės veiklos investicinė bendrovė gauna daugiau kaip 60 proc. pajamų ir daugiau kaip 50 proc. bendrovės turto vertės sudaro verty-

biniai popieriai. Investicinė bendrovė gali būti šių rūšių: 1) investicinė kintamojo kapitalo bendrovė, kurios investicijų portfelis yra diversifikuotas, o išleistos akcijos – išperkamosios; bet kuriuo metu jos gali būti gražintos bendrovei; 2) uždarysis investicinis fondas, kurio investicinis portfelis yra diversifikuotas, o jo akcijos nėra išperkamosios; 3) kontroliuojanti investicinė bendrovė, kurios investicijų portfelis nėra diversifikuotas, o jos akcijos nėra išperkamosios. Investicijų bendrovės steigimą ir veiklą reglamentuoja Investicinių bendrovių įstatymas, priimtas 1995 metais. Investicinėms bendrovėms taikomas ir Akcinių bendrovių įstatymo bei Vertybinių popierių rinkos įstatymo, priimto 2002 metais, nuostatos.

Valstybės (savivaldybės) įmonė. Tai įmonė, nuosavybės teise priklausanti Lietuvos valstybei arba vietos savivaldybei, turinti ribotą turtinę atsakomybę. Valstybė (savivaldybė) neatsako pagal įmonės prievoles, o įmonė neatsako pagal valstybės (savivaldybės) prievoles. Valstybės ir savivaldybės įmonės turtą valdo, naudoja ir juo disponuoja turto patikėjimo teisėmis. Valstybės arba savivaldybės kapitalui įmonių valdymo organuose gali atstovauti valstybės arba savivaldybės valdininkai Lietuvos Respublikos Vyriausybės nustatyta tvarka. Valstybės (savivaldybės) įmonės steigimą, veiklą, likvidavimą ir reorganizavimą reglamentuoja ir Civilinis kodeksas, Valstybės ir savivaldybės įmonių įstatymas, priimtas 1994 metais, bei įmonės įstatai, patvirtinti ir registruoti įstatymų nustatyta tvarka.

Žemės ūkio bendrovė. Tai fizinių asmenų, sujungusių savo turtą į bendrąją nuosavybę, įsteigta žemės ūkio gamybinės ir komercinės veiklos įmonė. Ne mažiau kaip 50 proc. bendrovės pajamų turi sudaryti pajamos iš veiklos, susijusios su žemės ūkiu. Bendrovėje turi būti ne mažiau kaip du nariai, maksimalus narių skaičius neribojamas. Žemės ūkio bendrovė yra ribotos turtinės atsakomybės įmonė. Bendrovės steigėjai gali būti Lietuvos Respublikos piliečiai arba Lietuvos Respublikos piliečiai kartu su užsienio piliečiais. Bendrovė turi savo pavadinimą, pagal kurį ją būtų galima atskirti nuo kitų įmonių. Bendrovės steigimą, likvidavimą, veiklą reglamentuoja Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, Lietuvos Respublikos žemės ūkio bendrovių įstatymas, priimtas 1991 metais, bei bendrovės įstatai.

Kooperatinė bendrovė. Kooperatinė bendrovė – tai grupės fizinių arba fizinių ir juridinių asmenų savanoriškai įsteigtas ūkio subjektas, kurio kapitalo ir narių sudėtis kintanti, kuris yra skirtas savo narių ekonominiams, ūkiniams bei socialiniams poreikiams tenkinti ir veikia narių iniciatyva. Tai – ribotos turtinės atsakomybės ūkio subjektas, atsakantis tik savo turimu turtu ir neatsakantis už narių prievoles, nesusijusias su bendrovės veikla. Kooperatinę bendrovę sudaro ne mažiau kaip trys fiziniai arba fiziniai ir juridiniai asmenys. Kooperatinės bendrovės steigėjai gali būti ne mažiau kaip

penki Lietuvos Respublikos piliečiai, sulaukę 18 metų, arba piliečiai ir juridiniai asmenys, įregistruoti Lietuvoje. Kooperatinė bendrovė turi savo pavadinimą, kuriame nurodomas ir jos veiklos pobūdis. Juridinis kooperatinės bendrovės veiklos pagrindas – Lietuvos Respublikos kooperatinių bendrovių kooperatyvų įstatymas, priimtas 1993 metais, ir bendrovės įstatai.

Europos bendrovė. Europos bendrovė yra ribotos civilinės atsakomybės privatusis juridinis asmuo, kurio įstatinis kapitalas padalintas į dalis – akcijas. Europos bendrovės įstatinio (nuosavo) kapitalo dydis turi atitikti Europos Sąjungos Tarybos nustatytus reikalavimus, t. y. negali būti mažesnis nei 120 000 eurų. Bendrovės buveinė turi būti Europos Sąjungos šalyje, kurioje yra jos centrinė būstinė. Buveinė gali būti perkeliama į kitos Europos Sąjungos valstybės teritoriją. Europos bendrovės pavadinime būtina santrumpa „SE“.

Europos bendrovių steigimą, valdymą, pertvarkymą ir jų buveinių perkėlimą reglamentuoja 2004 metais įsigaliojęs Lietuvos Respublikos Europos bendrovių įstatymas, kuris įgyvendina 2001 metų Europos Sąjungos Tarybos reglamentą Nr. 2157/2001 dėl Europos bendrovės (SE) statuso. Europos bendrovėms, kurių buveinė yra Lietuvos Respublikoje, taikomos Lietuvos Respublikos teisės normos, reglamentuojančios akcines bendroves, kiek tai leidžia Europos Sąjungos Tarybos reglamentas, Lietuvos Respublikos Europos bendrovių įstatymas bei kiti teisės aktai, reglamentuojantys Europos bendroves. Europos bendrovės mokesčius moka vadovaudamasi tos valstybės, kurioje yra registruota jos buveinė, įstatymais.

Europos bendrovės veiklai vadovauja valdymo (administravimo) organas, kurio narių skaičius negali būti mažesnis kaip 3. Bendrovės veiklos priežiūrą vykdo priežiūros organas, kurio narių skaičius negali būti mažesnis kaip 3 ir didesnis kaip 15. Valdymo arba priežiūros organas bendrovės įstatuose nurodyta tvarka turi paskirti valdymo (administravimo) organo nari, kuris atsako už Europos bendrovės valdymą taip, kaip akcinės bendrovės vadovas atsako pagal Lietuvos Respublikos teisės normas.

Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija Vyriausybės nustatyta tvarka turi teisę prieštarauti Europos bendrovės buveinės perkėlimui į kitą valstybę, jei tai pažeidžia viešuosius interesus. Tokią teisę turi ir Lietuvos Respublikos vertybinių popierių komisija arba Lietuvos bankas, jeigu bendrovės vykdoma veikla priskirta šių institucijų priežiūrai. Ginčai dėl buveinės perkėlimo į kitą šalį sprendžiami teismo tvarka.

Europos kooperatinė bendrovė. Europos kooperatinė bendrovė yra ribotos civilinės atsakomybės privatusis juridinis asmuo. Bendrovės buveinė ir jos nuolatinio valdymo organo buvimo vieta turi sutapti. Buveinė gali būti perkeliama ir į kitą Europos Sąjungos šalį. Europos kooperatinės bendro-

vės pavadinime būtina santrumpa SCE, nurodanti jos organizavimo teisinę formą.

Europos kooperatinių bendrovių steigimą, valdymą, pertvarkymą ir buveinės perkėlimą reglamentuoja 2006 metais priimtas Lietuvos Respublikos Europos kooperatinių bendrovių įstatymas, kuris įgyvendina 2003 metų Europos Sąjungos Tarybos reglamentą Nr. 1435/2003 dėl Europos kooperatinės bendrovės (SCE) statuso. Europos kooperatinėms bendrovėms, kurių buveinė yra Lietuvos Respublikoje, taikomos Lietuvos Respublikos teisės normos, reglamentuojančios kooperatines bei akcines bendroves, kiek tai leidžia Europos Sąjungos Tarybos reglamentas, Lietuvos Respublikos Europos kooperatinių bendrovių įstatymas bei kiti teisės aktai, reglamentuojantys Europos kooperatines bendroves. Europos kooperatinės bendrovės veiklai vadovauja bendrovės valdymo (administravimo) organas, kurio narių skaičius turi būti ne mažesnis kaip 3 ir ne didesnis kaip 15. Valdymo arba priežiūros organas Europos kooperatinės bendrovės įstatuose nustatyta tvarka turi paskirti valdymo (administravimo) organo narį, kuris atsako už Europos kooperatinės bendrovės valdymą taip, kaip kooperatinės bendrovės administracijos vadovas atsako pagal Lietuvos Respublikos teisės normas.

Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija Vyriausybės nustatyta tvarka turi teisę prieštarauti Europos kooperatinės bendrovės buveinės perkėlimui į kitą valstybę, jei tai pažeidžia viešuosius interesus. Tokią pat teisę turi ir Lietuvos bankas, jeigu Europos kooperatinės bendrovės vykdoma veikla priskirta Lietuvos banko priežiūrai. Ginčai dėl buveinės perkėlimo į kitą valstybę sprendžiami teismo tvarka.

Lietuvoje veikiančios įmonės prirėikus gali jungtis į stambesnius vienetus, pavyzdžiui, konfederacijas, asociacijas, Europos ekonominių interesų grupes ir kitus junginius, jei tai neprieštarauja Lietuvos Respublikos teisės normoms bei Europos Sąjungos teisės aktams.

Asociacija. Asociacija – savo pavadinimą turintis ribotos civilinės atsakomybės viešasis juridinis asmuo, kurio tikslas – koordinuoti asociacijos narių veiklą, atstovauti asociacijos narių interesams ir juos ginti arba tenkinti kitus viešuosius interesus. Asociacijos buveinė turi būti Lietuvos Respublikoje.

Įvairių formų įmonių asociacijos steigiamos remiantis Lietuvos Respublikos asociacijų įstatymu, priimtu 2004 metais. Šis įstatymas reglamentuoja juridinių asmenų, kurių teisinė forma yra asociacija, steigimą, valdymą, veiklą, pertvarkymą, reorganizavimą ir likvidavimą. Asociacijos steigėjais gali būti įmonės, sudariusios asociacijos steigimo sutartį. Minimalus asociacijos steigėjų skaičius yra trys. Visi asociacijos steigėjai nuo asociacijos įregistravimo juridinių asmenų registre tampa jos nariais. Asociacijai įre-

gistruoti pateikiama steigimo sutartis, asociacijos įstatai bei kiti dokumentai.

Asociacija gali turėti tik tokias civilines teises ir pareigas, kurios neprieštarauja jos veiklos tikslams, nustatytiems Civiliniame kodekse, asociacijų įstatyme ir asociacijos įstatuose. Asociacija turi teisę vykdyti įstatymu nedraudžiamą ūkinę veiklą, kuri neprieštarauja jos įstatams bei veiklos tikslams ir reikalinga jos tikslams pasiekti.

Asociacijoje turi būti visuotinis narių susirinkimas ar kitas organas, turintis visas ar dalį visuotinio narių susirinkimo teisių. Asociacija privalo turėti valdymo organą (vienasmenį ar kolegialų). Asociacijoje gali būti sudaromi ir keli valdymo organai. Pastaruoju atveju asociacijos valdymo organų struktūra bei jų kompetencija nustatoma asociacijos įstatuose.

Europos ekonominių interesų grupė. Europos ekonominių interesų grupė yra privatus juridinis asmuo, kurio tikslas padėti grupės nariams siekti geresnių ekonominės veiklos rezultatų, tačiau jos tikslas nėra pelno siekimas. Grupės nariais gali būti juridiniai asmenys, kurių buveinė yra Europos Sąjungos teritorijoje, ir fiziniai asmenys, užsiimantys ekonomine veikla. Europos ekonominių interesų grupę turi sudaryti mažiausiai du asmenys (juridiniai, fiziniai ar juridinis ir fizinis asmuo), veikiantys skirtingose Europos Sąjungos šalyse. Grupės pavadinime turi būti žodžiai „Europos ekonominių interesų grupė“ arba santrumpa „EEIG“.

Europos ekonominių interesų grupės steigimą, registravimą, valdymą bei finansinę atskaitomybę reglamentuoja 2003 metais priimtas Lietuvos Respublikos Europos ekonominių interesų grupių įstatymas, kuris įsigaliojo nuo Lietuvos Respublikos įstojimo į Europos Sąjungą dienos. Įstatymas įgyvendina 1985 metų Europos Sąjungos Tarybos reglamentą Nr. 2137/85 dėl Europos ekonominių interesų grupių (EEIG) ir taikomas grupėms, kurių buveinė yra Lietuvos Respublikoje. Grupėms taikomos Lietuvos Respublikos teisės normos, reglamentuojančios tikrosios ūkinės bendrijos atsakomybę, nemokumą, likvidavimą, kiek tai neprieštarauja Europos Sąjungos Tarybos reglamentui bei Europos ekonominių interesų grupių įstatymui.

Grupė laikoma įsteigta nuo jos įregistravimo juridinių asmenų registre dienos. Grupės steigėjai pateikia registruoti grupės steigimo sutartį, kuri yra vienas iš steigimo dokumentų ir kuriuo grupė vadovaujasi savo veikloje.

Europos ekonominių interesų grupės organai yra narių susirinkimas ir jos vadovas, kuris yra renkamas arba nurodomas grupės steigimo sutartyje. Grupės steigimo sutartyje gali būti numatyti ir kiti organai. Tokiu atveju sutartyje turi būti apibrėžta tų organų kompetencija. Grupės valdymo organai neturi teisės kištis į grupės narių veiklą.

Europos ekonominių interesų grupė buhalterinę apskaitą ir finansinę atskaitomybę sudaro Lietuvos Respublikos įstatymų bei kitų teisės aktų nustatyta tvarka. Iš grupės veiklos gautas pelnas paskirstomas grupės nariams steigimo sutartyje nustatytomis arba lygiomis dalimis. Kadangi gautas pelnas laikomas grupės narių pelnu, tai grupės veiklos rezultatų apmokestinimas perkeliamas jos nariams. Europos ekonominių interesų grupės narys – fizinis asmuo – apmokestinamas Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų mokesčio įstatyme numatyta tvarka, o grupės narys – juridinis asmuo – Lietuvos Respublikos pelno mokesčio įstatyme numatyta tvarka.

Teisingumo ministerija Vyriausybės numatyta tvarka gali prieštarauti grupės buveinės perkėlimui į kitą valstybę, jeigu tai pažeistų viešuosius interesus. Ginčai dėl buveinės perkėlimo į kitą šalį sprendžiami teismo tvarka.

Įmonių ūkinės veiklos pagrindai. Visos įmonės turi vienodas teises ir ekonomines ūkininkavimo sąlygas. Įmonė turi teisę užsiimti bet kokia komercine ūkine ar kitokia veikla, neuždrausta Lietuvos Respublikos įstatymais, nesuvaržyta įmonės steigimo arba kitais dokumentais. Įmonės veikia savarankiškai, joms neprivalomos valstybinės valdžios arba valdymo organų užduotys. Valstybės organai neturi teisės tvarkyti įmonės reikalų arba administraciniais metodais reguliuoti jos veiklą, išskyrus įstatymų numatytus atvejus, pavyzdžiui, bankroto, specialios priežiūros režimo atvejais ar paskelbus ypatingąją padėtį. Įmonė turi teisę laikyti paslapyje komercinės veiklos dokumentus. Tačiau įmonės privalomai tvarko apskaitą ir teikia valstybės organams informaciją apmokestinimo ir buhalterinės finansinės apskaitos klausimais. Lietuvos Respublikos įstatymų numatytais atvejais įmonių veikla gali būti tikrinama. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimais yra nustatytos tokios sritys, kurių veikla be Lietuvos Respublikos Vyriausybės ar jos pavedimu kitos institucijos išduoto leidimo (licencijos) yra draudžiama.

Įmonės steigėjas gali būti Lietuvos Respublikos ir užsienio valstybių fiziniai juridiniai asmenys, valstybė ar vietos savivaldybės, atstovaujamos savo organų arba steigiamos įmonės direkcijos. Įmonę gali steigti vienas arba keli steigėjai.

Kiekviena įmonė, prieš pradėdama ūkinę veiklą, turi būti įregistruota. Neįregistruotos įmonės veikla draudžiama. Įmonė laikoma įsteigta nuo jos įregistravimo dienos. Įmonės registravimą reglamentuoja Lietuvos Respublikos juridinių asmenų registro įstatymas, priimtas 2001 metais, Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2003 m. lapkričio 12 d. nutarimas Nr. 1407 „Dėl juridinių asmenų registro įsteigimo ir juridinių asmenų registro nuostatų patvirtinimo“, kuris įsigaliojo nuo 2004 m. sausio 1 d. bei įmonių rūšių įstatymai. Lietuvoje veikiančios įmonės, jų filialai ir užsienio šalyse įregistruo-

tų įmonių filialai, atstovybės bei dukterinės įmonės registruojami juridinių asmenų registre, kuriame kaupiami, saugomi ir tvarkomi įregistruotų objektų duomenys. Juridinių asmenų registras yra pagrindinis valstybės registras, kurio steigėja yra Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Vadovaujanti registro tvarkymo įstaiga yra Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija. Valstybinė įmonė Registrų centras atlieka konkrečias funkcijas, susijusias su registravimu, duomenų kaupimu, saugojimu ir tvarkymu juridinių asmenų registre. Registre sukaupta ir saugoma informacija yra vieša ir gali būti teikiama įstatymų bei kitų teisės aktų nustatyta tvarka. Įmonės, jų padaliniai bei jų junginiai registracijai juridinių asmenų registre pateikia steigimo bei kitus dokumentus, nurodytus Vyriausybės patvirtintuose registro nuostatuose. Jei įmonės veiklai yra išduota licencija, tai ši licencija taip pat registruojama registre. Registro tvarkytojui teikiamų duomenų tikrumą ir dokumentų atitiktį įstatymų reikalavimams registro nuostatų nustatytais atvejais tikrina notaras, Teisingumo ministerija ar Registro tvarkytojas (VĮ „Registrų centras“). Registro tvarkytojui turi būti pateiktos ir įregistruotos įmonės metinės finansinės atskaitomybės, taip pat ir konsoliduotos, jei tokia atskaitomybė būtina pagal įstatymus.

Registro tvarkytojas, gavęs visus registro nuostatuose nurodytus dokumentus, per 5 darbo dienas (išskyrus nuostatuose nurodytus atvejus) patikrina gautus dokumentus. Jeigu kliūčių registruoti nėra, registro tvarkytojas priima sprendimą registruoti registro objektą, steigimo dokumentus bei registro duomenis. Kitu atveju registro tvarkytojas nustato terminą, per kurį nustatyti dokumentų trūkumai turi būti pašalinti. Jeigu per nustatytą terminą trūkumai nepašalinami, registro tvarkytojas priima sprendimą neregistruoti registro objekto.

Įregistravęs įmonę registro tvarkytojas ne vėliau kaip kitą darbo dieną išduoda Teisingumo ministerijos nustatytos formos registravimo pažymėjimą. Pasikeitus duomenims, nurodytiems registravimo pažymėjime, išduodamas naujas registravimo pažymėjimas. Praradus registravimo pažymėjimą, registro tvarkytojas registro nuostatų nustatyta tvarka išduoda registravimo pažymėjimo dublikatą.

Klausimai ir užduotys

1. Kaip apibrėžiamas trumpasis gamybos laikotarpis?
2. Kuo skiriasi ilgasis ir trumpasis gamybos laikotarpiai?
3. Kaip skirstomi bendrieji kaštai?
4. Grafiškai pavaizduokite vidutinių bendrųjų, vidutinių pastovių bei vidutinių kintamų kaštų priklausomybę nuo gamybos apimties ir paaiškinkite šias priklausomybes.
5. Suformuluokite mažėjančio rezultatyvumo dėsnį.
6. Kuo skiriasi bendrųjų vidutinių kaštų kreivė ilguoju ir trumpuoju gamybos laikotarpiu?
7. Kas yra masto ekonomija ir kokios priežastys ją suformuoja?
8. Kas yra optimali gamybos apimtis?
9. Suformuluokite pelno maksimumo sąlygą ir ją paaiškinkite.
10. Išvardinkite pagrindines verslo organizavimo formas ir jas apibūdinkite.
11. Išvardinkite Lietuvoje įteisintas įmonių rūšis ir jas apibūdinkite remdamiesi LR įmonių rūšių įstatymais.
12. Užpildykite lentelę:

Gamybos apimtis (vnt.)	Bendrieji kaštai (Lt)	Pastovūs kaštai (Lt)	Kintami kaštai (Lt)	Vidutiniai bendrieji kaštai (Lt)	Vidutiniai pastovūs kaštai (Lt)	Vidutiniai kintami kaštai (Lt)	Ribiniai kaštai (Lt)
0	60						
1			24				
2			35				
3			48				
4			64				
5			85				

13. Įmonė pagal sutartį su prekybos organizacija parduoda prekę už 10 Lt. Gamybos pastovūs kaštai lygūs 2800 Lt, vidutiniai kintami kaštai – 2 Lt. Pagal sutartį prekybinė organizacija pasilieka sau 30 proc. prekybos įplaukų. Koks bus įmonės bendrasis pelnas pardavus 1000 prekes vienetų?
14. Kokią gamybos apimtį pasirinks įmonė, jeigu jos gaminamos prekės kaina lygi 30 Lt, bendrieji pastovūs gamybos kaštai 60 Lt, o kintami gamybos kaštai kinta nuo gamybos apimties tokiu būdu:

Gamybos apimtis (vnt.)	1	2	3	4	5	6
Kintami kaštai (Lt)	24	35	48	64	85	115

4. RINKOS ELEMENTAI BEI JOS VEIKIMAS

Šio skyriaus tikslas – išaiškinti svarbiausias rinkos sąvokas ir jos veikimo mechanizmą. Apibrėžiamos rinkos ir konkurencijos, kaip rinkos santykių pagrindo, sąvokos. Analizuojama paklausa kaip rinkos kainos ir perkamo prekių kiekio priklausomybė: formuluojamas paklausos dėsnis. Išsiaiškinami pagrindiniai veiksniai, veikiantys paklausą: vartotojo pajamos, pakeičiančių ir papildančių prekių kainos. Nustatomas santykis tarp individualių paklausų ir rinkos paklausos bei rinkos paklausos nustatymo būdas horizontaliai sumuojant individualias paklausas. Apibrėžiama pasiūla, pasiūlos dėsnis, rinkos pasiūla kaip individualių pasiūlų horizontali suma. Aptariami veiksniai, veikiantys pasiūlą. Apibrėžiama rinkos pusiausvyra, aptariamas jos susiformavimas ir rinkos savireguliacijos mechanizmas.

Apibrėžiamos paklausos ir pasiūlos elastingumo (gebėjimo prisitaikyti) sąvokos, analizuojami jų skirtumai, apskaičiavimo būdai ir veiksniai, veikiantys paklausos ir pasiūlos elastingumą. Aptariamos galimybės elastingumo sąvokai praktiškai pritaikyti, t. y., bendrųjų pajamų priklausomybei nuo kainų kitimo nagrinėti, mokesčių pajamų priklausomybei nuo paklausos bei pasiūlos ypatybių nustatyti, mokesčių naštos paskirstymo tarp gamintojų ir vartotojų analizei.

Apibrėžiamas prekių kiekio bendrasis ir ribinis naudingumas, jų tarpusavio ryšys. Formuluojamas mažėjančio ribinio naudingumo dėsnis. Analizuojamas ribinio naudingumo ir paklausos ryšys.

4.1. Konkurencija ir jos formos

Rinka – tai ekonominė mainų sistema, kurioje sąveikauja dvi grupės rinkos subjektų, turinčių skirtingus interesus: pirkėjai ir pardavėjai (vartotojai ir gamintojai). Priešingi rinkos dalyvių interesai suderinami per rinkos savaiminio reguliavimo mechanizmą, kurio pagrindas yra rinkos kainų sistema. Rinkos kaina yra svarbiausias rinkos parametras. Tai – tas orientyras, kuriuo remdamiesi rinkos subjektai priima savo sprendimus. Rinkos kainos informuoja rinkos dalyvius apie padėtį rinkoje, kartu nukreipia ir jų veiklą. Didelės rinkos kainos, palyginti su gamybos sąnaudų kaina, rodo

prekių stygių, t. y. nepatenkintą vartotojų paklausą, ir gamintojai, siekdami maksimalaus pelno, plečia gamybą. Tuo tarpu mažos kainos rodo, kad rinkoje yra prekių perteklius, ir tai verčia gamintojus siaurinti arba visai nutraukti gamybą.

Pagrindinis veiksnys, nustatantis rinkos kainas, yra konkurencija. **Konkurencija** – tai varžybos tarp vartotojų, norinčių įsigyti prekę arba paslaugą, taip pat tarp gamintojų, siekiančių parduoti šią prekę arba paslaugą. Vartotojų konkurencija didina prekės kainą, o gamintojų, atvirkščiai, ją mažina. Sunku perdėti konkurencijos reikšmę rinkos ekonomikai. Neatsitiktinai ji vadinama rinkos ekonomikos varikliu, nes konkurencija yra efektyvios rinkos pagrindas.

Skiriamos dvi konkurencijos formos – tobula ir netobula konkurencija. Tobula konkurencija – tai konkurencija, kai rinkoje yra daug pirkėjų ir pardavėjų, o atskiras pirkėjas arba pardavėjas neturi jokios įtakos rinkos kainai, nes atskiro rinkos subjekto pirkimo arba pardavimo apimtis yra nežymi, palyginti su bendra rinkos pirkimo arba pardavimo apimtimi. Visi rinkos subjektai tokioje rinkoje prisitaiko prie kainos. Netobula konkurencija – tai konkurencija, kai atskiras pirkėjas arba pardavėjas gali paveikti rinkos kainą. Sakoma, kad toks pirkėjas arba pardavėjas turi rinkos galią. Kainų konkurencija yra pagrindinis konkurencijos būdas, tačiau dažnai naudojami ir kiti būdai. Gamintojas, siekdamas nukonkuruoti savo varžovą, gaminio kainos gali ir nemažinti. Jis gali gerinti jo kokybę, dizainą, pakuotę, pasiūlyti papildomų paslaugų ir pan. Taigi bendriausiu atveju konkurencija gali būti suvokiama kaip ūkio subjektų veikla, kuri riboja galimybes daryti vienpusišką ir lemiamą įtaką atitinkamo produkto rinkoje.

4.2. Paklausa, pasiūla ir rinkos pusiausvyra

Rinkos dalyvių elgseną rinkoje nusako paklausa ir pasiūla. Tai – pagrindinės rinkos sąvokos. Paklausa nusako vartotojų, o pasiūla – gamintojų elgseną rinkoje.

Paklausa – tai prekės kiekis, kurį vartotojas nori ir gali pirkti atsižvelgdamas į šios prekės rinkos kainą. Svarbiausias dalykas apibrėžiant paklausą yra tai, kad paklausa išreiškia ryšį tarp perkamos prekės kiekio ir jos kainos. Antra vertus, paklausa išreiškia ne tik vartotojo norus, bet ir jo galimybes, t. y. jis turi turėti ir pinigų norimai prekei įsigyti. Prekės kiekis, kurį vartotojas perka esant konkrečiai rinkos kainai, vadinamas **paklausos kiekiu**. Bendru atveju prekės kaina nėra vienintelis perkamą prekės kiekį lemiantis veiksnys. Prekės paklausą rinkoje lemia ir kitų prekių kainos, vartotojo pa-

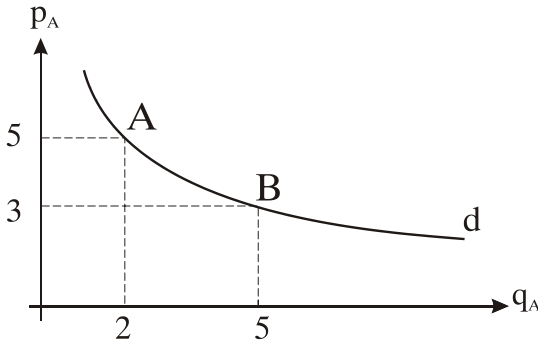
jamos, jo pomėgiai bei kiti veiksniai. Paklausos priklausomybę nuo jų lemiančių veiksnių išreiškia paklausos funkcija:

$$q_d^A = f(p_A, p_B, \dots, p_Z, M, T); \quad (4.1)$$

čia q_d^A – A prekės paklausos kiekis; p_A – A prekės kaina; p_B, \dots, p_Z – kitų prekių kainos; M – vartotojo pajamos; T – kiti veiksniai.

Tiriant ekonominius reiškinius, tarp jų ir paklausą, dažnai taikoma *ceteris paribus* prielaida. Visi kiti veiksniai, išskyrus vieną, laikomi pastoviais, nekintamais. Aišku, kad ilgesnį laiką kiti veiksniai negali išlikti pastovūs, o jų kitimas veikia paklausą. Todėl jie gali būti traktuojami kaip parametrai, keičiantys pagrindinio veiksnio veikimo sąlygas. Nagrinėjant kokios nors prekės paklausą pagrindinis veiksnys yra šios prekės kaina. Taigi svarbiausia yra nustatyti paklausos kiekio ir kainos priklausomybę, kitiems veiksniams esant nekintamiems. Ši ryšį nustato **paklausos dėsnis**: visoms kitoms sąlygoms esant nekintamoms, paklausos kiekis didėja prekės kainai mažėjant ir mažėja prekės kainai didėjant, t. y. paklausos kiekis ir prekės kaina kinta priešingomis kryptimis.

Paklausos dėsnį grafiškai vaizduoja paklausos kreivė (4.1 pav.). Individualią paklausą žymėsime raide d .

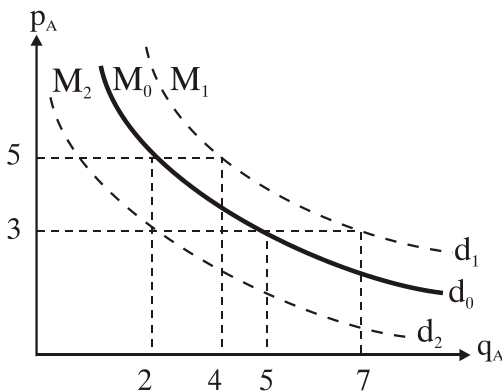

4.1 pav. Prekės A paklausos kreivė

Kaip minėjome, paklausai susidaryti būtinos dvi sąlygos – vartotojui reikia tam tikro prekės kiekio esant konkrečiai prekės kainai ir jis turi pinigų tam prekės kiekiui įsigyti. Kaip rodo paklausos kreivė, kintant prekės kainai kinta ir prekės kiekis, kurį vartotojas pirks. Didėjant prekės kainai var-

totojas paprastai ima mažiau jos vartoti, t. y. prekės paklausos kiekis mažėja, ir atvirkščiai. Kita vertus, paklausos kreivė rodo ir maksimalią kainą, kurią vartotojas pasirengęs sumokėti už skirtingus prekės kiekius. 4.1 pav. paklausos kreivė grafiškai išreiškia paklausos dėsnį, galiojantį vadinamosioms normalios kokybės prekėms.

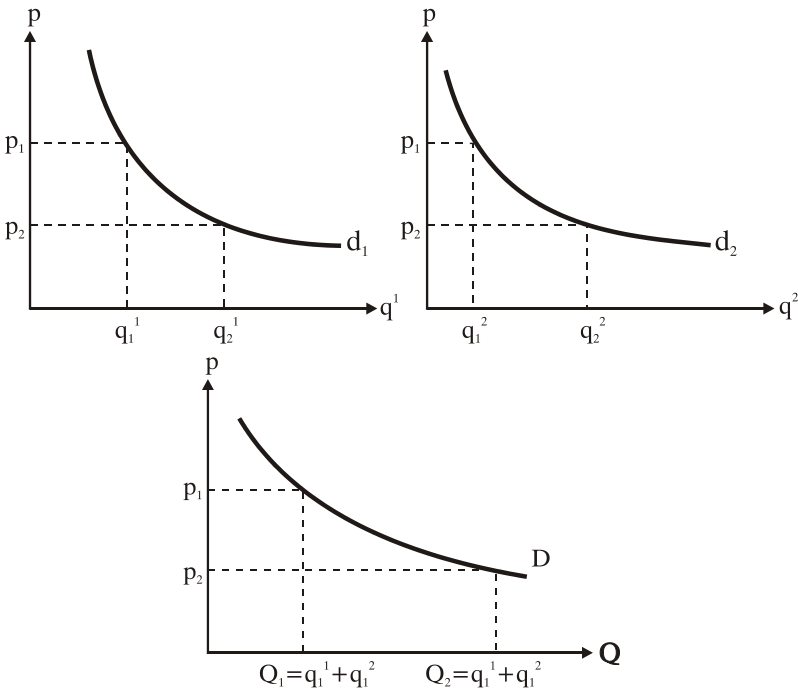
Jeigu kinta vienas iš pastoviais laikomų veiksnių, kinta ir priklausomybė tarp kainos ir paklausos kiekio, t. y. kinta prekės paklausa. Paklausos kiekio pokyčius, kintant prekės kainai, rodo taško poslinkis (iš padėties A į padėtį B) paklausos kreivėje (4.1 pav.), o paklausos pokyčius – visos paklausos kreivės poslinkis į vieną arba į kitą pusę. Panagrinėsime, kaip paklausą veikia vartotojų pajamų ir tarpusavyje susijusių prekių kainų pokyčiai. Tarpusavyje susijusios prekės – tai viena kitą papildančios arba pakeičiančios prekės (papildai arba pakaitalai). Vartotojo požiūriu, pakeičiančios prekės yra prekės, tenkinančios tuos pačius poreikius, o papildančios – vartojamos kartu. Ši situacija pavaizduota 4.2 paveiksle, kai vartotojo pajamos $M_1 > M_0 > M_2$. Jeigu vartotojo pajamos didėja, tai jis gali sau leisti pirkti daugiau prekių, ir atvirkščiai – mažėjant vartotojo pajamoms mažėja ir perkamumas. Kadangi šis principas galioja esant bet kuriai prekės kainai, tai grafiškai prekės paklausos didėjimas reiškia paklausos kreivės poslinkį į dešinę, tačiau kreivės pobūdis nekinta (4.2 pav.). Jeigu vartotojo pajamos mažėja, paklausos kreivė pasislenka į kairę. Tai pasakytina tik apie normalios kokybės prekes. Tačiau jei prekės prastos kokybės, esti atvirkščiai. Pavyzdžiui, mažas pajamas turintis vartotojas perka daug pigių, menkaverčių maisto produktų, kad išgyventų. Pajamoms padidėjus jis ima pirkti geresnės kokybės prekes.

4.2 pav. Paklausos kreivės poslinkiai kintant vartotojo pajamoms M

Panašiai paklausą veikia ir pakaitalų arba papildų kainų kaita. Jeigu didėja pakeičiančios prekės, pavyzdžiui, arbatos, kaina arba mažėja papildančios prekės, pavyzdžiui, benzino, kaina, tai pagrindinės prekės (atitinkamai kavos arba automobilio) paklausa didėja, o paklausos kreivė pasislenka į dešinę. Ir atvirkščiai, jei pakeičiančios prekės kaina krinta arba papildančios – didėja, tai pagrindinės prekės paklausa mažėja ir jos paklausos kreivė pasislenka į kairę.

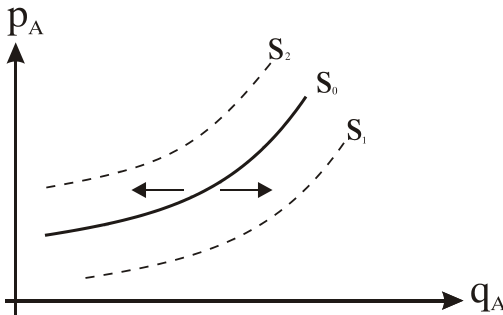
Iki šiol mes nagrinėjome atskiro vartotojo, t. y. individualią, paklausą. Individuali tos pačios prekės paklausa gali būti skirtinga, nes skirtingos vartotojų pajamos, poreikiai, pomėgiai ir t. t. Tačiau paklausos kreivės pobūdis išlieka tas pats kiekvienam vartotojui, t. y. žemyn krintanti kreivė didėjant normalios kokybės perkamų prekių kiekiui. Individualios vartotojų paklausos formuoja rinkos paklausą. Rinkos paklausa gaunama sumuojant individualias paklause, t. y. individualūs paklausos kiekiai susumuojami esant skirtingoms kainoms. Grafiškai rinkos paklausa nustatoma horizontaliai sumuojant įvairių vartotojų paklausos kreives, kaip parodyta 4.3 paveiksle. Rinkos paklausą žymėsime raide *D*.

4.3 pav. Rinkos paklausos susidarymas

Rinkos paklausai taip pat galioja paklausos dėsnis. Sumažėjus konkrečios prekės kainai (visoms kitoms sąlygoms išlikus nepakitusioms) vartotojų pirkimo apimtis padidės, atsiras ir naujų vartotojų, perkančių šią prekę, kuri anksčiau jiems buvo neprieinama dėl didelės kainos. Taigi padidės ir rinkoje perkamų prekių kiekis. Atvirkščias procesas vyks padidėjus prekės kainai.

Pasiūla. Paklausa apibūdina vartotojų elgseną, o pasiūla – gamintojų. Prekės kiekis, kurį gamina ir pateikia rinkai gamintojas, susijęs su jos kaina ir gamybos išlaidomis. **Pasiūla** yra prekės kiekis, kurį gamintojas gamina ir pateikia rinkai atsižvelgdamas į prekės kainą. Taigi pasiūla išreiškia gamintojo rinkai pateikiamo prekės kiekio priklausomybę nuo rinkos kainos. Pasiūla, kaip ir paklausa, priklauso nuo keleto veiksnių, t. y. nuo nagrinėjamos prekės bei kitų prekių kainų, nuo gamybos veiksnių kainų, nuo naudojamos technologijos bei kitų veiksnių. Ši priklausomybė išreiškiama pasiūlos funkcija. Pasiūlos kiekio ir kainos ryšį, kai visos kitos sąlygos nekinta, nusako **pasiūlos dėsnis** – prekės kainai didėjant pasiūlos kiekis didėja, o kainai krintant – mažėja. Pasiūlos dėsnis grafiškai vaizduojamas pasiūlos kreive, kuri didėjant prekės kiekiui kyla aukštyn. Pasiūlos kreivė rodo ir minimalią gamintojui tinkamą kainą, reikalingą gamybos išlaidoms padengti. Individualią pasiūlą žymėsime mažąja raide s .

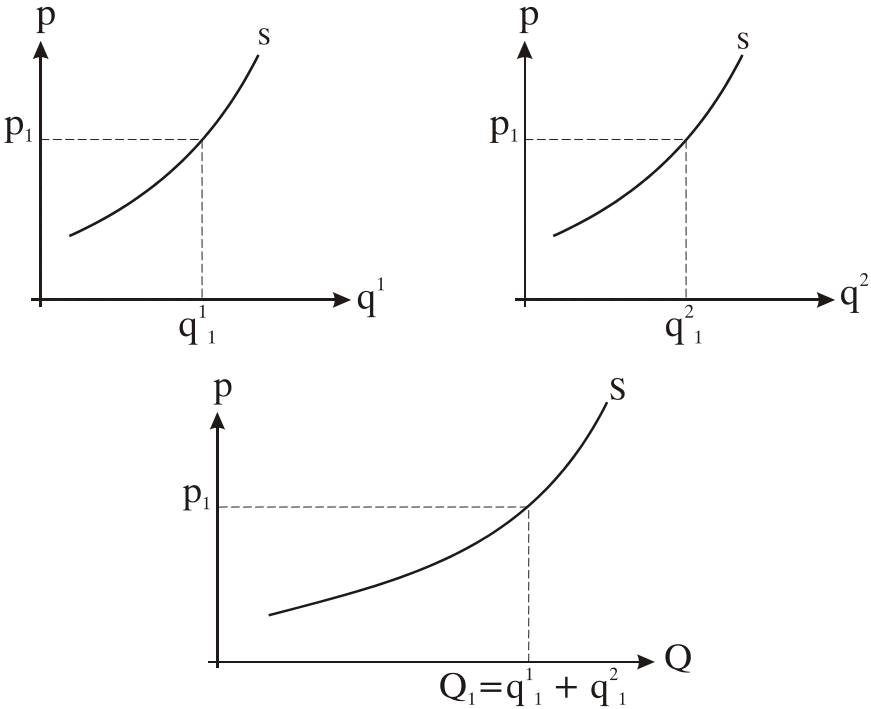

4.4 pav. Prekės A pasiūlos kreivė

Jeigu pakinta veiksniai, kurie įeina į pasiūlos funkciją, pakinta ir pasiūla – ji padidėja arba sumažėja. Grafiškai tai reiškia pasiūlos kreivės poslinkius į dešinę arba į kairę nekintant jos pobūdžiui. Didėjant gamybos išteklių kainoms mažėja pelnas, o kartu ir gamintojo suinteresuotumas gaminti. Todėl mažėja pasiūla. Pasiūlos kreivė pasislenka į kairę. Jeigu išteklių kainos mažėja, gamyba didėja ir pasiūlos kreivė pasislenka į dešinę. Tobulėjant technologijai mažėja gamybos kaštai (išlaidos) arba iš tų pačių išteklių galima

pagaminti daugiau prekių. Todėl pasiūla didėja, o pasiūlos kreivė pasistumia į dešinę, ir atvirkščiai. Gamyboje pakeičiančiomis prekėmis laikomos prekės, gaminamos iš tų pačių išteklių. Vienos prekės, padidėjus jos kainai, bus gaminama daugiau, o kitos prekės pasiūla sumažės (pasiūlos kreivė pasistums į kairę), ir atvirkščiai. Papildančios prekės gamyboje suprantamos kaip prekės, gamybos procese gaminamos kartu (pvz., benzinas ir mazutas). Padidėjus papildančios prekės kainai bus daugiau gaminama ir papildančios, ir pagrindinės prekės. Taigi didėjant papildančios prekės kainai didės ir pagrindinės prekės pasiūla, o pasiūlos kreivė pasislinks į dešinę. Krintant papildančios prekės kainai vyks atvirkščias procesas (4.4 pav.).

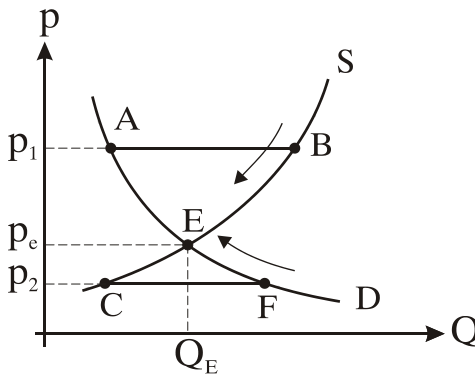
Rinkos pasiūla yra visų individualių gamintojų pasiūlų suma, t. y. visų konkrečios prekės gamintojų gamybos apimtys priklausomybė nuo jos kainos. Kaip ir paklausos atveju, rinkos pasiūla grafiškai gaunama sumuojant individualias pasiūlų kreives horizontaliai, t. y. fiksuojant kiekvieną kainą susumuojami atskirų gamintojų pasiūlų kiekiai, kuriuos nustato ta pati kaina. Rinkos pasiūlą žymėsime didžiąja raide S .

4.5 pav. Pasiūlos susidarymas rinkoje

Rinkos pasiūlai taip pat galioja pasiūlos dėsnis.

Rinkos pusiausvyra. Rinkos pusiausvyra yra tokia rinkos būseną, kurios nelinkę keisti nė viena rinkos subjektų grupė, t. y. nei vartotojai, nei gamintojai. Rinkos pusiausvyra pasiekama tada, kai prekės kiekis, kurį gamintojai nori parduoti, sutampa su prekės kiekiu, kurį vartotojai nori pirkti, t. y. paklausos kiekis lygus pasiūlos kiekiui esant tai pačiai kainai. Kaina, kuriai esant subalansuojami paklausos ir pasiūlos kiekiai, vadinama pusiausvyros, arba rinkos, kaina. Esant rinkos pusiausvyrai vartotojai už rinkos kainą gali įsigyti tiek prekių, kiek jie nori ir gali pirkti, o gamintojai visą savo pagamintą produkciją gali parduoti rinkoje už jiems priimtina kainą. Todėl tokiu atveju nėra nei prekės kainos, nei jos pirkimo arba pardavimo apimtys kitimo tendencijų. Rinkos pusiausvyrą apibrėžia rinkos kaina ir parduodamų bei perkamų prekių kiekis. Grafiškai rinkos pusiausvyrą galima pavaizduoti kaip rinkos pasiūlos ir paklausos kreivių susikirtimo tašką. Pusiausvyros taškas E (4.6 pav.) nustato pusiausvyros kainą p_E , kuriai esant rinkos paklausos kiekis sutampa su rinkos pasiūlos kiekiu $Q_S = Q_D = Q_E$. Pusiausvyros kaina yra maksimaliai galima pirkėjui ir minimaliai tinkama gamintojui.

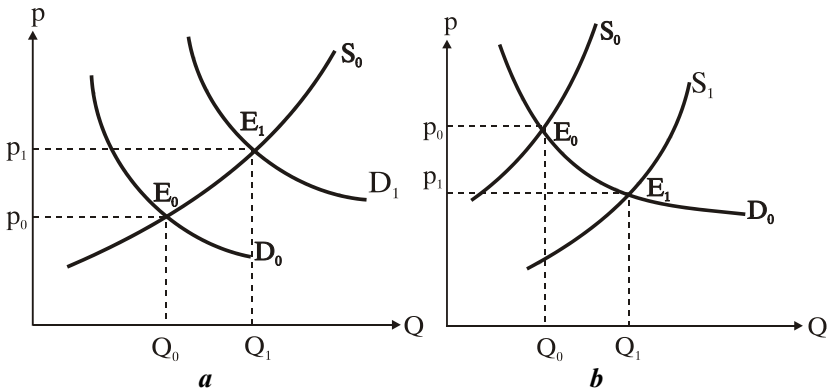

4.6 pav. Rinkos pusiausvyros susidarymas

Kainai nukrypus nuo pusiausvyros, pradeda veikti rinkos jėgos. Dėl savaiminio rinkos reguliavimosi, kurio priežastis – konkurencija, rinkos pusiausvyra atkuriamą. Kai produkcijos kaina tampa pernelyg didelė (p_1), pasiūla viršija paklausą ir susidaro produkcijos perteklius, kuris 4.6 paveiksle vaizduojamas atkarpa AB . Tokia padėtis rinkoje vadinama vartotojo

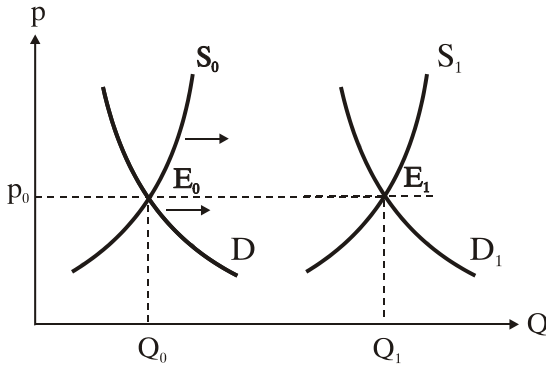
rinka. Šiuo atveju gamintojų, siekiančių parduoti savo perteklinę produkciją, konkurencija mažina jos kainą, kartu ir gamybą. Tačiau, kita vertus, mažėjant produkcijos kainai didėja jos paklausa. Šis procesas vyksta tol, kol pasiekiami pusiausvyra ir imama gaminti tiek produkcijos, kiek jos išpirks vartotojai (4.6 pav.). Jeigu produkcijos kaina pernelyg maža (p_2), tai paklausa viršija pasiūlą dydžiu CF . Susidaro prekės deficitas. Todėl šiuo atveju tarpusavyje konkuruoja vartotojai, siekdami įsigyti prekę, kurios jiems trūksta. Tokia rinka vadinama gamintojo rinka. Vartotojų konkurencija didina prekės kainą, kuri savo ruožtu mažina paklausą ir didina pasiūlą. Šis procesas vėl atkuria rinkos pusiausvyrą (4.6 pav.).

Taigi rinkos pusiausvyrą galime apibūdinti kaip rinkos būseną, kai pagal gamybos galimybes visiškai patenkinamas vartotojų prekės poreikis. Atsitiktinius rinkos kainų svyravimus neutralizuoja savaime besireguliuojanti rinka. Tačiau rinkos pusiausvyros būseną negali būti nekintama, nes veiksniai, veikiantys paklausą arba pasiūlą, ilgą laiką negali išlikti pastovūs. Pavyzdžiui, gyventojų pajamos gali didėti (o kai kurių ir mažėti), sukuriamos naujos tobulesnės technologijos arba atrandami papildomi gamybos ištekliai. Visa tai laikui bėgant keičia rinkos pasiūlą arba paklausą. Kinta ir rinkos pusiausvyros būseną, t. y. kinta ir rinkos kaina, ir rinkoje parduodamos produkcijos apimtis. Galimos įvairios rinkos kainos ir rinkoje parduodamos produkcijos apimtys kitimo tendencijos – tai priklauso nuo to, kokie veiksniai veikia pasiūlą ir paklausą. Jas labai patogiu nagrinėti naudojantis grafikai. Pavyzdžiui, jei didėja prekės paklausa nekintant pasiūlai, tai didėja kaina ir perkamos rinkoje produkcijos apimtis (4.7 a pav.) Jeigu didėja pasiūla nekintant paklausai, tai mažėja rinkos kaina ir didėja rinkoje parduodamos produkcijos apimtis (4.7 b pav.), ir atvirkščiai.

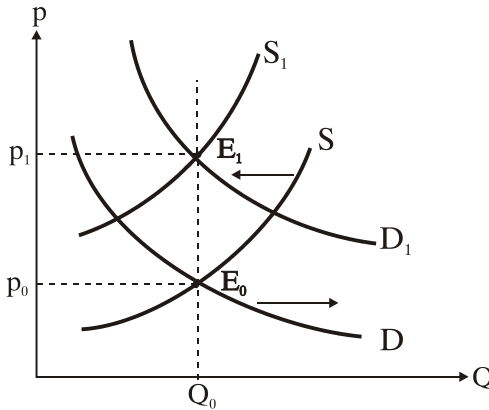

4.7 pav. Rinkos pusiausvyros kitimas kintant rinkos paklausai arba pasiūlai

Jeigu vienu metu kinta ir pasiūla ir paklausa, galimi įvairūs variantai – tai priklauso nuo to, kas labiau kinta. Pavyzdžiui, jeigu prekės ir pasiūla, ir paklausa didėja vienu metu, tai prekių daugėja, o kaina gali didėti arba kristi, kisti nedaug arba visai nekisti (4.8 a pav.). Jei paklausa didėja, o pasiūla mažėja, rinkos kaina neišvengiamai didėja, o produkcijos apimtis gali ir nekisti (4.8 b pav.).

a

b

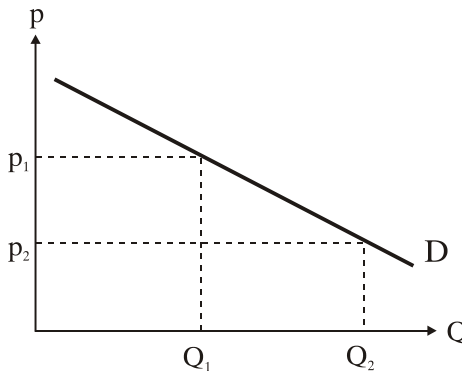
4.8 pav. Rinkos pusiausvyros kaita vienu metu kintant rinkos paklausai ir pasiūlai

Realiai paklausos ir pasiūlos kreivės nėra tiesės, tačiau tais atvejais, kai kreivės forma neturi reikšmės, paklausos ir pasiūlos grafikus vaizduosime tiesės atkarpomis.

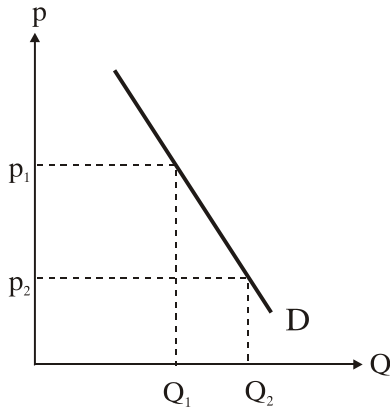
4.3. Paklausos ir pasiūlos elastingumas (gebėjimas prisitaikyti)

Paprastai tiek vartotojai, tiek ir gamintojai reaguoja į prekes kainų pokyčius. Kainoms didėjant perkamų produktų kiekis mažėja, o krintant – didėja. Gamintojai didėjant kainoms (visoms kitoms sąlygoms nekintant) stengiasi plėsti gamybą. Tačiau įvairiose prekių rinkose ši vartotojų ir gamintojų reakcija yra nevienoda – vienur vartojimo ir gamybos apimtis kinta daugiau, kitur – mažiau. Vartotojų ir gamintojų reakciją į kainų pokyčius išreiškia paklausos ir pasiūlos elastingumo kainos atžvilgiu sąvoka. Paklausa (pasiūla) yra **elastinga** kainos atžvilgiu, jeigu palyginti nedidelis kainų pokytis labai keičia paklausos (pasiūlos) kiekį. Ir atvirkščiai, paklausa (pasiūla) yra **neelastinga** kainos atžvilgiu, jei paklausos (pasiūlos) kiekis nedaug kinta net ir esant dideliems kainos pokyčiams.

Paklausos elastingumas kainos atžvilgiu. Paklausos elastingumas kainos atžvilgiu kartais vadinamas tiesiog paklausos elastingumu. Jis, kaip jau minėjome, apibūdina vartotojų reakciją į kainų pokyčius. Paklausos elastingumą apibūdina paklausos kreivės pobūdis. Kuo paklausos kreivė horizontalesnė, tuo ji elastingesnė (4.9 pav.). Ir atvirkščiai, kuo ji statesnė, tuo paklausa mažiau elastinga (4.10 pav.). Jei paklausos kreivė yra horizontali, paklausa vadinama absoliučiai elastinga, o jei vertikali – absoliučiai neelastinga.

4.9 pav. Elastinga paklausa

4.10 pav. Neelastinga paklausa

Griežčiau paklausos elastingumas nusakomas elastingumo koeficiento sąvoka, leidžiančia kiekybiškai įvertinti paklausos elastingumą kainos atžvilgiu. Paklausos elastingumo kainos atžvilgiu koeficientas E_d išreiškiamas formule

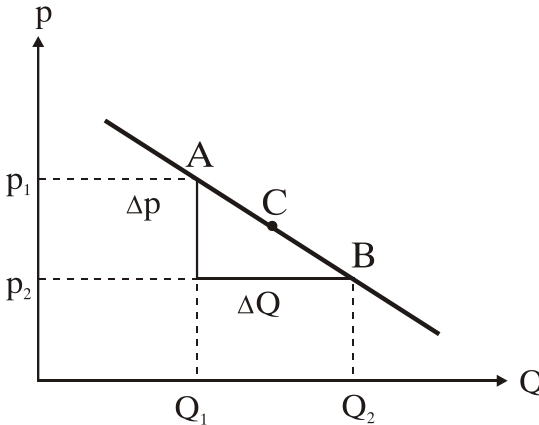
$$E_d = \frac{\text{paklausos kiekio procentinis pokytis}}{\text{kainos procentinis pokytis}}, \quad (4.2)$$

t. y. paklausos elastingumo koeficientas apibrėžiamas kaip perkamų prekių kiekio procentinis pokytis, kainai pakitus 1 proc. Procentiniai dydžiai naudojami tam, kad elastingumo skaičiavimui neturėtų įtakos kainų ir paklausos kiekio matavimo vienetų parinkimas. Priešingu atveju, pavyzdžiui, paklausos kiekį išreiškdami vienetais, dešimtimis arba tūkstančiais, gautume skirtingus elastingumo koeficientų dydžius.

Paklausos elastingumo nustatymą komplikuoja ir tai, kad paprastai kiekviename paklausos kreivės taške elastingumo koeficiento reikšmė yra skirtinga. Akivaizdžiai tai galima parodyti, jei paklausa vaizduojama tiese. Nors tiesės nuolydis tam tikra prasme apibūdina paklausos elastingumą, tačiau kiekviename jos taške elastingumo koeficiento reikšmė yra skirtinga, nes elastingumo koeficientas ir tiesės nuolydis nėra tapatūs dydžiai. Iš tikrųjų:

$$E_d = \frac{\Delta Q\%}{\Delta p\%} = \frac{\frac{\Delta Q}{Q} \cdot 100}{\frac{\Delta p}{p} \cdot 100} = \frac{\Delta Q}{\Delta p} \cdot \frac{p}{Q}; \quad (4.3)$$

čia pirmasis daugiklis $\frac{\Delta Q}{\Delta p}$ yra tiesės nuolydis, kuris yra pastovus kiekviename tiesės taške (4.11 pav.). Tuo tarpu antrasis daugiklis $\frac{p}{Q}$ skirtinguose tiesės taškuose yra kitoks.

4.11 pav. Tiesės elastingumas

Jeigu skaičiuojame elastingumo koeficientą tiesės taške A (4.11 pav.), tai formulėje (4.3) $p = p_1$ ir $Q = Q_1$. Tuo tarpu taškui B $p = p_2 < p_1$ ir $Q = Q_2 < Q_1$, t. y. kaina p_1 didesnė už kainą p_2 , o paklausos kiekis Q_1 mažesnis už Q_2 . Todėl santykis $\frac{p_2}{Q_2}$ yra mažesnis už $\frac{p_1}{Q_1}$ ir iš formulės 4.3 gauname, kad tiesės elastingumas taške B yra mažesnis už jos elastingumą taške A .

Nesunku parodyti, kad vienodo elastingumo $E_d = a$ paklausos kreivės, t. y. paklausos kreivės, kurios elastingumas kiekviename taške lygus a , išraiška yra tokia:

$$p^a \cdot Q = C ; \quad (4.4)$$

čia C – bet kokia konstanta. Kai $a = 1$, gauname hiperbolių šeimą. Bet kuriame jų taške elastingumas yra vienetinis.

Paklausos elastingumą patogų įvertinti vienu skaičiumi, net jeigu kiekviename paklausos kreivės taške jos elastingumo koeficientų reikšmės skiriasi. Paprastai nagrinėjami paklausos kiekio pokyčiai tam tikrame intervale. Norint įvertinti šį intervalą atitinkančios paklausos kreivės atkarpos elastingumą vienu skaičiumi, apskaičiuojamas elastingumas tos atkarpos vidurio taške. Taigi apskaičiuota elastingumo reikšmė laikoma paklausos kreivės atkarpos elastingumą apibūdinančiu dydžiu. 4.11 pav. pavaizduotu atveju atkarpos AB elastingumas nustatomas apskaičiuojant elastingumo koeficientą šios atkarpos vidurio taške C . Tam į formulę (4.3) įrašomi šie dy-

džiai: $\Delta Q = Q_2 - Q_1$, $\Delta p = p_1 - p_2$, $P = \frac{p_1 + p_2}{2}$ ir

$Q = \frac{Q_1 + Q_2}{2}$, t. y. kainų ir paklausos kiekių pokyčių dydžiai lygūs jų ki-

timo intervalų ilgiams, o p ir Q atitinka atkarpos AB vidurio taško C koordinatas.

Kadangi paklausos kreivė yra kintanti žemyn, tai ji turi neigiamą nuolydį, t. y. kainos ir paklausos pokyčiai yra skirtingų ženklų. Todėl paklausos elastingumo kainos atžvilgiu koeficientas yra neigiamas dydis. Tam, kad būtų išvengta nereikalingos painiavos nustatant paklausos elastingumą, imamas apskaičiuoto elastingumo koeficiento absoliutus dydis, t. y. elastingumo koeficiento neigiamas ženklas atmetamas. Elastingumo koeficiento panaudojimas leidžia tiksliau apibrėžti paklausos elastingumą arba neelastingumą. Jei $|E_d > 1|$, t. y. jei paklausos kiekio procentinis pokytis yra didesnis už kainos procentinį pokytį, tai paklausa laikoma elastinga. Jei $|E_d < 1|$, tai paklausa neelastinga. Jeigu $|E_d = 1|$, t. y. paklausos kiekio procentinis pokytis lygus kainos procentiniam pokyčiui, tai paklausa yra vienetinio elastingumo. Kitaip sakant, jei vidurio taško elastingumas yra ne

mažesnis už vieneta, tai paklausa laikoma elastinga, jeigu mažesnis už vieneta – tai paklausa neelastinga.

Jeigu paklausos kreivė pavaizduota tiesės atkarpa, esančia tarp koordinatinių ašių (4.11 pav.), tai paklausos elastingumo formulę (4.3) galima užrašyti paprastesniu pavidalu. Iš 4.11 pav. matyti, kad santykis $\frac{\Delta Q}{\Delta p}$ yra dydis, atvirkščias paklausos tiesės nuolydžiui S . Todėl

$$E_d = \frac{1}{S} \cdot \frac{p}{Q}. \quad (4.5)$$

Iš viršutinio trikampio $p_{\max} p_1 A$ 4.11 pav. gauname, kad

$$S = \operatorname{tg} \alpha = \frac{p_1 - p_{\max}}{Q_1} \quad (4.6)$$

ir

$$S \cdot Q = p_1 - p_{\max}. \quad (4.7)$$

Atmetę Q_1 ir p_1 indeksus, iš (4.5) ir (4.7) formulių gauname

$$E_d = \frac{p}{p - p_{\max}}. \quad (4.8)$$

Taigi žinant paklausos tiesės tašką atitinkančią kainą p , elastingumo koeficientas paprastai apskaičiuojamas taikant formulę (4.8). Iš formulės (4.8) matyti, kad šiuo atveju paklausos tiesės vidurio taško, kuriam $p = 0,5p_{\max}$ ir $Q = 0,5Q_{\max}$, elastingumas lygus -1.

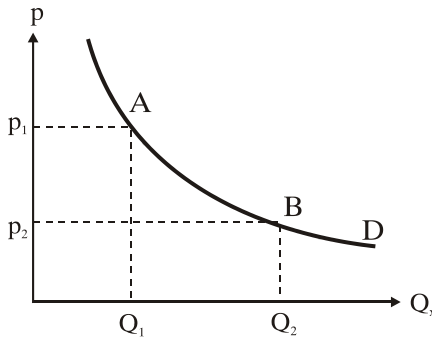
Paklausos elastingumas nėra nekintamas dydis, jį veikia nemažai veiksnių, iš kurių svarbiausi yra šie:

Pakeičiamumas. Pakaitalus turinčių prekių paklausa yra elastingesnė negu tų, kurios neturi pakaitalų. Iš tiesų, jeigu prekės kaina padidėja, tai vartotojas gali jos atsisakyti ir pirkti nepabrangusią prekę – pakaitalą, tenkinantį tą patį poreikį. Todėl gerą pakaitalą turinčios prekės vartojimas, nežymiai padidėjęs jos kainai, gali labai sumažėti.

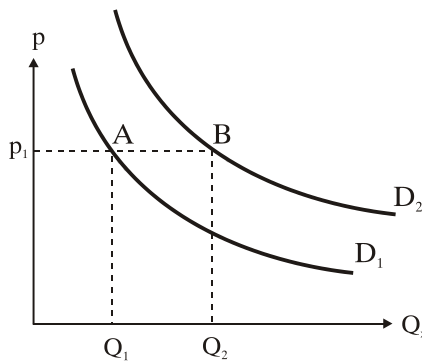
Būtinybė arba prabanga. Pirmojo būtinumo prekės, pavyzdžiui, maistas, drabužiai, yra neelastingos, nes vartotojas be jų negali apsieiti. Todėl vartotojas šias prekes perka net padidėjęs kainoms. Tuo tarpu prabangos prekių vartotojas gali laikinai atsisakyti. Todėl kainoms pakilus prabangos prekių vartojama mažiau.

Laikas. Paklausos elastingumas didėja ilgėjant laiko tarpui. Per ilgesnį laiko tarpą vartotojas randa būdų apsieiti be pabrangusių prekių.

Kiti paklausos elastingumo rodikliai. Vartotojai reaguoja ne tik į prekės kainų pokyčius, bet ir į kitus veiksnius, veikiančius konkrečios prekės paklausą. Paklausą veikia vartotojų pajamų, prekės pakaitalų, arba papildančių prekių, kainos pokyčiai. Ir šiuo atveju nurodytų veiksnių įtaka vartojimo apimčiai nusakoma elastingumu. Tačiau yra esminis skirtumas tarp kainos pokyčio bei pajamų ir susijusių prekių kainų pokyčio įtakos paklausai. Pirmuoju atveju nagrinėjamas prekės kainos pokyčio poveikis paklausos kiekiui kitimui nekintant pačiai paklausai, o kitais atvejais – paklausos kiekio kitimas kintant pačiai paklausai. Šį skirtumą grafiškai vaizduoja 4.12 ir 4.13 paveikslai.

4.12 pav. Paklausos kiekio kitimas kintant prekės kainai

4.13 pav. Paklausos kiekio kitimas kintant vartotojo pajamoms arba susijusių prekių kainoms

Kintant nagrinėjamos prekės X kainai paklausos kiekis kinta pereinant iš vieno taško A į kitą tašką B toje pačioje paklausos kreivėje (4.12 pav.). Kintant vartotojo pajamoms arba susijusių su preke X prekių kainoms, paklausos kreivė pasistumia į kairę arba į dešinę. Šiuo atveju iš pradinio taško A pereinama į kitą tašką B , esantį kitoje paklausos kreivėje (4.13 pav.). Paklausos kreivės postūmio dydis, nustatomas nagrinėjamo intervalo viduriniame taške esant pastoviai kainai, nustato ir perkamos prekės kiekio pokytį.

Vartotojų reakcija į pajamų pokyčius nusakoma paklausos elastingumu pajamų atžvilgiu ir matuojama paklausos elastingumo pajamų atžvilgiu koeficientu. Pastarasis apskaičiuojamas iš formulės, analogiškos formulei (4.2), t. y.:

$$E^M = \frac{\text{perkamos prekės kiekio procentinis pokytis}}{\text{pajamų procentinis pokytis}}. \quad (4.9)$$

Normalios kokybės prekių paklausos elastingumo pajamų atžvilgiu koeficientas yra teigiamas. Pajamų padidėjimas lemia perkamos prekės kiekio didėjimą, ir atvirkščiai. Tačiau blogos kokybės prekių šis ryšys yra atvirkščias – pajamoms didėjant tokių prekių vartojama mažiau, o pajamoms mažėjant – daugiau. Todėl nekokybiškų prekių elastingumo pajamų atžvilgiu koeficientas yra neigiamas. Kitaip nei tuo atveju, kai buvo nagrinėjamas paklausos elastingumas kainų atžvilgiu, paklausos elastingumo pajamų atžvilgiu koeficiento ženklas turi principinę reikšmę ir jo atmesti negalima. Jis parodo nagrinėjamos prekės kokybę.

Nagrinėjamos X prekės priklausomybės nuo pakeičiančios ar papildančios prekės Y kainos pokyčio laipsnis matuojamas kryžminiu elastingumo koeficientu E_{XY} , kuris apskaičiuojamas taip:

$$E_{XY} = \frac{X \text{ prekės kiekio procentinis pokytis}}{Y \text{ prekės kainos procentinis pokytis}}. \quad (4.10)$$

Kryžminis elastingumo koeficientas taip pat gali būti teigiamas arba neigiamas dydis. Didėjant pakeičiančios prekės Y kainai didėja pagrindinės prekės X vartojimas, t. y. X prekės paklausos kreivė pasistumia į dešinę, ir atvirkščiai. Tuo tarpu didėjant papildančios prekės Y kainai prekės X vartojimas mažėja, ir atvirkščiai. Taigi kryžminis elastingumo koeficientas yra teigiamas, jei prekės X ir Y yra pakaitalai, ir neigiamas, jei šios prekės yra

papildiniai. Kuo pakaitalai yra artimesni, tuo kryžminio paklausos elastingumo koeficiento reikšmė yra didesnė.

Taigi apibendrinant galima teigti:

1. Paklausos elastingumo pajamų atžvilgiu koeficiento ženklas rodo, ar prekė yra normalios (jei šis ženklas teigiamas), ar blogos kokybės (jei šis ženklas neigiamas).
2. Kryžminio paklausos elastingumo koeficiento ženklas rodo, ar prekės X ir Y yra pakaitalai (jei šis ženklas teigiamas), ar papildai (jei šis ženklas neigiamas).
3. Absoliutinė elastingumo koeficiento reikšmė visais atvejais rodo nagrinėjamų dydžių priklausomybės laipsnį. Priklausomybė didesnė, jeigu koeficiento skaitmeninė reikšmė yra didesnė.

Pasiūlos elastingumas kainos atžvilgiu. Jeigu paklausos elastingumas kainos atžvilgiu apibūdina pirkėjų reakciją į kainų pokyčius, tai pasiūlos elastingumas kainos atžvilgiu apibūdina gamintojų reakciją į kainos pokyčius. Pasiūlos elastingumo kainos atžvilgiu koeficientas E_S nustatomas analogiškai kaip ir paklausos atveju, t. y.:

$$E_S = \frac{\text{pateikiamo rinkai prekių kiekio procentinis pokytis}}{\text{kainos procentinis pokytis}}. \quad (4.11)$$

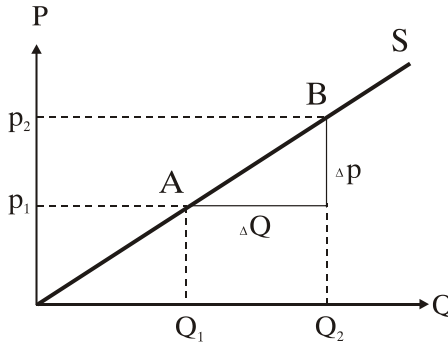
Beveik viskas, kas buvo pasakyta apie paklausos elastingumą, tinka ir pasiūlos atveju. Tik pasiūlos elastingumo kainos atžvilgiu koeficientas E_S yra visada teigiamas, nes pasiūlos kreivė yra didėjanti. Taigi vienodo pasiūlos elastingumo kainos atžvilgiu kreivės išreiškiamos tokia formule:

$$p^a = C \cdot Q; \quad (4.12)$$

čia C – bet kuri konstanta, a – elastingumo koeficiento reikšmė. Vienetinio elastingumo $a = 1$ pasiūlos kreivė yra bet kokia tiesė, einanti per koordinatų pradžią (4.14 pav.).

Iš tikrųjų iš (4.11) turime:

$$E_S = \frac{\Delta Q}{\Delta p} \cdot \frac{p}{Q} \quad (4.13)$$

4.14 pav. Vienetinio elastingumo pasiūlos kreivė

Iš 4.14 paveikslo matome, kad $\frac{\Delta Q}{\Delta p} = \frac{Q}{p}$, todėl $E_S = \frac{Q}{p} \cdot \frac{p}{Q} = 1$.

Pasiūlos elastingumą veikia keletas veiksnių. Svarbiausi iš jų yra:

Laikas. Staigiai pakitus prekės kainai gamintojai nespėja arba neturi galimybių tinkamai reaguoti. Todėl trumpuoju laikotarpiu pasiūla yra neelastinga (absoliučiai neelastinga arba mažai elastinga). Tačiau per ilgesnį laiką gamintojai sugeba padidinti gamybinius pajėgumus arba sukurti naujas įmones ir išplėsti gamybą. Taigi ilgalaikis poveikis pasireiškia tuo, kad didina pasiūlos efektingumą kainos atžvilgiu.

Gamybos išteklių pakeitimo galimybė. Jeigu gamybos išteklius, naudojamus vienai prekei gaminti, galima naudoti ir kitai prekei gaminti – tai vienos iš šių prekių kainos padidėjimas lems išteklių perkėlimą, o kitos prekės bus gaminama mažiau. Taigi pakaitalai gamyboje didina pasiūlos elastingumą kainos atžvilgiu.

Prekių ypatybės. Jeigu prekių, pavyzdžiui, greitai gendančių produktų, negalima saugoti ilgą laiką, tai nepaisant jų kainos jos turi būti skubiai teikiamos rinkai. Tokių prekių pasiūlos elastingumas yra mažas. Negendančias prekes galima ilgai saugoti, o jų kiekį, teikiamą rinkai, galima keisti atsižvelgiant į kainų pokyčius. Šių prekių pasiūlos elastingumas yra didesnis.

Praktinis elastingumo pritaikymas. Gamintojams labai svarbu žinoti, kaip kis jų pajamos pakitus rinkos kainoms. Pasirodo, kad jų pajamų kitimo pobūdis priklauso nuo paklausos elastingumo kainų atžvilgiu.

Bendrujų pajamų, atitinkančių bet kurią paklausos kreivės tašką, dydis išreiškiamas sandauga $p \cdot Q$, o geometriškai tai reiškia plotą stačiakampio, esančio žemiau ir į kairę nuo pasirinkto taško paklausos kreivėje (4.15 pav.). Vienetinio paklausos elastingumo atveju paklausos kreivė yra hiperbolė $p \cdot Q = \text{const}$. Bendrosios pajamos, kaip matyti iš hiperbolės lygties, bet kuriame paklausos taške lieka tos pačios (4.15 b pav.). Neelastingos paklausos atveju kainai krintant bendrosios pajamos mažėja, o elastingos – didėja (4.15 a, c pav.). Tai nesunku parodyti remiantis elastingos ir neelastingos paklausos apibrėžimu. Jeigu paklausa yra elastinga (4.15 c pav.), tai procentinis perkamo prekės kiekio padidėjimas yra didesnis už procentinį

prekės kainos sumažėjimą, t. y. jei $|E_d > 1|$, tai $\left| \frac{\Delta Q}{Q} \right| > \frac{\Delta p}{p}$. Todėl ir pajamas vaizduojantis stačiakampio plotas $p \cdot Q$ padidėja, nes procentinį jo sumažėjimą dėl kainos sumažėjimo pakankamai kompensuoja didesnis procentinis perkamų prekių kiekio padidėjimas, t. y.:

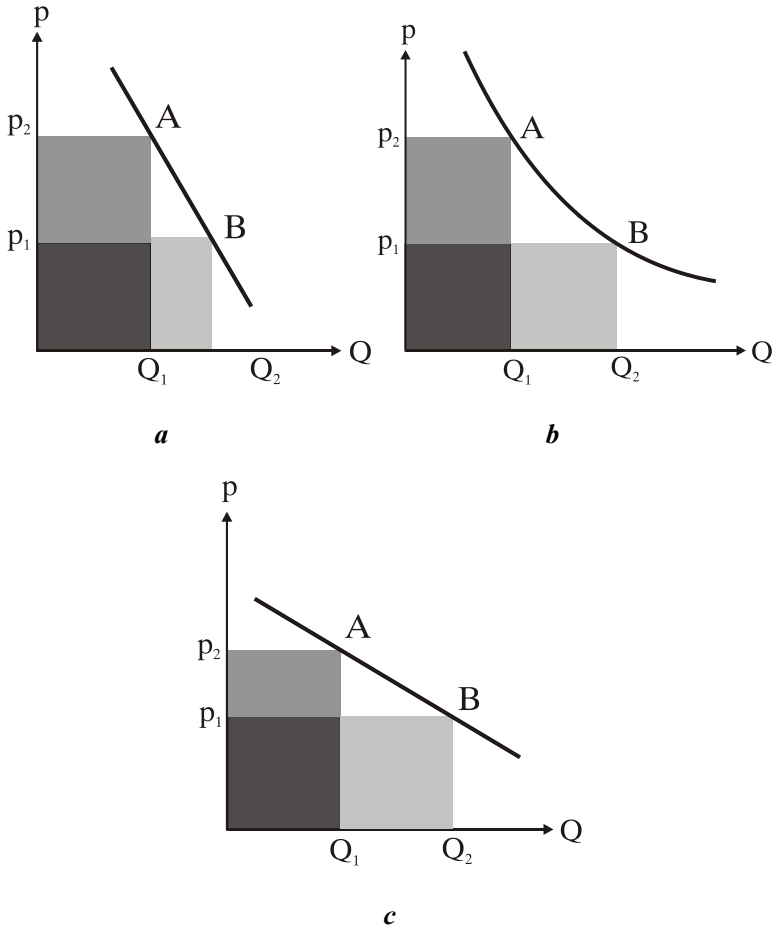
$$\text{Bendrosios pajamos} = \frac{p \cdot Q}{\Delta p} \cdot \frac{\Delta Q}{Q} > p \cdot Q. \quad (4.14)$$

Tuo tarpu esant neelastingai paklausai, t. y. kai $|E_d < 1|$ ir $\left| \frac{\Delta Q}{Q} \right| < \frac{\Delta p}{p}$,

bendras pajamas vaizduojančio stačiakampio ploto (4.15 a pav.) sumažėjimo dėl procentinio kainos sumažėjimo perkamų prekių procentinio kiekio padidėjimas nekompensuos, t. y.:

$$\text{Bendrosios pajamos} = \frac{p \cdot Q}{\Delta p} \cdot \frac{\Delta Q}{Q} < p \cdot Q. \quad (4.15)$$

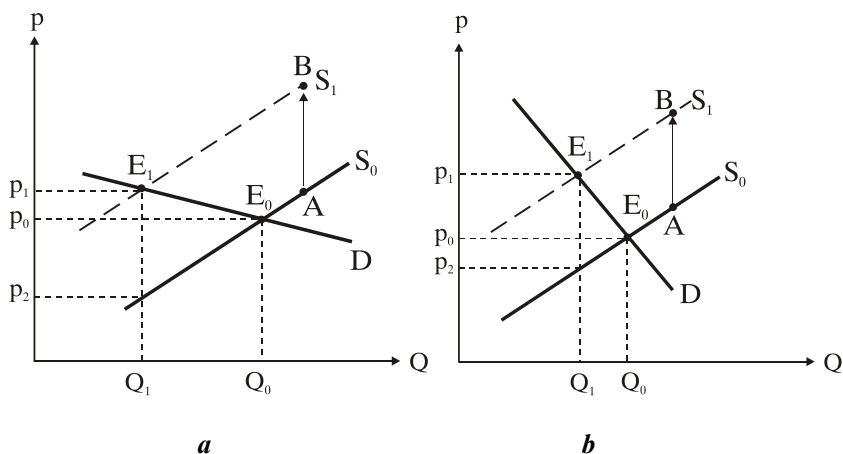
Į elastingumą būtina atsižvelgti formuojant mokesčių politiką. Čia svarbu žinoti, kokias prekes tikslinga apmokestinti, kokios bus mokesčių pajamos arba kaip mokesčių našta pasiskirsto tarp vartotojų ir gamintojų. Atsakymai į šiuos klausimus priklauso nuo paklausos ir pasiūlos elastingumo.

4.15 pav. Bendrųjų pajamų priklausomybė nuo kainų kitimo esant skirtingam paklausos elastingumui: *a* – neelastinga paklausa; *b* – vienetinis paklausos elastingumas; *c* – elastinga paklausa

Prekes, kurių paklausa elastinga, netikslinga apkrauti dideliais mokesčiais, nes padidėjus prekių kainai paklausos kiekis sumažės labiau. Todėl mokestinės pajamos sumažės. Tuo tarpu prekės, kurių paklausos elastingumas yra mažas, pakelia didesnę mokesčių naštą ir mokestinės pajamos gali padidėti.

Apmokestinamų prekių mokesčių naštos pasiskirstymą tarp vartotojų ir gamintojų lemia paklausos ir pasiūlos elastingumų santykis. Jei pasiūla yra mažiau elastinga už paklausą, tai didžioji mokesčių dalis tenka gamintojams. Šiuo atveju vartotojai labiau reaguoja į prekių kainų pokyčius negu gamintojai. Vartotojai gali pasitraukti iš apmokestinamos prekės rinkos, o gamintojai tokių galimybių neturi. Ir atvirkščiai, jei paklausa yra mažiau elastinga už pasiūlą, tai didžioji mokesčių dalis tenka vartotojams. Šiuo atveju vartotojai negali pasitraukti iš rinkos, negali nepirkti prekės, nes ši prekė jiems būtina ir jie priversti mokėti už prekę brangiau. Tuo tarpu gamintojai turi galimybių persiorientuoti gaminti kitas prekes, jeigu negautų juos tenkinančių pajamų. Mokesčių naštos pasiskirstymą tarp vartotojų ir gamintojų vaizduoja 4.16 paveikslas.

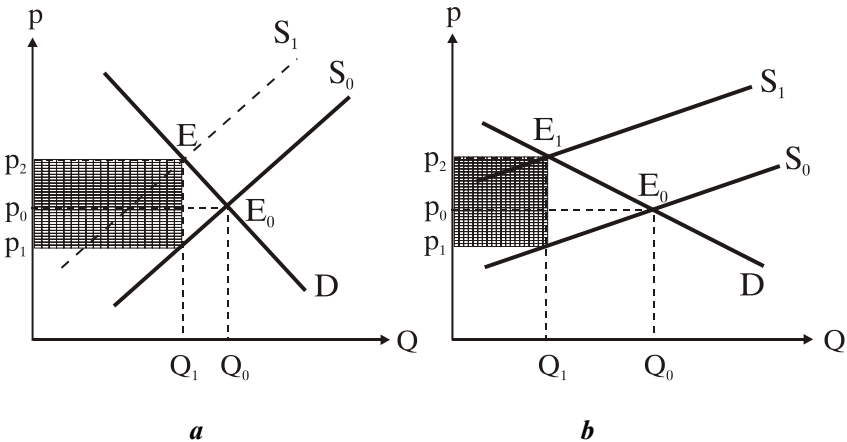

4.16 pav. Mokesčio naštos pasiskirstymas tarp vartotojų ir gamintojų:
a – elastinga paklausa; *b* – elastinga pasiūla

Tarkime, vyriausybė paklausiają prekę apmokestina akcizo mokesčiu, kurį valstybei privalo sumokėti gamintojas. Taigi akcizo mokestis padidina gamintojo kaštus, o tai savo ruožtu priverčia pasiūlos kreivę pasistumti kairėn iš padėties S_0 į padėtį S_1 (4.16 pav.). Antra vertus, gamintojai siekia šio mokesčio našta perkelti vartotojams ir taip padengti šiuos papildomus gamybos kaštus, padidindami prekės kainą akcizo dydžiu. Todėl nauja pasiūlos kreivė S_1 pasilenka į viršų nuo senosios S_0 per atstumą AB , kuris ati-

tinka akcizo dydį. Naujame pusiausvyros taške E_1 nusistovi nedaug padidėjusi pusiausvyros kaina p_1 ir labai sumažėjusi pirkimų apimtis Q_1 elastingesnės paklausos atveju (4.16 a pav.) bei labai padidėjusi pusiausvyros kaina ir nedaug sumažėjusi pirkimų apimtis elastingesnės pasiūlos atveju (4.16 b pav.). Elastingesnės paklausos atveju nežymią akcizo dalį $p_1 - p_0$ sumoka vartotojai ir daug didesnę dalį $p_0 - p_2$ – gamintojas (4.16 a pav.). Elastingesnės pasiūlos atveju, atvirkščiai, didesnė akcizo dalis tenka vartotojams (4.16 b pav.).

Mokesčių pajamos priklauso ne tik nuo paklausos, bet ir nuo pasiūlos elastingumo. Jeigu ir paklausa, ir pasiūla labai elastinga, tai prekę apmokesčius labai sumažėja perkamų ir parduodamų prekių kiekis, todėl mokesčių teikiamos pajamos nėra didelės (4.17 b pav.). Neelastingos paklausos ir pasiūlos atveju pirkimų ir pardavimų apimtis sumažėja nedaug ir mokesčių pajamos būna didesnės (4.17 a pav.).

4.17 pav. Mokesčių pajamų priklausomybė nuo paklausos ir pasiūlos elastingumo: a – mažas elastingumas; b – didelis elastingumas

Neelastingos paklausos ir pasiūlos atveju mokesčių pajamos, lygios $Q_1(p_1 - p_2)$, yra nemažos, nes perkamumas sumažėja nedaug (4.17 a pav.). Elastingos paklausos ir pasiūlos atveju mokesčių pajamos yra gerokai

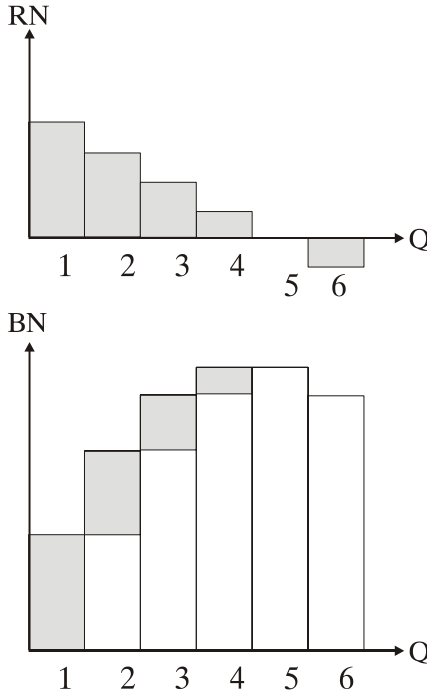
mažesnės (4.17 *b* pav.). Nors kainų skirtumas $p_1 - p_2$ lieka tas pats, tačiau kur kas daugiau sumažėja parduotų prekių skaičius Q_1 .

4.4. Naudingumas ir paklausa

Bendrasis ir ribinis naudingumas. Vartotojas perka prekes arba paslaugas todėl, kad jos jam yra naudingos, t. y. jos tenkina vieną arba kitą jo poreikį. Prekių ir paslaugų arba kitų žmonių naudojamų daiktų savybę tenkinti poreikius vadinsime naudingumu, tam tikro prekių kiekio suminį naudingumą – bendruoju naudingumu. Papildomo (paskutinio) prekės arba jos dalies (jei ji daloma) naudingumą vadinsime ribiniu naudingumu. Vienu ir tų pačių prekių naudingumas atskirų vartotojų požiūriu paprastai nėra vienodas, nors tos prekės yra visiškai vienodos. Taigi prekės naudingumas yra subjektyvus reiškinys, priklausantis nuo individo vertinimų. Antra vertus, viena ir ta pati prekė tam pačiam vartotojui ne visada yra vienodai naudinga. Iš tiesų, kuo mažiau žmonės turi kokių nors daiktų, tuo labiau jie juos vertina. Ir atvirkščiai, kuo daugiau turi kokių nors prekių arba kitų daiktų, tuo mažiau vertinamas papildomas jų vienetas. Taigi bet kokios prekės kiekvieno papildomo vieneto naudingumas apibrėžtu laikotarpiu paprastai yra vis mažesnis ir mažesnis. Šis reiškinys, kurį realus gyvenimas nuolat patvirtina, pagrindžia **mažėjančio ribinio naudingumo dėsnį**. Pagal šį dėsnį prekės arba paslaugos ribinis naudingumas mažėja didėjant šios prekės vienetų suvartojimui. Tačiau bendrasis naudingumas didėja didėjant suvartojamų prekių vienetų skaičiui, nes kiekvienas suvartotas prekės vienetas prie bendrojo naudingumo prideda atitinkamą naudingumo kiekį, kol ribinis naudingumas dar yra teigiamas dydis. Mažėjančio ribinio naudingumo dėsnis ir ryšys tarp ribinio naudingumo RN ir bendrojo naudingumo BN parodytas 4.1 lentelėje ir 4.18 paveiksle.

4.1 lentelė. Ribinio ir bendrojo naudingumo kitimas kintant produkto kiekiui

Produkto kiekis	1	2	3	4	5	6
Ribinis naudingumas	10	8	5	3	0	-4
Bendrasis naudingumas	10	18	23	26	26	22

4.18 pav. Ryšys tarp ribinio RN ir bendrojo BN naudingumo

Pirmojo produkto vieneto naudingumas yra didžiausias. Pavyzdžiui, pirmas alaus bokalas labai ištroškusiam žmogui. Didėjant suvartoto produkto (išgertų alaus bokalų) kiekiui kiekvieno papildomo vieneto naudingumas (ribinis naudingumas) mažėja, nors bendrasis naudingumas didėja. Tačiau neretai pernelyg didelis suvartoto produkto kiekis atneša ne naudos, o žalos, pavyzdžiui, pernelyg didelis išgerto alaus kiekis gali sukelti nepageidautinų arba sveikatai žalingų padarinių. Taigi kol papildomas produkto vienetas teikia šiek tiek ribinio naudingumo, tol bendrasis naudingumas didėja. Jei produkto sunaudojama pernelyg daug, jei papildomas jo vienetas atneša ne naudos, o žalos (ribinis naudingumas neigiamas), bendrasis naudingumas ima mažėti.

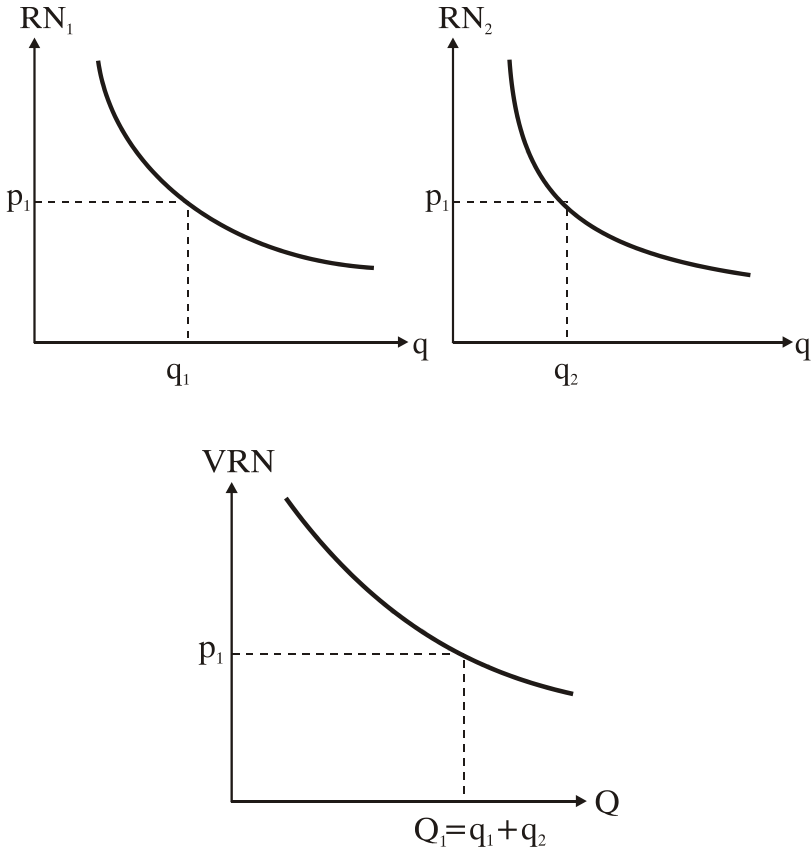
Ne visada ribinis naudingumas mažėja nuo pat pirmojo sunaudoto produkto vieneto. Kartais pradžioje jis gali ir didėti. Pavyzdžiui, mokantis kokio nors dalyko, įgyjamų žinių naudingumas pradžioje gali ir didėti, tačiau

visada bus toks momentas, kai ribinis naudingumas ims nuosekliai mažėti. Jeigu įgyjamos prekės vienetų yra daug arba jos vienetu parenkama gana maža dalis, tai tiek ribinis, tiek bendrasis naudingumas gali būti vaizduojamas tolydžia kreive.

Ribinio naudingumo ir paklausos ryšys. Prekės naudingumas paprastai susijęs su jos kaina – kuo ji naudingesnė, tuo brangiau vartotojas linkęs už ją mokėti. Ribinis prekės naudingumas gali būti matuojamas pinigais, kuriuos vartotojas sutinka mokėti už papildomą jos vienetą. Didėjant nupirkto prekės kiekiui, vartotojas už papildomą jos vienetą mokės vis mažiau, nes ribinis prekės naudingumas mažėja. Antra vertus, vartotojas, turintis užtektinai pinigų, pirks tokį prekės kiekį, kad paskutinio prekės vieneto naudingumas susilygintų su prekės rinkos kaina. Vadinasi, kiekvienos ribinio naudingumo kreivės taškas rodo prekės kiekį, kurį pirks vartotojas esant atitinkamai kainai. Taigi ribinio naudingumo kreivė yra kartu ir individualios paklausos kreivė. Nuožulniai besileidžianti individualios paklausos kreivė yra mažėjančio ribinio naudingumo dėsnio grafinis vaizdas. Prekės kaina, kurią nustato paklausos kreivėje esantis taškas, yra jos ribinio naudingumo piniginis matas, o ją atitinkantis paklausos kiekis – tai tos prekės kiekis, kurio ribinis naudingumas lygus prekės kainai.

Iki šiol buvo kalbama apie bendrąjį ir ribinį naudingumą atskiram vartotojui, tačiau šios sąvokos taikomos ir visai visuomenei. Paprasčiausia visą vartotojų įgyto prekių kiekio visuomeninį naudingumą apibrėžti kaip individualių naudingumų sumą. Visuomeninis naudingumas gali būti išreiškiamas kaip atskirų vartotojų individualių naudingumų suma tik esant prielaidai, kad nėra išorinių teigiamų poveikių. Tai reiškia, kad prekė arba paslauga, kurią įsigyja vartotojas, teikia naudą tik jas įsigijusiam vartotojui. Papildomos naudos negauna niekas. Tačiau taip būna ne visada. Pavyzdžiui, skiepai nuo užkrečiamų ligų naudingi ne tik potencialiam ligoniui, bet ir aplinkiniams, puikus gėlynas teikia pasitenkinimą ne tik jo savininkui, bet ir kaimynams bei praeiviams. Taigi visuomeninis naudingumas gali būti ir didesnis negu individualių naudingumų suma. Antra prielaida – atskiriems vartotojams jų vartojamų produktų (prekių arba paslaugų) naudingumas gali būti palyginamas ir išmatuojamas. Tai gana sudėtinga prielaida, nes nežinomas bendras matas, leidžiantis išmatuoti ir palyginti individualius naudingumus. Tačiau ši prielaida tampa nereikalinga, jeigu nagrinėjamas ribinis naudingumas. Tiek individualus, tiek ir visuomeninis ribinis naudingumas lygus paskutinio suvartoto prekės vieneto ribiniam naudingumui. Kiekvienas vartotojas pirks tokį prekės kiekį, kurio ribinis naudingumas šiam vartotojui bus lygus rinkos kainai, t. y. kiekvieno vartotojo individualūs ribiniai naudingumai bus vienodi ir lygūs rinkos kainai. Nesvarbu, kuris

vartotojas suvartos (arba išsigis) paskutinį prekės vieneta, jos ribinis naudingumas visais atvejais bus toks pat. Taigi individualus ir visuomeninis ribinis naudingumas bus toks pat ir lygus rinkos kainai. Tiktai visuomeninis ribinis naudingumas atitiks visų vartotojų įgytų prekių suminio kiekio ribinį naudingumą. Visuomeninio ribinio naudingumo priklausomybė nuo visuomenės suvartoto prekių kiekio gaunama horizontaliai sumuojant individualias ribinių naudingumų kreives (4.19 pav.).

4.19 pav. Individualūs ribiniai naudingumai RN ir visuomeninis ribinis naudingumas VRN

Individualių ribinių naudingumų kreivės – tai individualios paklausos kreivės. Todėl visuomeninio ribinio naudingumo kreivė, kaip individualių paklausų kreivių suma, yra rinkos paklausos kreivė.

Vertės paradoksas. Bendrojo ir ribinio naudingumo sąvokos leidžia paaiškinti vadinamąjį vertės paradoksą – kodėl vandens, kuris žmonėms yra gyvybiškai būtinas, kaina yra nepalyginti mažesnė už deimantų, be kurių galima ir apsieiti, kainą. Rinkos kainas nustato pasiūla ir paklausa. Kadangi vandens pasiūla yra didžiulė, tai jo pusiausvyros kiekis yra didelis, o vandens kaina, kartu ir jo ribinis naudingumas, yra mažas. Tuo tarpu deimantai yra reti, jų pasiūla ribota, todėl jų rinkos kaina, išreiškianti jų ribinį naudingumą, yra didelė. Antra vertus, pirmųjų vandens vienetų ribiniai naudingumai yra neišmatuojamai didelis, nes jie būtini žmonių gyvybei palaikyti. Todėl ir suvartojamo vandens bendrasis naudingumas, kaip visų vandens vienetų ribinių naudingumų suma, yra taip pat neišmatuojamai dideli. Tuo tarpu visų naudojamų deimantų ribiniai naudingumai, kartu ir bendrasis naudingumas, yra riboti.

4.5. Rinkos organizacinės formos

Šiuolaikinio ūkio struktūra yra sudėtinga. Jame veikia įvairių organizacinių formų rinkos. Rinkos organizacinės formos skiriasi konkurencijos tipais bei konkurencijos ypatybėmis, kurios priklauso nuo konkuruojančių rinkos subjektų (gamintojų arba vartotojų) skaičiaus. Toliau nagrinėsime keturias pagrindines rinkos organizavimo formas:

- 1) tobulos konkurencijos rinką;
- 2) monopolinės konkurencijos rinką;
- 3) oligopolinę rinką;
- 4) monopolinę rinką.

Tobulos konkurencijos rinka yra pagrįsta tobula konkurencija. Jos subjektai, atskirai paimti, negali paveikti rinkos kainos, t. y. jie neturi rinkos galios. Tuo tarpu kitos rinkos yra netobulos konkurencijos atmainos. Jos subjektai mažesniu arba didesniu laipsniu gali paveikti rinkos kainą, t. y. jie turi didesnę arba mažesnę rinkos galią.

Tobulos konkurencijos rinka ir monopolinė rinka yra dvi kraštutinės šiuolaikiniam ūkiui nelabai būdingos (ypač pirmoji) rinkos organizavimo formos. Tuo tarpu monopolinės konkurencijos ir oligopolinės rinkos yra kur kas labiau paplitusios. Visų šių rinkų veikimas apibūdinamas jų efektyvumu. Efektyvumas nustatomas remiantis trimis pagrindiniais kriterijais: visuomeniniu, techniniu arba technologiniu ir dinaminiu efektyvumu. Visuo-

meninis efektyvumo kriterijus išreiškia maksimalią visuomenės naudą, kuri gaunama veikiant atitinkamam rinkos tipui. Techninio arba technologinio efektyvumo kriterijus išreiškia geriausią išteklių panaudojimą gamyboje. Jis matuojamas sąnaudomis produkcijos vienetui pagaminti arba produkcijos apimtimi sąnaudų vienetui. Dinaminio efektyvumo kriterijus išreiškia maksimalų techninės arba technologinės pažangos skatinimą. Ši pažanga paprastai pasireiškia gamybos kaštų mažėjimu. Technologijos tobulinimas leidžia racionaliau naudoti išteklius ir pasiekti efektyvesnę gamybos lygį atityje.

Rinkos gali būti skirstomos ir teritoriniu principu. Pagal šį principą rinkos gali būti vietinės, nacionalinės ir tarptautinės. Kiekviena iš jų turi savo ypatybių. Tarp rinkos tipo ir teritorijos dydžio yra ryšys. Rinkos tipas gali kisti priklausomai nuo teritorijos dydžio. Tarkime, gamintojas gali būti monopolistas vietinėje rinkoje, tačiau jis šią monopoliją gali prarasti, jeigu jo veiklos sritis išplėtojama į nacionalinę arba tarptautinę rinką.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra konkurencija ir kas tarpusavyje konkuruoja?
2. Koks skirtumas tarp tobulos ir netobulos konkurencijos?
3. Kuo skiriasi sąvokos „paklausa“ ir „paklausos kiekis“?
4. Suformuluokite paklausos dėsnį ir jį pavaizduokite grafiškai.
5. Kokie veiksniai veikia paklausą?
6. Apibrėžkite pasiūlą ir pasiūlos dėsnį. Kokie veiksniai veikia pasiūlą?
7. Apibrėžkite rinkos pusiausvyrą ir pavaizduokite ją grafiškai.
8. Kaip išreiškiamas paklausos ir kaip – pasiūlos elastingumas?
9. Kokie veiksniai veikia paklausos ir kokie – pasiūlos elastingumą?
10. Ką išreiškia kryžminis elastingumo koeficientas?
11. Paaiškinkite ribinio naudingumo ir paklausos ryšį.
12. Išvardinkite pagrindines rinkos organizacines formas ir jas trumpai apibūdinkite.
13. Paklausa išreiškiama lygtimi $p=15-0,3Q$. Apskaičiuokite paklausos elastingumą esant kainai $p_1=3$ Lt ir $p_2=9$ Lt.
14. Per dieną parduodama 200 vnt. prekės A. Sumažėjus prekės B kainai 10 proc. prekės A per dieną parduodama 25 vienetais daugiau. Nustatykite, ar prekės A ir B yra pakaitalai, ar jos yra papildančios prekės.

15. Produkto paklausą ir pasiūlą apibrėžia lygtys $p=80-Q$ ir $p=20+0,2Q$. Apskaičiuokite rinkos kainą ir pavaizduokite rinkos pusiausvyrą grafiškai.
16. Paklausa išreiškiama lygtimi $p=-Q+6$. Nubraižykite grafiką, rodantį paklausos elastingumo ir kainos ryšį. Kam lygus paklausos tiesės elastingumas?
17. Prekės paklausa išreiškiama lygtimi $Q=100/p$. Kiek pinigų išleis pirkėjas, pirkdamas 10 prekės vienetų? Koks yra paklausos elastingumas?
18. Išaiškinkite skirtumus tarp paklausos ir paklausos kiekio pokyčio.
19. Produkto paklausą išreiškia lygtis $Q=50-5p$. Kaip pakis gamintojo pajamos kainai išaugus nuo 5 iki 6 litų?
20. Pasiūla išreiškiama tiesine lygtimi $Q=a+bp$. Išreikškite pasiūlos elastingumo priklausomybę nuo prekės kiekio Q ir kainos p .
21. Pasiūla išreiškiama lygtimi $p=3+2Q$. Grafiškai pavaizduokite pasiūlos elastingumo priklausomybę nuo kainos.
22. Produkto paklausa ir pasiūla išreiškiamos lygtimis $Q=40-2p$ ir $Q=-10+p$. Kaip pasikeis rinkos kaina ir perkamų prekių kiekis, jeigu išaugus paklausai produkto bet kuria kaina perkama dvigubai daugiau? Kokios yra vartotojų išlaidos?
23. Prekės teikiamas naudingumas (BN) išreiškiamas lygtimi $BN = -q^2+10q$. Nustatykite prekės kiekį q , kurį sunaudojęs vartotojas gaus didžiausią naudingumą. Apskaičiuokite ribinius naudingumus, kai prekės kiekis kinta nuo 1 iki 10 ir nubrėžkite bendrojo bei ribinio naudingumo kreives.

5. TOBULOS KONKURENCIJOS RINKA

Šio skyriaus tikslas – apibrėžti tobulos konkurencijos rinką, išanalizuoti jos veikimą ir įvertinti ją efektyvumo požiūriu. Formuluojamos tobulos konkurencijos rinkos prielaidos, analizuojamos tobulos konkurencijos rinkos valstybinio reguliavimo pasekmės. Įmonės pusiausvyros tobulos konkurencijos rinkoje sąlyga formuluojama kaip įmonės maksimalaus pelno sąlygos atskiras variantas. Formuluojama įmonės pusiausvyra trumpuoju ir ilguoju laikotarpiu. Analizuojami procesai, formuojantys įmonės ilgalaikę pusiausvyrą. Nustatomas ryšys tarp individualios pasiūlos ir įmonės ribinių kaštų tobulos konkurencijos rinkoje. Apibrėžiama visuomenės ribinių kaštų kreivė kaip rinkos pasiūlos kreivė trumpuoju laikotarpiu.

Analizuojamas tobulos konkurencijos rinkos efektyvumas taikant tris efektyvumo kriterijus – visuomeninį efektyvumo kriterijų, technologinį bei dinaminį. Visuomeninis efektyvumo kriterijus apibrėžiamas naudojant ribinės analizės elementus. Rinka yra efektyvi, jei joje pasiekiamas visuomeninės naudos maksimalus dydis. Visuomeninė nauda apibrėžiama kaip skirtumas tarp naudingumo, kurį visuomenei teikia rinkoje nupirktas prekės kiekis, išreikštas piniginiiais vienetais, ir visuomenės kaštų, būtinų tam prekės kiekiui sukurti. Nustatomas ryšys tarp konkurencinės rinkos pusiausvyros ir visuomeninio efektyvumo.

5.1. Tobulos konkurencijos rinkos prielaidos

Tobulos konkurencijos rinką yra pagrįsta tobula konkurencija, t. y. nė vienas iš rinkoje veikiančių subjektų neturi rinkos galios. Ši rinka apibrėžiama tokiomis pagrindinėmis prielaidomis:

- 1) **gana didelis rinkos subjektų skaičius** – dėl to pavienio subjekto veiksmai neturi įtakos rinkos kainai. Jie priversti priimti rinkos kainą tokią, kokia ji yra, t. y. šios rinkos subjektai yra kainos gavėjai;
- 2) **laisvai patenkama į rinką**. Tai reiškia, kad nėra jokių kliūčių patekti į rinką, ir gamintojai gali susidurti su naujų tos pačios prekės gamintojų, galinčių ateiti į rinką, jei jos kainos yra ganėtinai didelės,

konkurencija. Kita vertus, kai kainos krinta, gamintojai gali laisvai pasitraukti iš šios rinkos;

- 3) **visų gamintojų prekės yra tapačios.** Nė vienas gamintojas nei produkcijos kokybės, nei kitais požiūriais nėra pranašesnis už kitus gamintojus. Todėl vartotojui tas pats, kurio gamintojo prekes jam pirkti. Pavyzdžiui, vartotojui nesvarbu, kuriame Lietuvos rajone išauginti tos pačios rūšies kviečiai;
- 4) **kiekvienas rinkos subjektas turi išsamią informaciją apie prekes ir jų kainas.** Tai reiškia, kad tos pačios rūšies prekių kaina vienoda. Nė vienas gamintojas nesiryš didinti savo produkcijos kainos, nes neišvengiamai praras pirkėjus. Gamintojui neverta ir mažinti kainos, nes jis savo produkciją ir taip parduos rinkos kaina.

Pirmoji tobulos konkurencijos rinkos prielaida reiškia, kad bet kuri prekės vienetą kiekvienas vartotojas perka ir gamintojas parduoda ta pačia kaina. Taigi ryšys tarp rinkos kainos bei vartotojo perkamo ir gamintojo parduodamo prekės kiekio grafiškai gali būti pavaizduotas horizontalia tiese (5.1 pav.).

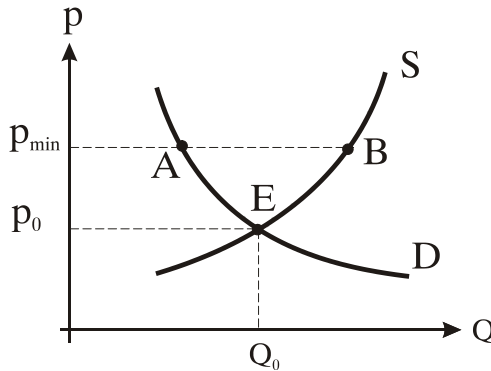

5.1 pav. Ryšys tarp rinkos kainos ir atskiro rinkos subjekto perkamo ar parduodamo prekės kiekio tobulos konkurencijos rinkoje

Pradiniu rinkos ūkio formavimosi laikotarpiu sąlygos buvo panašios į tobulos konkurencijos rinkos prielaidas. Tada ūkyje vyravo smulkieji gamintojai, o techninis gamybos lygis neleido labai diferencijuoti atskirus produktus. Rinka turėjo vadinamąją atomistinę struktūrą. Todėl to meto rinka buvo labai artima tobulos konkurencijos rinkai. Šiuolaikiniam ūkiui tobula konkurencija nebūdinga dėl jo netolygios struktūros, t. y. ūkyje vei-

čia labai skirtingų dydžių įmonės. Tačiau ir šiuolaikiniame ūkyje kai kuriose srityse rinka veikia panašiai kaip ir tobulos konkurencijos rinka. Tai – žemės ūkio produkcijos rinka, kai produkciją gamina daug ūkininkų, o pirkėjai – visos šalies gyventojai. Tą patį galima pasakyti apie akcijų ir kitų vertybinių popierių rinkas, nes vienos įmonės akcijos yra tapačios, arba apie valiutų rinką.

Tobulos konkurencijos rinkos paklausa (pasiūla) yra individualių vartotojų (gamintojų) paklausų (pasiūlų) suma, kuri nustatoma sumuojant visų vartotojų perkamų (arba visų gamintojų parduodamų) prekių kiekius esant konkrečiai kainai. Tobula konkurencija yra tas veiksnys, dėl kurio tobulos konkurencijos rinka įgauna savaiminio reguliavimosi savybių. Todėl tobulos konkurencijos rinka nustato tokią kainą ir gamybos apimtį, kuri atitinka rinkos pusiausvyros būseną, t. y. pasiūlos kiekis rinkoje lygus paklausos kiekiui. Tobulos konkurencijos rinkoje pagaminamas maksimaliai galimas produkcijos kiekis, t. y. toks, kuris tenkina vartotojų paklausą esamomis gamybos galimybėmis. Visų kitų tipų rinkos, esant tokioms pačioms sąlygoms, gamins mažiau. Aukščiau pateiktų tobulos konkurencijos rinkos prielaidų dėka yra pasiekama ne tik šios rinkos, bet ir visų jos subjektų, t. y. gamintojų ir vartotojų, pusiausvyra.

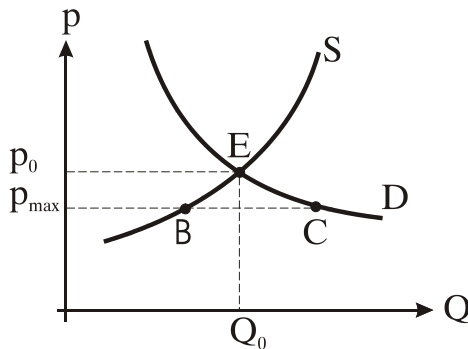

5.2 pav. Valstybės nustatyta minimali kaina didesnė už rinkos kainą p_0

Tobulos konkurencijos rinka gali būti tik laisva rinka, nes bet koks jos reguliavimas iškreipia jos veikimą. Valstybė, norėdama apginti tam tikras visuomenės grupes, reguliuoja rinkos kainas. Norėdama paremti žemdirbius, ji nustato minimalias žemės ūkio produktų supirkimo kainas, kurios

yra didesnės už rinkos kainas. Šiuo atveju žemės ūkio produkcijos gamintojai bus orientuojami gaminti daugiau produkcijos, negu jos norės supirkti perdirbėjai arba kiti šios produkcijos vartotojai. Norėdama suderinti paklausą ir pasiūlą, valstybė turėtų imtis kokių nors priemonių, pavyzdžiui, supirkti produkcijos perteklių AB (5.2 pav.) arba finansinės paramos priemonėmis skatinti ją pardavinėti užsienyje. Vyriausybė galėtų paremti žemdirbius ir kitaip, pavyzdžiui, mokėti dotacijas žemdirbiams už nepagamintą produkcijos kiekį, dėl to produkcijos kaina sumažėjus jos pasiūlai rinkoje kils.

Jei maksimalios prekių kainos nustatomos mažesnės už rinkos kainas (norint paremti mažas pajamas gaunančius gyventojus), tai prekių pagaminama mažiau, negu jų norėtų įsigyti vartotojai. Susidaro prekių deficitas BC (5.3 pav.) ir sąlygos juodajai rinkai atsirasti, kurioje prekės parduodamos didesne už valstybės nustatytą maksimalią kainą. Vyriausybė vėl turi imtis papildomų priemonių, pavyzdžiui, suteikti privilegijų tam tikroms vartotojų grupėms arba leisti nusipirkti visiems vienodą deficitinių prekių kiekį pagal talonus, arba kitaip jas paskirstyti.

5.3 pav. Valstybės nustatyta maksimali kaina mažesnė už pusiausvyros kainą p_0

5.2. Vartotojo pusiausvyra tobulos konkurencijos rinkoje

Jeigu įmonės pagrindinis tikslas – gauti maksimalų pelną, tai vartotojas siekia didžiausios naudos, pirkdamas tokių prekių kiekį, kuris atitinka didžiausią **suminį grynąjį naudingumą**.

Prekės **grynasis naudingumas** yra apibrėžiamas kaip skirtumas tarp šios prekės ribinio naudingumo, išreikšto pinigais, ir išlaidų šiai prekei įsigyti. Kadangi tobulos konkurencijos rinkoje atskiras vartotojas perka bet kurią prekę pastovia kaina (pirmoji tobulos konkurencijos rinkos prielaida), tai atskiros prekės teikiamas grynasis naudingumas yra išreiškiamas formule:

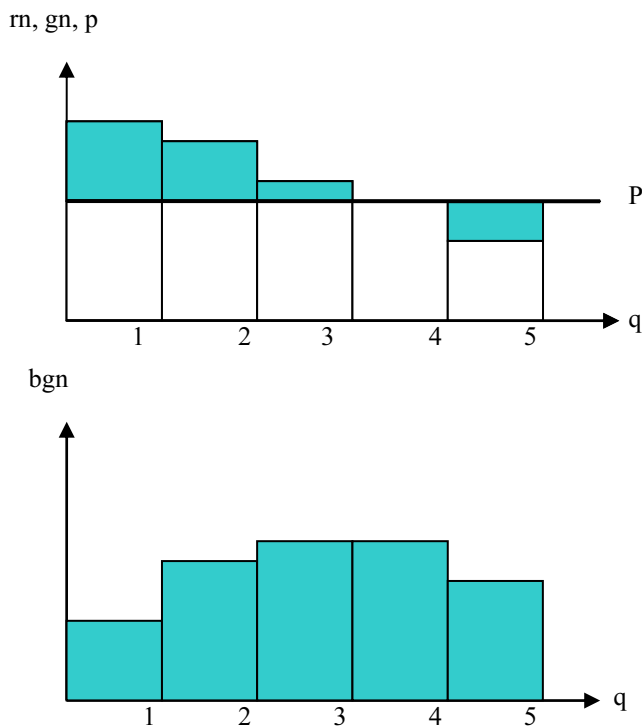
grynasis naudingumas (gn) = ribinis naudingumas (rn) – rinkos kaina (p). (5.1)

Taigi grynasis naudingumas yra prekės ribinio naudingumo perviršis virš jos rinkos kainos. Bendrasis (arba suminis) grynasis naudingumas (bgn) yra visų rinkoje įsigytų prekių vienetų ribinių naudingumų perviršių suma. Jeigu vartotojo įsigytų prekių bendrasis grynasis naudingumas yra didžiausias, tai šis vartotojas yra **pusiausvyros** būsenos.

Kiekvienas nupirktas rinkoje papildomas prekės vienetas didina bendrąjį grynąjį naudingumą, jeigu šios prekės ribinis naudingumas viršija rinkos kainą, t. y. jei prekės grynasis naudingumas yra teigiamas. Taigi suminis grynasis naudingumas didėja tol, kol paskutinės nupirktos prekės vieneto ribinis naudingumas taps lygiu rinkos kainai. Didesnis perkamų prekių kiekis, turint omenyje ribinio naudingumo mažėjimo dėsnį, tik mažins suminį grynąjį ribinį naudingumą. Taigi vartotojui didžiausią naudingumą teikia toks rinkoje nupirktų prekių kiekis, kurį atitinkantis **ribinis naudingumas** yra lygus **rinkos kainai**.

Vartotojo pusiausvyra tobulos konkurencijos rinkoje grafiškai pavaizduota 5.4 pav.

Vartotojo pusiausvyros sąlyga gali būti išvesta pritaikius bendrą principą. Vartotojas bus pusiausvyros būsenos, jeigu jis gaus didžiausią grynąją naudą, kuri išreiškiama visų nupirktų prekių teikiamo bendrojo naudingumo ir vartotojo kaštų tam naudingumui gauti skirtumui. Vartotojų kaštus sudarys pinigų suma, išleista prekėms nusipirkti. Taigi vartotojas bus pusiausvyros būsenos, jeigu jis nusipirks tokių prekių kiekį, kurio ribinis naudingumas bus lygus ribiniams kaštams. Kadangi vartotojas visas prekes perka ta pačia kaina, tai jo ribiniai kaštai bus lygūs kainai. Gavome tą patį rezultatą.

5.4 pav. Grynojo naudingumo gn ir bendrojo grynojo naudingumo bgn (vartotojo naudos) tarpusavio ryšys

Jeigu gamintojai pateikia rinkai prekių kiekį, kuris yra nepakankamas, kad visi vartotojai pasiektų pusiausvyros būseną, tada konkurencija tarp vartotojų padidina prekių kainas, kurios savo ruožtu skatina gamintojus daugiau gaminti. Kartu mažėja prekių paklausa rinkoje. Dėl šio rinkos savaiminio reguliavimosi savybės yra pasiekama rinkos ir joje veikiančių subjektų pusiausvyra.

Jeigu vartotojų požiūris į prekęs naudingumą pakinta, tai rinkos savaiminio reguliavimo mechanizmas veikia tokiu pat būdu, nustatydamas naują rinkos pusiausvyrą.

5.3. Įmonės pusiausvyra tobulos konkurencijos rinkoje

Įmonės pusiausvyra rinkoje reiškia, kad įmonė gamina tokį produkcijos kiekį, kuris duoda jai didžiausią pelną. Tokios padėties įmonė, aišku, nesuinteresuota keisti. Taigi įmonės pusiausvyros būseną nustato maksimalaus pelno sąlyga: $RK = RPJ$, t. y. ribiniai kaštai yra lygūs ribinėms pajamoms.

Įmonės pusiausvyros būseną galime nustatyti iš grafiko, kuriame parodyti įmonės kaštų ir rinkos kainos pokyčiai, priklausantys nuo gamybos apimtys. Atskira įmonė tobulos konkurencijos rinkoje negali pakeisti rinkos kainos, kad ir kiek produkcijos pagal savo galimybes ji gamintų (pirma tobulos konkurencijos rinkos prielaida). Todėl grafike (5.5 pav.) rinkos kainos ir gamybos apimtys priklausomybė pavaizduota horizontalia tiese. Tai gi bet kuris tobulai konkuruojančios įmonės bet kuris produkcijos vienetas parduodamas ta pačia kaina. Tai reiškia, kad įmonės vidutinės pajamos VPJ ir ribinės pajamos RPJ nepriklauso nuo pardavimo apimtys, yra pastovios ir lygios rinkos kainai. Iš tikrųjų, įmonės vidutinės ir ribinės pajamos tobulos konkurencijos rinkoje gali būti apskaičiuojamos taip:

$$VPJ = \frac{BPJ}{q} = \frac{p \cdot q}{q} = p, \quad (5.2)$$

$$RPJ = BPJ(q) - BPJ(q-1) = p \cdot q - p(q-1) = p. \quad (5.3)$$

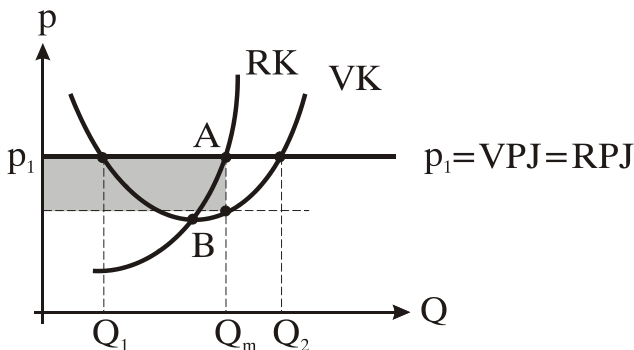
Todėl ir maksimalaus pelno sąlyga tobulos konkurencijos rinkoje gali būti užrašyta taip:

$$RK = p, \quad (5.4)$$

t. y. ribiniai kaštai lygūs rinkos kainai.

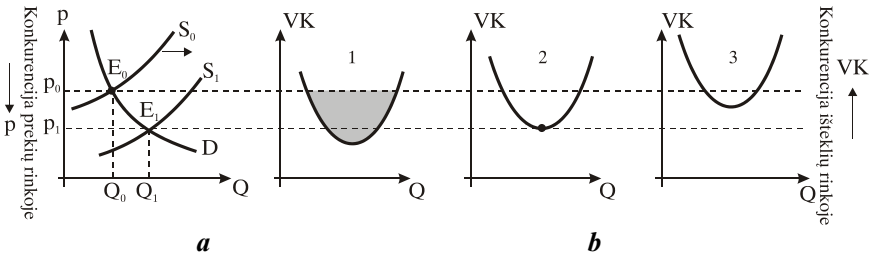
Tačiau įmonė, keisdama gamybos apimtį, gali keisti vidutinių ir ribinių gamybos kaštų dydį. Įmonės veikla nebus nuostolinga, jeigu vidutinės pajamos (šiuo atveju lygios kainai) bus didesnės už vidutinius kaštus, t. y. gamybos apimčių intervale $[q_1, q_2]$ (5.5 pav.). Įmonės pusiausvyrą atitinka taškas A , kuriame patenkinta maksimalaus pelno sąlyga, t. y. ribiniai kaštai lygūs rinkos kainai. Pusiausvyros būsenos įmonės gamybos apimtis lygi

q_m , o maksimalus pelnas lygus $(p_1 - VK)q_m$, kuri grafiškai vaizduoja 5.5 paveiksle užbrūkšniuoto stačiakampio plotas. Taškas B 5.5 paveiksle – tai žemiausias vidutinių kaštų VK kreivės taškas, kuriame ją kerta ribinių kaštų RK kreivė.

5.5 pav. Įmonės pusiausvyra trumpuoju laikotarpiu

5.5 paveiksle pavaizduota situacija, kai įmonė, būdama pusiausvyros būsenos, gauna ekonominį pelną (normalus pelnas yra verslumo kaštai, kurie įskaityti į vidutinius įmonės kaštus). Jei tokių įmonių, gaunančių ekonominį pelną, kurio nors produkto rinkoje yra daug, vadinasi, šio produkto poreikiai nėra patenkinti. Tačiau tokia padėtis ilgai tęstis negali. Pelnas, didesnis už normalųjį, yra sviri paskata į rinką ateiti naujiems gamintojams. Kadangi jokių kliūčių tam nėra (antra tobulos konkurencijos rinkos prielaida), naujos įmonės steigsis tol, kol bus gaunamas ekonominis pelnas. Naujų įmonių produkcija didins pasiūlą ir kartu mažins rinkos kainą. Be to, plečiantis gamybai didės gamybos veiksnių paklausa, o gamintojų konkurencija dėl šių išteklių didins jų kainas. Kartu didės ir gamybos kaštai. Taigi daugėjant produktą gaminančių įmonių produkto rinkos kaina kris, įmonių kaštai didės, o juos grafiškai vaizduojančių vidutinių kaštų kreivė kils į viršų. Šios dvi tendencijos nustatys ilgojo laikotarpio rinkos ir įmonių pusiausvyrą – ekonominio pelno įmonės negaus, t. y. jos gaus tik normalųjį pelną. Ilgalaikės pusiausvyros susidarymą rinkoje grafiškai vaizduoja 5.6 paveikslas.

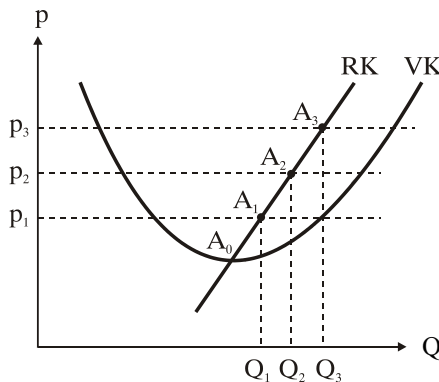
5.6 pav. Ilgalaiinės pusiausvyros susidarymas: *a* – rinkos; *b* – įmonės

Rinkos kaina kris tol, kol didės pasiūla iki padėties S_1 (5.6 *a* pav.). 5.6 *b* paveiksle 1 situacija vaizduoja trumpalaikę įmonės pusiausvyrą, kai įmonė dar gauna ekonominį pelną. 2 situacija šiame grafike vaizduoja ilgalaikę įmonės pusiausvyrą – vidutinių kaštų kreivė liečia kainos tiesę. Tačiau kai kurių įmonių vidutiniai kaštai gali išlikti didesni už rinkos kainą esant bet kokiam gamybos lygiui (3 situacija, 5.6 *b* pav.). Tai reiškia, kad šios įmonės dirba nuostolingai. Nuostolingai dirbanti įmonė gali pabandyti pagerinti savo padėtį nustatydamą optimalią gamybos apimtį. Jeigu gamyba mažesnė už optimalią, tai ji turėtų būti didinama ir taip gaunamas masto ekonomijos efektas. Jeigu gamybos apimtis didesnė už optimalią, tai įmonė turėtų mažinti gamybinius pajėgumus nekeisdama susidėvėjusių įrenginių naujais ir taip išvengdama masto antieconomijos. Šios priemonės leistų sumažinti gamybos kaštus, t. y. vidutinių kaštų kreivė pasislinktų žemyn. Jeigu šito neužtektų ir vidutinių kaštų kreivės minimumas nepasiektų kainos tiesės, tai reikštų, kad įmonė ilgą laiką dirba nuostolingai. Šiuo atveju įmonę tektų uždaryti, o kapitalą, jeigu jo dar liko, perkelti į kitą ūkio šaką.

Taigi trumpai veikianti įmonė tobulos konkurencijos rinkoje gali gauti ir ekonominį pelną. Ilgai veikianti įmonė gali gauti tik normalųjį pelną. Tai reiškia, kad esant ilgalaikiai rinkos pusiausvyrai visos įmonės gauna tik normalų pelną.

Pasiūlos ir ribinių kaštų (išlaidų) ryšys tobulos konkurencijos rinkoje. Įmonės, veikiančios tobulos konkurencijos rinkoje, gamybos apimtį nustato jos pusiausvyros taškas *A* (5.5 pav.), kuriame ribiniai įmonės kaštai lygūs rinkos kainai. Jeigu rinkos kaina padidėja, o visos kitos sąlygos nepakinta, tai pusiausvyra neišlaikoma. Šiuo atveju padidėjusios įmonės pajamos už kiekvieną parduotą produkcijos vienetą skatins įmonę plėsti gamybą. Tačiau kartu didės ir ribiniai jos kaštai. Įmonė plės gamybą tol, kol ribinių jos kaštų dydis pasieks padidėjusią rinkos kainą. Tas procesas vyks

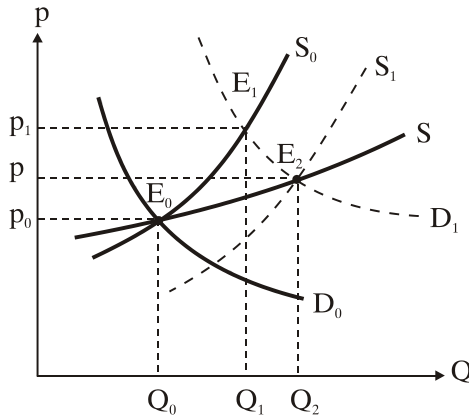
kiekvieną kartą padidėjus rinkos kainai (5.7 pav.). Taškai A_1 , A_2 , A_3 5.7 paveiksle vaizduoja įmonės pusiausvyrą esant rinkos kainai p_1 , p_2 , p_3 . Taigi ribinių kaštų RK kreivė nustato ryšį tarp rinkos kainos ir įmonės gamybos apimtys. Bet šį ryšį nustato ir individuali įmonės pasiūla. Vadinasi, ribinių įmonės kaštų kreivės dalis virš žemiausio vidutinių kaštų VK kreivės taško A_0 kartu yra ir individuali įmonės pasiūlos kreivė. Jeigu atmesime pašalinius poveikius, tai individualių įmonių ribinių kaštų kreivių horizontali suma sutaps su rinkos pasiūlos kreive. Taigi esant nurodytai prielaidai rinkos pasiūlos kreivė trumpuoju laikotarpiu sutaps su visuomenės ribinių kaštų kreive.

5.7 pav. Įmonės gamybos kitimas kintant rinkos kainai

Ilgalaikės rinkos pasiūlos kreivė gali skirtis nuo trumpalaikės pasiūlos kreivės. Tarkime, kurio nors produkto rinkoje susidarė ilgalaikė pusiausvyrą E_0 (5.8 pav.). Jeigu dėl kokių nors priežasčių padidės produkto paklausa nuo D_0 iki D_1 , tai pakils ir rinkos kaina nuo p_0 iki p_1 ir susidarys nauja trumpalaikė pusiausvyrą E_1 . Atsiras ekonominis pelnas, kuris pritrauks į šio produkto rinką naujų gamintojų. Dėl to pasiūla padidės nuo S_0 iki S_1 . Susidarys naujas ilgalaikės pusiausvyros taškas E_2 , kuriame ir produkto kaina, ir gamybos apimtis bus didesnė negu pradinės pusiausvyros būsenos E_0 . Ilgalaikė pasiūlos kreivė bus kreivė S , einanti per pusiausvyros taškus

E_0 ir E_2 . Ši pasiūlos kreivė yra elastingesnė negu trumpo laikotarpio pasiūlos kreivė S_0 .

5.8 pav. Rinkos pasiūlos kreivė trumpuoju S_0 ir ilguoju S laikotarpiu

5.4. Tobula konkurencija ir efektyvumas

Bet kurios rinkos efektyvumas, kaip buvo minėta, nustatomas naudojant tris efektyvumo kriterijus – visuomeninį efektyvumo kriterijų, nusakantį, ar rinkoje parduota produkcijos apimtis teikia didžiausią naudą visuomenei, technologinį kriterijų, nustatantį, ar turimi gamybos išteklių naudojami geriausiai, ir dinaminį kriterijų, nustatantį, ar skatinamos gamybos naujovės.

Konkurencija tobulos konkurencijos rinkoje nustato efektyvią gamybos apimtį, t. y. gamintojai priversti gaminti tokį produkcijos kiekį, kuris pagal esamas galimybes tenkintų vartotojų paklausą. Taigi visų prekių rinkose nusistovi paklausos ir pasiūlos kiekio pusiausvyra. Jeigu esant šiai pusiausvyrai kai kurių produktų gamintojai gauna ekonominį pelną, tai reiškia, kad šių produktų gamybai išteklių neužtenka, kad vartotojų poreikiai būtų maksimaliai patenkinti. Tačiau tokia padėtis tobulos konkurencijos rinkoje yra trumpalaikė. Kadangi tobulos konkurencijos rinka yra atvira (laisvas įėjimas ir laisvas išėjimas iš jos), tai į produktų, kurių gaminama per mažai, rinkas ateis naujų gamintojų, pasiūla ims didėti ir ekonominis pelnas išnyks. Taigi tobulos konkurencijos rinkose išteklių pasiskirsto taip, kad visose rinkose gaunamas tik normalusis pelnas, o vartotojų poreikiai pagal esamas

galimybes tenkinami maksimaliai. Todėl visuomeninis efektyvumo kriterijus dar vadinamas paskirstymo kriterijumi, kuris nustato, ar efektyviai paskirstomi gamybos išteklių tarp ūkio šakų.

Irodysime, kad paklausa ir pasiūlos kiekio pusiausvyra nustato tokią konkretaus produkto gamybos apimtį, kuri visuomenei teikia didžiausią naudą. Visuomenės naudą apibrėšime taip:

VND (visuomenės nauda) = VN (visuomeninis naudingumas) – VK (visuomenės kaštai), t. y. kaip skirtumą tarp naudingumo, kurį visuomenei teikia prekės kiekis, išreikštas piniginiiais vienetais, ir visuomenės kaštų, būtinų šiam prekės kiekiui pagaminti. Kaip ir pelno atveju, visuomenės nauda bus didžiausia esant tokiai gamybos apimčiai, kai visuomenės ribinis naudingumas VN bus lygus visuomenės ribiniams kaštams VK , t. y.:

$$VN = VK. \quad (5.5)$$

Kaip jau buvo minėta, jeigu nėra pašalinių poveikių, tai ribinio visuomeninio naudingumo priklausomybė nuo prekės kiekio yra rinkos paklausa, o visuomenės ribinių kaštų priklausomybė – rinkos pasiūla. Taigi rinkos pusiausvyra tenkina sąlygą (5.5). Vadinasi, prekės kiekis, atitinkantis rinkos pusiausvyrą, teikia didžiausią naudą visuomenei.

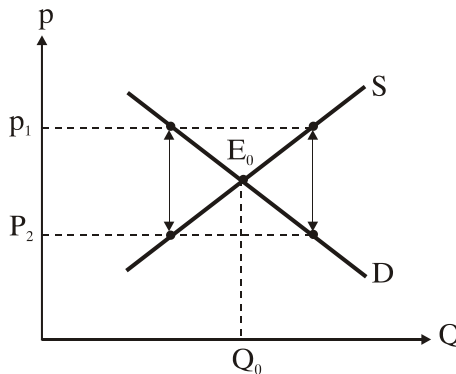
Tobulos konkurencijos sąlygomis įmonės priverstos geriausiai panaudoti savo gamybinius pajėgumus, nes išsilaikyti rinkoje jos gali tik dirbdamos mažiausiais vidutiniais kaštais (ilgalaikės pusiausvyros sąlyga). Taigi tobulos konkurencijos rinka tenkina ir technologinio efektyvumo kriterijų.

Įmonės yra suinteresuotos ir naujų technologijų diegimu, nes jos mažina gamybos kaštus arba gerina produkcijos kokybę ir kartu didina jų pelną. Tačiau, viena vertus, palyginti nedidelės tobulos konkurencijos įmonės, gaunančios tik normalųjį pelną, negali skirti tiek lėšų, kiek jų reikia naujoms technologijoms sukurti. Pranašumą čia turi stambios, ekonomiškai stiprios įmonės, gaunančios didesnę negu normalųjį pelną, o tai tobulos konkurencijos sąlygomis neįmanoma. Antra vertus, papildomos pajamos įdiegus naujoves tobulos konkurencijos rinkos įmonei yra laikinos, nes laikui bėgant šias naujoves perima ir kitos konkuruojančios įmonės, neprisidėjusios prie naujų technologijų kūrimo. Todėl įmonės nėra suinteresuotos skirti daug lėšų naujovėms kurti. Taigi dinaminio efektyvumo kriterijaus požiūriu tobulos konkurencijos rinkos efektyvumas yra abejotinas.

Akivaizdu, kad tobulos konkurencijos pusiausvyra tenkina Pareto efektyvumo kriterijų. Iš 5.9 paveikslo matyti, kad esant bet kokiam prekės kiekiui, mažesniai už pusiausvyros kiekį Q_0 , gamintojas galėtų papildomai

pagamintą prekės vienetą parduoti už jam geriausią kainą p_1 . Tačiau vartotojas žino, kad papildomai pagamintą prekės vienetą galima nupirkti be nuostolio gamintojui ir už kainą p_2 , kuri jam būtų geriausia. Tačiau bet kokia kaina, esanti intervale tarp p_1 ir p_2 , būtų priimtina abiem rinkos subjektams ir galėtų pagerinti jų padėtį, palyginti su kraštutinėmis situacijomis. Jeigu pagamintas prekės kiekis didesnis už pusiausvyros kiekį, tai kaina p_1 reikš, kad gamintojas neturi nuostolių, o vartotojas patirs maksimalius nuostolius, ir atvirkščiai – esant kainai p_2 . Šiuo, kaip ir anksčiau aptartu, atveju papildomą prekės kiekį galima parduoti už kainą, kuri leistų sumažinti nuostolius abiem rinkos subjektams, palyginti su galimomis, kraštutinėmis prekės kainos reikšmėmis. Vadinasi, ir šioje situacijoje įmanoma nustatyti tokią kainą, kuri būtų priimtina abiem subjektams. Pagerinti kurio nors subjekto padėtį nepabloginus kito subjekto padėties, esant rinkos pusiausvyrai, negalima.

Nors tobulos konkurencijos rinkoje konkurencija nėra tiesioginė (nes padėtis rinkoje nepriklauso nuo atskiro konkurento veiksmų), tačiau ji gana efektyvi. Siekdamas išsilaikyti rinkoje, tobulas konkurentas priverstas imtis visų įmanomų priemonių gamybos kaštams mažinti, maksimaliai išnaudoti savo galimybes. Nors kiekvienas ūkio subjektas čia veikia siekdamas naudoti tik sau, tačiau dėl rinkos konkurencinio mechanizmo ši jų veikla neprieštaruoja ir visuomenės interesams (nustato efektyvią gamybos apimtį, geriausiai panaudoja gamybinis išteklius). Ši rinkos mechanizmą, derinantį atskiro ūkininkaujancio individo ir visuomenės interesus, A. Smithas pavadino „nematoma ranka“.

5.9 pav. Konkurencinės rinkos pusiausvyrą ir Pareto efektyvumą

Klausimai ir užduotys

1. Suformuluokite tobulos konkurencijos rinkos prielaidas.
2. Kaip apibrėžiama įmonės pusiausvyra trumpuoju ir ilguoju laikotarpiu? Pavaizduokite abi situacijas grafiškai.
3. Kokius efektyvumo kriterijus tenkina tobulos konkurencijos rinka ir kodėl?
4. Suformuluokite pelno maksimumo sąlygą tobulos konkurencijos sąlygomis ir ją paaiškinkite.
5. Įmonės, veikiančios tobulos konkurencijos rinkoje, bendrieji kaštai nustatomi lygtimi $BK=200+20q$. Koks būtų įmonės pelnas, jei ji gamintų 100 vienetų produktų, o produkto rinkos kaina yra 25 Lt?
6. Produkto X rinkoje veikia 1000 vienodų įmonių. Kiekvienos įmonės vidutinių kaštų priklausomybė nuo produkcijos apimties pateikta lentelėje:

Produkcijos apimtis (vnt.)	5	6	7	8	9	10
Vidutiniai kaštai (Lt)	4	2	3	5	9	15

Kiek produkto vienetų pateikta rinkai ir koks įmonės pelnas, jei įmonės vidutinės pajamos lygios 41 Lt?

7. Įmonės, veikiančios tobulos konkurencijos rinkoje, vidutiniai bendrieji kaštai išreiškiami lygtimi $VBK=4+2q$, o vidutinės pajamos lygios 14 Lt. Kokia gamybos apimtis įmonei leis gauti didžiausią pelną? Kaip pakis įmonės pelnas, vidutinėms pajamoms išaugus iki 22 Lt?

6. MONOPOLINĖ RINKA

Šio skyriaus tikslas – apibrėžti monopoliją, monopolinės rinkos pusiausvyrą ir įvertinti šią rinką efektyvumo požiūriu. Pradžioje apibrėžiamos monopolijų rūšys, jas formuojantys veiksniai, ypač išskiriant natūraliąją monopoliją. Monopolinės rinkos pusiausvyrą apibrėžiama kaip monopolinės įmonės pusiausvyrą. Pabrėžiama, kad monopolinės įmonės ribinių kaštų kreivė nėra monopolinės rinkos pasiūlos kreivė. Monopolinės rinkos pusiausvyrą palyginama su tobulos konkurencijos rinkos pusiausvyrą, esant visoms sąlygoms vienodoms. Išaiškinama monopolinės politikos rinkoje esmė. Aptariamos galimybės reguliuoti monopolinę rinką, reguliavimo priemonės ir jo pasekmės.

6.1. Monopolija ir rinkos monopolizavimo veiksniai

Tobulos konkurencijos rinka, kurioje yra daug gamintojų, neturinčių rinkos galios, yra vienas kraštutinis rinkos struktūros atvejis. Kitas kraštutinis – monopolinė rinka, kurioje yra tik vienintelis gamintojas, turintis maksimalią rinkos galią ir vadinamas **monopolija**. Pats terminas „monopolija“ yra graikų kilmės žodis ir reiškia vienintelį pardavėją. Pagrindinis monopolinės rinkos bruožas – konkurencijos tarp gamintojų nebuvimas, nes čia yra tik vienintelis gamintojas. Tiesa, monopolijos konkurentės gali būti įmonės, gaminančios monopolijos produkcijos pakaitalus. Tokia konkurencija iš dalies gali apriboti monopolijos rinkos galią. Toliau kalbėsime apie monopoliją, kurios produkcija neturi pakaitalų. Tokia monopolija vadinama **grynąja monopolija**. Nors monopolinėje rinkoje gaunamas ekonominis pelnas, dažnai vadinamas monopoliniu pelnu, ir yra didelė paskata skverbtis į šią rinką, tačiau naujiems gamintojams patekti į ją neįmanoma. Kadangi monopolijos produkcija užpildo visą rinką, tai patekimas į šią rinką reiškia senosios monopolijos išstūmimą iš jos. Galima skirti dvi rūšių kliūčių patekti į monopolinę rinką rūšis. Tai **įstatymai** ir **natūralios kliūtys**. Pirmosios atsiranda, kai valstybė suteikia teisę kuriai nors įmonei gaminti tam tikras prekes arba teikti paslaugas. Vienas iš svarbiausių natūralių kliūčių yra masto ekonomija, t. y. kai viena įmonė gali patenkinti visą tam tikros pro-

dukcijos paklausą mažiausiais vidutiniais kaštais. Taigi monopolija atsiranda, jeigu kurioje nors ūkio šakoje arba tam tikroje teritorijoje yra tik vienas tam tikros produkcijos gamintojas. Monopolija gali būti ir smulkus gamintojas arba galinga įmonė, t. y. monopolijos dydis priklauso nuo to, kokioje rinkoje ji veikia. Sakykime, nedidelė parduotuvėlė gūdžiame užkampyje gali būti suprantama kaip monopolija šioje geografinėje zonoje, jeigu ji yra vienintelė. Įmonės, kurios yra vieninteliai prekių arba paslaugų pardavėjai vietinėse rinkose, veikia kaip vietinės monopolijos. Kur kas didesnės, galingesnės ir reikšmingesnės monopolijos veikia nacionalinėse arba tarptautinėse rinkose.

Galima nurodyti kelias pagrindines priežastis, lemiančias monopolijų atsiradimą.

Išteklių kontrolė. Jeigu viena įmonė yra svarbaus gamybinio išteklių savininkė, ji įgyja privilegijuotą padėtį rinkoje tokio produkto, kuriam gaminti būtini šie ištekliai. Idėjos taip pat gali būti prilygintos ištekliams. Monopolinė teisė į tokius išteklius paprastai suteikiama patento forma.

Išimtinė teisė verstis tam tikra veikla. Kartais valstybinės valdžios institucijos, atstovaudamos vartotojų arba visuomenės interesams, apriboja gamintojo veiklą. Išimtinė teisė gaminti tam tikrą produktą, (pvz., vaistus) arba užsiimti veikla (pvz., vežioti keleivius tam tikru maršrutu ar užsienio turistus) suteikiama dažniausiai vienai įmonei, kuri gali įvykdyti šiai veiklai keliamus reikalavimus. Paprastai tokia teisė suteikiama išduodant įmonei licenciją. Įmonės, kurios įgyja teisę verstis tam tikra veikla ir toje srityje yra vienintelės, vadinamos įteisintomis, arba legalizuotomis, monopolijomis.

Kelių įmonių susijungimas į vieną. Siekdamos igyti maksimalią rinkos galią, kelios įmonės gali susijungti į vieną. Taip monopolizavusios rinką, jos pasinaudoja galimybe didinti prekių kainą ir gauti didesnę pelną, kuris buvo joms neprieinamas, kai jos tarpusavyje konkuravo. Skiriami trys įmonių susijungimų tipai – horizontalus, vertikalus ir konglomeratinis. Horizontalus susijungimas – tai susijungimas įmonių, gaminančių tą patį produktą. Šis susijungimas akivaizdžiai pašalina konkurenciją. Vertikalus susijungimas reiškia, jog įmonė susijungia su savo tiekėjais, t. y. su įmonėmis, gaminančiomis atskiras detales, būtinas galutiniam produktui pagaminti. Toks susijungimas taip pat riboja įmonių, gaminančių atskiras produkto dalis, konkurenciją. Konglomeratinis susijungimas jungia firmas, veikiančias skirtingose veiklos srityse. Toks skirtingų ūkio šakų įmonių susijungimas mažiau riboja konkurenciją negu vertikalus arba horizontalus susijungimas. Įmonių susijungimai ne visada būna savanoriški. Dažnai stipresnė įmonė prisijungia silpnesnes. Susijungusios įmonės gali išlikti kaip atskiros įmo-

nės monopolijos sudėtyje arba sudaryti vieną įmonę. Monopolija gali susidaryti ne tik susijungiant įmonėms, bet ir išstumiant konkurentus iš rinkos.

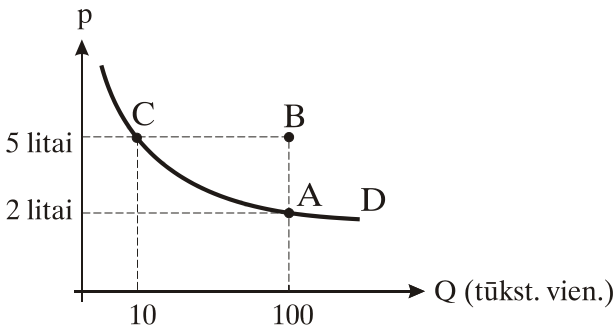
Masto ekonomija. Kai masto ekonomijos poveikis neišnyksta esant tokiam gamybos mastui, kuris apima visą šakos gaminamą produkciją, gamybą tikslinga sutelkti vienoje įmonėje. Šiuo atveju vidutiniai produkcijos kaštai yra mažesni negu gaminamos kelių įmonių. Todėl nuolatinis vidutinių kaštų mažėjimas didėjant gamybai savaime veda į monopolijos, kuri vadinama natūralia monopolija, atsiradimą. Smulkesnės įmonės, gaminančios produkciją didesniais vidutiniais kaštais, nepajėgia konkuruoti su didele firma, naudojančia masto ekonomijos efektą. Masto ekonomiją paprastai lemia technologinės ypatybės, kai gamybos procese neišvengiami dideli pastovūs kaštai. Tarkime, elektros energijos perdavimo linijų, telefono tinklų, dujų arba vandentiekio vamzdynų tiesimo kaštai yra labai dideli, palyginti su kintamais kaštais jų eksploatacijos metu. Todėl maži bendrieji vidutiniai kaštai gali būti pasiekti tik esant dideliam gamybos mastui.

Išimtinė išteklių kontrolė, patentai, specialūs reikalavimai atskirose veiklos srityse ir ypač masto ekonomija sudaro sunkiai įveikiamas kliūtis patekti į monopolinę rinką ir kartu gamintojų konkurencijai atsirasti. Kai masto ekonomija akivaizdi, įmonė iškart gali būti kuriama kaip natūrali monopolija. Kitais atvejais monopolija atsiranda susijungiant įmonėms arba išstumiant iš rinkos konkurentus.

6.2. Monopolinės rinkos pusiausvyra

Kadangi monopolinėje rinkoje yra tik vienas gamintojas, tai konkurencijos tarp gamintojų nėra. Todėl, palyginti su tobulu konkurentu, monopolistas turi didesnę pasirinkimo laisvę. Jis gali laisvai pasirinkti savo gamybos apimtį arba nustatyti produkcijos kainą. Tačiau abiejų šių dydžių monopolistas vienu metu laisvai keisti negali, nes tokius veiksmus riboja rinkos paklausa, kurią formuoja vartotojai. Monopolija nustato gamybos apimtį, o konkurencija tarp vartotojų – produkcijos kainą. Monopolistas negali savo nuožiūra padidinti šios kainos, nes vartotojai didesne kaina pirks mažiau produkcijos (6.1 pav.). Pavyzdžiui, jei monopolistas nutarė gaminti 100 tūkst. vienetų produkto, tai šio produkto kainą, t. y. 2 litus, nustatys taškas *A*, esantis paklausos kreivėje *D*. Padidinęs kainą iki 5 litų (taškas *B*, 6.1 pav.), monopolistas parduos tik 10 tūkst. vienetų produkcijos. Ir atvirkščiai, jeigu monopolistas nustato kainą, tai paklausos kiekį, atitinkantį šią kainą, nustato vartotojai. Pavyzdžiui, jei monopolistas nustatė, jog jo produkcijos kaina – 5 litai, tai pardavimų apimtį nustatys taškas *C*, esantis paklausos

kreivėje, t. y. 10 tūkst. vienetų. Monopolistas, žinodamas rinkos paklausos kreivę, gali pasirinkti savo veiksmų strategiją. Keisdamas produkcijos kainą arba jos apimtį, įvertindamas vartotojų reakciją, monopolistas nustato tokią padėtį rinkoje, kuri labiausiai jį tenkina, t. y. tokią padėtį, kuriai esant monopolistas gaus didžiausią pelną. Tokia padėtis reikš ir monopolijos pusiausvyrą, ir pusiausvyrą monopolinėje rinkoje, nes šios padėties nesuinteresuoti keisti nei monopolija, nei vartotojai (bet koks taškas paklausos kreivėje vaizduoja vartotojus tenkinančią padėtį).

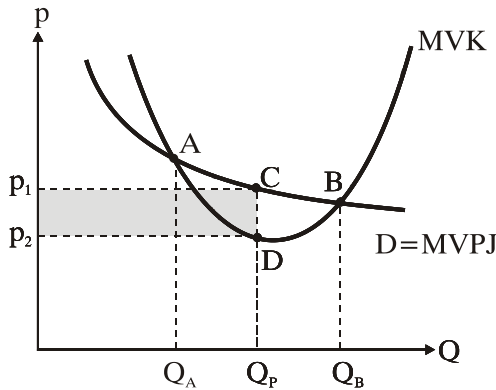

6.1 pav. Kaina ir gamybos apimtis monopolinėje rinkoje

Kadangi monopolinėje rinkoje yra vienintelis gamintojas, tai jos produkcijos paklausa sutampa su rinkos paklausa. Kitaip nei tobulas konkurentas, monopolistas negali bet kokį produkcijos kiekį parduoti viena kaina. Norėdamas parduoti didesnę produkcijos kiekį, jis turės mažinti produkto kainą. Rinkos paklausos kreivė kartu yra ir monopolijos vidutinių pajamų kreivė, nes ji nustato prekės vieneto kainą ir prekės kiekį, kuris bus parduotas šia kaina. Kadangi rinkos paklausos kreivė yra krintanti didėjant gamybai (6.1 pav.), tai kiekvienas produkcijos, parduodant didesnę jos kiekį, vienetą bus parduodamas vis mažesne kaina. Taigi didėjant monopolijos gamybai mažės vidutinės jos pajamos.

Monopolinės, kaip ir bet kurios kitos įmonės, padėtį rinkoje nusako santykis tarp vidutinių pajamų $MVPJ$ ir vidutinių kaštų MVK (6.2 pav.). Jeigu yra toks gamybos apimtys intervalas $[Q_A, Q_B]$, kuriame vidutiniai kaštai yra mažesni už vidutinės pajamas, tai nustačius gamybos apimtį šiame intervale monopolija gaus ekonominį (šiuo atveju – monopolinį) pelną. Nustatydami tokią gamybos apimtį Q_p , kad stačiakampio p_1CDp_2 plotas,

grafiškai vaizduojantis monopolinės įmonės pelną, būtų didžiausias, kartu nustatome ir šios įmonės pusiausvyrą atitinkančią gamybos apimtį.

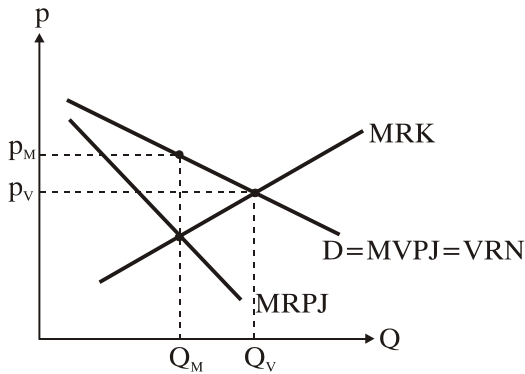

6.2 pav. Monopolijos gamybos apimtį nustatymas

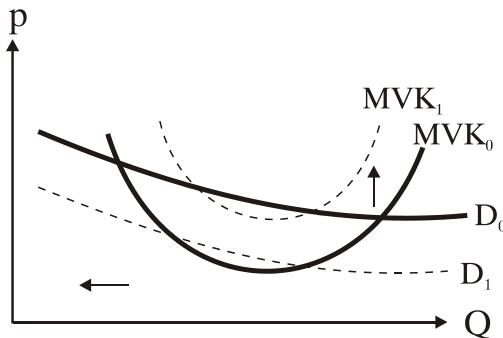
Monopolinės, kaip ir bet kurios kitos, įmonės pusiausvyros būseną atitinka ribinių pajamų ir ribinių kaštų lygybė. Tačiau, kitaip nei tobulo konkurento, monopolijos ribinių kaštų MRK kreivė nėra jo pasiūlos kreivė, nes kainos ir ribinių kaštų lygybė monopolijos atveju nėra maksimalaus pelno sąlyga. Monopolistas gamybos apimtį nustato pats, remdamasis bendra pelno maksimumo sąlyga – ribiniai kaštai lygūs ribinėms pajamoms. Monopolijos ribiniai kaštai ir ribinės pajamos $MRPJ$ jos pusiausvyros atveju yra mažesni už kainą, nes monopolijos ribinių pajamų kreivė yra žemiau paklausos kreivės, o monopolistas parduoda savo produkciją didžiausia galima kaina, t. y. tokia kaina, kokią tik leidžia rinkos paklausa (6.3 pav.). Taigi monopolija neturi pasiūlos kreivės, o jos ribinių kaštų kreivė yra tik jos gamybinė charakteristika.

Normaliomis sąlygomis monopolija visada gauna ekonominį (monopolinį) pelną. Priešingai nei tobulo konkurento, tokia monopolijos padėtis yra tvirta – ekonominį pelną monopolija gauna ir ilguoju laikotarpiu. Tačiau yra išoriniai monopolijos atžvilgiu veiksniai, galintys keisti monopolijos padėtį rinkoje. Tai – žaliavų, energetinių išteklių ir kitų gamybos veiksnių kainų padidėjimas (dėl to monopolijos vidutinių kaštų kreivė pasislenka į viršų) arba vartotojų elgsenos pasikeitimas dėl mados, skonio arba kitokių veiksnių poveikio (dėl to paklausos kreivė pasislenka į kairę) (6.4 pav.). Jeigu monopolija nėra grynoji, tai paklausos kreivės poslinkį į kairę gali su-

kelti ir sėkminga pakaitalų gamintojų veikla, susiaurinanti monopolijos rinką. Šie veiksniai gali ne tik sumažinti monopolinį pelną, bet ir atnešti nuostolių, jei paklausos kreivė atsidsurs žemiau monopolijos vidutinių kaštų kreivės esant bet kokiai gamybos apimčiai.

6.3 pav. Kaina, monopolijos ribinės pajamos $MRPJ$ ir monopolijos ribiniai kaštai MRK esant monopolijos pusiausvyrai

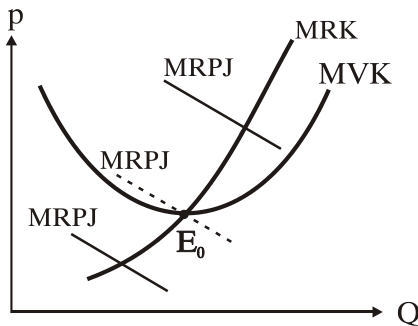

6.4 pav. Galimas išorinių veiksnių poveikis monopolijai

6.3. Monopolija ir efektyvumas

Kaip jau išsiaiškinome, gamyba yra efektyvi, jei visuomenės ribiniai kaštai yra lygūs visuomenės ribiniam naudingumui (priėmus anksčiau aptartas prielaidas). Esant šiai sąlygai gamybos apimtis maksimizuoja visuomenės naudą. Taip pat išsiaiškinome, kad visuomenės ribinio naudingumo kreivė VRN sutampa su rinkos paklausos kreive D . Nagrinėjamu atveju visuomenės ribiniai kaštai VRK sutampa su vienintelio prekės gamintojo – monopolijos ribiniais kaštais MRK . Taigi visuomenės požiūriu efektyvi gamybos apimtis bus tokia, kokią nustato paklausos ir monopolijos ribinių kaštų kreivės susikirtimas, t. y. Q_V (6.5 pav.). Tačiau tai nebus ta gamybos apimtis, kurią rinkai pateiks monopolija. Monopolija savo ribinius gamybos kaštus sulygina ne su visuomenės, o su savo ribiniu naudingumu, t. y. su monopolijos ribinėmis pajamomis. Kadangi monopolijos vidutinių pajamų kreivė, sutampanti su paklausos kreive D , yra žemyn krentanti kreivė, tai jos ribinių pajamų kreivė $MRPJ$ yra žemiau paklausos kreivės D . Todėl aukštyl kylanti monopolijos ribinių kaštų kreivė visada ją kerta anksčiau negu paklausos kreivę D . Todėl monopolijos gamybos apimtis Q_M , užtikrinanti jai maksimalų pelną, bus mažesnė už visuomenei geriausią gamybos apimtį Q_V (6.3 pav.), t. y. monopolija netenkina visuomeninio efektyvumo kriterijaus.

Esant vienodoms sąlygoms, t. y. tai pačiai paklausai bei tiems patiems ribiniams kaštams, gamybos apimtis monopolinėje rinkoje visada mažesnė negu tobulos konkurencijos rinkoje. Tuo tarpu produkcijos kaina p_M , kurią monopolistas nustato maksimaliai galima, t. y. iš paklausos kreivės D (6.3 pav.), yra aukštesnė negu kaina p_T tobulos konkurencijos rinkoje.

6.5 pav. Neefektyvi monopolijos gamybos apimtis

Taigi monopolistas gamina mažiau prekių, bet jas parduoda brangiau negu esant tobulai konkurencijai. Tai pagrindinis monopolijos trūkumas, palyginti su tobulo konkurencijos rinka. Trumpai tariant, monopolinė politika rinkoje yra tokia: gaminti mažiau, bet parduoti brangiau. Tokios politikos padariniai – monopolija gamina mažiau produkcijos negu leidžia gamybos galimybės ir reikia visuomenės poreikiams patenkinti. Neužtikrindama efektyvios gamybos apimties, monopolija iškreipia ir visuomenės išteklių paskirstymą tarp ūkio šakų. Kita vertus, didesnės negu tobulo konkurencijos rinkoje monopolinės produkcijos kainos perskirsto pajamas monopolijos naudai, t. y. dėl monopolijos veiklos atsiranda socialiniai visuomenės kaštai. Taigi individualaus monopolinio gamintojo veikla siekiant sau naudos, priešingai nei tobulo konkurento veikla, neatitinka visuomenės interesų. Todėl A. Smitho „nematomos rankos“ principas monopolinėje rinkoje neveikia.

Monopolija, netenkinanti visuomeninio efektyvumo kriterijaus, kartu pasižymi ir technologiniu neefektyvumu. Monopolijos pelną maksimizuojanti gamybos apimtis nebūtinai turi atitikti mažiausius vidutinius kaštus. Tokia atitiktis būna tik tuo atveju, jei jos ribinių pajamų kreivė *MRPJ* susikerta su ribinių kaštų kreive *MRK* vidutinių kaštų kreivės *MVK* žemiausiame taške E_0 (6.5 pav.). Tačiau tai – tik teorinė galimybė, o praktiškai toks atvejis būtų mažai tikėtinas atsitiktinumas, nes monopolijos kaštai ir jos gaunamos pajamos tarpusavyje nėra susijusios. Monopolijos vidutinius kaštus lemia monopolijos techninės galimybės, t. y. monopolijos vidutiniai kaštai – tai jos gamybinė charakteristika, o monopolijos ribinės pajamos priklauso nuo paklausos pobūdžio, t. y. nuo vartotojų elgsenos. Taigi ribinių pajamų bei vidutinių kaštų kreivės yra nesusijusios, todėl jų padėtys yra atsitiktinės ir tikimybė ribinių pajamų kreivei susikirsti su ribinių kaštų kreive vidutinių kaštų kreivės žemiausiame taške yra lygi nuliui. Kita vertus, monopolija, neturėdama konkurentų, gali sau leisti naudoti gamybos išteklius netaupiai. Nors dėl to įmonės pelnas iš dalies sumažės, tačiau dėl aukštų monopolinių pelnų gamyba vis tiek liks pelninga.

Galimybė didinti monopolinės įmonės kaštus gali atlikti ir teigiamą vaidmenį, nes sudaro palankias sąlygas dinaminiam efektyvumui pasiekti. Stambios monopolinės įmonės pajėgia finansuoti įvairias tyrimų programas, o smulkioms įmonėms tai neprieinama. Tokie tyrimai leidžia sukurti naujus gamybos būdus, mažinančius įmonės kaštus, arba naujus gaminius. Visa tai leidžia monopolinei įmonei gauti didesnę pelną ir išsivirti rinkoje. Taigi monopolija, nepatenkindama visuomeninio ir technologinio efektyvumo kriterijus, paprastai patenkina dinaminio efektyvumo kriterijų.

6.4. Natūralios monopolijos kainos reguliavimas

Natūrali monopolija – tai pigiausias būdas patenkinti rinkos paklausą, kai masto ekonomija pasireiškia esant didelei gamybos apimčiai. Gamybos sutelkimas vienoje stambioje įmonėje leidžia gaminti produkciją mažiausiais kaštais. Kita vertus, jeigu masto ekonomijos ribos labai plačios, tai monopolija gali gaminti ir daugiau produkcijos negu tobulos konkurencijos rinka. Tačiau monopolinė kaina visada nustatoma didesnė negu galėtų būti. Šiuo požiūriu natūrali monopolija elgiasi kaip ir bet kuri kita monopolija – siekia mažiau gaminti ir brangiau parduoti. Visuomeninis monopolijos neefektyvumas ir jos sukelti socialiniai kaštai pateisina valstybinį monopolijos reguliavimą.

Jeigu monopolija įsikūrė tik tam, kad įgautų rinkos galią ir ją panaudotų tik savo interesams ir nėra masto ekonomijos, tai gali būti pateisinamas tokios monopolijos suskaidymas į mažesnes įmones siekiant sudaryti konkurenciją. Tačiau natūralios monopolijos atveju tai būtų klaidingas sprendimas. Jeigu gamybos apimtis būtų paskirstoma keletui mažesnių įmonių, būtų prarandamas masto ekonomijos efektas ir padidėtų gamybos kaštai. Todėl ir produkciją šios įmonės turėtų pardavinėti didesnėmis kainomis. Priešingu atveju jos nepadengtų savo gamybos kaštų. Geresnis sprendimas – priversti monopoliją plėsti gamybą iki efektyvaus dydžio. Žinoma, vyriausybė negali nurodyti įmonei, kiek prekių ji privalo gaminti. Tačiau ji gali nustatyti maksimalią monopolijos produkcijos kainą. Taip apribojama monopolijos rinkos galia ir ji priverčiama elgtis kaip tobulas konkurentas, t. y. plėsti gamybos apimtį tol, kol ribiniai jos kaštai susilygins su nustatyta kaina. Jei nustatoma tokia kaina, kuriai esant susikerta paklausos D ir ribinių kaštų MRK kreivės, tai monopolinė įmonė priversta plėsti gamybą nuo dydžio Q_M , garantuojančio jai maksimalų pelną, iki efektyvaus dydžio Q_V , maksimizuojančio visuomenės naudą (6.3 pav.). Tokio kainos lygio nustatymas vadinamas kainodara pagal ribinius kaštus.

Kainodara pagal ribinius kaštus ne visada įmanoma. Jei masto ekonomija per mažai sumažina įmonės vidutinius kaštus ir jie lieka per dideli, tokia kainodara nustato kainą p_V , kuri nepadengia įmonės kaštų p_I ir įmonės veikla tampa nuostolinga (6.6 pav.). Tai veda įmonę prie bankroto arba verčia ją pasitraukti iš šios veiklos srities. Šiuo atveju gali būti nustatyta tokia maksimali kaina p_0 , kuri atitinka vidutinių kaštų ir paklausos kreivių susikirtimo tašką E_0 (6.6 pav.). Toks kainos nustatymas vadinamas kainodara pagal vidutinius kaštus. Taip nustatoma kaina garantuoja įmonei tik norma-

simaliai išnaudoti masto efektą. Atsižvelgiant į tai, koks yra kainų diferencijavimo kriterijus, skiriami trys pagrindiniai kainų diferenciacijos būdai. Pirmojo laipsnio diferenciacija – tai skirtingų kainų nustatymas skirtingiems vartotojams atsižvelgiant į tai, kaip jie vertina prekę, ir į jų pajamų dydį. Didžiausia kaina nustatoma vartotojams, kuriems prekė yra naudingiausia ir kurie už ją gali mokėti šią kainą. Kitiems vartotojams kaina mažinama atsižvelgiant į jų prekės naudingumo vertinimus tol, kol ji susilygina su monopolisto ribiniais kaštais. Jei skirtinga kaina nustatoma kiekvienam vartotojui, tai tokia diferenciacija vadinama tobula diferenciacija. Tokios diferenciacijos pavyzdys – stomatologo paslaugos, teikiamos mažo miestelio gyventojams skirtingomis kainomis, nustatomomis pagal paciento išgales mokėti už šią paslaugą. Tokia kainų diferenciacija yra aiški vartotojų diskriminacija kainų atžvilgiu.

Antrojo laipsnio kainų diferenciacija – tai skirtingų kainų už perkamus skirtingus produkcijos kiekius nustatymas. Šiuo atveju kainų diferenciacijos kriterijus – ne vartotojų noras ir galimybės mokėti už prekes, o perkamos produkcijos apimtis. Perkant mažai prekių nustatomos didesnės kainos, o perkant daugiau – mažesnės. Tokią diferenciaciją taiko natūralios monopolijos, siekdamos padidinti perkamumą ir taip išnaudoti masto ekonomijos galimybes.

Trečiojo laipsnio kainų diferenciacija yra tada, kai monopolistas prekes ir paslaugas parduoda skirtingomis kainomis skirtingoms vartotojų grupėms. Paprastai vartotojai skirstomi į dvi grupes. Vienai grupei, kurios prekės paklausa yra mažiau elastinga, prekė parduodama didesne kaina, o kitai, kurios paklausa yra elastinga, – mažesne kaina. Tai gali būti skirtingos bilietų kainos skirtingoms keleivių kategorijoms, pavyzdžiui, nustatant transporto bilietų nuolaidas moksleiviams, studentams ir pensininkams.

Kainų diferenciacijos efektas gali būti toks, kokio laukiama, jei skirtingomis kainomis įgytos prekės arba paslaugos negali būti perparduodamos. Mažesne kaina įgytos prekės paprastai gali būti perparduodamos brangiau, tačiau paslaugų atveju tai padaryti sunkiau. Kartais kainų diferenciacija yra pageidautina, nes teikia naudos tiek gamintojui, tiek vartotojams. Pavyzdžiui, jei monopolisto vidutinių kaštų kreivė yra aukščiau už paklausos kreivę, tai monopolistas atsisako tokios veiklos. Tačiau kainų diferenciacija gali sudaryti tokią situaciją, kai ir gamintojas gauna pelną, ir vartotojų poreikiai yra patenkinami. Pavyzdys vėl galėtų būti stomatologo paslaugos, kai turtingesni klientai moka už jas brangiau ir jiems sudaromas didesnis komfortas. Mažesnė paslaugos kaina neleidžia jos atsisakyti neturtingiems klientams.

Monopolijos galios rodikliai. Monopolija turi didžiausią rinkos galią. Tačiau tos galios dydis priklauso nuo konkrečios situacijos. Monopolijos rinkos galia gali būti išreiškiama tiesioginiu būdu, t. y. per monopolijos galios matavimo rodiklį, parodantį monopolijos galimybes paveikti rinkos kainą, arba netiesioginiu būdu – per jos gaunamą ekonominį pelną. Monopolijos galimybė paveikti rinkos kainą priklauso nuo monopolinės kainos ir jos ribinių kaštų skirtumo dydžio. Kuo šis skirtumas didesnis, tuo galimybė paveikti rinkos kainą ir monopolinė galia yra didesnė.

Šiuo faktu yra pagrįstas monopolijos galios rodiklio, vadinamo Lernerio koeficientu, skaičiavimas. Lernerio koeficientas išreiškiamas kaip monopolinės kainos p ir jos ribinių kaštų MRK , atitinkančių monopolijos pusiausvyrą, skirtumo santykis su kaina:

$$L = \frac{p - MRK}{p}. \quad (6.1)$$

Kuo didesnė koeficiento L reikšmė, tuo didesnė monopolijos rinkos galia. Jei kaina lygi ribiniams kaštams, tai $L = 0$. Nulinė Lernerio koeficiento reikšmė rodo, kad įmonė neturi rinkos galios, kitaip tariant, ji yra tobulas konkurentas. Iš tikrųjų tik tobulos konkurencijos atveju gali būti pasiekta kainos ir ribinių kaštų lygybė.

Kuo monopolija gauna didesnę ekonominį pelną, tuo jos rinkos galia didesnė. Esant visoms kitoms sąlygoms vienodoms, monopolinio pelno dydis priklauso nuo monopolinės kainos ir vidutinių kaštų, atitinkančių pusiausvyrą, skirtumo. Tuo remiantis apskaičiuojamas kitas monopolinės galios rodiklis – Baino indeksas. Baino indeksas išreiškiamas kaip kainos p ir monopolijos vidutinių kaštų MVK skirtumo santykis su kaina, t. y.:

$$B = \frac{p - MVK}{p}. \quad (6.2)$$

Kuo indeksas B didesnis, tuo monopolinė galia yra didesnė. Jei įmonė gauna normalųjį pelną, t. y. vidutinių kaštų kreivė liečia paklausos kreivę, tai $B = 0$. Šią sąlygą gali tenkinti tiek tobulas konkurentas, tiek ir bet kuri kita įmonė. Todėl tam, kad nustatytume, ar įmonė nėra tobula konkurentė, reikia apskaičiuoti Lernerio koeficientą, kuris monopolijai turėtų būti teigiamas skaičius, nes monopolijos atveju ribiniai kaštai yra mažesni už kainą. Tobulo konkurento atveju $L = 0$.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra grynoji monopolija?
2. Kokie yra monopolijos susiformavimo veiksniai?
3. Kas yra natūralioji monopolija?
4. Apibrėžkite monopolinę rinkos pusiausvyrą.
5. Kaip nustatoma monopolijos gamybos apimtis ir kaina?
6. Kokius efektyvumo kriterijus tenkina ir kokių netenkina monopolinė rinka?
7. Kaip reguliuojama natūralios monopolijos kaina?
8. Lentelėje pateikta monopolijos kainos ir bendrųjų kaštų (išlaidų) priklausomybė nuo gamybos apimties.

Gamybos apimtis (vnt.)	Kaina (Lt)	Bendrieji kaštai (Lt)
1	50	60
2	45	70
3	40	85
4	35	105
5	30	130
6	25	160
7	20	195

Kokią gamybos apimtį nustatys įmonė ir koks bus jos monopolinis pelnas?

9. Monopolijos produkto paklausa išreiškiama lygtimi $p=50-2Q$. Gamybos ribiniai kaštai yra pastovūs ir sudaro 30 Lt. Raskite kainą ir gamybos apimtį, atitinkančias maksimalų pelną. Kokia būtų kaina ir gamybos apimtis, jei įmonė veiktų tobulos konkurencijos rinkoje?
10. Paklausa išreiškiama lygtimi $Q=25-p$, o monopolinės įmonės bendrieji kaštai – lygtimi $BK=20+10Q$. Kokią kainą ir gamybos apimtį pasirinktų monopolistas ir kokį pelną jis gaus? Kaip pakis monopolisto pelnas, jei paklausa sumažėtų 2 vienetais?

7. MONOPOLINĖS KONKURENCIJOS IR OLIGOPOLINĖ RINKOS

Šio skyriaus tikslas – aptarti rinkos organizacines formas, esančias tarp kraštutinių galimų atvejų – tobulos konkurencijos ir monopolinės rinkos, t. y. monopolinės konkurencijos bei oligopolines rinkas, jų prielaidas, veikimo ypatybes ir įvertinti jas efektyvumo požiūriu. Apibrėžiami monopoliniai rinkos panašumai ir skirtumai palyginus su tobulos konkurencijos bei monopolinėmis rinkomis. Aprašoma monopolinės konkurencijos įmonės trumpalaikė ir ilgalaikė pusiausvyra ir jos susiformavimo mechanizmas. Monopolinės konkurencijos rinkos efektyvumas įvertinamas visų trijų efektyvumo kriterijų atžvilgiu.

Apibrėžiamos pagrindinės oligopolinės rinkos charakteristikos ir sąlygos, formuojančios oligopolinę rinką. Išaiškinamos konkurencijos oligopolinėje rinkoje ypatybės, „kainų karo“ sąvoka ir jo pasekmės bei reklamos svarba oligopolinėje rinkoje. Aptariami trys pagrindiniai oligopolinės rinkos kainos nustatymo modeliai – laužtos pasiūlos modelis, kainų lyderio bei kartelio modeliai ir jų veikimo pasekmės. Įvertinamas oligopolinės rinkos efektyvumas atskiroms oligopolinės rinkos rūšims. Aptariami būdai, įvertinantys rinkos koncentracijos lygį.

Aptariamos Lietuvos Respublikos reklamos įstatymo pagrindinės nuostatos, draudimai reklamai, teisinė reklamos kontrolė bei atsakomybė už reklamos įstatymo pažeidimus.

7.1. Monopolinės konkurencijos rinka

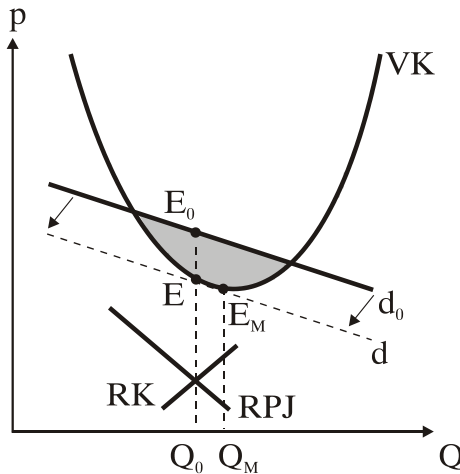
Monopolinės konkurencijos rinka yra tokia rinka, kurioje yra daug gamintojų, gaminančių tos pačios paskirties produkto pakaitalus ir galinčių nežymiai paveikti jų kainas. Šioje rinkoje veikia smulkūs paslaugų teikėjai arba smulkūs gamintojai. Tai – nedidelės kavinės, parduotuvės, vaistinės, kirpyklos, smulkios buitinių paslaugų įmonės ir pan.

Monopolinės konkurencijos rinka yra labai panaši į tobulos konkurencijos rinką. Čia taip pat yra labai daug tiek vartotojų, tiek ir gamintojų, o kiekvieno gamintojo gamybos apimtis sudaro tik menką rinkos dalį, į rinką

galima laisvai patekti ir pasitraukti iš jos. Nedidelės kliūtys patekti į rinką lemia aukštą konkurencijos lygį. Tačiau, kitaip nei tobulo konkurencijos rinkoje, monopolinės konkurencijos rinkoje gamintojų produktai nėra tapatūs. Produktai laikomi skirtingais, jei šiuos skirtumus vartotojai pripažįsta kaip esminius. Tai gali būti skirtingos tos pačios prekės arba paslaugos rūšys (pvz., parduodamos arbatos, įvairios kavos rūšys, įvairūs plaukų kirpimo modeliai). Arba tos pačios rūšies prekės gali skirtis pakuotėmis, papildomomis paslaugomis, kurias teikia šios prekės pardavėjas. Visa tai kartais labai išskiria prekes, nors skirtumai ir nėra esminiai. Dvi prekės gali labai skirtis kokybe, bet jei vartotojai to nežino, tai jos jiems yra tapačios. Netgi jeigu prekės yra tapačios, tai jos, pirkėjų nuomone, gali skirtis ir kitais požūriais, pavyzdžiui, pardavimo vieta. Pirkėjui patogesnėje vietoje parduodama prekė arba teikiama paslauga yra pranašesnė už kitą tapačią prekę arba paslaugą, kuri parduodama kitoje vietoje. Taigi monopolinė konkurencija reiškia, kad šioje rinkoje kiekvienas gamintojas turi savo gaminamo pakaitalo monopoliją, tačiau nemažą konkurenciją sudaro kitų prekės pakaitalų gamintojai, o bendra rinka suskyla į atskiras dalis, atitinkančias skirtingus gamintojus. Kitas esminis monopolinės konkurencijos skirtumas, palyginti su tobula konkurencija, yra tas, kad įmonė šioje rinkoje, nors ir ne tokiu mastu kaip monopolija, gali paveikti rinkos kainą, t. y. turi gana ribotą rinkos galią. Įmonė, nežymiai padidinusi prekės kainą, gali tikėtis neprarasti daug vartotojų, jeigu daugumai jų kai kuriais požūriais ji yra priimtinesnė negu kitos. Pavyzdžiui, artimiausia parduotuvė arba patogioje vietoje esanti degalinė. Tuo tarpu žymus prekės pabrangimas skatina daugumą vartotojų naudotis paslaugomis konkurentų, kurių produkcijos kaina mažesnė, nes kiti pranašumai tampa jau ne tokie svarbūs. Ir atvirkščiai, įmonė, šiek tiek sumažinusi kainą, gali tikėtis šiek tiek padidinti pardavimą ir išplėsti savo rinką daliai pirkėjų atsisakius kitų konkuruojančių įmonių produkcijos.

Galimybė nors ir nežymiai pakeisti rinkos kainą suteikia monopolinės konkurencijos įmonei monopolijos bruožų – jos produkcijos paklausos kreivė yra ne horizontali kaip tobulo konkurento, o krintanti didėjant gamybai. Tačiau, palyginti su monopolijos paklausos kreive, ji yra daug elastingesnė. Todėl monopolinės konkurencijos įmonė, maksimizuodama pelną, nustato neefektyvią gamybos apimtį, nors efektyvumas sumažėjęs nedaug. Kurį laiką įmonė monopolinės konkurencijos rinkoje gali gauti ir ekonominį pelną. Ši padėtis grafiškai vaizduojama 7.1 paveiksle, kuriame įmonės vidutinių kaštų kreivės VK dalis yra žemiau už įmonės individualios paklausos kreivę d_0 . Tačiau tokia būseną neilgalaikė.

Ilgalaikis ekonominis pelnas pritrauks naujų konkurentų, gaminančių tos pačios paskirties pakaitalus. Patekti į monopolinės konkurencijos rinką nėra sunku. Iš tikrųjų nebūtina turėti didelį kapitalą siekiant nusipirkti arba išsinuomoti nedidelę parduotuvę, vaistinę, kirpyklą ar degalinę ir pradėti verslą. Atsiradus naujų konkurentų ir jiems užvaldžius dalį rinkos veikiančiai įmonei jau lieka mažesnė rinkos dalis. Ekonominis pelnas išnyksta. Taigi ilgalaikę įmonės pusiausvyrą atitinka tokia jos būsena, kurios būdama ji, kaip ir tobulas konkurentas, gauna tik normalųjį pelną. Grafiškai tai reiškia, kad individualios įmonės paklausos kreivė d_0 slenka į kairę tol, kol tampa vidutinių kaštų kreivės liestine d ilgalaikę pusiausvyrą vaizduojančiame taške E (7.1 pav.). Trumpalaikę pusiausvyrą rodo taškas E_0 . Kadangi paklausos kreivė d nėra horizontali tiesė, tai ji liečia vidutinių kaštų kreivę VK ne žemiausiame jos taške E_M , o taške E , kuris atitinka maksimalaus pelno sąlygą, t. y. ribinių pajamų RPJ ir ribinių kaštų RK lygybę. Jeigu paklausa sumažėja tiek, kad įmonė negauna ir normalaus pelno (vidutinių kaštų kreivė VK yra virš paklausos kreivės d), tai ji arba bankrutuoja, arba pasitraukia iš šios rinkos.

7.1 pav. Trumpalaikė E_0 ir ilgalaikė E monopolinės konkurencijos įmonės pusiausvyrą

Formaliai žiūrint monopolinė konkurencija nepatenkina nė vieno efektyvumo kriterijaus. Įmonei esant pusiausvyros būsenos gamybos apimtis q_0 , nustatoma ribinių kaštų ir ribinių pajamų kreivių susikirtimu, yra neefektyvi. Be to, ši gamybos apimtis yra mažesnė ir už tą, kuri minimizuoja vidutinius jos kaštus, t. y. q_m . Tai reiškia, kad įmonė ne visiškai išnaudoja savo gamybinius pajėgumus ir turi papildomų plėtros galimybių. Žinoma, sumažinus įmonių skaičių monopolinės konkurencijos rinkoje būtų sudarytos sąlygos likusioms gaminti daugiau produkcijos mažinant gamybos kaštus ir produkcijos kainas. Tačiau kartu būtų apribotos ir vartotojų pasirinkimo galimybės, kurių įvairovę ši rinka užtikrina. Turint omenyje, kad efektyvumo sumažėjimas šioje rinkoje nėra didelis ir kad jis kompensuojamas prekių bei paslaugų įvairove, vargu ar būtų tikslinga ją reguliuoti efektyvumo didinimo linkme. Monopolinės konkurencijos rinka dėl įmonių mažumo nepatenkina ir dinaminio efektyvumo kriterijaus – kaip ir tobulos konkurencijos atveju.

Taigi monopolinės konkurencijos rinka yra gana efektyvi ir nedaug atsilieka nuo tobulos konkurencijos rinkos. Tačiau, palyginti su pastarąja, suteikia vartotojui didesnes galimybes rinktis.

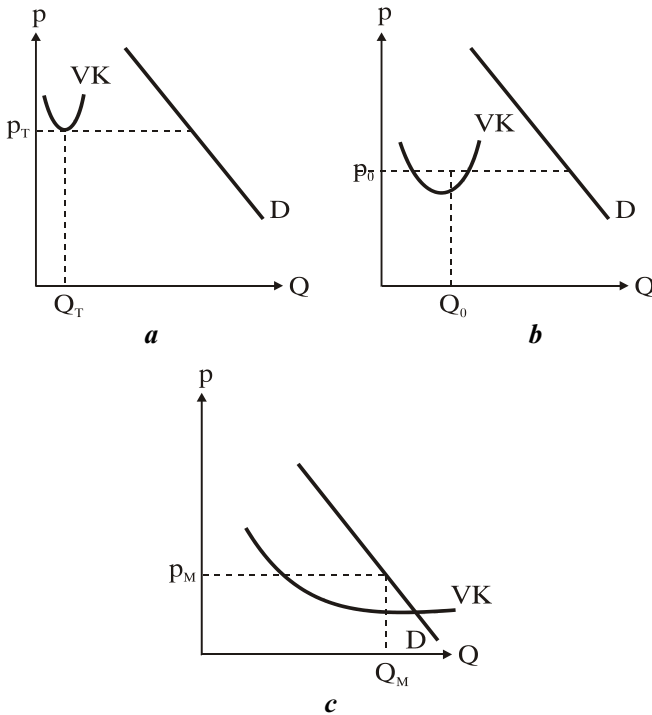
7.2. Oligopolinė rinka

Oligopolinės rinkos gamybos apimtis. Oligopolinė rinka – tai tokia rinka, kurioje vyrauja keletas stambių tarpusavyje konkuruojančių įmonių, gaminančių tą patį produktą arba artimus pakaitalus. Pagrindinę produkcijos dalį oligopolinei rinkai teikia stambios įmonės, vadinamos oligopolijomis. Tačiau tokioje rinkoje gali sėkmingai veikti ir mažesnės įmonės, ypač tose ūkio šakose, kuriose šiuolaikinė technologija leidžia joms pasiekti didelio produktyvumo ir kartu sumažina masto ekonomijos vaidmenį. Kaip ir monopolinė konkurencija, oligopolinė rinka yra labiausiai paplitusi šiuolaikiniame ūkyje. Galime teigti, kad oligopolinė struktūra yra šiuolaikinio ūkio pagrindas. Oligopolinės rinkos pavyzdžiai gali būti automobilių, lėktuvų, kopijavimo technikos, baldų, tabako, alkoholinių gėrimų, atskirų maisto pramonės šakų ir kitos rinkos.

Oligopolinė įmonė yra didelė įmonė, o jos produkcija sudaro didelę rinkos dalį. Todėl oligopolinė įmonė, keisdama savo gamybos apimtį arba produkcijos kainą, daro didelį poveikį visai rinkai. Kartu šie veiksmai neišvengiamai sukelia kitų oligopolinių įmonių atsakomuosius veiksmus. To nėra nei tobulos konkurencijos, nei monopolijos atveju. Todėl įmonė, oli-

gopolinėje rinkoje priimdama sprendimus, turi numatyti ir kitų konkuruojančių įmonių reakciją, o tai ne visada paprasta. Taigi oligopolinės įmonės viena nuo kitos yra priklausomos ir kiekviena iš jų jautriai reaguoja į kitų veiksmus. Dėl tokio oligopolijų ryšio oligopolinės rinkos analizė sudėtinga netgi teoriniu požiūriu.

Pagrindinė oligopolijų atsiradimo priežastis – masto ekonomija. Tokios įmonės dažniausiai atsiranda ūkio šakoje, kurioje gamybos technologija gana sudėtinga, įrenginiai brangūs, t. y. kur nemaži pastovūs kaštai. Todėl mažiausi vidutiniai kaštai čia pasiekiami esant didelei gamybai – masto ekonomijos efektas šiuo atveju pasireiškia esant daug didesnei gamybos apimčiai negu tobulos konkurencijos atveju. Todėl ir optimali įmonė čia didesnė. Oligopolinė įmonė, susikūrusi dėl masto ekonomijos efekto, vadinama natūralia oligopolija. Nors tokios įmonės gamybos apimtis yra didelė, tačiau viena ji negali patenkinti rinkos paklausos vartotojams prieinama kaina kaip natūralios monopolijos atveju. Natūrali oligopolija su tobula konkurencija ir natūralia monopolija grafiškai palyginta 7.2 paveiksle.

7.2 pav. Gamybos apimtis: *a* – tobulo konkurento; *b* – oligopolijos; *c* – monopolijos

Tobulo konkurento, esančio pusiausvyros būsenos, produkcijos kaina p_T lygi mažiausiems vidutiniams kaštams. Ji yra palyginti didelė, o gaminama produkcijos apimtis q_T sudaro nežymią rinkos dalį, t. y. vartotojai esant kainai p_T pirktų daug daugiau produkcijos, negu gali pagaminti tobulas konkurentas. Dėl didesnio masto ekonomijos efekto oligopolijos produkcijos apimtis q_0 didesnė, o produkcijos kaina p_0 mažesnė, tačiau ir ji viena negali patenkinti visos rinkos paklausos. Monopolija gali patenkinti visą rinkos paklausą dar mažesne kaina p_M . Oligopolinė įmonė, galėdama paveikti rinkos kainą, gauna ekonominį pelną. Tačiau jos rinkos galia yra mažesnė negu monopolijos, nes ją riboja konkurentų veiksmai.

Patekti į oligopolinę rinką, priešingai nei į monopolinę, įmanoma, tačiau gana sunku. Didžiausia kliūtis, trukdanti naujoms įmonėms įsiskverbti į oligopolinę rinką, yra masto ekonomija. Patekti į šią rinką įmanoma tik gaminant daug produkcijos mažais vidutiniais kaštais. Tai leistų konkuruoti su rinkoje jau veikiančiomis oligopolijomis. Tačiau tam reikia ir atitinkamų finansinių išteklių, leidžiančių sukurti reikiamus gamybinius pajėgumus. Bet to dar neužtenka. Naujai įmonei sunku konkuruoti su gerai žinomomis įmonėmis, kurių produkcija išreklamuota ir vartotojų priimta. Todėl naujai įmonei reikia turėti papildomų lėšų reklamai ir palankiai nuomonei sudaryti. Kliūtis patekti į kai kurias oligopolines rinkas gali būti ir vyriausybės specialūs reikalavimai arba kiti apribojimai.

Konkurencijos oligopolinėje rinkoje ypatybės. Tobulos konkurencijos įmonės yra nepriklausomos viena nuo kitos, o atskirų įmonių sprendimai neveikia rinkos padėties. Todėl konkurencija šioje rinkoje yra pasyvi konkurentų atžvilgiu, netiesioginė, nors didelis įmonių skaičius rinkoje daro ją labai veiksmingą. Oligopolinė konkurencija, priešingai, yra tiesioginė, visada intensyvi ir agresyvi, nes oligopolinių įmonių sprendimai susiję tiesiogine priklausomybe. Tokių įmonių yra nedaug, todėl oligopolinė konkurencija gali būti apibrėžta kaip nedidelio skaičiaus įmonių, lemiančių padėtį rinkoje, konkurencija. Čia konkurencija gali būti labai arši. Kartais ji gali virsti vadinamuoju **kainų karu**. Oligopolija, norėdama išstumti savo konkurentus iš rinkos arba juos sužlugdyti, gali pradėti pardavinėti produktus kaina, mažesne už gamybos kaštus. Tokį kainų karą gali laimėti tik tos įmonės, kurių finansiniai ištekliai didžiausi, leidžiantys išverti didelius trumpalaikius nuostolius, kol bus įveikti varžovai. Kurį laiką visos oligopolinės įmonės, siekdamos neišsileisti naujų konkurentų į rinką ir taip sudarydamos joms papildomų kliūčių, savo produkciją gali pardavinėti mažesne už gamybos kaštus kaina.

Kainų karo metu visos oligopolijos patiria didelių nuostolių. Todėl tokio konkurencijos būdo paprastai vengiama. Pagrindinė konkurencija oligopolinėje rinkoje vyksta gerinant produktų kokybę, gaminant naujas tos pačios paskirties prekes, keičiant dizainą, teikiant papildomas paslaugas vartotojams, t. y. diferencijuojant produktą. Ypač svarbi konkurencinės kovos priemonė yra **reklama**. Ja siekiama išplėsti savo produkcijos paklausą, užvaldyti konkurentų rinkas perviliojant pirkėjus iš konkuruojančių įmonių ir įsitvirtinti jose. Tačiau reklama nėra pigus dalykas. Išlaidos reklamai gali labai padidinti gamybos kaštus. Todėl reklama galima tol, kol jos išlaidas padengia gamybos padidėjimas. Reklamos išlaidas, aišku, apmoka vartotojas. Teigiama, kad reklama yra naudinga vartotojams, nes suteikia informacijos apie naujas prekes ir paslaugas bei jų savybes. Tačiau praktika rodo, kad reklama toli gražu ne visada pateikia objektyvią informaciją. Tobulam konkurentui reklama nėra esminis dalykas. Nors monopolija ir neturi konkurentų, tačiau reklama neretai padeda išplėsti jos produkcijos paklausą ir padidinti perkamumą. Daugiausia reklamuojami tie produktai, kuriuos rinkai tiekia monopoliniai konkurentai ir oligopolistai. Oligopolijai reklama yra gyvybiškai svarbus dalykas.

2000 m. priimtas Lietuvos Respublikos reklamos įstatymas nustato reklamos reikalavimus, reklamine veikla užsiimančių subjektų atsakomybę bei reklamos kontrolę Lietuvoje. Šiame įstatyme teigiama, kad reklama privalo būti padori ir teisinga. Reklama draudžiama, jei ji pažeidžia visuomenės moralės principus, žemina žmogaus garbę ir orumą, kursto tautinę, rasinę, religinę, lyčių arba socialinę neapykantą bei diskriminaciją, skatina prievartą ir agresiją, pažeidžia autorių teises. Draudžiama klaidinanti reklama, kai pateikiami duomenys yra neteisingi arba reklamuojuojas negali pagrįsti reklamos teiginių. Reklama draudžiama ir tais atvejais, kai siekiama reklamuoti neteisėtą veiklą arba prekes ir paslaugas, kurių gamyba ir prekyba draudžiama įstatymų. Įstatyme apibrėžti reklamos, skleidžiamos atskiromis reklamos perteikimo formomis, reikalavimai. Teisinę reklamos kontrolę atlieka Nacionalinė vartotojų teisių apsaugos tarnyba bei jos įgaliotos valstybės įstaigos, Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba, vietos savivaldos vykdomosios institucijos bei valstybės įstaiga, atsakinga už kultūros apsaugą, bei saugomos teritorijos steigėjo įgaliota institucija. Šioms institucijoms įstatymu priskirtos atskiros reklaminės veiklos kontrolės sritys. Už reklamos įstatymo reikalavimų pažeidimus pažeidėjams gali būti skiriamos baudos arba taikoma įstatymų nustatyta administracinė atsakomybė. Už klaidinančią reklamą gali būti skiriamos baudos nuo 1 iki 30 tūkst. Lt, už kitus reklamos įstatymo pažeidimus – nuo 1 iki 20 tūkst. Lt.

Aršia konkurencija oligopolinėje rinkoje siekiama įgyti didesnę rinkos galią prisijungiant buvusius konkurentus arba pašalinant juos iš rinkos. Dėl to natūrali oligopolija, nors ir negalėdama sumažinti savo kaštų besiplėsdama, vis tiek stengsis didinti gamybą ir plėsti rinką. Atrodytų, tokiomis sąlygomis oligopolinė rinka turėtų greitai virsti monopoline. Tačiau valstybės antimonopolinė politika ir produktų diferenciacija neleidžia rinkos monopolizuoti. Todėl oligopolinė rinka dažnai būna gana stabili rinkos struktūra.

7.3. Pagrindiniai oligopolinės kainos nustatymo būdai

Kiekviena oligopolija yra didelė įmonė. Jos produkcija sudaro didelę rinkos dalį. Todėl oligopolijos sprendimai dėl gamybos apimties turi didelį poveikį rinkos kainai. Nors oligopolinė įmonė turi rinkos galią, tačiau ji negali nustatyti kainos taip paprastai, kaip tai daro monopolija. Oligopolinėje rinkoje kainos dydį lemia ne tik vienos įmonės sprendimas gaminti vieną arba kitą prekių kiekį, bet ir atsakomieji konkurentų veiksmai. Todėl nustatyti pusiausvyros kainą oligopolinėje rinkoje yra sunkus uždavinys ir jis gali būti išsprendžiamas tik atskirais atvejais priėmus tam tikras prielaidas. Taigi ir kainos nustatymo procesas negali būti nagrinėjamas pagal vieną modelį, kaip tobulo konkurencijos arba monopolijos atveju.

Siekis išvengti kainų konkurencijos ir mažas oligopolinių įmonių, kurios gamina didžiausią rinkos produkcijos dalį, skaičius sudaro prielaidas oligopolistams susitarti dėl bendros produkcijos kainos ir pasidalinti rinką remiantis vienu arba kitu kriterijumi. Paprastai oligopolistai susitaria dėl kainos dydžio ir gamybos apimties. Toks formalus oligopolinių įmonių susitarimas vadinamas karteliu. Kadangi kartelio dalyviai yra stambiausios įmonės, gaminančios beveik visą šakos produkciją, toks susitarimas veikia kaip monopolija. Kaip ir monopolijos atveju, nustatoma monopolinė produkcijos kaina ir neefektyvi gamybos apimtis. Kiekviena įmonė perduoda susitarimo nustatytą prekių kiekį vienoda sutarta kaina. Taigi gautas bendras pelnas yra didesnis negu tas, kurį įmonės gautų konkuruodamos tarpusavyje. Jeigu visi susitarimo dalyviai išlaikytų sutartą kainą, tai kiekvienos įmonės padėtis taptų panaši į tobulo konkurento padėtį. Tačiau susitarimo nustatyta įmonės gamybos apimtis paprastai būna mažesnė už tą, kuri maksimizuoja jos pelną. Nors kartelio nariai yra suinteresuoti riboti bendrą gamybos apimtį, kad išlaikytų didelę kainą, garantuojančią maksimalų bendrą pelną, tačiau individualūs interesai gali nusverti. Todėl neretai kartelio įmonės linkusios gaminti didesnę produkcijos dalį negu nustatyta susitarimu ir gauti

didesnį pelną. Tačiau toks susitarimo nepaisymas daro kartelį nepatvarų ir jam iškyla grėsmė žlugti. Tam, kad būtų išvengta tokios grėsmės, kartais oligopolistai taiko kartelio atmainą, vadinamąją *pulą*. Sudarius *pulą* visų jo dalyvių pelnas patenka į bendrą fondą, po to jis dalijamas *pulo* dalyviams pagal sutartas proporcijas.

Nors karteliniai susitarimai yra naudingi susitarimo dalyviams, tačiau nuostolingi vartotojams ir visai ekonomikai. Todėl karteliniai susitarimai paprastai yra draudžiami įstatymais. Lietuvos Respublikos konkurencijos įstatyme, priimtame 1999 metais, draudžiami susitarimai nustatant prekės kainas, pasidalijant prekės rinką teritoriniu pagrindu pagal pirkėjų arba tiekėjų grupes arba kitais būdais ir kiti konkurenciją ribojantys susitarimai.

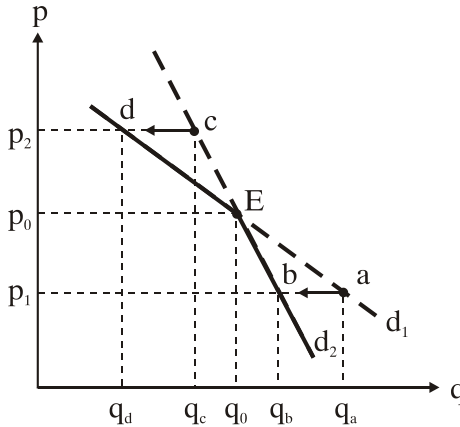
Kadangi karteliniai susitarimai yra draudžiami, tai kiekviena įmonė savo strategiją rinkoje turi kurti savarankiškai. Tačiau tam, kad įmonė galėtų nustatyti tokią strategiją, kuri leistų jai gauti didžiausią pelną, ji turi žinoti savo produkcijos paklausos kreivę, t. y. ryšį tarp gamybos apimtys ir kainos. Oligopolinės įmonės atveju šis ryšys yra sunkiai nustatomas, nes, kaip jau minėta, kainas oligopolinėje rinkoje lemia ne tik įmonės sprendimas gaminti vieną arba kitą produkcijos kiekį, bet ir konkurentų elgsena. Oligopolinė įmonė turi pagrindą laukti nepalankiausios konkurentų reakcijos į jos veiksmus. Tuo pagrįstas oligopolinės įmonės elgsenos modelis, vadinamas laužtos paklausos kreivės modeliu.

Tarkime, pradinę oligopolijos padėtį atitinka taškas E (7.3 pav.), kuris yra dviejų įmonės individualių paklausos kreivių d_1 ir d_2 susikirtimo taškas (d_1 yra paklausos kreivė, jei konkurentai, gaminantys pakaitalus, nereaguoja į įmonės veiksmus, o d_2 – paklausos kreivė, kai konkurentai imasi atsakomųjų veiksmų).

Jei įmonė, norėdama išplėsti pardavimą, sumažins kainą nuo pradinės p_0 iki p_1 tikėdamasi pritraukti daugiau pirkėjų, tai kitos oligopolijos neiliks pasyvios stebėtojos ir, nenorėdamos prarasti pirkėjų, taip pat sumažins savo produkcijos kainas. Todėl įmonė, mažindama kainą, gaminamos produkcijos apimtį padidins ne iki q_a , kaip ji tikėjosi, o tik iki q_b (7.3 pav.).

Kadangi paklausos kreivė d_z neelastinga, tai įmonės gaunamos pajamos sumažės ir ji nieko nelaimės. Jei įmonė ryšis padidinti kainą tikėdamasi, kad konkurentams pasiėlgus taip pat jos gamyba sumažės nežymiai, t. y. nuo q_0 iki q_c , ir ji padidins savo pajamas dėl paklausos neelastingumo, tai konkurentai greičiausiai pasiėlg priešingai. Nepakeitę savo produkcijos

kainų, konkurentai perims dalį rinkos ir įmonės gamyba sumažės ne iki q_c , o iki q_d . Ir šiuo atveju įmonė praras dalį pajamų. Taigi įmonė, didindama arba mažindama savo produkcijos kainą, negali nieko laimėti. Įmonės paklausos kreivė, pavaizduota ištisine linija (7.3 pav.), lūžta taške E . Laužtos paklausos kreivės modelis paaiškina oligopolinėje rinkoje neretai pasitaikantį kainų stabilumą.

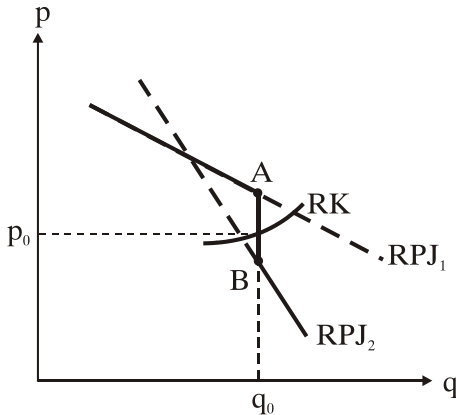

7.3 pav. Laužta paklausos kreivė, paaiškinanti kainos stabilumą

Tačiau oligopolinės įmonės padėtį rinkoje nusako ne tik konkurentų reakcija, bet ir jos gamybos kaštų kaita. Laužtą paklausos kreivę atitinka trūki jos ribinių pajamų kreivė (7.4 pav.), nes abi paklausos kreivės dalys yra nevienodo elastingumo. Jeigu gamybos kaštams kintant ribinių kaštų kreivė RK neišeis už intervalo AB ribų, tai įmonė nekeis savo gamybos apimtį q_0 dydžio ir kainos p_0 . Tačiau jeigu ribinių kaštų kreivė kirs ribinių pajamų kreivę aukščiau už tašką A arba žemiau už tašką B , tai oligopolija gaus maksimalų pelną esant kitai gamybos apimčiai ir kitai kainai.

Neretai oligopolinėje rinkoje kainos vis dėlto kinta. Kartais rinkoje susidaro padėtis, kai viena įmonė, paprastai didžiausia (nors ir ne visada), diktuoja rinkos kainas. Sakoma, kad ši įmonė veikia kaip kainų lyderis. Kitos įmonės, pripažindamos, kad lyderis turi išsamesnę informaciją ir moka teisingai įvertinti ekonominę padėtį, paseka jo pavyzdžiui. Kadangi kitos įmonės priima lyderio nustatytas kainas, tai jo paklausos kreivė neturi lūžio ir sutampa su kreive d_2 (7.3 pav.), o jo ribinių pajamų kreivė neturi trūkio ir

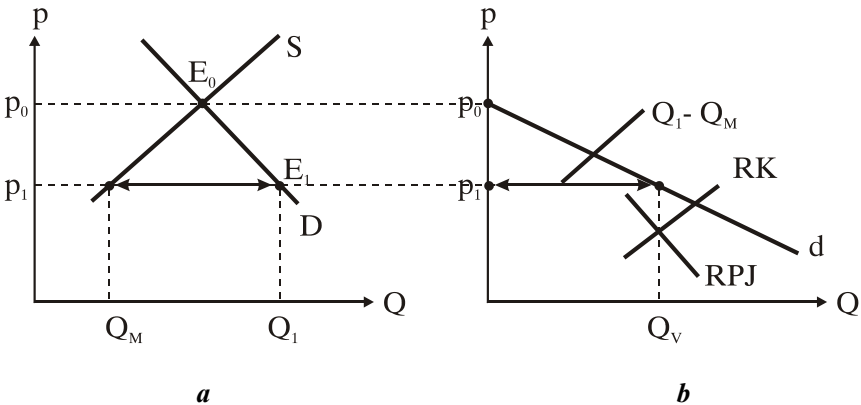
sutampa su kreive RPJ_2 , t. y. su mažiau elastinga kreive (7.4 pav.). Kainų lyderis elgiasi kaip monopolija ir nustato tokią kainą, kuri maksimuoja jo pelną. Kitos įmonės, priimdamos lyderio nustatytą kainą, elgiasi kaip tobuli konkurentai ir stengiasi plėsti gamybą iki tokio lygio, kai ribiniai jų kaštai susilygina su kaina. Įmonių veikla, kai rinkoje yra kainų lyderis, panaši į kartelio veiklą, nors tokio formalaus susitarimo tarp jų nėra.

7.4 pav. Trūki ribinių pajamų kreivė, atitinkanti laužtą paklausos kreivę

7.5 paveiksle parodyta, kaip nustatoma kainų lyderio paklausos kreivė ir rinkos kaina paprasčiausiu atveju, t. y. kai rinkoje veikia viena didelė įmonė, vadinama vyraujančia, ir smulkesnės įmonės. Didelė įmonė dėl masto ekonomijos efekto gali pardavinėti produkciją mažesnėmis kainomis. 7.5 a paveiksle pavaizduota rinkos paklausa D ir mažesnių įmonių suminė pasiūla S . Jeigu nebūtų vyraujančios įmonės, tai rinkos pusiausvyrą atitiktų taškas E_0 (7.5 a pav.). Jei produkcijos kaina didesnė arba lygi pusiausvyros kainai p_0 , tai mažos įmonės patenkina visą rinkos paklausą. Jeigu produkcijos kaina p_1 mažesnė už pusiausvyros kainą, tai smulkių įmonių gamybos apimtis Q_M patenkina tik dalį rinkos paklausos, o nepatenkintą paklausos dalį $Q_I - Q_M$ gali padengti vyraujanti įmonė. Taigi vyraujančios įmonės paklausa d nustatoma iš rinkos paklausos D atėmus kitų įmonių pasiūlą S (7.5 b pav.). Vyraujanti įmonė gamina tokią produkcijos apimtį Q_V , kuri

sulygina jos ribinius kaštus su jos ribinėmis pajamomis (7.5 b pav.). Rinkos pusiausvyrą šiuo atveju atitinka taškas E_1 (7.5 a pav.), pusiausvyros kaina p_1 ir gamybos apimtis Q_1 . Gamybos apimtis Q_L lygi mažų ir vyraujančios įmonės gamybos apimčių sumai. Priešingai nei monopolijos, vyraujančios įmonės pusiausvyrą gali keisti ne tik rinkos paklausos pokyčiai, bet ir mažų įmonių kaštų pokyčiai, keičiantys jų pasiūlą S .

7.5 pav. Vyraujančios įmonės paklausos ir kainos nustatymas

7.4. Oligopolinės rinkos efektyvumas ir rinkos santalkos rodikliai

Efektyvumas. Oligopolinės rinkos pusiausvyros kaina, gamybos apimtis ir jos efektyvumas priklauso nuo to, kokio tipo oligopolija susidarė rinkoje. Jeigu tai kartelis, tai viskas, kas buvo pasakyta apie monopolijos pusiausvyrą bei efektyvumą, tinka ir šiuo atveju. Visais kitais atvejais svarbu atsižvelgti į konkurentų veiksmus. Kaip ir kiti gamintojai, veikiantys kitų tipų rinkose, oligopolija siekia vadovautis tokia veiklos strategija, kuri maksimaliai atitiktų jos tikslą – gauti didžiausią pelną. Antra vertus, kitaip nei kitų rinkų įmonės, oligopolija, kurdama šią strategiją, įvertina ir atsakomuosius konkurentų veiksmus. Remdamasi šiuo principu, oligopolija nustato savo paklausos kreivę, kuri nėra absoliučiai elastinga kaip tobulo kon-

kurento, nes oligopolija turi rinkos galią. Nustačiusi paklausos kreivę, oligopolija parenka gamybos apimtį ir kainą, maksimizuojančias jos pelną. Šiuo požiūriu kiekviena iš oligopolinių įmonių elgiasi kaip monopolistės ir todėl bendra gamybos apimtis oligopolinėje rinkoje yra mažesnė už tą, kuri atitinka didžiausią visuomenės naudą. Taigi, kaip ir monopolija, oligopolija neturi pasiūlos kreivės. Tiesa, oligopolinė konkurencija apriboja oligopolijos rinkos galią. Todėl efektyvumo sumažėjimas yra mažesnis negu monopolijos atveju. Tiek monopolijos, tiek ir oligopolijos pusiausvyrą atitinkanti gamybos apimtis gali nesutapti su ta, kuri minimizuoja vidutinius kaštus, t. y. oligopolija, kaip ir monopolija, neišnaudoja visų technologinių galimybių didinti prekių pasiūlą. Tačiau didinti dinaminį efektyvumą oligopolijai yra ne mažiau, o galbūt ir labiau svarbu negu monopolijai. Gaudamos ekonominį pelną, jos gali didinti dinaminį efektyvumą – diegti technologines naujoves ir pan. Taigi galima teigti, kad oligopolinė rinka nepatenkina visuomeninio ir technologinio efektyvumo kriterijaus, tačiau patenkina dinaminio efektyvumo kriterijų.

Rinkos santalkos (koncentracijos) lygio nustatymas. Oligopolinių įmonių vyravimo rinkoje, t. y. rinkos santalkos, lygis nustatomas apskaičiuojant santalkos koeficientus arba indeksus. Rinkos santalkos koeficientas apibrėžiamas kaip procentinė rinkos dalis, tenkanti tam tikrai įmonių grupei. Paprastai santalkos koeficientai skaičiuojami vienai, keturioms arba aštuonioms didžiausioms šakos įmonėms. Jeigu šioms įmonėms tenka didžioji rinkos dalis, tai jos laikomos vyraujančiomis rinkoje. Lietuvos Respublikos konkurencijos įstatymas nustato, kad ūkio subjektas yra vyraujantis rinkoje, jei jo rinkos dalis sudaro ne mažiau kaip 40 proc. Kiekvienas iš trijų arba mažiau ūkio subjektų laikomas vyraujančiu rinkoje, jei suminė jų rinkos dalis sudaro ne mažiau kaip 70 proc. Jeigu rinkoje nėra vyraujančių gamintojų, tai tokia rinka priskirtina monopolinės arba tobulos konkurencijos rinkai.

Universalesnis, bet kartu ir sudėtingesnis rinkos santalkos rodiklis yra *Herfindal–Hirschman* indeksas *HHI*. Jis apskaičiuojamas sumuojant kiekvienai įmonei tenkančią rinkos procentinę dalį, pakeltą kvadratu. Didžiausia *HHI* reikšmė yra tada, kai 100 proc. rinkos tenka vienai įmonei, t. y. monopolinei rinkai. Šiuo atveju $HHI = 100^2 = 10000$. Jeigu rinkoje veikia 100 įmonių ir kiekvienai jų tenka 1 proc. rinkos, tai *HHI* yra nedidelis ir lygus $1^2 + 1^2 + \dots + 1^2 = 100$. Tokia rinka artima tobulos konkurencijos rinkai. Idealiu atveju tobulai konkurencijai *HHI* lygus 0. *HHI* rodiklio reikšmė priklauso ne tik nuo kiekvienos įmonės dalies rinkoje, bet ir nuo šių dalių vienodumo. Pavyzdžiui, jei rinkoje veikia tik dvi įmonės, kurių

produkcijos apimtis vienoda, tai $HHI = 50^2 + 50^2 = 5000$. Tuo tarpu jeigu šių įmonių rinkos dalys nevienodos, t. y. vienos iš jų sudaro 80 proc., o kitos – 20 proc., tai $HHI = 80^2 + 20^2 = 6800$. Šiuo atveju rinkos santalkos lygis aukštesnis.

Laikui bėgant vienu ūkio šakų santalkos lygis gali didėti, kitų mažėti. Tačiau, kaip parodė JAV ekonomikos statistikos duomenys, bendras visų ūkio šakų santalkos lygis mažai priklauso nuo laiko. Viena iš priežasčių, matyt, yra ta, kad technologinė pažanga gali ir didinti masto ekonomijos efektą, ir mažinti jį – tai priklauso nuo šakos specifikos. Pastaruoju atveju susidaro galimybė net nedidelėms įmonėms, veikiančioms šiuolaikinės technologijos pagrindu, sėkmingai konkuruoti su stambiomis įmonėmis.

Klausimai ir užduotys

1. Kuo monopolinė rinka panaši ir kuo skiriasi nuo tobulos konkurencijos rinkos?
2. Kuo monopolinės konkurencijos rinka primena monopolinę rinką?
3. Grafiškai nustatykite įmonės, veikiančios monopolinės konkurencijos rinkoje, pusiausvyrą trumpuoju ir ilguoju laikotarpiu.
4. Kokius efektyvumo kriterijus tenkina monopolinės konkurencijos rinka ir kokių netenkina?
5. Kaip vadinama rinka, kurioje dominuoja keli stambūs gamintojai?
6. Kokios konkurencijos ypatybės oligopolinėje rinkoje?
7. Kokie yra pagrindiniai oligopolinės kainos nustatymo modeliai?
8. Kaip veikia kartelis?
9. Paaiškinkite, kodėl, nepaisant aštrios konkurencijos oligopolinėje rinkoje, kainos dažnai nekinta?
10. Apibūdinkite situaciją oligopolinėje rinkoje, kai joje veikia kainų lyderis.
11. Paaiškinkite, kokią reikšmę turi reklama monopolinės konkurencijos ir oligopolinėje rinkoje ir kokios įmonių galimybės ja naudotis.
12. Kas yra kainų karas?

8. GAMYBOS VEIKSNIŲ RINKOS IR PAJAMŲ PASKIRSTYMAS

Šio skyriaus tikslas – išaiškinti gamybos veiksnių rinkų ypatybes bei gamybos veiksnių kainų, kurios nulemia gamybos veiksnių savininkų gaunamas pajamas, susidarymo mechanizmą. Pabrėžiama pagrindinė gamybos veiksnių rinkų savybė, kad gamybos veiksnio paklausa yra išvestinis dydis, priklausantis nuo paklausos produkto, kuriam pagaminti naudojamas šis gamybos veiksnys. Apibrėžiamos ribinio natūrinio ir ribinio pajamų produktų sąvokos, kuriomis remiantis suformuojama gamybos veiksnio individuali paklausa ir pasiūla. Analizuojamos gamybos veiksnio rinkos paklausos susiformavimo ypatybės. Aptariamas tobulos ir netobulos konkurencijos rinkų pusiausvyros susidarymas, ir šios pusiausvyros įvertinamos efektyvumo požiūriu.

Detaliai nagrinėjama darbo, kaip vieno iš svarbiausių gamybos veiksnių, rinka. Apibrėžiamos tobulos konkurencijos darbo rinkos prielaidos ir aptariamoms jų pasekmės ir atitikimas realiai situacijai. Aptariamos netobulos konkurencijos darbo rinkos susidarymo prielaidos bei darbo užmokesčio ir užimtumo lygio nustatymas joje, profesinių sąjungų reikšmė tokioje rinkoje. Analizuojama abipusės monopolijos situacija darbo rinkoje ir kolektyvinės derybos tarp darbdavių bei profesinių sąjungų atstovų kaip pagrindinis darbo užmokesčio nustatymo būdas šioje situacijoje.

Nagrinėjama kapitalo rinka ir palūkanos kaip skolinamojo kapitalo kaina. Analizuojama skolinamojo kapitalo pasiūla bei paklausa ir jų priklausomybė nuo palūkanų normos. Aptariama skolinamojo kapitalo rinkos pusiausvyra tobulos konkurencijos kapitalo rinkoje.

Aptariamos žemės bei natūralių gamtos išteklių rinkų ypatybės. Apibrėžiamos žemės bei kitų gamybos veiksnių rentos sąvokos.

8.1. Gamybos veiksmų rinkos ypatybės

Gamybos veiksmų ir prekių bei paslaugų rinkos pagal savo struktūrą yra tokios pačios. Jos gali būti tobulos ir netobulos konkurencijos. Gamybos veiksmiai turi savo kainas, rinkoje sąveikauja dvi rinkos subjektų grupės – gamybos veiksmų pirkėjai (įmonės) ir gamybos veiksmų pardavėjai (namų ūkio subjektai), kurių elgsena nusakoma paklausa ir pasiūla. Todėl nagrinėjant gamybos veiksmų rinkas ne tiek svarbu jų veikimo mechanizmas, kuris yra toks pat kaip ir prekių bei paslaugų rinkų, kiek tai, kaip gamybos veiksmų savininkams paskirstomos pajamos. Gamybos veiksmų savininkų pajamos priklauso nuo gamybos veiksmų rinkos nustatomų gamybos veiksmų kainų. Svarbu ir tai, kaip veiksmingai paskirstomi gamybos išteklių tarp ūkio šakų. Ekonomika gali būti efektyvi tik tuo atveju, jei bus efektyvios ir gamybos produktų bei gamybos veiksmų rinkos.

Kita vertus, tarp prekių ir paslaugų bei gamybos veiksmų rinkų yra esminis skirtumas. Gamybos veiksmų rinkos yra išvestinės, t. y. gamybos veiksmų paklausą lemia paklausa produktų, kuriems pagaminti reikalingi atitinkami gamybos veiksmiai. Atskiram gamybos produktui pagaminti paprastai reikalingi keli gamybos veiksmiai, lygiai kaip ir atskiras gamybos veiksmys reikalingas daugelio produktų gamybai. Taigi atskiro gamybos veiksmio rinkos paklausą nustato individualios gamintojų, gaminančių įvairius produktus, paklausa. Šiame skyriuje gvildendami gamybos veiksmų rinkas taip pat laikysimės *ceteris paribus* principo, t. y. nagrinėsime tik vieno gamybos veiksmio ir vieno produkto, kuriam gaminti naudojamas šis veiksmys, rinkų sąveiką. Tai reiškia, kad nagrinėdami gamybos veiksmio rinkos paklausą ir pasiūlą turėsime omenyje gamybos veiksmio paklausą ir pasiūlą tam tikroje ūkio šakoje.

Tobulos konkurencijos gamybos veiksmio rinkoje veikia labai daug šio gamybos veiksmio vartotojų, t. y. įmonių pirkėjų bei šio veiksmio pateikėjų (pardavėjų), o kiekvienas iš jų atskirai negali paveikti rinkos kainos. Todėl įmonės įsigyja gamybos veiksmius pastoviomis kainomis, kurios yra atskirų gamybos veiksmų rinkų pusiausvyros kainos, suderinančios gamybos veiksmio paklausa ir pasiūlos kiekius.

Netobulos konkurencijos gamybos veiksmio rinkoje veikiantis vienintelis šio veiksmio pirkėjas, kaip ir prekių bei paslaugų rinkoje, turi maksimalią rinkos galią ir vadinamas monopsonistu. Kelios didelės įmonės – gamybos veiksmio pirkėjos, vyraujančios gamybos veiksmio rinkoje, vadinamos oligopsonijomis.

8.2. Gamybės veiksmio paklausa ir pasiūla

Gamybos veiksmio paklausai apibrėžti vartosime šias sąvokas: **ribinis natūrinis produktas** bei **ribinis pajamų produktas**.

Ribiniu natūriniu produktu RNP pavadinsime įmonėje pagamintą papildomą produkcijos apimtį Δq naudojant papildomą gamybės veiksmio vienetą, visų kitų gamybės veiksmių kiekiui nekintant, t. y.:

$$RNP = \Delta q. \quad (8.1)$$

Ribinis natūrinis produktas, pagamintas naudojant papildomą darbo išteklių vienetą, vadinamas **ribiniu darbo produktu** ir žymimas RPL . **Ribiniu kapitalo produktu** RKP vadinamas natūrinis produktas, gautas gamyboje naudojant papildomą kapitalo vienetą.

Ribiniu pajamų produktu RPP pavadinsime įmonės gautas papildomas pajamas pardavus rinkoje ribinį natūrinį produktą. Kitaip sakant, ribinis pajamų produktas yra įmonės bendrųjų pajamų pokytis ΔBPJ naudojant gamyboje papildomą gamybės veiksmio vienetą. Jis gali būti išreikštas formule

$$RPP = \Delta BPJ = \frac{\Delta BPJ}{\Delta q} \cdot \Delta q = RPJ \cdot RNP; \quad (8.2)$$

čia RPJ – ribinės produkcijos gamintojo pajamos, t. y. pajamos, gaunamos pagaminus papildomą produkcijos vienetą. Taigi ribinis pajamų produktas lygus įmonės ribinių pajamų ir ribinio natūrinio produkto sandaugai. Ribinio natūrinio ir ribinio pajamų produkto sąvokos yra labai svarbios, nes jos išreiškia dviejų rinkų – gamybės veiksmio ir gamybės produkto – veikimo rezultata.

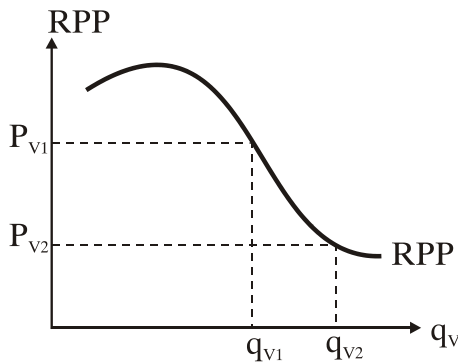
Jeigu nagrinėjamo produkto rinka yra tobulos konkurencijos rinka, tai ribinės pajamos yra lygios šio produkto rinkos kainai. Tada ribinis pajamų produktas išreiškiamas formule

$$RPP = p \cdot RNP, \quad (8.3)$$

t. y. ribinis pajamų produktas lygus natūriniam produktui, padaugintam iš produkto rinkos kainos. Šis ribinis pajamų produktas dar vadinamas **ribinio**

produkto verte. Ribinis pajamų produktas sutampa su ribinio produkto verte tik tobulos konkurencijos produkto rinkoje.

Tiek ribinio natūrinio, tiek ir ribinio pajamų produkto dydis priklauso nuo gamyboje panaudoto gamybos veiksnio kiekio q_V – kintant gamybos apimčiai kis ir ribinio natūrinio, ir ribinio pajamų produkto dydžiai. Kadangi įmonė tobulos konkurencijos rinkoje negali paveikti rinkos kainos, tai jos gaminamo produkto kaina p formulėje (8.3) yra pastovus dydis. Todėl ribinio pajamų produkto priklausomybė nuo nagrinėjamo gamybos veiksnio kiekio q_V yra tokia pati kaip ir ribinio natūrinio produkto, nes šių produktų dydžiai skiriasi pastoviu daugikliu. Iš 3 skyriuje atliktos kaštų analizės galima padaryti išvadą, kad ribinis natūrinis, kartu ir ribinis pajamų produktas, dėl mažėjančio rezultatyvumo dėsnio poveikio nuo tam tikro gamybos veiksnio kiekio neišvengiamai ims mažėti toliau didėjant gamybos veiksnio sąnaudoms. Tačiau iki tol ribinis pajamų (arba natūrinis) produktas gali ir didėti. Ši ribinio pajamų produkto priklausomybė nuo gamybos veiksnio apimties pavaizduota 8.1 paveiksle.

8.1 pav. Ribinio pajamų produkto priklausomybė nuo gamybos veiksnio kiekio

Gamintojas sieks įsigyti tokį gamybos veiksnio kiekį, kuris maksimizuotų jo pelną. Kol ribinis pajamų produktas viršys papildomo gamybos veiksnio įsigijimo kaštus, tol gamintojo pelnas didės, todėl nagrinėjamu atveju pelno maksimumo sąlyga gali būti išreikšta šia lygybe:

$$RPP = RK_V, \quad (8.4)$$

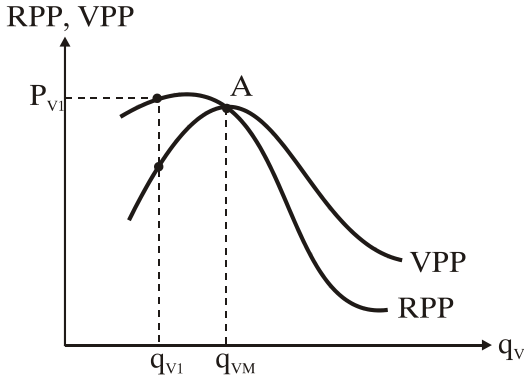
t. y. ribinis pajamų produktas lygus gamybos veiksmo ribiniams kaštams RK_V . Viena vertus, ši sąlyga yra bendresnė už sąlygą (3.5), nes ji apima ir produkto, ir gamybos veiksmo rinkas. Antra vertus, sąlygoje (3.5) RK išreiškia ribinius kaštus visų gamybos veiksmų, naudotų papildomam produktui gaminti. Tuo tarpu šiame skyriuje ribinės analizės priemonės panaudotos tik įmonės, kaip gamybos veiksmo pirkėjos, elgsenai vieno gamybos veiksmo rinkoje analizuoti.

Jeigu gamybos veiksmų rinkos yra tobulos konkurencijos, tai gamintojas šiose rinkose įsigyja gamybos veiksmų pastoviomis kainomis, kurios yra atitinkamų gamybos rinkų pusiausvyros kainos. Šiuo atveju gamybos veiksmo ribiniai kaštai yra lygūs šio veiksmo rinkos kainai p_V ir pelno maksimumo sąlyga išreiškiama taip:

$$RPP = p_V. \quad (8.5)$$

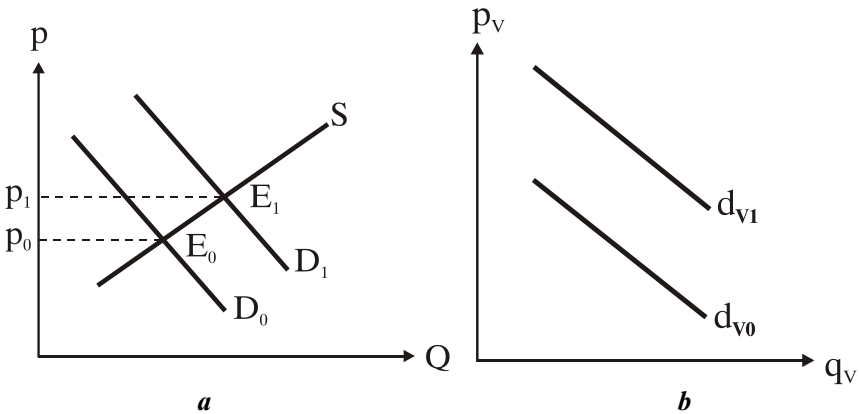
Taigi jeigu gamybos veiksmų rinkos yra tobulos konkurencijos, tai pelną maksimizuojanti įmonė įsigyja kiekvieno gamybos veiksmo tiek, kad jo ribinis pajamų produktas susilygintų su to veiksmo kaina.

8.1 paveiksle nubrėžę horizontalias linijas, atitinkančias įvairias gamybos veiksmo kainas p_{V1} , p_{V2} ir t. t. iki susikirtimo su ribinių pajamų produkto kreive RPP , nustatysime gamybos veiksmo kiekius q_{V1} , q_{V2} , ..., kuriuos įsigis įmonė, atsižvelgdama į veiksmo kainą. Tačiau įsigyjamo gamybos veiksmo kiekio priklausomybė nuo jo kainos yra jo individuali paklausa d_V , kuri grafiškai vaizduojama ribinių pajamų kreivės dalimi žemiau taško A (8.2 pav.). Taškas A kreivėje RPP (8.2 pav.) yra vidutinio pajamų produkto VPP , kuris yra bendrų pajamų dalis, tenkanti gamybos veiksmo vienetui, kreivės susikirtimo taškas su ribinių pajamų kreive RPP . Iš ribinės analizės aišku, kad vidutinio pajamų produkto kreivė iki taško A kyla, o pasiekusi šį tašką – krinta žemyn. Tašką A atitinka gamybos veiksmo kiekis q_{VM} . Įmonė negali pirkti gamybos kiekio q_{V1} , mažesnio už q_{VM} , ir mokėti už šios gamybos veiksmus kainą p_{V1} , lygią šį kiekį atitinkančio RPP dydžiui, nes įmonės vidutiniai kaštai šiuo atveju didesni už jos vidutinį pajamų produktą ir įmonė dirba nuostolingai (8.2 pav.). Taigi gamybos veiksmo paklausos kreivė yra ta ribinių pajamų kreivės dalis, kuri yra žemiau vidutinio pajamų produkto kreivės.

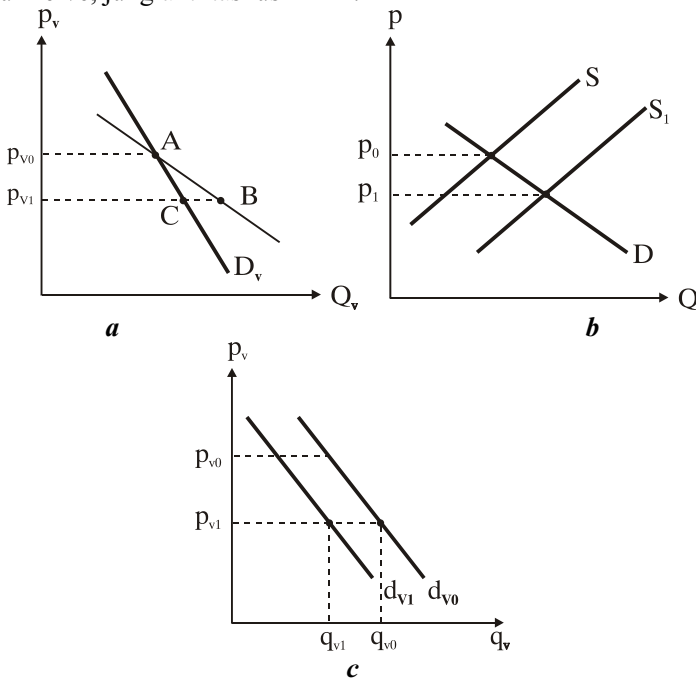
8.2 pav. Individualios gamybos veiksnio paklausos nustatymas

Kaip minėta, individuali gamybos veiksnio paklausa priklauso nuo produkto, kuriam gaminti naudojamas šis veiksnys, paklausos. Padidėjus gamybos produkto paklausai, visiems kitiems veiksniams nekintant, padidėja jo kaina (8.3 a pav.) ir, kaip matyti iš formulės 8.3, ribinis gamybos veiksnio pajamų produktas. Todėl ribinio gamybos veiksnio pajamų produkto, kartu ir jo paklausos, kreivė pasistums į viršų (8.3 b pav.). Sumažėjus produkto paklausai sumažėja jo kaina, ribinis gamybos veiksnio bei vidutinis pajamų produktas ir jo paklausos kreivė pasislenka į kairę.

8.3 pav. Gamybos produkto paklausos poveikis individualiai gamybos veiksnio paklausai

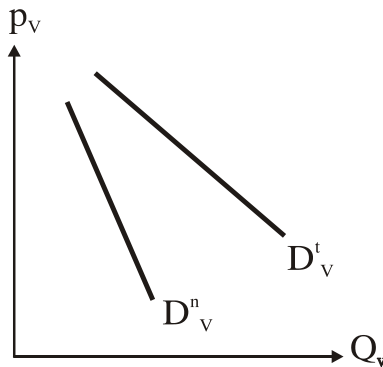
Gamybos produkto rinkos paklausa nustatoma horizontaliai sumuojant individualias produkto paklausas. Gamybos veiksnio rinkos paklausa nustatoma sudėtingiau. Tarkime, 8.4 *a* paveiksle taškas *A* nustato gamybos veiksnio rinkos paklausos kiekį Q_V , gautą susumavus individualius paklausos kiekius q_V , esant šio veiksnio kainai p_{V0} . Taškas *B* šiame grafike atitinka visų gamybos veiksnio individualių paklausų kiekių sumą veiksnio kainai esant p_{V1} . Jeigu neatsižvelgtume į gamybos veiksnio kainos sumažėjimo padarinius, tai gamybos veiksnio rinkos paklausą vaizduotų kreivė, einanti per taškus *A* ir *B*. Tačiau sumažėjus gamybos veiksnio kainai ir kiekvienai įmonei jo perkant daugiau padidėja ir gamybos produkto pasiūla, kuri sumažina produkto kainą nuo p_0 iki p_1 (8.4 *b* pav.). Tai reiškia, kad gamybos veiksnio individualios paklausos kreivės pasistumia į kairę (8.4 *c* pav.) ir gauname gamybos veiksnio paklausos kiekio suminį dydį (8.4 *a* pav. jį atitinka taškas *C*), mažesnę negu tas, kurią atitinka taškas *B*. Gamybos veiksnio paklausos kreivė, gauta sujungus taškus *A* ir *C*, yra mažiau elastinga negu kreivė, jungianti taškus *A* ir *B*.

8.4 pav. Gamybos veiksnio rinkos paklausos nustatymas

Taigi gamybos veiksnio rinkos paklausa gali būti nustatyta horizontaliai sumuojant jo individualias paklausos kreives, kurios kinta kintant gamybos produkto kainai. Kaip ir prekių bei paslaugų rinkų, gamybos veiksnio rinkos paklausos kreivė išreiškia visuomeninio ribinio naudingumo mažėjimo dėsnį. Tik šiuo atveju ribinis prekės vieneto naudingumas pakeičiamas ribinio natūrinio produkto naudingumu, išreiškiamu ribinio produkto verte.

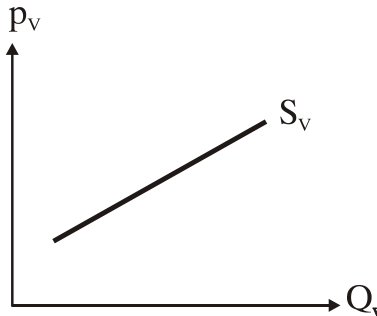
Jeigu gamybos produkto rinka yra netobulos konkurencijos, tai gamybos veiksnio rinkos paklausos kreivė D_V^n yra žemiau tos, kuri atitinka tobulos konkurencijos produkto rinką (8.5 pav.) D_V^t . Taip yra dėl to, kad esant netobulai konkurencijai produkto rinkoje įmonės ribinės pajamos būna mažesnės už kainą ($RPJ < p$). Todėl, kaip rodo formulės (8.2) ir (8.3), ribinis netobulo konkurento pajamų produktas visada mažesnis negu gaunamos tobulos konkurencijos rinkoje esant toms pačioms sąlygoms, t. y. esant tam pačiam ribiniam natūriniam produktui ir tai pačiai gamybos produkto kainai.

8.5 pav. Gamybos veiksnio rinkos paklausos kreivės, kai produkto rinka yra tobulos D_V^t ir netobulos D_V^n konkurencijos

Gamybos veiksnio pasiūlos kiekis bet kurioje ūkio šakoje didėja didėjant jo kainai šioje šakoje (8.6 pav.). Iš tikrųjų tam, kad papildomas gamybos veiksnio vienetas galėtų būti panaudotas konkrečiam produktui gaminti, jo kaina šioje šakoje turi būti ne mažesnė už jo kainą kitose ūkio šakose. Panaudojus gamybos veiksnio vieneta nagrinėjamam produktui gaminti sumažėja jo pasiūla kitose ūkio šakose, dėl to padidėja ir jo kaina. Todėl

norint pritraukti dar vieną gamybės veiksmio vienetą konkrečiam produktui gaminti tenka dar didinti jo kainą šioje šakoje. Be to, panaudojus kurio nors gamybės veiksmio vienetą konkrečiam produktui gaminti visuomenė praranda tuos produktus, kurie galėtų būti pagaminti naudojant šį išteklių kitose gamybės šakose. Taigi gamybės veiksmio pasiūlos kreivė rodo visuomenės ribinius alternatyvius kaštus, kurie didėja siekiant pritraukti kuo daugiau reikiamo gamybės veiksmio konkrečiam produktui gaminti.

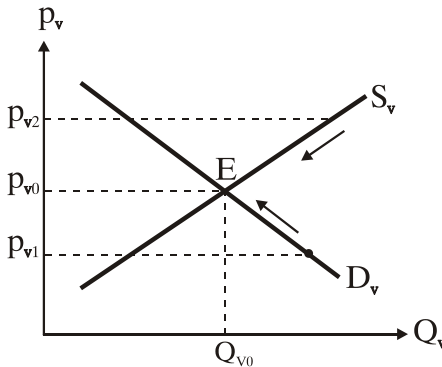
8.6 pav. Gamybės veiksmio pasiūlos S_v kreivė tobulos konkurencijos ūkio šakoje

Tą patį galima pasakyti ir apie bet kurią kitą ūkio šaką, kurioje naudojamas gamybės veiksmys. Todėl galime padaryti tokią išvadą: konkretaus gamybės veiksmio pasiūlos kreivė yra ta pati visose ūkio šakose, kuriose naudojamas šis gamybės veiksmys. Gamintojų požiūriu gamybės veiksmio pasiūlos kreivė – tai ribiniai gamybės veiksmio išsigijimo kaštai konkrečioje ūkio šakoje.

8.3. Tobulos ir netobulos konkurencijos gamybės veiksmių rinkų pusiausvyra

Tobulos konkurencijos gamybės veiksmių rinkos. Konkrečios gamybės veiksmio rinkos (ūkio šakos) pusiausvyra pasiekama tada, kai gamybės veiksmio pasiūlos kiekis atitinka paklausos kiekį (8.7 pav.). Pusiausvyros būseną atitinkanti rinkos kaina yra gamybės veiksmio kaina atitinkamoje ūkio šakoje.

Jeigu dėl kokių nors priežasčių gamybos veiksnio kaina tampa mažesnė už kai kurių šios šakos įmonių ribinį pajamų produktą, šio veiksnio rinkos paklausa pranoksta jo pasiūlą ir gamintojų konkurencija jo kainą padidina. Jeigu šio veiksnio kaina šokteli aukščiau už pusiausvyros kainą, jo pasiūla pranoksta paklausą, ir gamybos veiksnio pateikėjų konkurencija jo kainą sumažina (8.7 pav.). Taigi konkurencinis rinkos mechanizmas savaime nustato tokią gamybos veiksnio kainą, kuri suderina jo paklausos ir pasiūlos kiekius ūkio šakoje, t. y. sulygina visuomeninę ribinio produkto vertę su visuomenės ribiniais alternatyviais kaštais.

8.7 pav. Tobulos konkurencijos gamybos veiksnio rinkos pusiausvyra

Esant pusiausvyros būsenai ribinis gamybos veiksnio pajamų produktas yra lygus šio veiksnio įsigijimo ribiniams kaštams nagrinėjamoje ūkio šakoje. Tačiau ribinis pajamų produktas išreiškia ūkio šakos natūrinio produkto, kuriam pagaminti panaudotas nagrinėjamas gamybos veiksnys, ribinį naudingumą tiek visuomenei, tiek ir atskiriems šio produkto vartotojams pinigais. Iš tikrųjų bet kuris gamintojas ribinį natūrinį produktą parduoda už kainą, kuri yra lygi ribinio produkto vertei. Vartotojas arba jų grupė, įsigijusi šį produktą, gauna naudingumą, lygų šio ribinio produkto vertei. Ši ribinio produkto vertė išreiškia ir visuomenės ribinį naudingumą pinigais. Ribiniai gamybos veiksnio įsigijimo kaštai kartu yra ir visuomenės alternatyvieji ribiniai kaštai *VRK*, parodantys, ką visuomenė praranda gamindama ūkio šakos ribinį produktą. Kadangi esant pusiausvyros būsenai ribinis visuomenės naudingumas lygus ribiniams visuomenės kaštams, ūkio šakoje gaminama produkcija, teikianti daugiausia naudos visuomenei, t. y. gami-

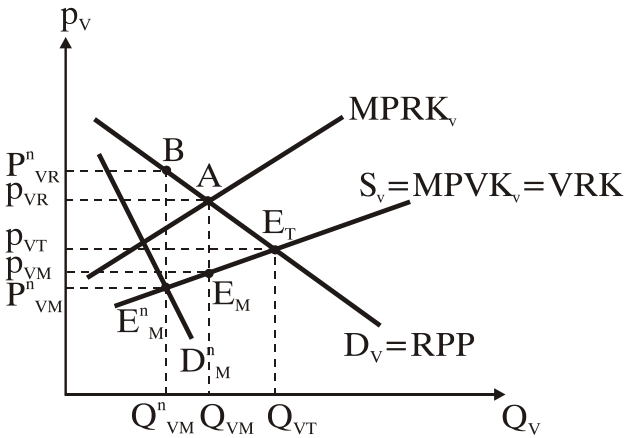
nama efektyvios apimties produkcija. Tą patį galima pasakyti ir apie kitas ūkio šakas, kuriose naudojamas nagrinėjamas gamybos išteklius, ir apie kitus gamybos veiksnus. Taigi tobulos gamybos veiksnių rinkos efektyvumo įrodymas yra toks pats kaip ir prekių bei paslaugų rinkos efektyvumo įrodymas, tik šiuo atveju ribinis naudingumas pakeičiamas ribiniu pajamų produktu, o ribiniai kaštai – alternatyviais ribiniais kaštais. Kadangi ribiniai visuomenės kaštai yra alternatyvūs kaštai, tai gamybos veiksnio kaina nagrinėjamoje ūkio šakoje yra nemažesnė už jo kainą ir kitose ūkio šakose. Todėl nagrinėjamo gamybos veiksnio kaina yra tokia pati visose ūkio šakose ir lygi visuomeniniam gamybos veiksnio ribiniam produktyvumui, kuris nusakomas ribinio produkto verte. Jei visos ūkio šakos yra tobulos konkurencijos, tai jos gamina efektyvios apimties produkciją. Todėl bet koks kitas nagrinėjamo gamybos veiksnio perskirstymas didesnės naudos visuomenei neteikia.

Tobulos konkurencijos gamybos veiksnio rinka nustato gamybos veiksnio kainą. Kiekvienas šakos gamintojas išgyja tokį gamybos veiksnio kiekį, kurio ribinis pajamų produktas lygus gamybos veiksnio kainai. Taigi tobulos konkurencijos rinkos, paskirstydamos gamybos veiksnus taip, kad jų kainos taptų lygios jų ribinių pajamų produktams, paskirsto juos efektyviausiai. Taip pasireiškia A. Smitho „nematoma ranka“ tobulos konkurencijos gamybos veiksnių rinkose, kai visi rinkų subjektai, vadovaudamiesi tik asmenine nauda, pasiekia visuomenei naudingiausią rezultatą.

Netobulos konkurencijos gamybos veiksnių rinkos. Nagrinėsime atvejį, kai ūkio šakoje veikia monopsonija, t. y. kai šioje šakoje yra tik vieningas gamybos veiksnio pirkėjas. Monopsonija, siekdama didžiausio pelno, mokės už gamybos veiksnį kiek galima mažesnę kainą, t. y. šiuo požiūriu ji elgsis priešingai negu monopolija gamybos produkto rinkoje. Įrodysime, kad ir monopolija prekių bei paslaugų rinkoje, ir monopsonija lemia neefektyvų gamybos išteklių paskirstymą. Gamybos veiksnio pasiūlos kreivė S_V yra monopsonisto vidutinių gamybos veiksnio išsigijimo kaštų $MPVK_V$ kreivė, nes monopsonija yra vienintelė ūkio šakos įmonė. Kadangi vidutinių kaštų kreivė yra didėjanti, tai ribinių monopsonijos kaštų $MPRK_V$ kreivė yra virš pasiūlos kreivės ir taip pat kylanti (8.8 pav.).

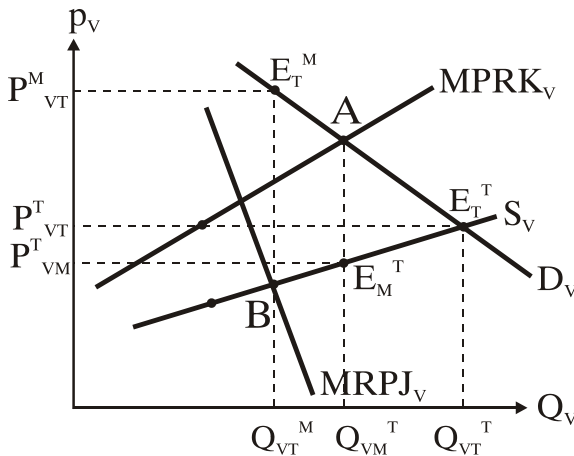
Monopsonija išgyja tokį gamybos veiksnio kiekį Q_{VM} , kuris maksimuoja jos pelną, t. y. sulygina ribinį pajamų produktą su ribiniais monopsonijos kaštais. Šią situaciją 8.8 paveiksle vaizduoja taškas A . Monopsonija išgyja mažesnę gamybos veiksnio kiekį Q_{VM} , tačiau moka už jį mažesnę

kainą p_{VM} negu tobulos konkurencijos gamybos veiksnio rinkoje, kur išsi-gyjamas gamybos veiksnio kiekis yra Q_{VT} , o jo kaina – p_{VT} . Gamybos veiksnio kaina, kurią moka monopsonija, visada yra mažesnė už ribinio veiksnio sukurtą pajamų produktą, kurio dydis lygus p_{VR} . Kaip ir gamybos produkto rinkoje, kur monopolistas neturi pasiūlos kreivės, monopsonistas neturi paklausos kreivės, nes jis pats pasirenka gamybos veiksnio kiekį arba kainą remdamasis pelno maksimumo sąlyga (8.4). Gamybos veiksnio pa-klausos kreivė D_V šiuo atveju yra tiek monopsonistui, tiek ir visai visuo-menei gamybos veiksnių teikiamas ribinis naudingumas, išreikštas pinigais. Monopsoninės rinkos pusiausvyrą atitinka taškas E_M , esantis ant gamybos veiksnio pasiūlos kreivės S_V , kuri vaizduoja ir monopsonisto vidutinius kaštus $MPVK_V$, ir visuomenės ribinius kaštus VRK . Dėl monopsoninės rinkos galios naudojamas mažesnis gamybos veiksnio kiekis negu kiekis, kurio reikia efektyviai gamybos apimčiai, todėl gamybos ištekliai šalies ūkyje paskirstomi neefektyviai. Išteklių paskirstymas dar labiau iškreipia-mas, jeigu ir gamybos produkto rinka yra monopolinė. Šiuo atveju gamybos veiksnio paklausos kreivė D_V^n yra žemiau kreivės D_V , o pusiausvyros bū-seną E_M^n atitinkanti gamybos veiksnio kaina p_{VM}^n ir perkamas gamybos veiksnio kiekis Q_{VM}^n yra dar mažesnis negu jau nagrinėtu atveju (8.8 pav.).

8.8 pav. Gamybos veiksnio kaina ir apimtis monopsoninėje rinkoje

Gamybos veiksmo rinka nėra tobulo konkurencijos rinka ir tada, kai gamybos veiksmo pardavėjas yra monopolistas. Gamybos veiksmo monopolijos tikslas – gauti didžiausias grynąsias pajamas, t. y. maksimizuoti skirtumą tarp gaunamų pajamų ir gamybos veiksmo kaštų, būtinų sukurti šį gamybos veiksmą arba pritraukti jį iš kitų ūkio šakų į nagrinėjamą šaką. Šiuo atveju gamybos veiksmo paklausos kreivė D_V yra monopolinės įmonės, parduodančios gamybos veiksmą, vidutinių pajamų kreivė, o pasiūlos kreivė S_V – monopolijos (kartu ir visuomenės) ribinių kaštų, būtinų pritraukti gamybos veiksmą į ūkio šaką, kreivė. Monopolijos pusiausvyrą vaizduoja taškas E_T^M (8.9 pav.), kurį atitinka maksimaliai galima gamybos veiksmo kaina p_{VT}^M ir gamybos veiksmo kiekis Q_{VT}^M , sulyginantis monopolijos ribines pajamas $MRPJ_V$ su jo ribiniais alternatyviaisiais kaštais S_V . Ir šiuo atveju gamybos išteklių paskirstomi neefektyviai, t. y. šakos produktui gaminti naudojama mažiau gamybos veiksmo, negu jo reikia efektyviai gamybos apimčiai. Šiuo atveju gamybos išteklių bus arba per mažai naudojami šalies ūkyje arba šių išteklių bus naudojama pernelyg daug kitiems produktams gaminti, t. y. jie bus naudojami neefektyviai.

8.9 pav. Gamybos veiksmo rinkos pusiausvyrą esant skirtingiems gamybos veiksmo ir produkto rinkos variantams

Gamybos veiksnio rinkoje galima ir abipusė monopolija, kai joje yra tik vienas gamybos veiksnio pirkėjas – monopsonija ir vienintelis jo pardavėjas – monopolija. Monopsonijos siekiama padėtis vaizduojama jos pusiausvyros tašku E_M^T (8.9 pav.), kuri atitinka gamybos veiksnio apimtis Q_{VM}^T ir kaina p_{VM}^T , t. y. abiejų monopolinių įmonių pageidaujamos gamybos veiksnio kainos ir apimtys skiriasi. Kompromisas pasiekiamas susitariant abiemis įmonėms. Pažymėtina, kad antrosios monopolijos atsiradimas pagerina padėtį ūkio šakoje. Idealiu atveju gali būti susitarta dėl tokios gamybos veiksnio kainos p_{VT}^T , kuri užtikrins efektyvią ūkio šakos gamybos apimtį, teikiančią didžiausią naudą visuomenei (8.9 pav.).

8.4. Darbo rinka ir darbo užmokestis

Darbas yra ypatingas gamybos veiksnys, nes jis neatsiejamas nuo žmogaus. Tai suteikia jam specifinių ypatybių. Tarkime, gamintojas gali naudoti įrenginius savo nuožiūra ir niekas negali jam to drausti. Kitaip elgiamasi su darbo veiksmu, pavyzdžiui, darbdavys neturi teisės piktnaudžiauti versdamas darbuotojus atlikti sveikatai pavojingus darbus. Priešingai, jis privalo sudaryti tokias darbo sąlygas, kad darbas negrėstų samdomų darbuotojų sveikatai arba gyvybei. Taigi darbo rinka neatskiriama nuo socialinių veiksmų. Tačiau darbo rinka veikia taip pat, kaip ir kiti gamybos veiksniai. Darbo rinka, kaip ir kitų gamybos veiksmų rinkos, gali būti tobulos ir netobulos konkurencijos. Pajamos, kurios atitenka darbui kaip gamybos veiksmui, priklauso nuo jo kainos, t. y. nuo darbo užmokesčio. Vienaip darbo užmokesčio dydis nustatomas tobulos konkurencijos, kitaip – netobulos konkurencijos rinkoje. Tobulos konkurencijos darbo rinkoje darbo užmokesčio dydį lemia darbo paklausa ir pasiūla (8.7 pav.). Netobulos konkurencijos darbo rinkoje darbo užmokestis paprastai nustatomas derybomis tarp darbdavių ir samdomų darbuotojų.

Tobulos konkurencijos darbo rinka grindžiama tokiomis prielaidomis:

- 1) **rinkoje yra daug darbo paslaugų pirkėjų** (darbdavių) ir **pardavėjų** (samdomų darbuotojų) ir nė vienas iš jų atskirai neturi rinkos galios paveikti darbo užmokesčio lygį;
- 2) **darbas yra standartizuotas gamybos veiksnys**. Ūkio šakoje visi samdomi darbuotojai yra vienodai produktyvūs – jų sukuriamas ribinis pajamų produktas yra to paties dydžio;

3) **samdomi darbuotojai yra mobilūs**. Nėra jokių kliūčių pakeisti vieną darbo vietą kita.

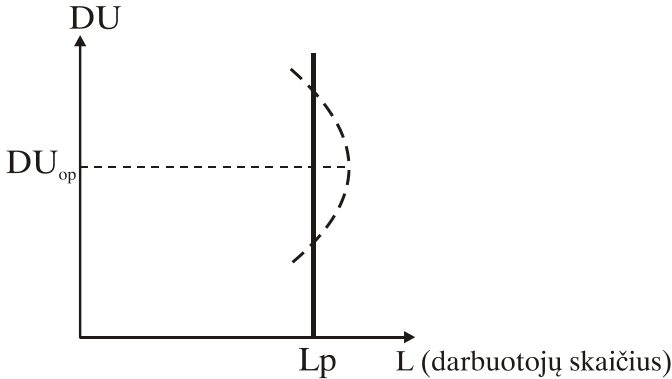
Individuali ūkio šakos darbo paklausa ir pasiūla formuojama taip, kaip aprašyta 8.1 poskyryje. Tačiau nustatant šakos darbo pasiūlą reikia atsižvelgti į papildomus veiksnius. Norint pritraukti darbuotoją į konkrečią ūkio šaką reikia skirti tokį atlyginimą, kuris kompensuotų ne tik ankstesnį atlyginimą, bet ir:

- 1) finansines bei psichologines persikėlimo išlaidas, jeigu darbo pakeitimas susijęs su gyvenamosios vietos pakeitimu;
- 2) skirtumą tarp darbo sąlygų arba darbo patrauklumo, jeigu naujojo darbo sąlygos yra blogesnės arba naujasis darbas nėra toks prestižinis ar patrauklus kaip senasis.

Jeigu atskiros ūkio šakos pasiūla didėja didėjant darbo užmokesčiui (8.6 pav.) dėl galimybės pritraukti į šią šaką darbuotojų iš kitų ūkio šakų, tai viso ūkio mastu darbo pasiūla yra pastovi ir grafiškai vaizduojama vertikalia linija (8.10 pav.). Viso ūkio mastu galinčių dirbti žmonių skaičius yra fiksuotas L_p (8.10 pav.). Tačiau ir šiuo atveju darbo pasiūlą galima padidinti didinant iki tam tikros ribos DU_{op} darbo užmokesčių (8.10 pav.). 8.10 paveiksle parodyta visuminės darbo pasiūlos priklausomybė nuo vidutinio darbo užmokesčio. Darbo pasiūla didėja ilgėjant vidutiniam darbo laikui. Iš tikrųjų didėjančio darbo užmokesčio poveikiai darbo pasiūlai yra šie:

- 1) **pakeitimo poveikis**. Didėjant darbo užmokesčiui darbuotojai stengsis ilgiau dirbti laisvalaikiu. Šiuo atveju laisvalaikis iškeičiamas į mokamą darbo laiką ir darbo pasiūla didėja;
- 2) **pajamų poveikis**. Didesnės pajamos leidžia žmonėms turiningiau praleisti laisvalaikį. Todėl laisvalaikio vertė, palyginti su darbo laiko verte, didėja ir darbo pasiūla mažėja.

Jeigu darbo užmokestis per mažas, pakeitimo poveikis pranoksta pajamų poveikį ir žmonės stengiasi dirbti ilgiau. Tačiau jei pajamos gana didelės, t. y. jei darbo užmokestis viršija DU_{op} (8.10 pav.), nusveria pajamų poveikis ir žmonės ima labiau vertinti laisvalaikį, taigi darbo laiką trumpina. Skirtingų darbuotojų grupių arba atskirų individų DU_{op} gali būti skirtingas, tačiau 8.10 paveiksle pavaizduotas vidutinis dydis.

8.10 pav. Darbo pasiūla viso šalies ūkio mastu

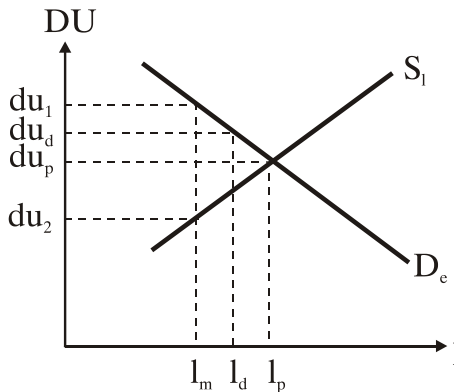
Tobulos konkurencijos darbo rinka, paskirstydama darbo išteklius taip, kad darbo užmokestis visose ūkio šakose lygus ribiniam darbo produktyvumui (ribiniam pajamų produktui), patenkina visuomeninio efektyvumo kriterijų. Tačiau tobulos konkurencijos darbo rinka – greičiau tik teorinis modelis. Iš tikrųjų paprastai nepatenkinama nė viena iš nurodytų šios rinkos prielaidų. Daugeliu atveju darbdavių skaičius yra ribotas. Tarkime, nedideliame mieste veikia viena arba kelios įmonės, ir visi šio miesto gyventojai priversti būti samdomi šių įmonių. Šiuo atveju darbdavys arba darbdaviai įgauna rinkos galią ir gali diktuoti savo sąlygas, pirmiausia nustatydami darbo užmokesť. Antra, darbas nėra standartizuotas gamybos veiksnys. Netgi vienos ir tos pačios specialybės darbuotojai nėra vienodos kvalifikacijos ir jų darbo užmokesčiai skiriasi. Trečia, darbas nėra absoliučiai mobilus tiek teritoriniu, tiek ir profesiniu požiūriu. Realioje ekonomikoje dėl riboto socialinio mobilumo atskirų profesijų, ūkio šakų bei teritorijų pagrindu susidaro ne viena, o daugybė darbo rinkų. Jeigu vienoje vietovėje yra darbo išteklių perteklius, o kitoje – jų trūkumas, tai šie skirtumai savaime, veikiant tik rinkos jėgoms, nepašalinami. Darbo užmokesčio skirtumai paprastai nepadengia finansinių ir psichologinių persikėlimo išlaidų arba neatlygina skirtingų darbo ir gyvenimo sąlygų. Antra vertus, vienos specialybės darbuotojų pasiūla gali būti pernelyg didelė, o kitos specialybės darbuotojų gali trūkti. Darbo pasiūlai suderinti šiuo atveju reikalingas profesinis persiorientavimas. Tačiau tam gali prireikti nemažų išlaidų ir laiko – tai priklauso nuo specialybės sudėtingumo arba toks persiorientavimas gali būti beveik neįmanomas.

Taigi šiuolaikinei darbo rinkai būdinga netobula konkurencija. Tačiau tai reiškia užimtumo ir darbo užmokesčio sumažėjimą (8.8 pav.) bei neefektyvų darbo išteklių paskirstymą. Darbdavys šiuo atveju dažniausiai turi galimybių mažinti darbo užmokestį žemiau pusiausvyros lygio. Norėdami atsverti darbdavių rinkos galią ir apginti savo interesus, samdomi darbuotojai buriasi į darbo sąjungas, kurios organizuojamos arba kaip profesinės, arba kaip šakinės sąjungos. Profesinės sąjungos vienija tos pačios arba giminingos profesijos darbuotojus, kurie gali dirbti įvairiose įmonėse, ūkio šakose arba regionuose. Į šakines sąjungas jungiami skirtingų profesijų darbuotojai, bet dirbantys toje pačioje šakoje. Vakarų šalis turi gana turiningą profesijunginio judėjimo istoriją. Kai kurios profesinės arba šakinės sąjungos čia turi didelę įtaką ir galią.

Darbo rinkoje neretai susidaro abipusė monopolija, t. y. būna monopolizuota tiek darbo pasiūla, tiek ir jo paklausa. Tokiu atveju priešingi samdomų darbuotojų ir darbdavių interesai paprastai derinami kolektyvinėmis derybomis. Profesinės sąjungos, atstovaujančios samdomiems darbuotojams, ir darbdavių atstovai derasi dėl darbo užmokesčio dydžio, dėl samdos, darbo ir kitų sąlygų. Derybos ne visada būna lengvos ir paprastos. Neretai tenka kreiptis į tarpininkus arba į arbitražą, t. y. į nešališką trečiąją pusę, kurios sprendimai įpareigoja abi besiderančias puses. Kraštutinės konfliktų sprendimo priemonės – streikai ir lokautai. Streikas – tai tokia situacija, kai darbas nutraukiamas darbo sąjungų sprendimu siekiant paspausti darbdavius. Lokauto atveju darbas nutraukiamas darbdavio sprendimu. Tačiau tai – abiem šalims brangiai kainuojančios konfliktų sprendimo priemonės. Streikai, kaip darbo konfliktų sprendimo priemonė, įteisinta Lietuvos Respublikos Konstitucijoje (kaip ir daugelyje kitų šalių). Tačiau darbo santykius reguliuojančiuose įstatymuose numatyti atvejai, kai streikai ribojami. Sakydame, streikai valstybiniame sektoriuje daro žalą visuomenei, neretai paliečia ir asmenis, nesusijusius su streikais. Dėl to daugelyje šalių streikai valstybiniame sektoriuje griežtai reglamentuojami įstatymais, o kai kuriose veiklos srityse gali būti ir draudžiami.

Paprastai darbo sąjungos kolektyvinėse derybose siekia dviejų pagrindinių tikslų – garantuotų darbo vietų ir didelių atlyginimų. Rinkos ekonomikoje šie du reikalavimai ne visada suderinami. Jeigu monopsonisto samdomas darbuotojų skaičius L_m (8.11 pav.) tenkina darbo sąjungą, nes visi jos nariai yra įdarbinti, tai koks bus darbo užmokesčio dydis – artimesnis du_1 ar du_2 , priklausys nuo abiejų derybininkų mokėjimo panaudoti savo rinkos ga-

lią ir argumentų svarumo. Jeigu darbo sąjunga sieks didesnio užimtumo l_d , tai ji turės sutikti su darbo užmokesčiu, neviršijančiu du_d (8.11 pav.).

8.11 pav. Užimtumo ir darbo užmokesčio lygio nustatymas ūkio šakoje, kurioje susidarė abipusė monopolija

Tačiau jeigu galinga darbo sąjunga privers darbdavį padidinti darbo atlyginimą virš ribinio darbo produktyvumo, tai toks sprendimas nepateisinausiai padidins gamybos kaštus. Dėl to įmonė gali atsidurti ties bankroto riba, o tai nepriimtina nei darbdaviui, nei darbuotojams.

Taigi darbo sąjunga turi rinktis – arba mokėti didelius atlyginimus savo nariams, arba išsaugoti darbo vietas ir susitaikyti su mažesniais atlyginimais. Neretai pirmumas teikiamas antrajam variantui, nors tikslo pasirinkimas priklauso ir nuo ekonominės padėties. Jeigu gamyba šakoje sparčiai didėja, tai darbo sąjunga gali reikalauti pajamų prieauglio dalies samdomiems darbuotojams. Tačiau jeigu šaka neklesti, tai didesnis darbo atlyginimas negali būti mokamas, kad ir kokia stipri būtų darbo sąjunga. Kadangi paprastai darbo atlyginimo didėjimo galimybės ribotos (negali viršyti ribinio darbo produktyvumo), tai darbo sąjungos daugiausia dėmesio skiria savo narių darbo ir socialinėms sąlygoms gerinti, papildomoms garantijoms gauti, pavyzdžiui, siekiama, kad ilgiausiai išdirbę darbuotojai būtų atleidžiami paskiausiai ir pirmiausiai vėl priimami ir pan. Darbo sąjungos spaudimas monopsonistui gali padidinti gamybos efektyvumą. Jeigu pasiekiamas, kad darbuotojų atlyginimas lygus jų ribiniam produktyvumui du_p (8.11 pav.), tai toks atlyginimas ir užimtumo lygis yra optimalus.

Reikia pripažinti, kad Lietuvos profesinės sąjungos dar neturi tokios patirties ir tokios įtakos kaip Vakarų šalyse. Tačiau Lietuvos darbo rinkoje jos veikia ir daro tam tikrą įtaką. Principinius klausimus, susijusius su darbo santykiais, sprendžia Lietuvos Respublikos trišalė taryba, į kurią įeina Lietuvos Respublikos Vyriausybės, darbdavių bei profesinių sąjungų atstovai. Darbo santykius reglamentuoja Lietuvos Respublikos darbo įstatymų kodeksas ir kiti šalies įstatymai. Lietuvoje, kaip ir daugelyje pasaulio šalių, yra įstatymo nustatytas minimalus darbo užmokestis. Nuo 2008 m. sausio 1 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu nustatytas minimalus darbo užmokestis Lietuvoje – 800 Lt. Tobulos konkurencijos darbo rinkoje minimalaus darbo užmokesčio, didesnio už rinkos pusiausvyrą atitinkantį lygį, nustatymas gali lemti darbo rinkos efektyvumo ir užimtumo sumažėjimą. Iš tikrųjų, padidėjus darbo užmokesčiui, sumažėja darbo paklausa ir dalis darbuotojų jo netenka. Darbo užmokesčio padidėjimas naudingas tiems darbuotojams, kurie išsaugo darbo vietas, bet nuostolingas tiems, kurie jas praranda. Tačiau netobulos konkurencijos, kuri būdingesnė šiuolaikinei darbo rinkai, atveju, atvirkščiai, tokia priemonė gali lemti efektyvumo padidėjimą, jeigu darbdaviai buvo sumažinę darbo užmokestį tiek, kad jis tapo mažesnis už pusiausvyros lygį.

Darbo užmokesčio, kaip darbo veiksnio kainos, lygį teoriškai turėtų lemti tik ribinis jo produktyvumas. Tačiau realioje ekonomikoje darbo užmokesčio dydis yra skirtingas tiek įvairiose ūkio šakose, tiek ir pačioje šakoje, taip pat skirtingose įmonėse arba šalies vietovėse. Yra daugybė veiksnių, lemiančių darbo užmokesčio skirtumus. Šiuos veiksnius galima suskirstyti į rinkos ir ne rinkos. Jeigu kuriame nors šalies rajone arba ūkio šakoje pakinta darbo paklausa arba pasiūla, atitinkamai kinta ir darbo užmokestis. Darbo užmokesčio skirtumus gali lemti ir monopolinė arba monopsoninė galia. Mažo miestelio gyventojai, kuriuos samdo monopsoninis darbdavys, uždirba mažai. Tačiau jeigu šakoje veikia įtakinga profesinė sąjunga, darbuotojai uždirba daugiau. Darbuotojų atlyginimai gali būti didesni, jeigu juos samdanti įmonė turi monopolinę arba oligopolinę galią produkcijos rinkoje. Tokiu atveju profesinės sąjungos savo nariams (arba visiems įmonės darbuotojams) gali iškovoti dalį monopolinio pelno. Darbo užmokestį gali veikti ir kiti – ne rinkos veiksniai. Tai darbuotojų kvalifikacija, darbo sąlygos, atsakomybė. Aukštesnė kvalifikacija, didesnė atsakomybė, sunkios arba kenksmingos darbo sąlygos turėtų būti geriau apmokamos. Atlyginimų dydis priklauso ir nuo darbuotojų individualių savybių – nuo sugebėjimų, nuo darbo apimties ir intensyvumo. Ypatingą reikšmę individualiems darbo užmokesčio skirtumams turi žmogiškojo kapitalo, kuris lemia aukštą darbuotojų kvalifikaciją, veiksnys. Tokia kvalifikacija nepa-

siekiami be didelių išlaidų, t. y. be investicijų į žmogiškąjį kapitalą. Darbo kaina turėtų padengti šias investicijas, nes aukšta kvalifikacija lemia ir didelį darbo produktyvumą.

Skirtinga kvalifikacija suskaido darbo rinką – sukuria sunkiai įveikiamas kvalifikacines kliūtis. Profesijų, kurioms nebūtina aukšta kvalifikacija, pasiūla yra didelė – tai lemia ir mažą ribinį darbo produktyvumą, ir atlyginimą. Aukštos kvalifikacijos reikalaujančių profesijų pasiūla yra maža, nes aukštą profesinį lygį ne kiekvienas gali arba sugeba pasiekti. Todėl čia ir ribinis darbo produktyvumas, ir atlyginimas yra dideli.

Žinomos dvi darbo užmokesčio sistemos – laikinė ir vienetinė. Laikinis darbo užmokestis mokamas už nustatytos trukmės darbą. Paprastai ši mokėjimo forma taikoma tada, kai sunku arba neįmanoma išmatuoti darbo (pvz., teisininko) kiekio ir kokybės. Vienetinis darbo užmokestis mokamas už pagamintą produkcijos kiekį. Ši mokėjimo forma taikoma ten, kur individualus darbo (siuvimo, štapavimo, tekinimo) rezultatas gali būti nesunkiai ir greitai išmatuotas bei patikrintas.

8.5. Kitų gamybos veiksnių rinkos bei jų teikiamos pajamos

Kitų gamybos veiksnių, t. y. kapitalo ir žemės, rinkos veikia atitinkamos bendrus principus, aprašytus 8.1. poskyryje. Tačiau jos turi ir savo ypatybių.

Kapitalo rinka ir palūkanos. Kapitalas, nelygu kokia jo forma (fizinis, piniginis, nominalusis), teikia skirtingas pajamas – palūkanas, kurias gauna skolinamojo (piniginio) kapitalo savininkai, ir pelną, kurį gauna realaus (fizinio) kapitalo savininkai. Nominaliojo kapitalo savininkai gauna vienas arba kitas iš minėtų pajamų rūšių – tai priklauso nuo to, kokios rūšies vertybinių popierių jie turi. Kreditinių vertybinių popierių (obligacijų) savininkai gauna fiksuotas metines palūkanas (kartais vadinamas kuponais), kurios mokamos kasmet iki obligacijos išpirkimo momento, o vertybinių popierių (akcijų), pažyminčių nuosavybės teises, savininkai – pelną dividendų pavidalu. Tačiau abiejų rūšių pajamas sukuria fizinis kapitalas, t. y. jo produktyvumas. Piniginis kapitalas rinkos ekonomikoje turi ypatingą reikšmę, nes už jį galima įsigyti ir realųjį, ir nominalųjį kapitalą, taip pat ir kitus gamybos veiksnis. Pagrindinė skolinamojo kapitalo dalis naudojama investicijoms, kurios lemia ūkio plėtrą. Šeimos bei ūkio subjektai pagrindinę dalį savo piniginių pajamų naudoja įvairiems pirkimo sandoriams vykdyti, dalį jų laiko kaip būtinąsias atsargas nenumatytiems atvejams. Kai kuriems subjektams gali susidaryti nenaudojamų piniginių lėšų perteklius, kuriuos jie

linę skolinti, nes kitiems pinigų trūksta ir jie linę skolintis. Ūkio subjektai paprastai skolina pinigus investiciniams projektams vykdyti siekdami išplėsti arba sukurti pagrindinį kapitalą. Šeimos paprastai skolinasi pinigų būstui statyti, ilgalaikio naudojimo prekėms įsigyti bei kitais tikslais. Visais atvejais pasiskolintų pinigų panaudojimo efektyvumas gali būti įvertintas pinigine išraiška – investiciniai projektai – jų gražos dydžiu, o vartojimo prekės – jų teikiama nauda vartotojui. Pastarasis įvertinimas, aišku, yra subjektyvus. Todėl toliau laikysime, kad skolinamojo kapitalo paklausą nustato investicijų, kurios įvertinamos jų efektyvumu, poreikis. Tik skolinami pinigai tampa kapitalu, nes jie skolinami už atitinkamą atlygį – palūkanas, t. y. teikia jų savininkams pajamas. Taigi palūkanas galima traktuoti kaip pinigų skolinimo kainą.

Ekonomikos teorijos kurse nagrinėjant kapitalo rinkas turima omenyje būtent skolinamojo kapitalo rinka dėl minėto šio kapitalo formos išskirtinumo. Tuo tarpu fizinio kapitalo rinka paprastai nenagrinėjama, nes ji daug kuo panaši į nagrinėtas prekių rinkas. Kapitalas skolinamas finansų rinkose dviem pagrindiniais būdais: skolinant grynuosius pinigus paskolų forma arba perkant kreditinius vertybinius popierius – obligacijas. Taigi skolinamasis kapitalas cirkuliuoja dviejų tipų – paskolų ir vertybinių popierių rinkose. Abi šios rinkos, atlikdamos tas pačias funkcijas, turi ir savo ypatybių – jos skiriasi ir instituciniu, ir kitais aspektais. Aptarsime kiekvieną iš šių rinkų atskirai.

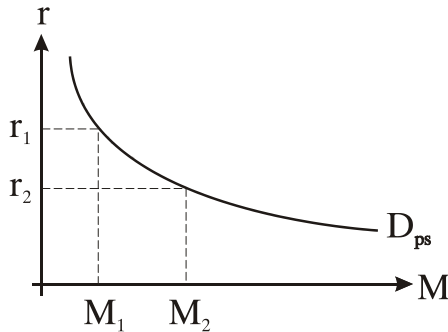
Paskolų rinkoje paskolų teikimo funkcijas atlieka finansiniai tarpininkai – bankai, turintys Lietuvos banko licenciją (leidimą) užsiimti šia veikla. Bankai nukreipia laisvas pinigines lėšas į indėlių sąskaitas, už kurias indėlininkams mokamos sutartos palūkanos, ir skolina šias lėšas investuotojams. Suteiktos paskolos turi būti gražinamos nustatytu laiku ir sumokamos bankui sutartos palūkanos. Bankų veikla paskolų rinkoje atpigina ir pagreitina skolinamojo kapitalo apyvartą sudarydama sąlygas greitesnei viso ūkio plėtrai. Santykius tarp paskolų rinkos subjektų reguliuoja Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, Lietuvos Respublikos bankų įstatymas, priimtas 2004 metais, bei Lietuvos banko teisės aktai, atitinkantys jo kompetenciją. Toliau nagrinėdami paskolų rinkos mechanizmą, mes nekalbėsime apie finansinius tarpininkus, nes jų vaidmuo nagrinėjamu požiūriu nėra esminis.

Palūkanų dydį paskolų rinkoje nustato skolinamojo kapitalo – paskolų, pasiūlos ir paklausos – sąveika. Paskolų paklausa apibūdina investuotojų poreikius bei jų elgseną, o pasiūla – kreditorių, t. y. skolinamojo kapitalo savininkų, pasirengimą ir galimybes teikti paskolas. **Paskolų paklausa** apibrėžiama kaip pinigų sumos, kurią pageidautų pasiskolinti investuotojai, priklausomybė nuo palūkanų normos, kuri apskaičiuojama kaip palūkanų

dydžio ir paskolintų pinigų sumos procentinis santykis. Kuo didesnė palūkanų norma, tuo norinčių skolintis bus mažiau, ir atvirkščiai. Todėl paskolų paklausa D_{ps} grafiškai vaizduojama žemyn krintančia kreive (8.12 pav.).

Esant tam tikrai fiksuotai palūkanų normai r_1 skolinasi tik tie investuotojai, kurių investiciniai projektai duoda ne mažesnę grynojo (ekonominio) pelno normą (apskaičiuojamą tokiu pat principu kaip ir palūkanų norma) nei r_1 . Palūkanų normai sumažėjus, pavyzdžiui, iki dydžio r_2 , skolinasi ir tie investuotojai, kurių investicijų efektyvumas (pelningumas), išreiškiamas grynojo pelno norma, yra mažesnis už r_1 (bet ne mažesnis už r_2), taigi paskolų paklausa padidėja (8.12 pav.). Paskutinis investuotojas, kuris siekia gauti paskolą, yra tas, kurio projekto efektyvumas lygus palūkanų normai. Šį investuotoją vadinsime ribiniu, o jo projekto efektyvumą – ribiniu investicijų efektyvumu. 8.12 paveiksle parodyta, kad esant palūkanų normai r_1 pageidaujimų paskolų suma lygi M_1 litų, o palūkanų normai nukritus iki r_2 skolinimasis padidėja iki M_2 .

Jeigu visus investicinius projektus išdėstytume efektyvumo mažėjimo tvarka, tai kreivė, vaizduojanti ribinių investicijų efektyvumo priklausomybę nuo investicijoms reikalingų paskolų apimties, parodytų ribinių investicijų mažėjimo tendenciją ir sutaptų su paskolų paklausos kreive D_{ps} . Šio teiginio teisingumas trumpalaikėms investicijoms, t. y. kai investiciniai projektai įgyvendinami ir visos pajamos gaunamos tais pačiais metais, akivaizdus. Paprastai investicijos būna ilgalaikės, t. y. įgyvendinus investicinį projektą pajamos gaunamos per laikotarpį, apimančį kelerius arba keliolika metų. Šiuo atveju investicinio projekto efektyvumas įvertinamas atsižvelgiant į visą pelną arba į pelno prieauglį (jeigu investicijos buvo naudojamos pagrindiniam kapitalui padidinti), gaunamą per investicijų sukurto pagrindinio kapitalo veikimo laikotarpį, tačiau skirtingais laiko momentais gaunamos pajamos vertinamos nevienodai. Šį skirtumą paaiškina tai, kad kiekvienas litas, gautas šiandien ir padėtas į banką, kasmet teiks jo savininkui palūkanas. Jei šis litas bus gautas vėliau, tai jo gavėjas praras pajamas, kurias jis gautų palūkanų forma už kiekvienus pavėluotus metus. Taigi ta pati vėliau gauta suma šiuo metu yra mažiau vertinga negu turima dabar. Norint nustatyti šiandieninę pajamų PAJ_t , kurios bus gautos po t metų, vertę DV reikia apskaičiuoti tokią pinigų sumą, kuri esant nustatytai palūkanų normai po n metų banke padidės iki PAJ_t litų.

8.12 pav. Paskolų paklausa D_{ps} : investuotojų pageidaujamų paskolų apimties M priklausomybė nuo palūkanų normos r lygio

Paprastai bankai skaičiuoja sudėtines palūkanas, t. y. palūkanos kiekvienais metais skaičiuojamos ne tik nuo pradinės sumos, įdėtos į banko sąskaitą, bet ir nuo priskaičiuotų palūkanų praėjusiais metais. Tada pradinė pinigų suma M_0 , esant pastoviai palūkanų normai r , per t metų padidėja iki dydžio M_t , išreiškiamo formule

$$M_t = M_0(I + r)^t. \quad (8.6)$$

Pasinaudoję šia formule galime apskaičiuoti pajamų PAJ_t dabartinę vertę DV taip:

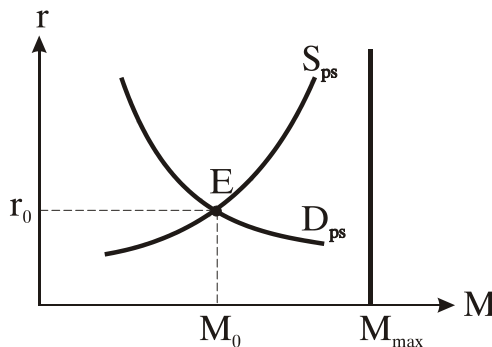
$$DV = \frac{PAJ_t}{(I + r)^t}, \quad (8.7)$$

t. y. pajamų, kurios bus gautos kitąmet, dabartinė vertė bus $PAJ_1 / (I + r)$, pajamų, gautų po dvejų metų, – $PAJ_2 / (I + r)^2$ ir t. t. Toks pajamų būsimos vertės perskaičiavimas į dabartinę vertę vadinamas diskontavimu. Įvertinant ilgalaikių investicijų efektyvumą reikia apskaičiuoti visų metų būsimų pajamų arba jų prieauglių dabartinę suminę vertę ir kiekvienų metų būsimas pajamas diskontuojant pagal formulę (8.7). Įvertinti investicinio projekto efektyvumą dar sunkiau, jeigu projektas įgyvendinamas per kelierius

metus, t. y. paskola imama keleriems metams, kasmet mokant sutartas palūkanas. Šiuo atveju diskontuojamos ne tik gaunamos pajamos, bet ir išlaidos, susijusios su investicinio projekto įgyvendinimu.

Paskolų pasiūla išreiškia kreditorių skolinamų pinigų sumos priklausomybę nuo palūkanų normos. Skolinamojo kapitalo pasiūla S_{ps} didėja didėjant palūkanų normai. Iš tiesų, didėjant palūkanų normai didėja grynujų pinigų laikymo kaštai, išreiškiami prarastų pinigų suma, proporcinga palūkanų normos dydžiui. Todėl didėjant palūkanų normai vis daugiau ūkio ir namų ūkio subjektų nelaišys atliekamų gryną pinigų, o ims juos skolinti. Be to, jei palūkanų norma yra ganėtinai didelė, tai kartais kai kurie ūkio subjektai gali atsisakyti mažiau pelningų sandorių, o vartotojai – mažiau reikalingų pirkinių ir papildomai sutaupyti pinigus skolinti bei gauti papildomų pajamų. Tačiau skolinamų pinigų kiekis yra ribotas – pinigų skolinamojo kapitalo rinkoje negali būti daugiau negu jų yra išleidęs centrinis šalies bankas. Reikia įvertinti ir tai, kad didžioji pinigų dalis naudojama būtiniams sandoriams. Taigi pinigų pasiūla negali viršyti sumos M_{max} , kuri priklauso nuo ekonomikoje esamo pinigų kiekio (8.13 pav.).

Palūkanų norma – tai kriterijus, kuris nusako, kaip asmuo vertina alternatyvų pinigų panaudojimą – juos išleisti tuoj pat ar taupyti ir vartojimą atidėti. Kadangi būsimasis vartojimas vertinamas mažiau už dabartinį, tai skolintoju už vartojimo atidėjimą turi būti atlyginta. Palūkanos ir yra šis atlygis. Tiems asmenims, kurie dabartinį vartojimą vertina labiau, reikės didesnės palūkanų normos, kad jie sutiktų vartojimą nukelti. Akivaizdu, kad vis didesnis dabartinio vartojimo ribojimas reikalaus vis didesnio atlygio, todėl paskolų pasiūlos kreivė kartu vaizduoja ir dabartinio vartojimo atsisakymo, ir jo atidėjimo ribinę kainą.

8.13 pav. Paskolų rinkos pusiausvyra

Tobulos konkurencijos paskolų rinkos pusiausybra grafiškai vaizduojama tašku E (8.13 pav.), kuriame susikerta paskolų paklausos D_{ps} ir paskolų pasiūlos S_{ps} kreivės. Paskolų rinkos pusiausybra nustato paskolų palūkanų normos dydį r_0 ir jį atitinkančią paskolų apimtį M_0 . Tie asmenys, kurie palūkanų normą r_0 (8.13 pav.) laiko tinkamu atlygiu už dabartinio vartojimo atidėjimą, skolins pinigus, ir visų siūlomų paskolų suma sudarys M_0 litų, tuo tarpu asmenys, labiau vertinantys dabartinį vartojimą, pinigų neskolins ir taip sumažins galimą paskolų sumą dydžiu $M_{max} - M_0$.

Jeigu ignoruojami finansiniai tarpininkai paskolų rinkoje, tai paskolų rinka yra artima tobulos konkurencijos rinkai, nes čia yra gana daug kreditorių, t. y. asmenų, skolinančių pinigus, ir investuotojų, kurie skolinasi pinigus. Tačiau padėtis pasikeistų, jeigu įvertintume bankų vaidmenį paskolų rinkoje. Lietuvoje yra vos keliolika bankų, t. y. Lietuvos paskolų rinkai yra būdinga oligopolinė (arba oligopsoninė) indėlininkų požiūriu struktūra. Čia įmanomi ir kartelių suokalbiai, mažinantys paskolų rinkos efektyvumą.

Kitas pinigų skolinimo būdas – tai kreditinių vertybinių popierių, kuriuos visus čia vadinsime obligacijomis, pirkimas vertybinių popierių rinkoje. Obligacijas paprastai leidžia Vyriausybė, vietinės valdžios institucijos arba įmonės, kurioms būtinas piniginis kapitalas. Obligacijos emitentas (leidėjas) išsipareigoja obligaciją išsigijusiam asmeniui (kreditoriui) kasmet, iki skolos apmokėjimo datos, mokėti pastovias palūkanas (kuponą). Pasibaigus skolos terminui, obligacijos emitentas išperka ją sumokėdamas kreditoriui sumą, lygią obligacijos nominaliajai vertei. Reikia skirti palūkanas, nustatomas paskolų rinkoje, ir obligacijų palūkanas. Pastarąsias nustato obligacijos emitentas pagal poreikį skolintis bei turimas finansines galimybes arba pagal emitento ir obligacijų pirkėjo susitarimą. Obligacijos palūkanos paprastai išlieka pastovios visą obligacijos galiojimo laiką. Tačiau ryšys tarp šių dviejų palūkanų rūšių neabejotinai yra. Emitentas, nustatydamas obligacijos kasmetines išmokas, neišvengiamai turi atsižvelgti į paskolų palūkanų dydį ir jų kitimo tendencijas.

Obligacijos teikia pajamų srautą KUP, KUP, \dots, ONV , t. y. pajamas, lygias obligacijos palūkanoms KUP kiekvienais obligacijos galiojimo metais, ir pajamas, lygias obligacijos nominaliajai vertei ONV jos išpirkimo momentu. Dabartinė obligacijos vertė DOV gali būti apskaičiuojama diskontuojant šį pajamų srautą pagal formulę

$$DOV = \frac{KUP}{1+r} + \frac{KUP}{(1+r)^2} + \dots + \frac{ONV}{(1+r)^t}. \quad (8.8)$$

Iš formulės (8.8) matyti, kad dabartinė obligacijos vertė priklauso nuo palūkanų normos r – kuo ji didesnė, tuo DOV yra mažesnė, ir atvirkščiai. Akivaizdžiausiai ši priklausomybė matyti neterminuotų obligacijų, kurios teikia pastovias palūkanas KUP neribotą laiką, atveju. Norėdami nustatyti dabartinę tokios obligacijos vertę, turime paprasčiausiai nustatyti pinigų sumą, kuri esant palūkanų normai r kasmet duos pajamas, lygias KUP , t. y.:

$$DOV \cdot r = KUP,$$

iš čia

$$DOV = \frac{KUP}{r}. \quad (8.9)$$

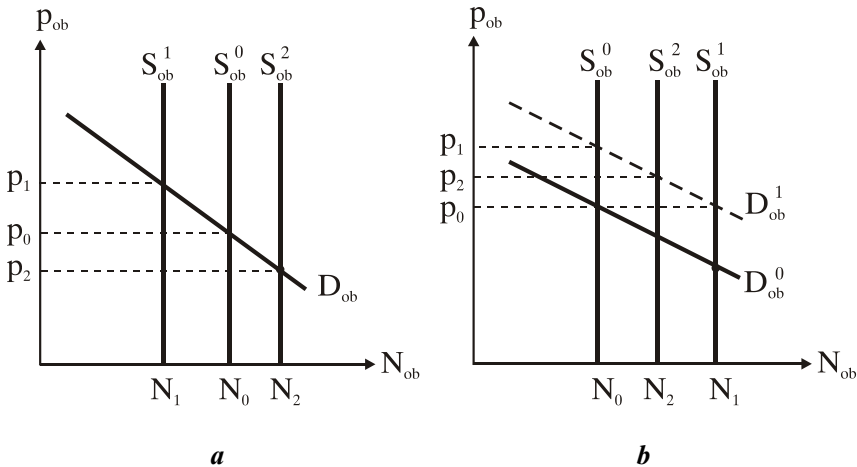
Formulė (8.9) akivaizdžiai rodo, kad dabartinė neterminuotų obligacijų vertė atvirkščiai proporcinga palūkanų normai ir yra lygi kupono dydžio ir palūkanų normos santykiui.

Obligacijos perkamos ir parduodamos vertybinių popierių rinkoje paprastai per finansinius tarpininkus – finansų maklerio įmones, turinčias šiai veiklai Vertybinių popierių komisijos licenciją (leidimą), arba per specializuotus komercinių bankų skyrius, kuriems suteikta teisė atlikti operacijas su vertybiniais popieriais. Vertybinių popierių rinkose pasiūlos ir paklausos objektas yra ne pinigai, o vertybiniai popieriai. Obligacijų paklausą formuoja skolinamojo kapitalo savininkai (kreditoriai), pasirenkę pirkti atitinkamą obligacijų skaičių atsižvelgdami į obligacijų palūkanų dydį. Obligacijų pasiūlą nustato įmonės – emitentai bei kiti subjektai – obligacijų turėtojai. Tai priklauso nuo to, kokia vertybinių popierių rinka nagrinėjama.

Vertybinių popierių rinkos struktūrą sudaro pirminė ir antrinė vertybinių popierių rinkos. Pirminėje rinkoje obligacijas parduoda jų emitentas tiesiogiai arba per tarpininkus. Tai naujai išleidžiamų obligacijų rinka ir pasiūlą joje nustato obligacijų leidėjai, kurie paprastai siekia parduoti savo išleistas obligacijas nominaliaja kaina atitinkamai reguliuodami obligacijų emisiją. Antrinėje vertybinių popierių rinkoje, kurioje ir vyksta pagrindinė vertybinių popierių apyvarta, prekiaujama anksčiau išleistomis obligacijomis, o jų pasiūlą sudaro visos anksčiau išleistos obligacijos. Šioje rinkoje, kuri yra daugiau spekuliacinio pobūdžio, keičiasi tik obligacijų savininkai, o pinigai, gauti pardavus obligacijas, nebūtinai panaudojami investicijoms. Nepaisant

to, antrinė rinka yra naudinga pirminei rinkai. Pirkėjai noriau ir drąsiau perka naujas obligacijas pirminėje rinkoje žinodami, kad prireikus jie šiuos vertybinius popierius visada gali parduoti antrinėje rinkoje. Antra vertus, obligacijų leidėjai, žinodami obligacijų kainas antrinėje rinkoje, gali koreguoti emisijos dydį bei kitas kapitalo skolinimosi sąlygas.

Obligacijų rinkos modelis, tinkantis tiek pirminei, tiek antrinei rinkai, grafiškai pavaizduotas 8.14 paveiksle. Visoms kitoms sąlygoms nekintant perkamų obligacijų skaičius N_{ob} priklausys nuo jų kainos P_{ob} – kuo ji mažesnė, tuo perkamų obligacijų skaičius didesnis, ir atvirkščiai. Todėl obligacijų paklausos kreivė D_{ob} yra žemyn krintanti kreivė. Tuo tarpu obligacijų pasiūlai jų kainos tiesioginės įtakos neturi. Obligacijų pasiūlą, kurią sudaro visos išleistos obligacijos, lemia obligacijų leidėjų poreikis skolintis. Todėl obligacijų pasiūla S_{ob} vaizduojama vertikalia tiese. Krintančios paklausos ir vertikaliosios pasiūlos kreivių sankirta nustato obligacijų rinkos pusiausvyrą, t. y. obligacijų rinkos kainą ir obligacijų pusiausvyros kiekį. Obligacijų pasiūla kinta išleidžiant naujas obligacijų emisijas ir išperkant obligacijas, kurioms atėjo išpirkimo laikas. Antrinėje rinkoje obligacijų pasiūla padidės arba sumažės, t. y. pasiūlos kreivė pasistums į kairę arba į dešinę, nelygu, kuri tendencija nusvers. Atitinkamai pakis obligacijų rinkos kainos (8.14 a pav.).

8.14 pav. Obligacijų rinkos pusiausvyrą ir jos kaita:
a – kintant obligacijų pasiūlai; *b* – kintant obligacijų paklausai

Obligacijų kainą keičia ir paklausos kaita. Obligacijų paklausos dydį lemia daug veiksnių, pavyzdžiui, alternatyvių skolinimo formų sąlygų kaita, rizikos laipsnis, ateities perspektyvų vertinimas ir kt. Todėl obligacijos rinkos kaina gali nesutapti nei su obligacijos nominaliaja, nei su jos diskontuota verte. Visoms kitoms sąlygoms nekintant obligacijų paklausa priklausys ir nuo kupono dydžio – kuo jis didesnis, tuo obligacijų paklausa didesnė, ir atvirkščiai. Tarkime, obligacijų paklausa padidėjo nuo D_{ob}^0 iki D_{ob}^1 (8.14 b pav.). Tada padidėja ir jų kaina nuo p_0 iki p_1 . Emitentai turi galimybes išplėsti obligacijų emisiją iki N_1 nekeičiant emisijos sąlygų arba pasitenkinti mažesne emisija N_2 , tačiau parduoti jas brangiau arba nekeičiant nei emisijos dydžio, nei obligacijų kainų sumažinti kasmetinių išmokų dydį. Taigi didėjant obligacijų paklausai emitentui atsiranda papildomos galimybės – didinti obligacijų nominaliąją kainą arba jų emisiją nekeičiant kitų sąlygų, mažinti kasmetinių išmokų dydį nekeičiant obligacijos nominaliosios kainos arba derinti visas šias galimybes.

Kintant obligacijų kainai kinta ir obligacijos palūkanų normos, kuri apibrėžiama kaip nekintamų kasmetinių išmokų (kupono) ir obligacijos kainos procentinis santykis, dydis. Mažėjant obligacijos kainai p_{ob} , jos palūkanų norma $\frac{KUP}{p_{ob}}$, atspindinti investuoto kapitalo grąžą, didėja esant nekintamam kupono dydžiui KUP , ir atvirkščiai – didėjant obligacijos kainai jos palūkanų norma mažėja.

Santykius Lietuvos vertybinių popierių rinkoje reglamentuoja Lietuvos Respublikos vertybinių popierių bei Lietuvos Respublikos finansinių priemonių rinkų įstatymai. Šiuose įstatymuose apibrėžtos vertybinių popierių, kurie yra viešosios apyvartos objektas, rūšys taip pat skolos vertybiniai popieriai (obligacijos), vertybinių popierių įregistravimo bei vertybinių popierių paketo įsigijimo tvarka, reglamentuojamas rinkos tarpininkų licencijavimas bei darbo principai, vertybinių popierių biržų steigimo, veiklos, vertybinių popierių apskaitos reikalavimai. Šie teisės aktai įteisina Vertybinių popierių komisiją kaip vertybinių popierių rinkos priežiūros instituciją, apibrėžia jos uždavinius ir funkcijas. Įstatymas numato atsakomybę už šio įstatymo reikalavimų pažeidimus, tarp jų ir pinigines baudas, kurių dydis priklauso nuo pažeidimo pobūdžio ir kitų aplinkybių.

Lietuvoje veikiančioje nacionalinėje vertybinių popierių biržoje didžiąją apyvartos dalį sudaro įmonių akcijos ir Vyriausybės vertybiniai popieriai. Šie pagrindiniai vertybinių popierių biržos apyvartos objektai yra dematerializuoti, t. y. jie egzistuoja ne materialiniu pavidalu, o kaip įrašai specia-

liose vertybinių popierių sąskaitose, kurias tvarko emitentai arba finansiniai biržos tarpininkai. Taigi sąvoka „vertybinis popierius“, kaip ir obligacijos „kuponas“, t. y. palūkanų dydį pažyminti obligacijos dalis, kuri buvo nukerpama sumokant palūkanas, vartojama tik tradiciškai. Pasaulinėje praktikoje naudojamos ir obligacijos su kintama išmokų norma, kai palūkanos išmokamos ne kartą, o kelis kartus per metus, pavyzdžiui, kas ketvirtį. Tai leidžia obligacijų palūkanų normą lanksčiau susieti su bankinių palūkanų lygiu.

Skolinamojo kapitalo rinkoje susiformuoja įvairaus dydžio palūkanų normos. Palūkanų normos dydį veikia skolinimo trukmė, paskolos dydis, monopolinės galios įgijimas skolinamojo kapitalo rinkoje ir, svarbiausia, paskolos rizika. Stambi ir finansiškai stipri įmonė gali pasiskolinti lėšų už nedideles palūkanas, nes paskola mažai rizikinga. Tuo tarpu įmonė, kurios finansinė padėtis yra nestabili, turės mokėti didesnes palūkanas, nes reikės skolintojams kompensuoti riziką, susijusią su galimu paskolos negražinimu. Mažiausia palūkanų norma, mokama už mažiausiai rizikingas paskolas, vadinama bazine palūkanų norma. Paprastai tai palūkanos, mokamos už Vyriausybės išleistus vertybinius popierius, nes šiuo atveju kreditorius nerizikuoja.

Atsižvelgdama į šį pranašumą, Vyriausybė gali mokėti mažiausias palūkanas savo vertybinių popierių pirkėjams. Tačiau taip būna ne visada. Jei Vyriausybė nori užsitikrinti lėšas biudžeto deficitui padengti, tai savo vertybiniams popieriams ji gali nustatyti ir didesnes palūkanas. Svarbu suvokti normalaus pelno dydžio ir bazinės palūkanų normos santykį. Bet koks verslas rinkos sąlygomis yra daugiau arba mažiau rizikingas. Todėl normalus pelnas visada turi būti didesnis už bazinę nerizikingą palūkanų normą, nes priešingu atveju niekas nesiimtų verslo, o pasitenkintų išgydamas Vyriausybės vertybinių popierių ir nerizikuotų prarasti savo turtą. Taigi normalusis pelnas turi viršyti bazinę palūkanų normą dydžiu, kuris atlygintų verslo riziką.

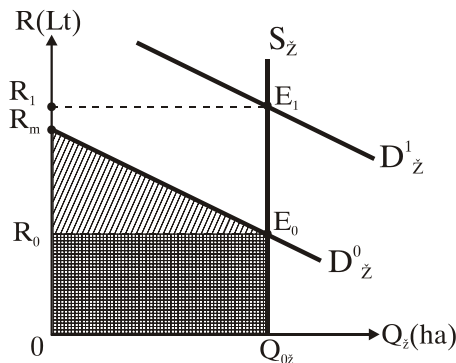
Išnagrinėjome pagrindinius piniginio kapitalo skolinimo būdus ir atskirų skolinamojo kapitalo rinkų ypatybes. Kiekviena iš šių rinkų paprastai nustato skirtingas palūkanų normas. Ekonomikos teorijoje tikslinga traktuoti skolinamojo kapitalo rinką su apibendrinančia (reprezentatyvia) palūkanų norma, kurią galima suvokti kaip vidutinį palūkanų normų lygį arba kaip bazinę ar kitą konkrečią palūkanų normą – tai priklauso nuo nagrinėjamos problemos. Jeigu teisinga prielaida, kad palūkanų normos struktūra stabili ir kad visos palūkanų normos ekonomikoje kinta ta pačia kryptimi, tai neturi didelės reikšmės, kokia konkrečiai yra parenkama reprezentacinė palūkanų norma. Toliau mes laikysime, kad skolinamojo kapitalo rinkoje nustatoma viena apibendrinanti palūkanų norma.

Žemės rinka ir renta. Žemė, kurios sąvoka apima ir natūralius gamtos išteklius (naudingos iškasenos, miškai, vandenys), yra gamybos veiksnys, turintis savo ypatumų. Žemė yra gamtos produktas, neatsiejamas nuo geografinės vietos, ji negali būti perkelta į kitą vietą kaip darbas arba kapitalas. Kitaip nei kapitalas, ji negali būti sukurta gamybos būdu. Toliau kaip gamybos veiksnį nagrinėsime tik dirbamąją žemę, nes tie patys metodai ir išvados iš esmės gali būti pritaikyti ir natūralių gamtos išteklių, kaip gamybos veiksnio, analizei. Istorijos raidoje dirbamos žemės plotus didėjant jos paklausai buvo galima didinti, bet dabar šios galimybės išnaudotos – žemės pasiūla yra ribotas ir pastovus dydis. Kiekvienas žemės sklypas yra unikalus dviem požūriais – produktyvumo, kurį lemia šio sklypo natūralus derlingumas, ir geografinės jo padėties. Šiuolaikiniame žemės ūkyje dirbama žemė gali būti veiksmingai panaudota kartu su kitais gamybos veiksniais – darbu ir kapitalu. Tinkamas šių veiksmių naudojimas didina žemės produktyvumą ir net gali teigiamai paveikti jos natūralią savybę derlingumą, o netinkamas žemės naudojimas gali ją nualinti. Tačiau natūralus žemės derlingumas sudaro palankesnes jos naudojimo sąlygas – vienodam produktyvumui, kai žemė derlinga, pasiekti reikia mažiau darbo ir kapitalo, negu kai žemė mažiau derlinga. Pagrindinė žemės paskirtis – žemės ūkio gamyba, tačiau ji gali būti panaudota ir verslo įmonėms bei gyvenamiesiems namams statyti, keliams tiesti, paslaugų sričiai plėtoti, pavyzdžiui, rekreaciniams tikslams. Žemės ūkio gamybai svarbios abi žemės savybės – natūralus derlingumas ir geografinė vieta, o veiklai, nesusijusiai su žemės ūkiu, svarbi tik geografinė jos vieta. Šiandieniniame ūkyje žemės paklausa, nesusijusi su žemės ūkio gamyba, turi polinkį didėti. Nors žemės pasiūla yra ribota, tačiau tai nereiškia jos trūkumo – aukšto ekonomikos lygio šalyse, turinčiose reikiamas technikos ir technologijos galimybes, gali būti pasiektas toks žemės produktyvumas, kuris tenkina šalies žemės ūkio produkcijos poreikius net ir mažėjant dirbamos žemės plotams. Tiesa, toks žemės produktyvumo didinimas gali atsiliepti žemės ūkio produkcijos kokybei.

Jeigu pajamos, gautos naudojant žemės sklypą, viršija jam naudoti reikiamų kitų gamybos veiksmių sąnaudų kainą, tai sakoma, kad šis sklypas teikia žemės rentą. Taigi **žemės renta** – tai pajamos, viršijančios kaštus, būtinus žemės sklypui naudoti pagal jo paskirtį. Žemės renta yra atskiras ekonominės rentos atvejis. **Ekonominę rentą** gali gauti bet koks gamybos veiksnys, kurio pasiūla yra absoliučiai neelastinga. Žemė, kaip gamybos veiksnys, gali būti perkama ir parduodama žemės rinkoje. Tačiau paprastai žemės savininkai turimą žemę nuomoja. Už derlingesnę žemės sklypą imama didesnė nuomos kaina negu už mažiau derlingą. Žemės sklypo nuomos kainą nustato jo teikiama **renta**. Taigi šiuo atveju žemės renta gali būti api-

brėžta kaip mokestis už žemės arba kitų gamtos išteklių, kurių pasiūla yra griežtai ribota, naudojimą.

Rentos dydį nustato nuomojamų žemės sklypų pasiūla bei paklausa. Nustatysime šį dydį remdamiesi tokiomis prielaidomis: visi žemės sklypai yra naudojami pagal savo paskirtį ir neturi naudojimo alternatyvų, t. y. gaminamas tik vienas žemės ūkio produktas, visuose sklypuose naudojamos technikos ir technologijos lygis yra tas pats. Žemės rentos nustatymo modelis grafiškai pavaizduotas 8.15 paveiksle, kurio vertikalioje ašyje pažymima žemės ploto vieneto (ha) teikiama renta R , o horizontalioje – žemės ploto apimtis Q_z (ha). Žemės pasiūla S_z čia pavaizduota vertikalia linija, nes žemės kiekiui esant fiksuotam ir naudojant visą žemę žemės pasiūla nedidės, kad ir kokia didelė bus žemės nuomos kaina. Esant didelei žemės nuomos kainai bus panaudoti tik derlingiausi žemės sklypai, kurių teikiamos grynosios pajamos (renta) bus ne mažesnės už jų nuomos kainą R . Mažėjant žemės sklypų nuomos kainai, žemės ūkio produkto gamybai bus naudojami ir mažesnio derlingumo žemės sklypai. Gamybai naudojamos žemės apimtis plėsis tol, kol žemės sklypo teikiama renta susilygins su jo nuomos kaina. Todėl žemės nuomos paklausos kreivė D_z yra krintanti žemyn ir rodo grynojo pajamų produkto mažėjimą, kai žemės sklypai išdėstomi jų derlingumo mažėjimo tvarka. Grynasis pajamų produktas gaunamas iš pajamų produkto atėmus naudojamo darbo ir kapitalo kaštus, kurie esant tam pačiam technikos ir technologijos lygiui yra pastovus dydis kiekvienam žemės sklypo vienetui. Kadangi žemės sklypai nevienodai derlingi, tai ir jų teikiama rentos dydis yra skirtingas ir šį skirtumą lemia tik žemės derlingumo skirtumai. Noderlingiausio žemės sklypo Q_{0z} , kuris vadinamas ribiniu sklypu, renta bus mažiausia.

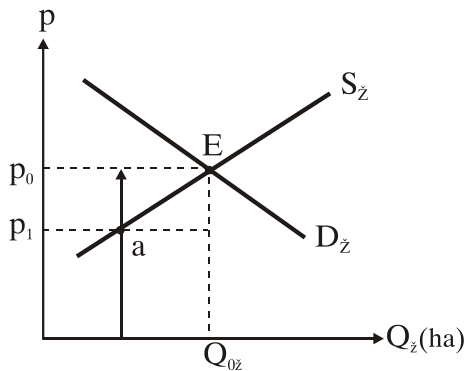
8.15 pav. Žemės rentos susiformavimas

Rentos dydį R_0 nustato pusiausvyros padėtis žemės nuomos rinkoje E_0 , kurioje susikerta žemės nuomos paklausos ir pasiūlos kreivės. Rentos dydį lemia tik nuomojamos žemės paklausa, kuri yra išvestinė žemės ūkio produkto paklausos atžvilgiu. Jeigu žemės ūkio produkto paklausa didėja, didėja ir jo kaina. Kartu didėja grynasis pajamų produktas ir paklausų kreivė pasistumia į padėtį D_Z^I . Renta padidėja. Jeigu produkcijos kaina krinta, renta mažėja. Gali susidaryti situacija, kai mažiausiai derlingas (ribinis) žemės sklypas teikia pajamas, kurios tik padengia šio sklypo eksploataavimo išlaidas. Tada ribinis žemės sklypas neteikia rentos, tačiau gali būti naudojamas. Jei žemės sklypo teikiamos pajamos yra mažesnės už jo eksploataavimo išlaidas, toks sklypas nenaudojamas. Žemės rentos dydį lemia ne tik žemės sklypo derlingumo skirtumai, bet ir geografinė jo padėtis. Patogi žemės sklypo vieta, pavyzdžiui, arti žemės ūkio produkcijos rinkos, sumažina produkcijos sandėliavimo ir transportavimo išlaidas, kartu padidina ir jo rentą. Nagrinėjamas modelis nustato vienodą rentos dydį R_0 , lygų ribinio sklypo rentai visiems žemės sklypams nepaisant jų produktyvumo. Ši renta vadinama grynąja ekonomine renta. Bendras absoliutinės rentos dydis, kuri gauna žemės savininkai, vaizduojamas stačiakampiu $OR_0E_0Q_{0Z}$. Kita rentos dalis, kurią teikia derlingesni žemės sklypai ir vaizduoja trikampis $R_0R_mE_0$, šiuo atveju atitektų žemės nuomotojams. Tačiau žemės savininkų tokia padėtis netenkintų. Todėl žemės sklypai, turintys panašių savybių, pavyzdžiui, pasižymintys tokiu pat derlingumu arba patogia geografine padėtimi, jungiami į atskiras grupes. Atskirų sklypų grupių renta nevienoda – produktyvesnių sklypų ji didesnė, paprastesnių sklypų mažesnė. Kiekvieno taip diferencijuoto sklypo renta vadinama **diferencine renta**.

Žinant diferencinę sklypo rentą žemės sklypo kaina gali būti nustatyta kapitalizuojant rentą, t. y. nustatant tokią pinigų sumą, kuri esant fiksuotai palūkanų normai kasmet duoda pajamas, lygias rentos dydžiui. Kadangi žemė gali būti naudojama amžinai ir ji teikia rentos pajamas neribotą laiką, tai žemės kaina apskaičiuojama pagal tą pačią formulę (8.9), naudojamą neterminuotų obligacijų diskontuotai vertei nustatyti. Kupono dydis KUP formulėje pakeičiamas renta R .

Bendru atveju žemė, kaip ir kiti gamybos veiksniai, turi alternatyvaus naudojimo galimybes. Tas pats žemės sklypas gali būti naudojamas įvairioms žemės ūkio kultūroms auginti arba kitiems tikslams. Jeigu kurios nors žemės ūkio produkcijos paklausa didėja, tai jos gamyba gali būti padidinta didinant jai skiriamos žemės ploto dydį ir mažinant kitų žemės ūkio pro-

duktų gamybą. Šiuo atveju žemės pasiūla šiam produktui gaminti nėra absoliučiai neelastinga, bet didėja didėjant žemės kainai (8.16 pav.). Žemės ploto, naudojamo nagrinėjamam produktui gaminti, dydį ir žemės kainą lemia žemės paklausa ir pasiūla šiam produktui gaminti. Pasiūlos kreivė rodo alternatyviuosius žemės naudojimo nagrinėjamam produktui gaminti kaštus (išlaidas).

8.16 pav. Renta ir alternatyvieji kaštai (išlaidos)

Visi žemės sklypai teikia tas pačias pajamas p_0 (8.16 pav.), tačiau alternatyvieji jų naudojimo kaštai skiriasi. Jeigu žemės sklypo a alternatyvieji kaštai yra lygūs p_1 , tai žemės sklypo teikiama renta lygi $p_0 - p_1$. Ribinis žemės sklypas Q_{0z} šiuo atveju neteiks ekonominės rentos, nes jo teikiamos pajamos ir alternatyvieji kaštai yra lygūs.

Ekonominę rentą gali teikti ne tik žemė, bet ir bet kuris gamybos veiksnys, turintis ypatingų savybių. Darbuotojai vienas nuo kito gali skirtis ne tik išsilavinimu arba kvalifikacija, bet ir specifiniais sugebėjimais (gabumais, talentu). Kaip kompensaciją už ypatingus sugebėjimus jie gauna papildomas pajamas, vadinamas **gabumų renta**. Tai ypač akivaizdu mene arba sporte. Taigi ekonominė renta gali būti apibrėžta ir taip: **ekonominė renta** – tai bet kuriam gamybos veiksmui atitenkančios papildomos pajamos už jo ypatingas savybes, viršijančias jo alternatyviuosius kaštus.

Nagrinėtos kapitalo bei žemės rinkos priklauso vadinamųjų aktyvų rinkoms. **Aktyvai** – tai turtas bei finansinės vertybės, ribotą arba neribotą laiką teikiančios paslaugų arba pinigų srautus. Prie paslaugų srautus teikiančių

aktyvų galima priskirti, pavyzdžiui, gyvenamąjį būstą. Šio aktyvo teikiamas paslaugas galima įvertinti ir pinigais, kuriuos tektų mokėti nuomojant šį būstą. Tačiau daugumas aktyvų teikia pinigų srautus – tai realusis kapitalas, žemė, nuomojamas turtas bei finansiniai aktyvai – skolinami pinigai, akcijos, obligacijos bei kitos finansinių rinkų priemonės. Aišku, kad atskirų aktyvų teikiami srautai turi specifinių požymių. Pavyzdžiui, šiame skyriuje nagrinėtos obligacijos teikia palūkanų srautus, tuo tarpu akcijos teikia kitokio pobūdžio pinigų srautus. Aktyvų rinkų analizė atliekama remiantis tais pačiais principais kaip ir obligacijų rinkos atveju.

Klausimai ir užduotys

1. Koks pagrindinis skirtumas tarp gamybos veiksmų ir prekių bei paslaugų rinkų?
2. Kas formuoja gamybos veiksmų paklausą ir kas – pasiūlą?
3. Kaip susidaro tobulo konkurencijos gamybos veiksmų rinkų pusiausvyra?
4. Kokios yra netobulos konkurencijos gamybos veiksmų rinkų rūšys ir kaip susiformuoja pusiausvyra monopolinėje rinkoje?
5. Išvardinkite tobulo konkurencijos darbo rinkos prielaidas. Kaip nustatomas darbo užmokestis šioje rinkoje?
6. Kokių būdu darbo užmokestis nustatomas netobulos konkurencijos darbo rinkoje?
7. Kokia profesinių sąjungų veiksmų strategija derantis su darbdaviais?
8. Kaip formuojasi pusiausvyra skolinamojo kapitalo rinkoje?
9. Kas yra žemės renta?
10. Kaip apibrėžiama kitų gamybos veiksmų renta?
11. Darbo paklausa ir darbo pasiūla nustatomos lygtimis $L = 10000 - 400DU$ ir $L = - 2000 + 800DU$. Kiek žmonių turi darbo ir koks jų atlyginimo dydis?
12. Monopsoninėje darbo rinkoje darbo pasiūla išreiškia lygtis $DU = 3 + 0,02L$, o ribinių pajamų produktą – lygtis $RPP = 15 - 0,04L$. Kiek darbininkų samdys monopsonistas ir kokią atlyginimą jis nustatys?
13. Asmuo investavo į verslą 1000 Lt ir pagal sutartį jis šiuos pinigus atgaus po 5 metų, papildomai bus priskaičiuota 20 proc. kasmetinių paprastųjų palūkanų. Bankas moka 10 proc. kasmetines palūkanas, skai-

- čiuodamas jas tik nuo pradinės pinigų sumos. Kokia būsimų pajamų, kurios bus gautos po 5 metų, dabartinė vertė?
14. Žemės sklypo nuomos mokestis yra 3500 Lt. Kokia yra šio žemės sklypo kaina, jeigu palūkanų norma lygi 5 proc.?
 15. Žemės nuomos paklausa išreiškiama lygtimi $R = 1000 - 0,2Qž$, o pasiūla lygi 200 ha. Koks yra rentos dydis ir kokia žemės kaina, jei palūkanų norma lygi 10 proc.?

9. DALINĖ IR BENDROJI PREKIŲ IR GAMYBOS IŠTEKLIŲ RINKŲ PUSIAUSVYRA

Iki šiol mes nagrinėjome rinkos veikimą remdamiesi *ceteris paribus* principu. Šiame skyriuje atsisakysime minėto principo ir nagrinėsime kelių rinkų sąveiką bei pusiausvyros susidarymą. Pusiausvyra vadinama daline, jeigu ji pasiekama tik prekių bei paslaugų arba tik gamybos išteklių rinkose. Bendroji pusiausvyra pasiekama tada, kai pusiausvyra susidaro visose rinkose – ir prekių bei paslaugų, ir gamybos išteklių rinkose. Šiame skyriuje gvildinama tobulos konkurencijos rinkų pusiausvyra. Pradžioje nagrinėsime vieno vartotojo elgseną ir jo pusiausvyros susidarymą kelių gamybos produktų rinkose ir vieno gamintojo pusiausvyrą kelių gamybos išteklių rinkose, paskui pusiausvyros susidarymą kelių produktų ir kelių gamybos išteklių rinkose esant keliems vartotojams arba gamintojams. Galiausiai aptarsime bendrosios pusiausvyros, t. y. pusiausvyros ir prekių bei paslaugų, ir gamybos išteklių rinkose vienu metu, susidarymą.

9.1. Vartotojo pusiausvyra

Prekių rinkinio naudingumas. Vartotojas naudoja ne vieną kurią nors prekę arba paslaugą, o visą jų rinkinį ir šio rinkinio prekių bei paslaugų įsigyja atskirose rinkose. Prekių įsigijimo galimybes riboja vartotojo biudžetas, t. y. pinigų suma, kuria vartotojas disponuoja. Naudingumo teorijoje įvairiems vartojimo rinkiniams įvertinti taikoma naudingumo funkcija $U(q_1, \dots, q_n)$, kuri kiekvienam prekių bei paslaugų rinkiniui (q_1, \dots, q_n) (čia q_i – atitinkamos prekės kiekis) priskiria skaičių, vadinamą rinkinio naudingumu. Didesnį naudingumą turintį rinkinį atitinka didesnis skaičius. Jei naudingumo funkcija tik išrikiuoja rinkinius jų naudingumo didėjimo tvarka ir nenustato, kiek konkrečiai skiriasi rinkinių naudingumas, tai toks naudingumas, kurį išreiškia naudingumo funkcija, vadinamas ordinaliuoju. Jeigu naudingumo funkcija nustato ir kiekvieno rinkinio naudingumo dydį, tai toks naudingumas vadinamas kardinaliuoju. Prekių rinkinio naudingumas yra subjektyvus dydis – kiekvienam individui jis gali būti skirtingas.

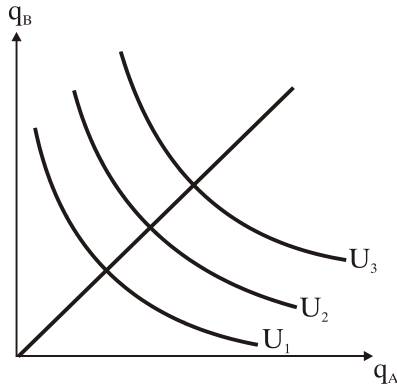
Antra vertus, vargu ar kuris nors vartotojas galės apibrėžti atskirų rinkinių naudingumo dydžius konkrečiu skaičiumi. Todėl kardinalusis naudingumas daugiau yra tik teorinė sąvoka. Tuo tarpu atskiras individas paprastai gali nustatyti, kokį prekių bei paslaugų rinkinį jis labiau vertina, palyginti su kitu, arba nė vienam iš jų neteikia pirmenybės. Tokia galimybė iš tikrųjų egzistuoja ir yra empiriškai patvirtinta.

Šiuolaikinėje naudingumo teorijoje vartotojų pirmenybių nustatymas yra pagrindinis vartotojo elgsenos nagrinėjimo metodas, o naudingumo funkcija, išrikiuojanti prekių rinkinius, yra šių pirmenybių išreiškimo būdas. Tam, kad būtų galima sudaryti neprieštarinę pirmenybių sistemą, jos turėtų patenkinti tris prielaidas, kurios kartais vadinamos naudingumo teorijos aksiomomis. Tai:

- 1) **palyginamumas**. Bet kokie du prekių rinkiniai yra palyginami – iš dviejų prekių vartotojas gali išsirinkti geresnį, t. y. tą, kuriam jis teikia pirmenybę. Jeigu jis mano, kad pirmas rinkinys yra ne blogesnis už antrą ir tuo pat metu antras rinkinys ne blogesnis už pirmą, vadinasi, vartotojas yra abejingas, t. y. abiejų rinkinių naudingumas, vartotojo nuomone, yra toks pat;
- 2) **refleksyvumas**. Kiekvienas prekių rinkinys, vartotojo požiūriu, yra ne blogesnis už kitą tokį pat rinkinį;
- 3) **tranzityvumas**. Jei vartotojas mano, kad pirmas rinkinys yra ne blogesnis už antrą, o antras – už trečią, tai laikoma, kad jis teiks pirmenybę pirmam, o ne trečiam rinkiniui.

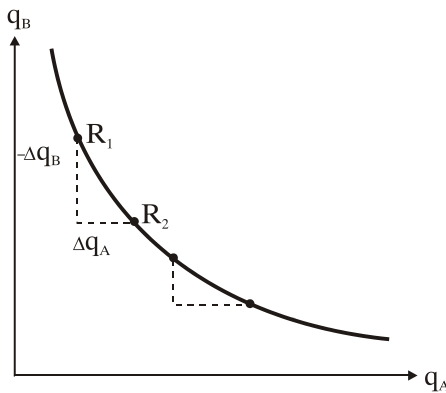
Pirmoji prielaida, kad vartotojas gali pasirinkti iš dviejų rinkinių, ir antroji prielaida yra visiškai akivaizdžios. Trečioji prielaida vien formalios logikos priemonėmis negali būti patikrinta, tačiau ji gana tiksliai apibūdina žmonių elgseną.

Vartotojo abejingumo kreivės ir biudžetinis ribojimas. Prekių ir paslaugų rinkiniai, kuriems vartotojas teikia vienodą naudingumą, geometriškai vaizduojami vadinamąja vartotojo abejingumo kreive. 9.1 pav. pavaizduotos vartotojo abejingumo kreivės, kai prekių rinkinį sudaro tik dvi prekės A ir B , o jų kiekiai pažymėti atitinkamai q_A ir q_B . Kiekviena abejingumo kreivė atitinka skirtingą naudingumą U_1, U_2, U_3, \dots . Kuo abejingumo kreivė labiau nutolusi nuo koordinačių pradžios, tuo jai priklausančių prekių kiekio rinkinių naudingumas didesnis, nes tostant nuo koordinačių pradžios prekių kiekiai didėja, t. y. $U_1 < U_2 < U_3 < \dots$ (9.1 pav.).

9.1 pav. Vartotojo abejingumo kreivės

Galimi ir tokie atvejai, kai didėjant suvartojamų prekių kiekiui jų rinkinio naudingumas gali ir mažėti. Abejingumo kreivės negali susikirsti, nes priešingu atveju vienas prekių rinkinys priklausytų skirtingoms abejingumo kreivėms, kurios vaizduoja skirtingo naudingumo prekių rinkinius. Vartotojų abejingumo kreivių visuma – tai grafinis naudingumo funkcijos vaizdavimas dvimačiu atveju, t. y. kai nagrinėjami dviejų prekių rinkiniai. Norint vieną prekių rinkinį R_1 pakeisti kitu to paties naudingumo rinkiniu R_2 , t. y. rinkiniu, priklausančiu tai pačiai abejingumo kreivei, vienos prekės kiekis sumažinamas dydžiu Δq_B , o kitos padidinamas dydžiu Δq_A (9.2 pav.).

9.2 pav. Prekių kiekio pokyčiai keičiant prekių rinkinį kitu to paties naudingumo rinkiniu

Iš 9.2 paveikslu matyti, kad leidžiantis abejingumo kreive žemyn tą patį A produkto kiekį tektų pakeisti vis mažesniu B produkto kiekiu, kad rinkinio naudingumas nepasikeistų. Šis faktas išreiškia ribinio naudingumo mažėjimo dėsnį. Iš tikrųjų mažėjant prekės kiekiui jos ribinis naudingumas didėja, o didėjant – mažėja. Kad bendras naudingumas nepakistų, to paties didėjančio ribinio naudingumo prekės kiekis bus keičiamas vis didesniu mažėjančio ribinio naudingumo prekės kiekiu.

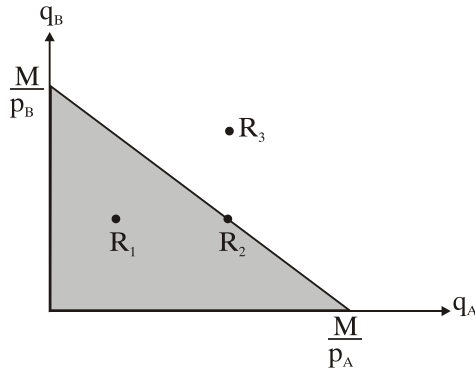
Jeigu nebūtų jokių ribojimų, tai vartotojas rinktųsi tokį prekių rinkinį, kuris yra labiausiai nutolusioje nuo koordinatinių pradžių ir atitinkančioje didžiausią naudingumo reikšmę kreivėje. Deja, vartotojo pasirinkimo galimybes riboja jo piniginės pajamos. Pinių suma M , kurią vartotojas gali skirti prekėms ir paslaugoms įsigyti, vadinama vartotojo biudžetu. Prekių ir paslaugų kiekį q_A ir q_B , kurių vartotojas gali įsigyti, apriboja vartotojo biudžetas M bei šių prekių kainos p_A ir p_B . Visų prekių ir paslaugų rinkinių, kuriuos vartotojas gali įsigyti, aibė vadinama biudžetine aibe. Biudžetinė aibė turi tenkinti biudžetinį ribojimą, kuris dviejų prekių atveju užrašomas taip:

$$p_A q_A + p_B q_B \leq M, \quad (9.1)$$

t. y. vartotojo įsigyjamo rinkinio kaina turi būti ne didesnė kaip jo biudžetas. Grafiškai biudžetinė aibė vaizduojama trikampiui, kurį sudaro koordinatinių ašys, vaizduojančios vartotojo perkamų prekių kiekius, ir tiesė, vadinama biudžeto tiese (9.3 pav.), nusakoma lygtimi

$$p_A q_A + p_B q_B = M. \quad (9.2)$$

Maksimalus prekės A kiekis, kurių vartotojas gali nusipirkti, lygus $\frac{M}{p_A}$, o antros prekės – $\frac{M}{p_B}$. Biudžetinės aibės taškas R_1 (9.3 pav.) vaizduoja rinkinį, kurių vartotojas gali įsigyti išleisdamas tik dalį savo biudžeto pinigų. Visi rinkiniai, esantys biudžeto tiesėje, taip pat priklauso biudžetinei aibe, tačiau juos įsigydamas vartotojas išleis visus savo pinigus (rinkinys R_2). Visi rinkiniai, esantys kitoje biudžeto tiesės pusėje, nepriklauso biudžetinei aibe ir vartotojui yra neprieinami (rinkinys R_3).

9.3 pav. Biudžetinė vartotojo aibė

Vartotojo pusiausvyros sąlyga. Racionalus vartotojas, atsižvelgdamas į savo biudžeto galimybes, visada renkasi tokį prekių rinkinį, kuris teikia jam didžiausią naudingumą. Taigi vartotojo pasirenkamas prekių rinkinys turi atitikti tašką tokios abejingumo kreivės, kuri labiausiai nutolusi nuo koordinatinių pradžių, tačiau turi bendrą tašką su biudžetine aibe. Tai – toks abejingumo kreivės taškas, kuriame ji liečiasi su biudžeto tiese (9.4 pav.). Šis taškas vadinamas vartotojo pusiausvyros tašku, nes atitinka rinkinį, teikiantį didžiausią naudingumą vartotojui esant ribotoms biudžeto galimybėms. Vartotojo pusiausvyros taške abejingumo kreivės liestinė sutampa su biudžeto tiese.

Taškas E_1 (9.4 pav.) priklauso biudžetinei aibei ir abejingumo kreivei U_1 , kurios rinkinių naudingumas mažesnis už abejingumo kreive U_2 vaizduojamų rinkinių naudingumą. Taškas E_2 vaizduoja didžiausio naudingumo prekių rinkinį, tačiau toks rinkinys vartotojui neprieinamas.

Formali vartotojo pusiausvyros sąlyga nustatoma remiantis tuo, kad vartotojo pusiausvyros taške abejingumo kreivės nuolydis lygus biudžeto tiesės nuolydžiui.

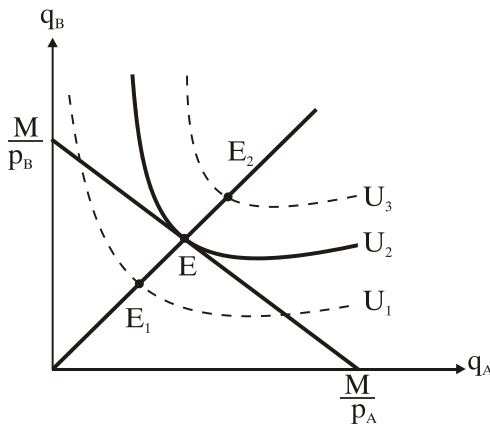
Biudžeto tiesės nuolydis išreiškiamas santykiu – $\frac{P_A}{P_B}$ (9.3 pav.), o abe-

jingumo kreivės nuolydis santykiu – $\frac{\Delta q_B}{\Delta q_A}$ (9.2 pav.). Sumažėjus B prekės

kiekiui pradiniam prekių rinkinyje R_1 vartotojas praras naudingumą, lygų

B prekės kiekio pokyčio Δq_B ir šios prekės ribinio naudingumo RN_B sandaugai. Tačiau šią naudingumo netektį kompensuos papildomo A prekės kiekio Δq_A suteikiamas naudingumas, lygus šios prekės kiekio pokyčio ir jos ribinio naudingumo sandaugai, nes abu prekių rinkiniai R_1 ir R_2 yra toje pačioje abejingumo kreivėje (9.2 pav.). Abiejų prekių naudingumų pokyčiai absoliučiais dydžiais bus lygūs ir kompensuos vienas kitą, jeigu jie bus atvirkščiai proporcingi šių prekių ribiniams naudingumams. Iš biudžeto tiesės ir abejingumo kreivės nuolydžių lygybės išplaukia ši vartotojo pusiausvyros sąlyga:

$$\frac{RN_A}{P_A} = \frac{RN_B}{P_B}. \quad (9.3)$$

9.4 pav. Vartotojo pusiausvyros taško E nustatymas

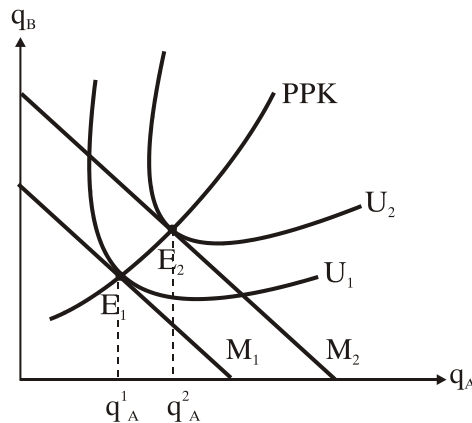
Jeigu vartotojas perka daugiau kaip dvi prekes, tai jo pusiausvyros sąlyga, gauta apibendrinus sąlygą (9.3), išreiškiama taip:

$$\frac{RN_1}{P_1} = \frac{RN_2}{P_2} = \dots = \frac{RN_n}{P_n}; \quad (9.4)$$

čia RN_i yra atitinkamų prekių ribiniai naudingumai.

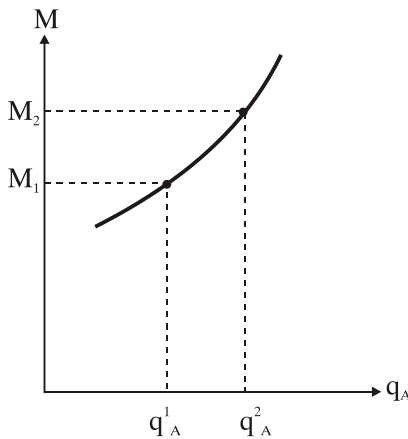
Sąlyga (9.4) reiškia, kad vartotojas savo išlaidas paskirstys taip, kad kiekvienas paskutinis litas, išleistas atskiroms prekėms pirkti, suteiktų jam vienodą naudingumą. Tarkime, kuriai nors prekei ši sąlyga netinka, pavyzdžiui, antrosios prekės santykis tarp jos ribinio naudingumo ir kainos yra didesnis. Vadinasi, antroji prekė vartotojui teikia didžiausią naudingumą, palyginti su kitomis. Todėl vartotojas mažiau pirks kitų prekių ir daugiau – antros prekės. Dėl ribinio naudingumo mažėjimo dėsnio ribinis antros prekės naudingumas padidėjus jos kiekiui mažės. Tuo tarpu kitų prekių bus išigyjama mažiau ir jų ribinis naudingumas didės. Toks pinigų prekėms pirkti perskirstymas vyks tol, kol bus patenkinta sąlyga (9.4). Jei RN_2 ir p_2 santykis bus mažesnis, negu reikalauja lygybė (9.4), vyks atvirkščias procesas.

Pajamų pokyčio poveikis ir Engelio kreivė. Kintant finansinėms vartotojo galimybėms kinta jo biudžetinė aibė ir kartu jo pusiausvyros padėtis. Tarkime, vartotojo pajamos padidėjo, taigi jo biudžetas padidėjo nuo M_1 iki M_2 ir biudžeto tiesė pasislinko į dešinę išplėsdama biudžetinę vartotojo aibę (9.5 pav.). Šiuo atveju vartotojas gali pasirinkti didesnio naudingumo prekių rinkinį, o vartotojo pusiausvyrą vaizduojantis taškas bus ne E_1 , o E_2 . Sujungę pusiausvyrą vaizduojančius taškus, kai kinta vartotojo biudžetas, gauname pajamų pokyčio kreivę PPK .

9.5 pav. Pajamų pokyčių kreivės PPK nustatymas

Grafiškai pavaizdavę vartotojo biudžeto ir kurios nors, pavyzdžiui, A , prekės perkamo kiekio priklausomybę, gauname vadinamąją Engelio kreivę (9.6 pav.). Ši kreivė pavadinta vokiečių statistiko Engelio, kuris pirmasis panaudojo šią kreivę savo tyrimams, vardu. 9.6 paveiksle pavaizduota Engelio kreivė normalios kokybės prekei, kurios vartojimas didėja didėjant vartotojo pajamoms. Tačiau blogos kokybės prekių vartojimas paprastai mažėja didėjant vartotojo pajamoms. Padidėjus pajamoms vartotojas paprastai didesnę savo biudžeto dalį skiria geresnės kokybės prekėms įsigyti ir mažina blogesnės kokybės prekių vartojimą. Blogos kokybės prekių atveju Engelio kreivė turės neigiamą nuolydį.

9.6 pav. Engelio kreivė

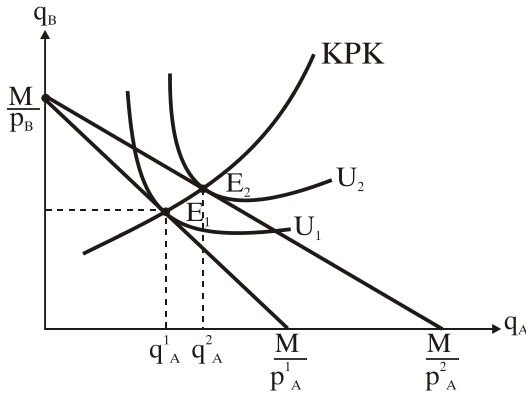
Prekių kainų pokyčio poveikis ir Gifeno paradoksas. Vartotojo pusiausvyrą gali keisti ir kintančios prekių kainos. Prekių kainų pokyčiai turi tiesioginį poveikį vartotojų realioms pajamoms – kuomet didesnės kainos, tuo mažesnės realiosios pajamos, nes esant pastoviam biudžetui vartotojas gali nupirkti mažiau prekių, ir atvirkščiai. Jei prekių kainos kinta proporcingai, vartotojo pusiausvyra kinta taip pat, kaip ir kintant pajamoms (kainoms pakitus vienodu laipsniu tokiu pat santykiu pakis ir maksimalus prekių kiekis,

kurį vartotojas gali nusipirkti, t. y. $\frac{M}{P_A}$ ir $\frac{M}{P_B}$, o biudžetinė tiesė pasistums

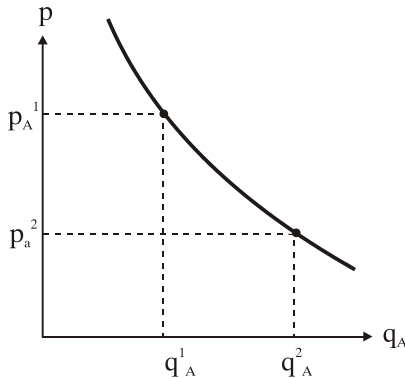
į dešinę arba į kairę išlikdama lygiagrečiai pati sau). Tačiau procesai tampa sudėtingesni, jeigu kainos kinta nevienodu laipsniu. 9.7 pav. pavaizduotas

vartotojo pusiausvyros pasikeitimas pakitus tik vienos, t. y. A , prekės kainai. Sumažėjus šios prekės kainai nuo p_A^1 iki p_A^2 maksimalus šios prekės kiekis, kurį gali išsigyti vartotojas, padidėja nuo $\frac{M}{p_A^1}$ iki $\frac{M}{p_A^2}$. Maksimalus

B prekės kiekis nepakinta. Kintant A prekės kainai p_A kinta jos pusiausvyros kiekis bei vartotojo pusiausvyrą vaizduojančių taškų E_1 , E_2 ir t. t. padėtis. Šiuos taškus sujungę gausime kreivę, vadinamą kainų poveikio kreive KPK . Prekės kainos ir jos pusiausvyros kiekio priklausomybė, pavaizduota grafiškai, kaip žinome, yra šios prekės paklausos kreivė (9.8 pav.).

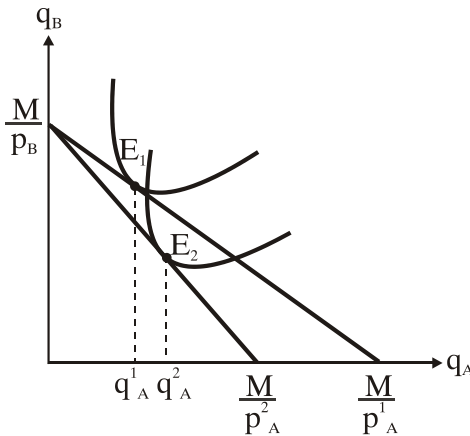
9.7 pav. Kainų poveikio kreivės KPK nustatymas

9.8 pav. Prekės paklausos kreivė

Prekės kainos pokytis sukelia dvejopą poveikį. Kurios nors prekės kainos sumažėjimas reiškia vartotojo perkamosios galios padidėjimą. Padidėjus pajamoms vartotojas gali pirkti daugiau prekių, t. y. jis gali proporcingai padidinti abiejų prekių vartojimą. Tačiau proporcingas abiejų prekių kiekių padidėjimas, kai pakinta kurios nors prekės kaina, neatkuria pusiausvyros sąlygos (9.3), kuri pakitus kainai pažeidžiama. Šiuo atveju $\frac{RN_B}{p_B} < \frac{RN_A}{p_A}$,

todėl vartotojas, norėdamas atkurti pusiausvyrą, turi sumažinti B prekės ir didinti A prekės vartojimą. Taigi prekių kainų pokyčio įtaka prekių vartojimui nusakoma dviem sąvokomis: pakeitimo ir pajamų poveikiais. Pakeitimo poveikis reiškia prekės, kurios kaina sumažėjo, vartojimo padidėjimą kartu mažėjant kitos prekės vartojimui. Pajamų poveikis reiškia, kad realusis vartotojo biudžetas padidėjo, vadinasi, proporcingai padidėjo ir abiejų prekių vartojimas. Taigi bendru atveju sumažėjus kurios nors prekės kainai padidėja abiejų prekių vartojimas, tačiau neproporcingai. Atpigusios prekės vartojimas visada padidėja, tačiau kitos prekės vartojimas gali ir sumažėti, ir padidėti. Tai priklauso nuo to, kuris poveikis – pakeitimo ar pajamų – nusvers. Pakeitimo poveikis šios santykinai pabrangusios prekės vartojimą mažina, o pajamų – didina. Atpigusios prekės vartojimą didina ir pakeitimo, ir pajamų poveikis. Pajamų ir pakeitimo poveikiai pasireiškia ir tada, kai vienos prekės kaina pakyla. Šiuo atveju pajamų ir pakeitimo poveikių suminis veikimas mažins pabrangusios prekės vartojimą, o santykinai atpigusios prekės vartojimas gali ir padidėti, ir sumažėti.

9.9 pav. Gifeno paradoksas: prekės A vartojimas padidėja padidėjus jos kainai

Paprastai prekės paklausa didėja kainai mažėjant ir mažėja kainai didėjant. Tačiau taip būna ne visada. Išimtiniais atvejais galimas ir priešingas rezultatas, kai mažas pajamas turintys žmonės ima daugiau vartoti blogos kokybės prekių net ir didėjant jų kainai. Šis paradoksas žinomas kaip Gifeno paradoksas. Kylant prekės kainai realusis vartotojo biudžetas mažėja ir dėl pajamų poveikio mažina ir blogesnės, ir geresnės kokybės prekių vartojimą. Pakeitimo poveikis verstų daugiau naudoti santykinai pigesnės, t. y. geresnės, kokybės prekių, tačiau vartotojo biudžeto neužtenka, kad jis galėtų didinti geresnės prekės vartojimą. Nedidelis geresnės prekės kiekio padidėjimas neleistų patenkinti net minimaliausių vartojimo poreikių. Todėl vartotojas ne tik nedidins, bet ir mažins geresnės kokybės prekės vartojimą daugiau išsigydamas blogesnės kokybės prekių, kad galėtų nors minimaliai tenkinti savo poreikius esamomis galimybėmis. Ši išvada ir atskleidžia Gifeno paradokso esmę – kintant kainoms kinta ir vartotojo pirmenybės. Kartu pasikeičia naudingumo funkcija ir ją vaizduojančių abejingumo kreivių padėtis. Pakilus prekės A kainai abejingumo kreivės pasislenka žemyn ir naują vartotojo pusiausvyrą E_2 atitinkantis pabrangusios prekės kiekis padidėja (9.9 pav.). Vartotojo pirmenybių pasikeitimas pakitus jo pajamoms paaiškina ir neigiamą blogos kokybės prekių Engelio kreivės nuolydį. Tokios prekės, kurių kainos sumažėjimas arba padidėjimas lemia ir jų paklausos sumažėjimą arba padidėjimą, vadinamos Gifeno prekėmis. Blogos kokybės ir Gifeno prekės yra labai artimos. Blogos kokybės prekės kartu yra ir Gifeno prekės, tačiau atvirkščias teiginys ne visada teisingas. Blogos ir normalios kokybės prekės skiriasi tiek, kiek skiriasi Engelio ir paklausos kreivės.

9.2. Gamybos kaštų minimizavimas ir gamintojo pusiausvyrą

Įmonė, gaminanti kokią nors produkciją, naudoja nemažai gamybos išteklių, kurie išgyjami įvairiose išteklių rinkose. Nebūtų jokių problemų, jeigu finansiniai įmonės ištekliai būtų neriboti. Tokiu atveju įmonė galėtų pasirinkti bet kokią jai priimtina gamybos apimtį. Tačiau įmonės, kaip ir vartotojo, finansinės galimybės yra ribotos. Tai verčia įmonę gamybos išteklius naudoti racionaliai. Jeigu įmonės finansinės galimybės griežtai apribotos, tai paprastai ji siekia tokios gamybos apimties ir tokio gamybos išteklių derinio, kuris leistų gaminti produkciją minimaliais kaštais. Jeigu įmonė turi galimybių skolintis piniginį kapitalą, tai ji siekia tokios gamybos

apimties, kuri maksimizuotų jos pelną. Ir vienu, ir kitu atveju įmonės pasirinkimas pagrįstas gamybinių funkcijų aparato naudojimu.

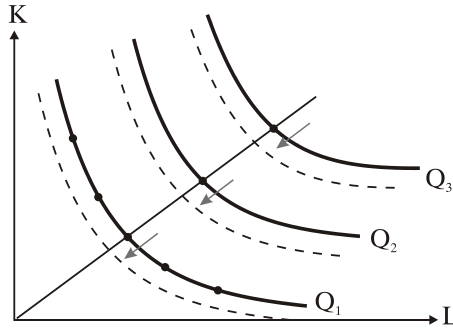
Gamybos funkcija. Gamybos funkcija nustato ryšį tarp gamybos apimties ir gamybai naudojamų išteklių, kurie išsigyjami skirtingose gamybos veiksmų rinkose, apimties. Paprastai šis ryšys gamybos funkcijoje nustatomas tarp gamybos apimties Q ir gamybos veiksmų – darbo L bei kapitalo K – apimčių ir formaliai užrašomas taip:

$$Q = f(L, K), \quad (9.5)$$

čia Q – maksimali gamybos apimtis, kuri gali būti pasiekta esant tam tikram technologijos lygiui, L ir K – darbo ir kapitalo sąnaudos, matuojamos fiziniiais vienetais. Gamybos funkcija gali nustatyti produkcijos apimties ir gamybos veiksmų sąnaudų apimties ryšį tiek trumpuoju, tiek ir ilguoju laikotarpiu. Kadangi trumpuoju laikotarpiu pagrindinis kapitalas nekinta, tai šiuo atveju gamybos funkcijoje (9.5) kintamasis K reiškia apyvartinį kapitalą, t. y. kintamus gamybos išteklius. Ilguoju laikotarpiu gali kisti visi gamybos veiksniai, todėl K gali reikšti ir pagrindinį, ir visą gamybai naudojamą kapitalą. Atitinkamai ir gamybos funkcijos vadinamos trumpojo ir ilgojo laikotarpio gamybos funkcijomis. Toliau nagrinėsime bendresnį atvejį – ilgojo laikotarpio gamybos funkcijas.

Konkreti gamybos technologija leidžia neperžengiant tam tikrų ribų keisti gamybos veiksmų L ir K santykį, t. y. darbas gali būti pakeistas tam tikru kiekiu kapitalo, ir atvirkščiai. Įvairūs kapitalo ir darbo kiekio deriniai gali lemti skirtingą arba tą pačią gamybos apimtį. Gamybos funkciją patogiau vaizduoti **vienodos gamybos apimties** kreivėmis, kurios kartais vadinamos izokvantomis. Šios kreivės taškai atitinka gamybos veiksmų derinius, kurie atitinka tą pačią gamybos apimtį Q (9.10 pav.). Vienodos gamybos apimties kreivės ir vartotojų abejingumo kreivės yra analogiškos, tačiau jos yra informatyvesnės, nes kiekvieną vienodos gamybos apimties kreivę atitinka konkreti gamybos apimtis. Kaip ir abejingumo kreivių atveju, kuo vienodos gamybos apimties kreivė labiau nutolusi nuo koordinatų pradžios, tuo didesnę gamybos apimtį ji atitinka, t. y. $Q_1 < Q_2 < Q_3$ (9.10 pav.). Gamybos technologijai tobulėjant tam pačiam produkcijos kiekiui pagaminti reikės mažiau gamybos veiksmų. Tarkime, 9.10 paveiksle vaizduojama gamybos funkcija, kurią atitinka tam tikra technologija. Patobulėjus technologijai vienodos gamybos apimties kreivės pasistums koordinatų pradžios link. Šis postūmis vaizduojamas punktyrinėmis linijomis (9.10 pav.). Ekonomi-

koje plačiai naudojama Kobo ir Duglaso gamybinė funkcija, kuri yra laipsninė gamybos veiksnių funkcija.

9.10 pav. Gamybos funkcijos grafikas

Minimalūs gamybos kaštai ir gamintojo pusiausvyros sąlyga. Įmonė, nusprendusi gaminti konkrečią produkcijos apimtį Q_1 , pasirenka toki gamybos veiksnių derinį, kuris jai leidžia šios apimtys produkciją gaminti mažiausiais kaštais. Visi gamybos veiksnių L ir K deriniai, kuriuos įmonė gali nusipirkti už tą pačią pinigų sumą M , tenkina lygtį

$$p_L \cdot L + p_K \cdot K = M ; \quad (9.6)$$

čia p_L ir p_K – darbo ir kapitalo vieneto kainos. Grafiškai ši lygybė vaizduojama vienodų kaštų tiese, kertančia koordinacių ašis taškuose $\frac{M}{p_K}$ ir

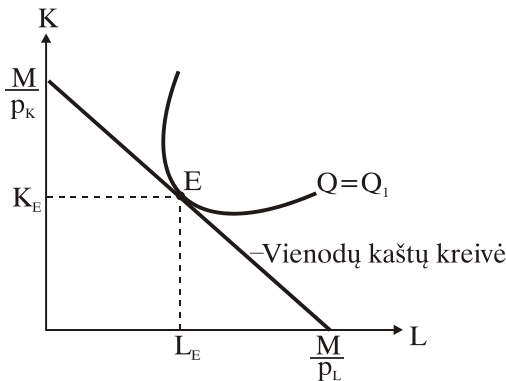
$$\frac{M}{p_L} \quad (9.11 \text{ pav.}).$$

Gamybos veiksnių derinys (K_E, L_E) , atitinkantis mažiausius kaštus gaminant nustatytos apimtys Q_1 produkciją, nustato vienodos gamybos apimtys kreivės Q_1 ir vienodų kaštų tiesės lietimosi tašką E (9.11 pav.). Bet koks kitas gamybos veiksnių derinys arba leis pagaminti mažiau produkcijos, t. y. priklausys vienodos gamybos apimtys kreivei, atitinkančiai ma-

žesnę gamybos apimtį, arba jos kaina pranoks nustatytą pinigų sumą M , t. y. priklausys kitai vienodų kaštų tiesei, esančiai dešiniau. Minimalių kaštų sąlyga gaminant nustatytos apimties produkciją išvedama iš to, kad vienodos gamybos apimties kreivės liestinės nuolydis, išreiškiamas ribinio darbo RLP ir ribinio kapitalo RKP produktų santykiu, jos sąlyčio su vienodų kaštų tiese taške, yra lygus vienodų kaštų tiesės nuolydžiui, išreiškiamam darbo ir kapitalo kainų santykiu. RLP ir RKP yra ribiniai natūriniai produktai, kuriuos sukuria atitinkamai darbo ir kapitalo veiksniai. Taigi:

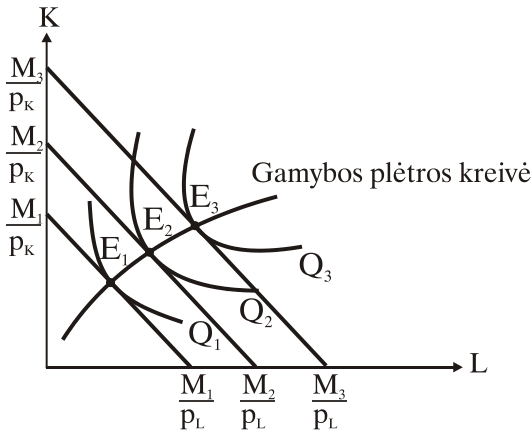
$$\frac{p_L}{p_K} = \frac{RLP}{RKP}, \text{ arba } \frac{RLP}{p_L} = \frac{RKP}{p_K}, \quad (9.7)$$

t. y. ribiniai darbo RLP ir kapitalo RKP produktai yra proporcingi jų kainoms, arba šių ribinių produktų dalys, atitinkančios piniginių išlaidų vienetą, yra lygios.

9.11 pav. Vienodų kaštų tiesė ir gamybos kaštų minimizavimas

Minimalius gamybos kaštus ir juos atitinkančių gamybos veiksnių apimtį galima nustatyti kiekvienai gamybos apimčiai radus atitinkamų vienodos gamybos apimties ir vienodų kaštų kreivių sąlyčio taškus, jei įmonės piniginiai išteklių neribojami. Jei gamybos veiksnių kainos nekinta, šie taškai sudaro kreivę, vadinamą įmonės gamybos plėtros kreive (9.12 pav.).

9.12 pav. Įmonės gamybos plėtros kreivė

Kai gamyboje naudojama daugiau kaip du gamybos veiksniai, sąlyga (9.7) apibendrinama taip:

$$\frac{RNP_1}{p_1} = \frac{RNP_2}{p_2} = \dots = \frac{RNP_n}{p_n}; \quad (9.8)$$

čia RPI_i , p_i – i -tojo gamybos veiksnio ribinis natūrinis produktas ir jo kaina, t. y. ši sąlyga reiškia, kad kiekvienas litas, išleistas papildomam gamybos veiksmui įsigyti, suteiks gamintojui vienodą ribinį natūrinį produktą.

Kaštų minimumo sąlygą (9.8), kaip ir sąlygą (9.4), nustatančią vartotojo naudingumo maksimumą, esant ribotam vartotojo biudžetui, galima traktuoti kaip maksimalios gamybos apimties nustatymo taisyklę esant griežtai ribotoms gamintojo finansinėms galimybėms, t. y. kaip **gamintojo pusiausvyrą**. Jeigu įmonė savo produkciją parduoda tobulos konkurencijos rinkoje, t. y. pastoviomis kainomis, tai sąlyga (9.8) nustato ir maksimalias gamintojo pajamas.

Norint nustatyti tokį gamybos veiksmių derinį, kuris įmonei teikia maksimalų pelną, tenka spręsti panašų uždavinį kaip ir kaštų minimizavimo atveju, t. y. nustatyti vienodos gamybos apimties kreivės bei vienodų kaštų tiesės sąlyčio tašką. Tačiau gamybos kaštų (išlaidų) mažinimas ir pelno

maksimizavimas nėra tapatūs uždaviniai. Gamybos kaštus minimizuoti galima esant bet kokiam gamybos lygiui. Tuo tarpu maksimalų pelną galima gauti tik esant tam tikram gamybos lygiui.

Kaip rašyta 8 skyriuje, didžiausią pelną įmonė gauna tada, kai kiekvieno gamybos veiksnio ribinis pajamų produktas lygus šio veiksnio rinkos kainai. Tobulos konkurencijos gamybos produkto rinkoje ribinis pajamų produktas yra ribinio produkto vertė. Todėl nagrinėjamu atveju maksimalaus pelno sąlyga yra:

$$RKP \cdot p = p_k \text{ ir } RLP \cdot p = p_L \quad (9.9)$$

arba

$$\frac{RKP}{p_k} = \frac{RLP}{p_L} = \frac{1}{p}; \quad (9.10)$$

čia p – gamybos produkto kaina.

Jei gamyboje naudojami daugiau negu du gamybos ištekliai, maksimalaus pelno sąlyga išreiškiama taip:

$$\frac{RNP_1}{p_1} = \frac{RNP_2}{p_2} = \dots = \frac{RNP_n}{p_n} = \frac{1}{p}, \quad (9.11)$$

t. y. ši sąlyga yra atskiras kaštų minimumo sąlygos (9.8) atvejis ir gaunama konkretizavus pastarąją sąlygą. Kadangi sąlyga (9.11) yra atskiros sąlygos (9.8) atvejis, tai pastarąją galima traktuoti kaip būtina, tačiau nepakankamą maksimalaus pelno sąlygą. Dėl įmonės finansinių galimybių ribotumo arba gamybos veiksnių nepakankamumo įmonė gali ir nepasiekti tokios gamybos apimtys, kuri jai užtikrintų maksimalų pelną, nors ji ir būtų pusiausvyros būsenos.

9.3. Prekių ir paslaugų rinkų pusiausvyra

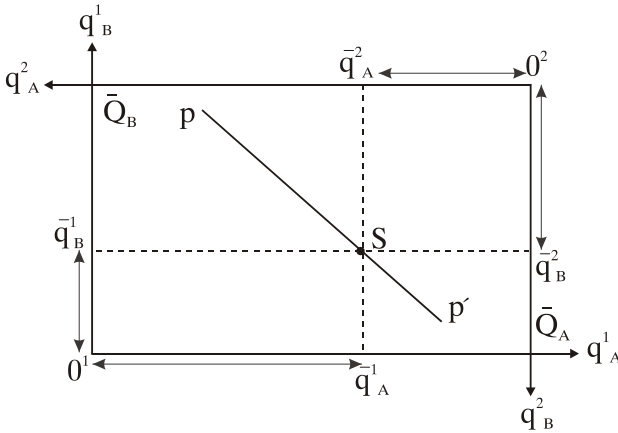
Nagrinėsime atvejį, kai yra tik du vartotojai, konkuruojantys dviejų prekių A ir B rinkose. Abiejų prekių pasiūla fiksuota ir lygi atitinkamai \overline{Q}_A ir \overline{Q}_B . Atskiro vartotojo perkamų A ir B prekių rinkiniai vaizduojami grafike, kurio koordinatinių ašyse atidedami perkamų prekių kiekiai, o vienodo naudingumo šių prekių rinkiniai vaizduojami abejingumo kreivėmis. Bendros vartotojų pajamos yra fiksuotos ir lygios M , o jų pradinis pasiskirstymas toks, kad pirmam vartotojui tenka M_1 litų, o antrajam – M_2 litų ($M_1 + M_2 = M$). Abu vartotojai už turimas pinigų sumas siekia įsigyti tokius prekių rinkinius, kurie jiems teiktų didžiausią naudingumą. Prekių pasiūla priklauso nuo turimų gamybos išteklių kiekio, naudojamos gamybos technologijos bei nuo to, kaip paskirstomi šie ištekliai tarp gamintojų. Paskirstant išteklius gamintojams gamybos išteklių rinkose keisis ir prekių pasiūlos \overline{Q}_A bei \overline{Q}_B . Padėtį prekių rinkose patogų nagrinėti naudojantis Edžvorto diagrama. Ši diagrama gaunama antrojo vartotojo koordinatinių sistemą, kurioje pažymimi jo įsigytų prekių kiekiai, pasukus 180° kampu ir uždėjus ant pirmojo vartotojo koordinatinių sistemos taip, kad jos ašys kirstų pirmojo vartotojo koordinatinių ašis taškuose, atitinkančiuose turimus prekių kiekius \overline{Q}_A ir \overline{Q}_B (9.13 pav.).

Pirmojo vartotojo prekių kiekiai pažymimi nuo koordinatinių pradžios 0^1 į viršų ir į dešinę, o antrojo – nuo koordinatinių pradžios 0^2 į kairę ir į apačią. Kiekvienas taškas šioje diagramoje vaizduoja tokį prekių pasiskirstymą tarp vartotojų, kad kiekvienos prekės suminiai kiekiai, įsigyti vartotojų, yra lygūs jų pasiūloms. Jeigu pradiniai prekių rinkiniai $(\overline{q}_A^1, \overline{q}_B^1)$ ir $(\overline{q}_A^2, \overline{q}_B^2)$, kuriuos nustato taškas S , esant rinkos kainoms p_A ir p_B , įperkami abiem vartotojams, t. y. $p_A \cdot \overline{q}_A^1 + p_B \cdot \overline{q}_B^1 = M_1$ ir $p_A \overline{q}_A^2 + p_B \cdot \overline{q}_B^2 = M_2$, tai tiesė pp' su nuolydžiu $\frac{p_A}{p_B}$, einanti per tašką S ir vadinama kainos tiese,

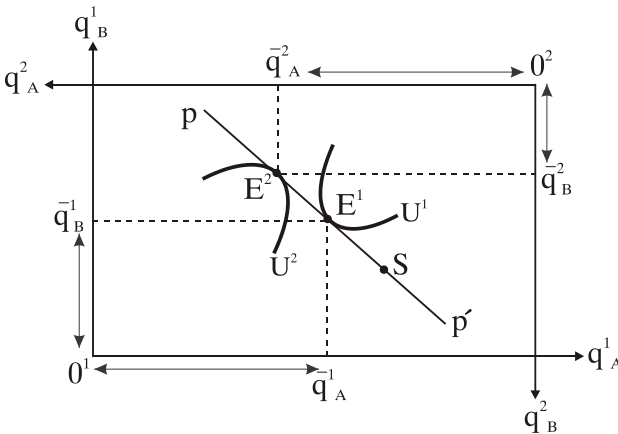
sutampa su abiejų vartotojų biudžetinėmis tiesėmis. Tai reiškia, kad vartotojai gali nupirkti tik tokius prekių rinkinius, kurie pavaizduoti šioje kainų tiesėje. Kiti rinkiniai jiems neprieinami.

Pradinis prekių rinkinys S gali ir neteikti didžiausio naudingumo nei pirmajam, nei antrajam vartotojui. Didžiausią naudingumą kiekvienam var-

totojui teiks toks prekių rinkinys, kuris atitinka jo abejingumo kreivės ir kainų tiesės lietimosi tašką. Tarkime, pirmajam vartotojui tai bus taškas E^1 , o antrajam – taškas E^2 (9.14 pav.).

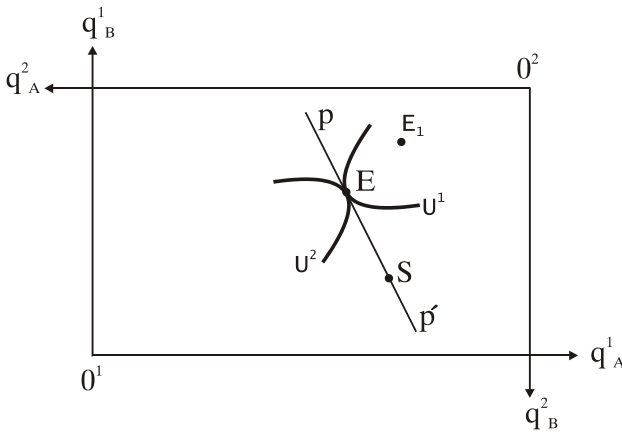
9.13 pav. Edžvoto diagrama

9.14 pav. Abiems vartotojams neoptimalus pradinis prekių rinkinys S

Šiuo atveju prekės A paklausa $\bar{q}_A^1 + \bar{q}_A^2$ pranoks jos pasiūlą, o prekės B paklausa $\bar{q}_B^1 + \bar{q}_B^2$ bus per maža (9.14 pav.). Paklausos perteklius lemia

kainos kilimą, o pasiūlos perteklius – kainos mažėjimą. Taigi prekė A brangs, o prekė B pigės. Tai reiškia, kad kis kainų santykis, kartu ir kainos tiesės nuolydis. Kainų tiesė suksis apie tašką S laikrodžio rodyklės kryptimi tol, kol abiejų prekių rinkose paklausa susilygins su pasiūla, o abiejų vartotojų pusiausvyros taškai E^1 ir E^2 sutaps (9.15 pav.). Taškas E (9.15 pav.) vaizduoja pusiausvyrą konkurencinėse prekių rinkose. Abu vartotojai įsigis prekių rinkinius, kurie teikia jiems didžiausią naudingumą, o prekių paklausos kiekiai abiejose rinkose bus lygūs pasiūlos kiekiams.

9.15 pav. Konkurencinių prekių rinkų pusiausvyra

Formali pusiausvyros sąlyga gaunama remiantis tuo, kad abiejų vartotojų abejingumo kreivių liestinės taške E sutampa su kainų tiese, t. y. jų nuolydžiai pagal absoliutų dydį yra lygūs. Tai reiškia, kad sąlyga (9.3) yra išpildoma abiem vartotojams. Iš čia gauname, kad

$$\frac{RN_A^1}{RN_B^1} = \frac{RN_A^2}{RN_B^2} = \frac{p_A}{p_B}, \quad (9.12)$$

čia RN_A^i , RN_B^i – ribiniai A ir B prekių naudingumai i -tajam vartotojui.

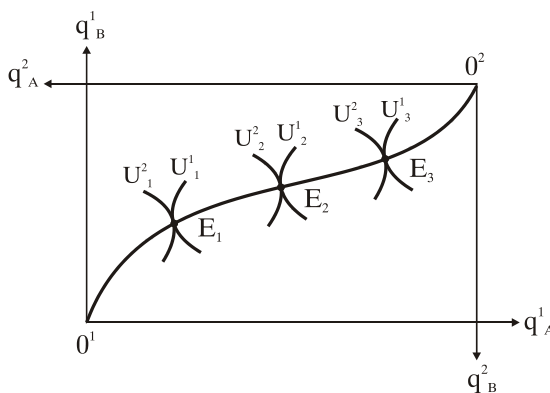
Remiantis anksčiau minėtomis abejingumo kreivių savybėmis, kad tą pačią naudingumo funkciją vaizduojančios abejingumo kreivės negali susikirsti ir mažesnę naudingumą atitinkanti kreivė yra arčiau koordinatų pra-

džios, nesunku suvokti, kad pusiausvyros taškas (9.15 pav.) tenkina Pareto efektyvumo sąlygą. Bet kokie kiti prekių rinkiniai nepadidina naudingumo abiem vartotojams iš karto. Akivaizdu, kad bet kurie kiti prekių rinkiniai, atitinkantys tašką kainų tiesėje, teikia mažesnę naudingumą abiem vartotojams, nes jie yra abiejų vartotojų abejingumo kreivėse, mažiau nutolusiose nuo koordinatinių pradžių 0^1 ir 0^2 . Kiti rinkiniai gali padidinti naudingumą kuriam nors iš vartotojų, tačiau kitam vartotojui jie teiks mažesnę naudingumą.

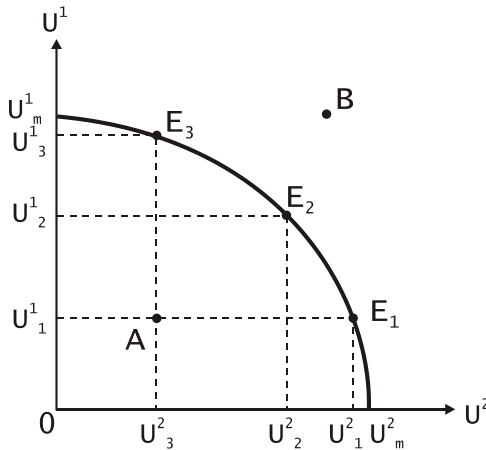
Tarkime, prekių rinkinys, atitinkantis tašką E_1 (9.15 pav.), teikia didesnę naudingumą pirmajam vartotojui, nes jis yra abejingumo kreivėje, labiau nutolusioje nuo koordinatinių pradžių 0^1 , tačiau priklauso antrojo vartotojo abejingumo kreivei, vaizduojančiai mažesnio naudingumo prekių rinkinius šiam vartotojui negu pradinė abejingumo kreivė U^2 .

Jeigu vartotojų pajamos perskirstomos, tai prekių rinkų pusiausvyra kinta. Skirtingus pajamų paskirstymo variantus atitiks ir skirtingi pusiausvyros taškai Edžvorto diagramoje. Šie taškai priklauso kreivei, kurią pavadinsime vartojimo sandorių kreive (9.16 pav.). Visi paskirstymo sandorių kreivės taškai tenkina Pareto kriterijų.

Atidėdami paskirstymo sandorių kreivės taškus koordinatinių sistemoje, kurios koordinatinių ašyse atidedami prekių rinkinių, atitinkančių sandorių kreivės taškus, naudingumai vartotojams, gausime vartojimo galimybių kreivę, dar vadinamą ir galimų naudingumų kreive (9.17 pav.).

9.16 pav. Vartojimo sandorių kreivė

9.17 pav. Vartojimo galimybių kreivė

Visi rinkiniai, pavaizduoti taškais, esančiais tarp koordinacių ašių ir vartojimo galimybių kreivės, yra prieinami vartotojams ir sudaro vartojimo galimybių aibę. Bet kuris prekių rinkinys, kurio naudingumas vaizduojamas vidiniu šios aibės tašku (taškas A , 9.17 pav.), gali būti pakeistas kitu, kuris padidina naudingumą vienam vartotojui nesumažindamas jo kitam arba gali padidinti naudingumą abiem vartotojams. Tašku B vaizduojamo rinkinio naudingumas yra didelis abiem vartotojams, tačiau toks rinkinys jiems neprieinamas, nes taškas B yra už vartojimo galimybių aibės ribų. Kiekvienas prekių rinkinys, kurio naudingumas vaizduojamas vartojimo galimybių kreivės tašku, gali būti pakeistas kitu rinkiniu, padidinančiu kurio nors vartotojo naudingumą, tačiau tik sumažinus kito vartotojo naudingumą, t. y. vartotojų būsenos, vaizduojamos šios kreivės taškais, tenkina Pareto optimalumo kriterijų.

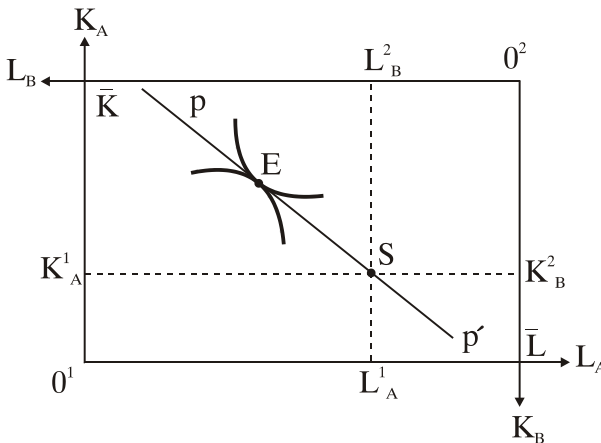
9.4. Gamybos išteklių rinkų pusiausvyra

Tarkime, kad skirtingų gamintojų prekėms A ir B gaminti naudojami du gamybos veiksniai – darbas L ir kapitalas K , kuriuos gamintojai įgyja darbo ir kapitalo rinkose. Gamybos veiksmių pasiūla yra fiksuota ir lygi \bar{L} ir \bar{K} . Žymėsime L_A^1 ir L_B^2 darbo išteklių kieki, kurių naudoja pirmasis gaminto-

jas, gaminantis A produktą, ir antrasis – gaminantis B produktą, o K_A^1 ir K_B^2 – atitinkami kapitalo kiekiai. Gamybos veiksnių kainas žymėsime p_L – darbo veiksnio ir p_K – kapitalo.

Kiek prekių bus pagaminta atsižvelgiant į išteklius, nustato gamybinės funkcijos $Q_A = f(L_A^1, K_A^1)$ ir $Q_B = f(L_B^2, K_B^2)$. Tarkime, esant pradinėms gamybos išteklių kainoms p_L^1 ir p_K^1 gamintojų turimi piniginiai ištekliai leidžia nupirkti visus gamybos veiksnius \bar{L} ir \bar{K} . Piniginiai ištekliai tarp gamintojų pasiskirstę taip, kad pirmasis gamintojas gali nusipirkti gamybos veiksnių kiekius L_A^1 ir K_A^1 , antrasis – L_B^2 ir K_B^1 , o jų nupirktų gamybos veiksnių suminiai kiekiai lygūs šių gamybos veiksnių pasiūloms.

Dviejų gamybos išteklių rinkose pusiausvyros susidarymą patogiu vaizduoti Edžvorto diagrama (9.18 pav.), kurios koordinatinių ašyse šiuo atveju atidedamos gamybos veiksnių apimtys. Esant nurodytoms sąlygoms vieno-
dų kaštų kreivės Edžvorto diagramoje abiem gamintojams sutaps. Diagramoje jos pavaizduotos kainų tiese pp' su nuolydžiu $\frac{p_L}{p_K}$ (9.18 pav.).

9.18 pav. Edžvorto diagrama ir konkurencinė gamybos išteklių rinkų pusiausvyra

Gamybos išteklių rinkų pusiausvyra bus pasiekta, kai abiejų produktų vienodos gamybos apimtys kreivės lies kainų tiesę pp' viename taške.

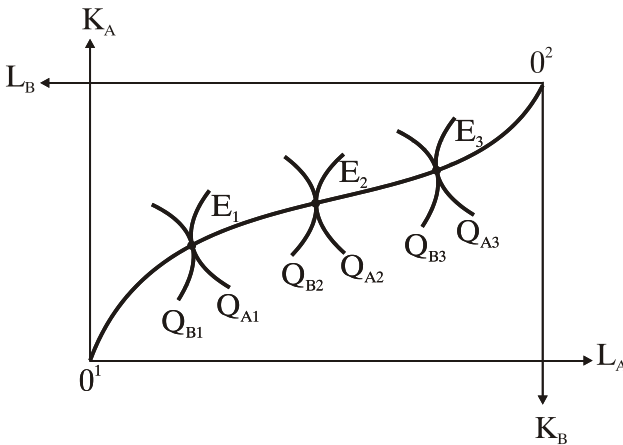
Jeigu pradiniam išteklių pasiskirstymo taške S ši sąlyga nepatenkinama, tai pradės veikti rinkos mechanizmas (taip, kaip aprašyta ankstesniame poskyryje). Dėl to keisis gamybos išteklių kainos p_L ir p_K , kartu ir kainų tiesės nuolydis. Gamybos išteklių perskirstymas vyks tol, kol bus pasiekta gamybos veiksnių rinkų konkurencinė pusiausvyra taške E (9.18 pav.), kuriame gamybos veiksnių paklausos ir pasiūlos kiekiai yra lygūs.

Formali gamybos išteklių rinkų pusiausvyros sąlyga, gauta remiantis vienodos gamybos apimtys kreivių pusiausvyros taške E ir vienodų kainų nuolydžių lygybe, užrašoma taip:

$$\frac{RLP_A}{RKP_A} = \frac{RLP_B}{RKP_B} = \frac{p_L}{p_K}. \quad (9.13)$$

Ši sąlyga nustato tokį finansinių išteklių paskirstymą, kuris atitinka maksimaliai galimus abiejų gamybos produktų kiekius tobulos konkurencijos sąlygomis esant konkrečiam pradiniam piniginių išteklių paskirstymui.

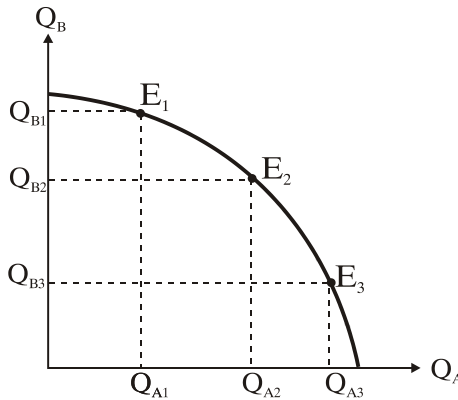
Kintant pradiniam gamybos išteklių paskirstymui kinta ir gamybos išteklių rinkų pusiausvyra. Sujungę pusiausvyros taškus Edžvorto diagramoje gausime gamybos sandorių kreivę (9.19 pav.).

9.19 pav. Gamybos sandorių kreivė

Jeigu pasinaudojė gamybos sandorių kreive kiekviename gamybos išteklių rinkų pusiausvyros taške fiksuosime pagamintos produkcijos kiekius

Q_A , Q_B ir pavaizduosime juos grafiškai, gausime **gamybos galimybių kreivę** (9.20 pav.).

9.20 pav. Gamybos galimybių kreivė

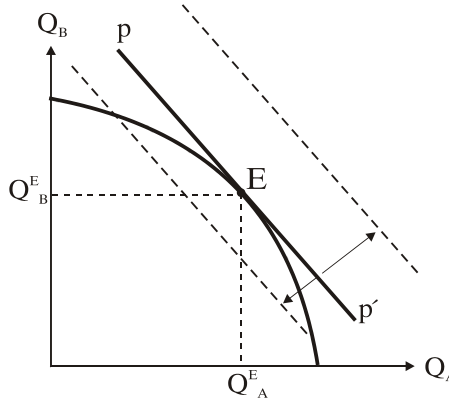
Gamybos sandorių kreivė parodo visus galimus gamybos išteklių paskirstymus, atitinkančius gamybos išteklių rinkų pusiausvyrą, o gamybos galimybių kreivė vaizduoja šį paskirstymą atitinkančią prekių gamybos apimtį. Gamybos galimybių kreivė vaizduoja visus galimus A ir B prekių gamybos variantus, kai prekės gaminamos naudojant visus turimus gamybos išteklius. Iš šios kreivės matyti, kad neįmanoma padidinti kurios nors prekės gamybą nesumažinus kitos prekės gamybos. Tai reiškia, kad visi gamybos galimybių kreivės taškai patenkina Pareto efektyvumo kriterijų.

Gamybos galimybių kreivės taškai nustato kiekvienam gamintojui maksimalią pradinį gamybos išteklių paskirstymą atitinkančią gamybos apimtį. Ši apimtis lemia ir didžiausias bendras gamintojų pajamas, gautas pardavus savo produkciją tobulos konkurencijos prekių rinkose. Iš tikrųjų bendros gamintojų pajamos BP esant pastovioms A ir B prekių kainoms p_A ir p_B apskaičiuojamos taip:

$$BP = p_A Q_A + p_B Q_B. \quad (9.14)$$

Esant fiksuotam pajamų dydžiui BP ši lygtis grafiškai vaizduojama tiese pp' , kurios taškai atitinka A ir B prekių gamybos apimties variantus, tei-

kiančius šias pajamas gamintojams. Šios gamintojų pajamų tiesės ir gamybos galimybių kreivės sąlyčio taškas nustato A ir B prekių kiekius, kurie teiks gamintojams didžiausias sumines pajamas esant fiksuotoms prekių kainoms (9.21 pav.). Kairiau einanti kainų tiesė nustatys gamintojų pajamas, kurios yra mažesnės už galimas, o dešiniau pasislinkusi kainų kreivė nustatys pajamas, kurių gamintojai negali gauti, nes šias pajamas teikianti gamybos apimtis gamintojams nepasiekiamo.

9.21 pav. Gamybos išteklių rinkų pusiausvyros taško, atitinkančio didžiausias gamintojų pajamas, nustatymas

9.5. Bendroji pusiausvyra

Iki šiol prekių ir gamybos veiksnių rinkų pusiausvyros susidarymą nagrinėjome atskirai.

Tačiau bendroji pusiausvyra pasiekama sąveikaujant visoms rinkoms ir kai pusiausvyrą yra pasiekusios visos prekių bei paslaugų ir gamybos veiksnių rinkos, t. y. kai jose pasiekiamas paklausos ir pasiūlos balansas. Bendrosios pusiausvyros modelis gaunamas sujungus nagrinėtus pusiausvyros modelius ir suderinant jų pradines sąlygas. Kadangi kiekvienas gamybos galimybių kreivės taškas atitinka gamybos išteklių rinkų pusiausvyrą, užtenka į vieną modelį sujungti gamybos galimybių kreivę ir vartotojų Edžvorto diagramą. Kiekvienoje rinkoje prekės perkamos ir parduodamos ta pačia kaina, todėl gamintojų pajamos tiksliai lygios vartotojų išlaidoms. Todėl prekių rinkų pusiausvyra pasiekama, kai gamintojų pajamos yra maksimaliai galimos, t. y. M . Taigi bendrosios pusiausvyros sąlyga formu-

luojama labai paprastai – bendroji pusiausvyra pasiekama, kai gamintojai gauna maksimalias sumines pajamas, t. y. kai gamintojų maksimalių pajamų tiesė, išreikšta lygtimi $M = p_A Q_A + p_B Q_B$, liečia gamybos galimybių kreivę. Iš tikrųjų, jeigu A ir B prekių rinkos kainos p_A ir p_B yra fiksuotos, o gamintojų pajamų tiesės sąlyčio taškas nustato prekių gamybos apimtis $Q_A = \overline{Q}_A$ ir $Q_B = \overline{Q}_B$, tai vartotojai šių prekių rinkose nupirks tiek pat prekių, priešingu atveju jie neišleistų visų savo turimų pinigų ir gamintojai negalėtų gauti maksimalių pajamų M . Taigi vienu metu pasiekiamas ir prekių (nes išperkamos visos pagamintos prekės), ir gamybos veiksnių (nes prekių gamybos apimtis nustato gamybos galimybių kreivės taškas) rinkų pusiausvyra. Formali bendrosios pusiausvyros sąlyga gaunama remiantis gamintojų pajamų kreivės $(-\frac{p_A}{p_B})$ nuolydžių ir gamybos ga-

limybių kreivės $(-\frac{\Delta Q_B}{\Delta Q_A})$ lygybe, t. y.:

$$\frac{p_A}{p_B} = \frac{\Delta Q_B}{\Delta Q_A} ; \quad (9.15)$$

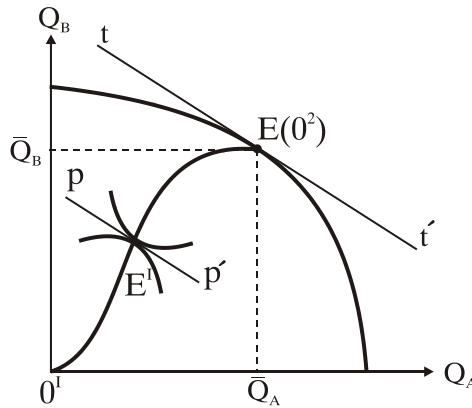
čia ΔQ_A ir ΔQ_B yra A ir B prekių alternatyvieji kaštai. Sujungę sąlygas (9.12) ir (9.15) gauname kitą bendrosios pusiausvyros sąlygos išraišką:

$$\frac{RN_A^1}{RN_B^1} = \frac{RN_A^2}{RN_B^2} = \frac{\Delta Q_B}{\Delta Q_A}. \quad (9.16)$$

Bendrosios pusiausvyros modelį galima parodyti grafiškai viename grafike nubrėžiant gamybos galimybių bei vartojimo sandorių kreives. Šiame grafike antrojo vartotojo Edžvorto diagramos koordinačių pradžia 0^2 sutapatinama su pasirinktu gamybos galimybių kreivės tašku E (9.22 pav.).

Jeigu vartojimo sandorių kreivėje $(0^1, E)$ rasime tašką E' , vaizduojantį abiejų vartotojų pusiausvyrą ir esantį kainų tiesėje pp' , lygiagrečioje su gamybos galimybių kreivės liestine tt' , vadinasi, prekių paslaugų ir gamybos išteklių rinkų pusiausvyra pasiekta. Šią pusiausvyrą atitinka gamybos

apimtys \bar{Q}_A ir \bar{Q}_B . Vartotojų pusiausvyrą atitinkanti prekių pasiskirstymą nustato taškas E' , o gamybos išteklių rinkų pusiausvyrą atitinkanti išteklių pasiskirstymą galima nustatyti iš gamybos sandorių kreivės ir gamybos veiksnų Edžvorto diagramos. Parinkus kitą gamybos galimybių kreivės tašką tokiu pat būdu galima nustatyti atitinkamą paskirstymo sandorių kreivės tašką, atitinkanti bendrosios pusiausvyros sąlygą. Taigi galimas ne vienas, o daugybė konkurencinių gamybos išteklių ir prekių rinkų pusiausvyrų derinių, atitinkančių bendrąją pusiausvyrą.

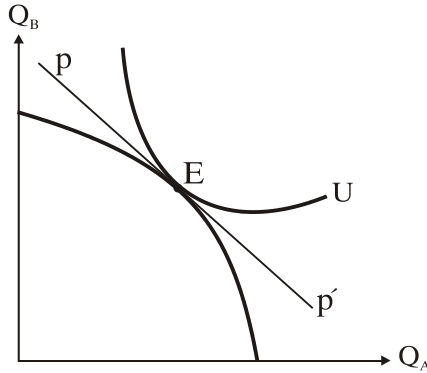

9.22 pav. Bendrosios pusiausvyros nustatymas

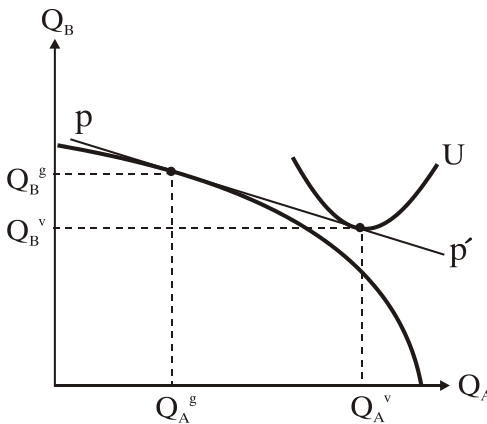
Kadangi bendrosios pusiausvyros variantų yra ne vienas, tai kyla klausimas, kuri iš jų pasirinkti kaip geriausia. Tokios problemos nekyla, jeigu yra tik vienas vartotojas. Šiuo atveju galima vienintelė pusiausvyros būseną, maksimizuojanti vartotojo naudingumą ir užtikrinanti išteklių rinkų pusiausvyrą. Šis pusiausvyros taškas randamas viename brėžinyje nubrėžus gamybos galimybių ir vartotojo abejingumo kreives. Geriausių prekių rinkinį, atitinkanti bendrąją pusiausvyrą, nustato taškas E , kuriame liečiasi gamybos galimybių ir vartotojo abejingumo kreivės (9.23 pav.).

Tarkime, pradinės prekių kainos tokios, kad vartotojo abejingumo kreivės sąlyčio su kainų tiese pp' taškas nėra jos sąlyčio su gamybos galimybių kreive taškas (9.24 pav.). Šiuo atveju, vartotojo požiūriu, prekės B gaminama per daug, o prekės A – per mažai, nes vartotojo naudingumą maksimizuoja rinkinys Q_A^V, Q_B^V , o gaminamas Q_A^g, Q_B^g rinkinys. Todėl perteklinė prekės B pasiūla mažins jos kainą, o prekės A trūkumas skatins jos kai-

nos didėjimą. Kainų tiesė pp' , sutampanti su vartotojo biudžeto tiese, susis pagal laikrodžio rodyklę apie gamybos galimybių kreivę tol, kol susidarys vienintelė galima bendroji pusiausvyra, vaizduojama 9.23 paveiksle.

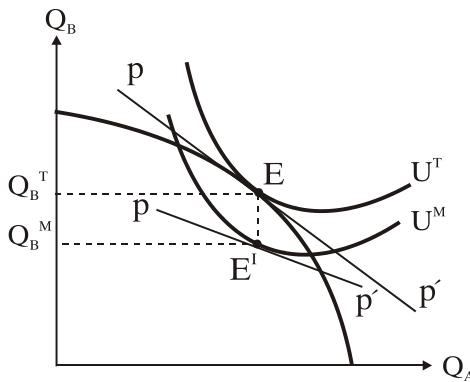
9.23 pav. Bendroji pusiausvyra E esant vienam vartotojui

9.24 pav. Neoptimali pradinė gamybos apimtis

Jeigu kurios nors prekės rinkoje susidarys monopolija, tai pasikeis ir padėtis abiejų prekių rinkose, ir bendroji pusiausvyra. Susidarius monopolijai B prekės rinkoje, šios prekės gamyba sumažės nuo Q_B^T iki Q_B^M (9.25

pav.), o jos kaina padidės. Padidėjus prekės B kainai, kainų tiesė pasisuks ir jau nebelies gamybos galimybių kreivės. Kainų tiesė, kuri kartu yra ir vartotojo biudžeto tiesė, naujame pusiausvyros taške E^I lies nauja vartotojo naudingumo funkcijos abejingumo kreivė, atitinkanti mažesnę naudingumo lygį U^M negu naudingumas U^T , pasiekiamas tobulos konkurencijos rinkos atveju. Jeigu vartotojo pusiausvyra ir šiuo atveju tenkina Pareto efektyvumo kriterijų, tai gamybos veiksmų rinkų pusiausvyra šio kriterijaus jau nebetenkina. Taigi monopolija sumažina vartotojų gaunamą naudingumą ir gamybos efektyvumą. Bendresniu atveju, kai vienos ūkio šakos yra monopolizuojamos, o kitos lieka konkurencinės, ekonomikos efektyvumas sumažėja. Tačiau neaišku, kaip elgtis tokioje situacijoje – ar išlaikyti konkurencines rinkas nemonopolizuotose ūkio šakose, ar šio principo nesilaikyti. Žinomos teorijos, teigiančios, kad jeigu kelios rinkos yra nekonkurencinės, tai geriausias sprendimas efektyvumo požiūriu yra nesilaikyti konkurencinės kainodaros ir kitose rinkose, kad monopolizavus konkurencines ūkio šakas bus geriau derinama visų šakų gamyba ir dėl to gali būti geriau paskirstomi ištekliai. Tokį požiūrį patvirtina anksčiau nagrinėtos abipusės monopolijos susidarymo gamybos išteklių rinkoje pasekmės.

9.25 pav. Vartotojo naudingumo sumažėjimas susidarius monopolijai

Norint nustatyti geriausią bendrosios pusiausvyros variantą būtų galima naudoti anksčiau aprašytą principą, pritaikytą vieno vartotojo atveju. Kaip kriterijų siūloma naudoti visuomeninę naudingumo funkciją, išreiškiančią visuomenės gerovės lygį. Šios funkcijos abejingumo ir gamybos galimybių kreivių sąlyčio taškas nustatytų optimalų bendrosios pusiausvyros variantą.

Visuomeninę naudingumo funkciją būtų galima gauti sujungiant atskirų individų naudingumo funkcijas. Individualios naudingumo funkcijos parodo atskiro vartotojo subjektyvias pirmenybes įvairių prekių rinkinių atžvilgiu. Norint sudaryti gerovės, t. y. visuomeninio naudingumo, funkciją reikia rasti būdą, kaip visų individų pirmenybes pertvarkyti į visuomenės pirmenybes. Kitaip tariant, žinant, kaip individai pasirenka įvairius produktų rinkinius, reikia suformuoti visuomenines pirmenybes. Kad visuomeninė naudingumo funkcija būtų visuomeninio pasirinkimo kriterijus, atspindintis visų visuomenės narių požiūrius, jis turi patenkinti tokias akivaizdžias sąlygas:

1. jeigu individualios pirmenybės pasižymi tam tikromis pageidautinomis savybėmis (palyginamumu, refleksyvumu, tranzityvumu), tai ir visuomeninės pirmenybės privalo turėti šias savybes;
2. jeigu kiekvienas asmuo teikia pirmenybę alternatyvai X , o ne alternatyvai Y , tai ir visuomeninis kriterijus turi garantuoti tokią pirmenybę;
3. visuomenės pirmenybės pasirenkant alternatyvas X ir Y turi priklausyti tik nuo to, kaip individai vertina šias alternatyvas, ir nepriklausyti nuo kitų alternatyvų.

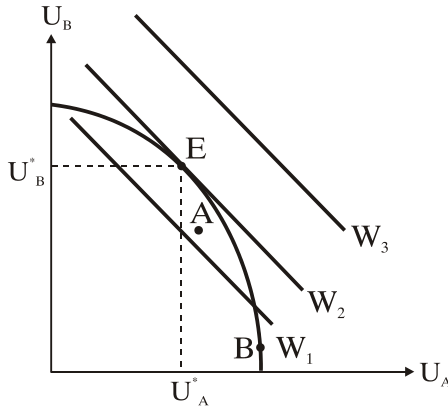
Pasirodo, kad tokios idealios alternatyvų pasirinkimo sistemos nėra. Nurodyti trys visuomenės sprendimų priėmimo principai yra nesuderinami su demokratinėmis procedūromis. Šis faktas išreikštas K. Arrow suformuluota negalimumo teorema, kuri skelbia: jei visuomeninio sprendimo mechanizmas įvykdo nurodytas tris sąlygas, jis turi būti diktatūra, t. y. visos visuomeninės alternatyvų pirmenybės yra vieno individo nustatytos pirmenybės. Norint rasti būdą pertvarkyti individualias pirmenybes į visuomenines pirmenybes reikia atsisakyti bent vienos iš nurodytų sąlygų. Priėmus tam tikras prielaidas galima nustatyti gana racionalias visuomenines pirmenybes, t. y. visuomenės naudingumo funkcijas. Tokių funkcijų, sudaromų remiantis įvairiais principais, ekonomikos teorijoje žinoma nemažai.

9.6. Visuomenės gerovės maksimizavimas

Daugelis visuomeninių naudingumo funkcijų yra formuojamos atsisakant trečiosios K. Arrow teoremos sąlygos. Visuomeninė naudingumo funkcija yra suderinama su pirmosiomis dviem sąlygomis, jeigu ji pasižymi tokia savybe: pridėjus naujo individo naudingumą jos reikšmė padidėja šiuo individualaus naudingumo dydžiu (kardinalaus naudingumo atveju). Jeigu žinomi kiekvieno ekonominių gėrybių paskirstymo x individualūs naudin-

gumai $u_1(x), u_2, \dots, u_n(x)$, tai funkcija $W(u_1, \dots, u_n)$, išvesta iš individų naudingumo funkcijų, vadinama **visuomeninės gerovės funkcija**. Konkretizavę šią funkciją gausime įvairius visuomeninės gerovės funkcijos variantus. Individualių naudingumo funkcijų suma W vadinama **klasikine naudingumo**, arba **Benthamo gerovės**, funkcija. Ši funkcija gali būti apibendrinama sumuojant individualius naudingumus, padaugintus iš svorio koeficientų, kurių reikšmės pažymi atskiro individo naudingumo svarbą bendrai visuomenės gerovei. Tokia visuomenės gerovės funkcija vadinama **svertinės naudingumų sumos gerovės** funkcija. Jeigu visuomeninė gerovė išreiškiama gerove mažiausios gerovės subjekto, t. y. gerove subjekto, gautančio mažiausią naudingumą ekonominių gėrybių paskirstymo atžvilgiu, tai tokia funkcija vadinama **Rawlso** socialinės gerovės funkcija. Jeigu individualias pirmenybes laikysime apibrėžtas ne visų paskirstymų x , o vien tik kiekvieno individo prekių rinkinio x_i atžvilgiu, tai visuomeninės gerovės funkcija priklausys nuo individualių subjektų vartojimo rinkinių naudingumo $u(x_i)$. Tokia funkcija vadinama **Bergsono** ir **Samuelsono** gerovės funkcija. Kiekvienas iš šių gerovės funkcijų variantų išreiškia skirtingą etinį individų gerovės palyginimo vertinimą. Klasikinė naudingumo funkcija visus visuomenės narius traktuoja vienodai. To negalima pasakyti apie svertinės naudingumų sumos gerovės funkciją. Rawlso gerovės funkcijos, kaip kriterijaus visuomenės naudingumui maksimizuoti, naudojimas vestų prie lygiavinio paskirstymo.

Grafiškai visuomeninė gerovės funkcija vaizduojama abejingumo kreivėmis, nusakančiomis tokius naudingumo paskirstymo variantus, kurie teikia tą patį gerovės lygį. Tam, kad galėtume nustatyti didžiausią visuomenės gerovės lygį naudodami kaip kriterijų visuomeninės gerovės funkciją, turime žinoti bendrąją naudingumo galimybių aibę. 9.3 poskyryje nagrinėdami vartotojų pusiausvyrą nustatėme dviejų vartotojų naudingumo galimybių aibę esant konkrečiam gamybos išteklių paskirstymui, susijusiam su vienu gamybos galimybių kreivės tašku (9.17 pav.). Tarkime, viename grafike pažymėjome visas galimas naudingumo galimybių aibes apribojančias kreives. Visas šias kreives gaubianti kreivė vadinama bendrąja naudingumo galimybių riba, kurios kiekvienas taškas atitinka vartojimo ir gamybos Pareto efektyvumo kriterijų. Kiekvienas šios kreivės taškas vaizduoja bendrosios pusiausvyros rezultatą, priklausomai nuo gamybos išteklių paskirstymo. Aukščiausio visuomenės gerovės lygio nustatymas ir naudingumo paskirstymas dviejų produktų atveju pavaizduotas 9.26 paveiksle.

9.26 pav. Aukščiausios visuomenės gerovės lygio nustatymas

Kaip visuomeninės gerovės kriterijus parinkta klasikinė naudingumo funkcija, kurios abejingumo kreivės yra tiesės. Aukščiausią visuomenės gerovę atitinka taškas E , kuriame vienodo gerovės lygio tiesė W_2 liečia bendrąją naudingumo galimybių kreivę. Kiti variantai bus arba už naudingumo galimybių ribų W_3 , arba priklausys vidinei bendrojo naudingumo galimybių aibei W_1 . 9.26 paveikslas iliustruoja įdomią išvadą, kad efektyvumo didėjimas ne visada suderinamas su visuomenės gerovės kilimu – siekiant didesnio efektyvumo gali pablogėti visuomenės gerovė. Naudingumo rinkinys, pavaizduotas 9.26 paveiksle tašku A , netenkina efektyvumo kriterijaus, nes jis nėra bendrosios naudingumo galimybių ribos taškas. Tačiau jis atitinka aukštesnį visuomenės gerovės lygį $W_A > W_1$ negu taškas B , kurio naudingumas $W_A < W_1$, nors variantas, atitinkantis tašką B , ir tenkina efektyvumo kriterijų.

Šiame skyriuje nagrinėjome paprasčiausius ekonominės pusiausvyros atvejus, kuriuos galima pavaizduoti grafiškai. Tačiau ekonomikos teorijoje žinomi ir sudėtingesni bendrosios pusiausvyros modeliai, kai rinkos subjektų, gamybos produktų bei išteklių skaičius neribojamas konkrečiu dydžiu. Tokius modelius kūrė K. L. Arrow, G. Debreu, L. McKenzie. Jie pavadinti šių autorių vardais. Vienas iš šių modelių pagrįstas šiomis prielaidomis. Yra žinomos pradinės gamybos išteklių, kurie yra namų ūkio subjektų, t. y. vartotojų nuosavybė, apimtys. Visas įmonių gautas pelnas paskirstomas varto-

tojams nustatytais proporcijomis. Taigi kiekvieno vartotojo biudžetinę aibę nustato jo turimų pradinių gamybos išteklių vertė bei gaunama pelno dalis. Gamybos galimybių aibę nustato pradiniai gamybos ištekliai. Modelyje gamybos produktai ir gamybos ištekliai sutapatinami. Šis bendrosios pusiausvyros modelis leidžia nustatyti pusiausvyros kainas, gamybos apimtis bei gamybos produktų paskirstymą tarp vartotojų. Esant gana bendroms matematinėms prielaidoms įrodoma, kad egzistuoja tokios nurodytų modelio parametrų reikšmės, kurios maksimizuoja kiekvieno gamintojo gamybos apimtis bei kiekvieno vartotojo gaunamą naudingumą.

Klausimai ir užduotys

1. Kas yra ordinalusis naudingumas?
2. Kas yra kardinalusis naudingumas?
3. Išvardinkite ir paaiškinkite naudingumo teorijos aksiomas.
4. Ką išreiškia vartotojų abejingumo kreivės?
5. Ką nustato vartotojų biudžetinė tiesė?
6. Užrašykite vartotojo pusiausvyros sąlygą ir ją paaiškinkite grafiškai.
7. Ką apibrėžia gamybos funkcija?
8. Kaip grafiškai vaizduojama gamybos funkcija?
9. Užrašykite gamintojo pusiausvyros sąlygą ir ją paaiškinkite grafiškai.
10. Vartotojo biudžetą sudaro 100 Lt. Vartotojas perka rinkoje dviejų prekių, kurių vieneto kainos yra 20 ir 25 Lt, rinkinį. Nustatykite optimalų vartotojui prekių rinkinį, jeigu vartotojo abejingumo kreivės išreiškiamos hiperbolės lygtimi, t. y. $q_A = a / q_B$, ir sprendimą iliustruokite grafiku.

10. RINKOS TRŪKUMAI IR PROBLEMOS

Šio skyriaus tikslas – išanalizuoti rinkos trūkumus bei jos keliamas problemas ir išsiaiškinti priemones šiems trūkumams panaikinti arba bent sumažinti. Išaiškinami rinkos mechanizmo ribotumą lemiantys veiksniai, t. y. rinkos polinkis į monopolizavimą, netobulas išteklių paskirstymas rinkos metodais tarp dabarties ir ateities, skirtingas vartotojo ir gamintojo informuotumas apie prekes bei jų kokybę, t. y. informacijos asimetrija, gamybos ir vartojimo šalutiniai poveikiai bei jų pasekmės, viešųjų gėrybių neefektyvi gamyba bei paskirstymas, neveiksmingas socialinių problemų sprendimas. Išaiškinama, kad valstybės dalyvavimas ūkinėje veikloje ir valstybinės rinkos reguliavimas – tai atsakas į rinkos ribotumą bei netobulumą. Viena iš svarbiausių valstybės rinkos reguliavimo priemonių – antimonopolinė valstybės politika. Lietuvoje antimonopolinė valstybės politika įgyvendinama remiantis Lietuvos Respublikos konkurencijos įstatymu. Aptariamos pagrindinės konkurencijos įstatymo nuostatos, sankcijos subjektams, pažeidusiems šį įstatymą, apibrėžiama nesažiningos konkurencijos sąvoka.

Aptariamos pajamų nelygybę, kaip svarbiausią rinkos keliamą socialinę problemą, lemiantys veiksniai, pajamų nelygybės įvertinimo būdai. Apibrėžiamos absoliutaus ir santykinio skurdo sąvokos.

10.1. Rinkos ribotumas ir valstybinis jos reguliavimas

Nors rinka, pagrįsta konkurenciniu mechanizmu, yra efektyvi ūkininkavimo forma, tačiau ir ji toli gražu nėra be trūkumų. Tam tikri vidiniai prieštaravimai, mažinantys rinkos efektyvumą, būdingi jos prigimčiai. Vieni rinkos trūkumai gali būti įveikiami tobulinant rinkos veikimą valstybinio reguliavimo priemonėmis, tačiau nepanaikinant pačios rinkos veikimo. Kitų problemų, pavyzdžiui, socialinių arba visuomeninių prekių gamybos, rinkos metodais įveikti negalima. Valstybė priversta imtis administracinių priemonių. Rinkos mechanizmo ribotumą lemia daugelis veiksnių.

1. Rinkos polinkis į monopolizavimą. Masto ekonomija arba siekis įgyti didesnę rinkos galią daugelyje ūkio šakų veda į monopolijų arba oligopolijų susidarymą. Stambios, finansiškai pajėgios įmonės turi didesnes

galimybes sužlugdyti konkurentus arba juos prisijungti. Laisvoje nereguliuojamoje rinkoje šie procesai panaikintų konkurenciją arba ją apribotų. Rinkos monopolizavimo, t. y. monopolijų arba oligopolijų susiformavimo, padarins – neefektyvi gamybos apimtis ir neefektyvus išteklių paskirstymas. Šiuo atveju rinka praranda savo pagrindinį pranašumą – efektyvumą.

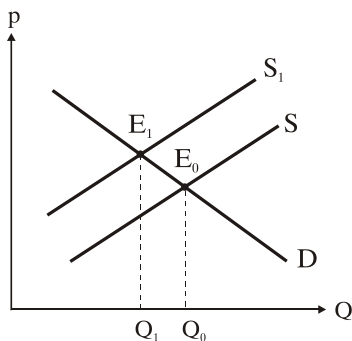
2. Netobulas išteklių paskirstymas tarp dabarties ir ateities. Rinka, kaip galime vaizdžiai pasakyti, yra trumparegė. Ji gerai paskirsto (jei yra konkurencinė) išteklius ir nustato efektyvią gamybos apimtį tik esamu momentu. Tačiau ji negali numatyti, kokios naujos prekės ir paslaugos, kokie nauji gamybos ištekliai atsiras ateityje, kaip pasikeis vartotojų poreikiai, kaip juos paveiks mada ir pan. Dėl to rinka negali įtraukti šių naujų veiksnių į išteklių paskirstymo procesą. Taigi rinka gali nustatyti efektyvią pusiausvyrą tik esamu momentu, o rinkos kainos yra tik statinis rodiklis, orientuojantis ūkio subjektus esamam momentui. Kita vertus, ne visai pagrįstai padidėjusi paklausa (dėl mados, klaidingo požiūrio ar kitų priežasčių) nepateisinamai eikvoja gamtos išteklius (pvz., naikina gyvūnų rūšis, teršia vandens telkinius) siekdama trumpalaikių tikslų. Tuo tarpu šie ištekliai galėtų būti veiksmingai naudojami ateityje. Tiesa, rinka turi priemonių, galinčių tam tikru mastu paveikti išteklių paskirstymą tarp dabarties ir ateities. Tai – palūkanų norma, kuri gali skatinti arba riboti investicijas. Tačiau ji nėra ideali priemonė, nes:

- a) žmonės linkę daugiau vartoti dabar, o ne ateityje. Apie tolimą ateitį dažniausiai net negalvojama. Šis vartotojų požiūris ir atsispindi palūkanų normoje;
- b) investiciniai projektai yra rizikingi investuotojui, o ne visuomenei. Todėl investuotojams vengiant pernelyg rizikingų projektų arba pernelyg didelių palūkanų mokėjimo visuomenė galėtų negauti to, ką ji gali turėti ateityje.

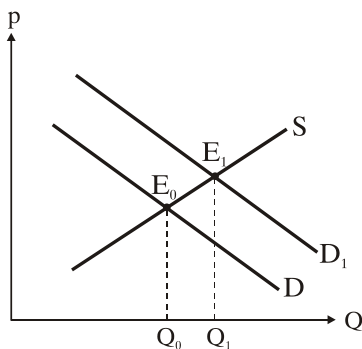
3. Informacijos asimetrija. Rinka nuolat veikia informacijos ribotumo arba jos asimetrijos sąlygomis, t. y. kai vienu rinkos subjektų informuotumas yra didesnis negu kitų. Gamintojas visada geriau negu vartotojai žino, kokia yra jo gaminamų prekių kokybė. Daugeliu atvejų informacijos asimetrija gali būti įveikta vadinamuoju bandymų ir klaidų metodu. Vieną arba kelis kartus nusivylęs kokia nors preke vartotojas jos daugiau nepirks. Bet apskritai šis būdas yra pernelyg brangus ir neracionalus. Be to, jis visai netinkamas vaistams arba maisto produktams, kai ir viena klaida gali būti lemtinga. Todėl valstybė turėtų užtikrinti išsamią informaciją apie kokybiškus ir nekokybiškus produktus. Tam daugelio šalių vyriausybės nustato gaminamų prekių kokybės standartus, teisiškai juos įtvirtina ir reguliuoja. Kai kuriais atvejais nekokybiškas arba sveikatai žalingas prekes atitinkamos

valstybės institucijos uždraudžia gaminti arba riboja jų vartojimą. Valstybė skatina naudingų prekių gamybą ir vartojimą.

4. Šalutinis poveikis. Vartotojų ir ypač gamintojų privačiai veiklai neretai būdingas nepageidaujamas šalutinis poveikis, kurį junta ir asmenys, nedalyvaujantys šioje veikloje. Tai – aplinkos tarša, triukšmas, transporto kamščiai. Rinkos požiūriu oras ir upės niekam nepriklauso. Jei valstybė nenustatytų apribojimų, tai gamintojai aplinką paverstų atliekų krūva. Rinka neturi jokių priemonių, skatinančių išvengti nepageidaujamo poveikio. Jei-gu gamyba sukelia nepageidaujamus šalutinius poveikius, tai gamintojas privalėtų juos neutralizuoti. Tačiau tai susiję su papildomais kaštais, atitinkamu dydžiu išaugtų ir ribiniai kaštai. Ribinių kaštų, t. y. pasiūlos, kreivė pasistumtų į viršų iš padėties S į padėtį S_1 (10.1 pav.), ir gamybos apimtys turėtų sumažėti. Tačiau, jeigu įstatymai nenumato padarytos žalos atlyginimo arba numato nepakankamą kompensaciją, tai gamintojai nieko panašaus nedarys, taip šalutinio neigiamo efekto neutralizavimą ir su tuo susijusias išlaidas perkeldami ant visuomenės pečių. Dėl to visuomenės ribiniai kaštai esti didesni už įmonės privačius ribinius kaštus neigiamo šalutinio efekto dydžiu. Šalutinis poveikis gali būti ir teigiamas. Šiuo atveju visuomenės ribinė nauda yra sumažinama teigiamo šalutinio poveikio atveju, nes rinka, kaip ir neigiamo šalutinio poveikio atveju, nėra pajėgi jo nustatyti. Kadangi rinka negali įvertinti nei ribinės žalos, nei ribinės naudos, susijusios su šalutiniu poveikiu, todėl prekės rinkos kainoje ji neatsispindi. Taigi nustatydamą prekės kainą, sulyginančią visuomenės ribinę naudą ir jos ribinius kaštus, konkurencinė rinka pateikia vartotojui per daug prekių, turinčių neigiamą šalutinį poveikį, ir per mažai – turinčių teigiamą šalutinį poveikį (10.1, 10.2. pav.).

10.1 pav. Gamybos apimtys neįvertinus neigiamo šalutinio poveikio Q_0 ir jį įvertinus Q_1

10.2 pav. Gamybos apimtys neįvertinus teigiamo šalutinio poveikio Q_0 ir jį įvertinus Q_2

Taigi dėl šalutinio poveikio rinka skatina neefektyvią gamybos apimtį ir kartu neefektyvų gamybos išteklių paskirstymą.

5. Viešųjų gėrybių gamybos ypatybės. Rinka yra veiksminga, jei prekė ar paslauga, t. y. ekonominė gėrybė, teikia naudą tik ją įsigijusiam vartotojui. Tačiau vadinamųjų viešųjų gėrybių, kurios teikia naudą ne tik ją įsigijusiam, bet ir kitiems vartotojams, gamybos rinka nereguliuoja arba reguliuoja labai blogai. Viešosios gėrybės – tai tokios prekės ir paslaugos, kuriomis vienu metu gali naudotis daug asmenų ir dėl to jos naudingumas kiekvienam iš jų nesumažėja. Be to, viešąja gėrybe gali naudotis ir tie, kurie už ją sumokėjo, ir tie, kurie nieko nemokėjo, nes apriboti pastarųjų vartojimą beveik neįmanoma. Viešųjų gėrybių pavyzdžiai gali būti jūros švyturys, užtvanka, sauganti laukus nuo potvynio, ir pan. Niekas nenori imtis statyti šių objektų, nes jų statyba labai brangi. Nors šie objektai būtų naudingi daugeliui, tačiau uždrausti jais naudotis arba imti mokesť už teikiamą naudą beveik neįmanoma. Taigi nors šios viešosios gėrybės teikia naudą daugeliui, tačiau niekas nesiiimtų jų statybą finansuoti arba mokėti už jų teikiamą naudą. Prie viešųjų gėrybių galima priskirti kelius, gatves ir visa tai, kas sudaro ekonomikos infrastruktūrą. Infrastruktūros kūrimas rinkos metodais, nors iš principo ir įmanomas, tačiau būtų chaotiškas ir neveiksmingas. Prie viešųjų gėrybių priskirtina ir gamtos (nykstančių augalų ir gyvūnų rūšių) apsauga. Nors ši apsauga naudinga visiems, tačiau ją finansuoti nesiiimtų niekas. Prie viešųjų gėrybių galima priskirti ir švietimą, sveikatos apsaugą, šalies gynybą. Dalis jų nėra viešosios gėrybės tikraja šio žodžio prasme, nes jas galima teikti ir privačiai.

Taigi viešųjų gėrybių gamybą gali organizuoti tik valstybė ir jas teikia valstybinės institucijos. Valstybei tenka spręsti, kiek viešųjų gėrybių reikia pateikti ir koks jų kiekis yra efektyvus visuomenei. Tai – sudėtingi klausimai ir atsakyti į juos nelengva. Vienas iš būdų spręsti šią problemą demokratinėje visuomenėje yra balsavimas. Bet balsavimo rezultatas ne visada gali būti vienareikšmiškas. Tarkime, balsuoti pateikiami 3 variantai – A, B, C (balsuoti gali Seimas arba gali būti surengtas referendumas). Pavyzdžiui, dauguma balsuotojų iš A ir B variantų rinktųsi A, iš B ir C – B ir iš C ir A – C. Jei pirmiausia renkamas iš A ir B, paskui iš A ir C, tai laimi C variantas. Tačiau jei iš pradžių renkamas iš C ir A, paskui iš C ir B, tai laimi B variantas. Jeigu iš pradžių renkamas iš B ir C, vėliau iš A ir B, tai laimi A variantas. Taigi galima gauti bet kurį variantą pasirinkus atitinkamą balsavimo eiliškumą. Tai vadinama balsavimo paradoksu. Asmuo arba grupė, tvarkanti balsavimo procedūrą, gali gauti norimą rezultatą, jeigu nustato parinkimo eiliškumą. Todėl sprendžiant viešųjų gėrybių gamybos ir teikimo klausimą gali būti pasirenkami ir komandiniai arba kitokie sprendimai remiantis eks-

pertų ir specialistų nuomonėmis bei suinteresuotų ir nešališkų asmenų apklausomis.

6. Neveiksmingas socialinių problemų sprendimas. Kaip jau išsiaiškino, rinka ne tik nesprendžia, bet dar ir padidina socialines problemas. Pajamų ir turčinę nelygybę skatina ne tik monopolinė ar oligopolinė rinka – tai visiškai akivaizdu, bet ir tobulos konkurencijos rinka, nors ir veiksmingai paskirstydama darbo išteklius. Pavyzdžiui, subjektas arba įmonė, turinti nemažas finansines galimybes, gali sėkmingai plėtoti verslą ir gauti vis daugiau pajamų. Individas, gaunantis didesnes pajamas, gali didinti savo žmogiškąjį kapitalą ir užsitikrinti didėjančias pajamas. Tai panašu į sniego kamuolio, besiritančio nuo kalno, didėjimo efektą. Tuo tarpu nekvalifikuotas individas, neturintis finansinių galimybių kelti kvalifikaciją, pasmerktas skursti. Gamintojai rinkoje reaguoja ne tiek į vartotojų poreikius, kiek į tų poreikių piniginę išraišką. Dėl to rinka visada veikia turtingųjų labui.

Kaip atsakas į rinkos ribotumą ir netobulumą yra valstybinis rinkos reguliavimas bei jos dalyvavimas ūkinėje veikloje. Valstybė atlieka tam tikrą vaidmenį ekonomikoje arba papildydama rinkos santykius teisinėmis rinkos reguliavimo priemonėmis, arba ne rinkos metodais sprendama tuos klausimus, kurių rinka efektyviai spręsti negali (visuomeninių prekių gamybos organizavimas bei socialinių problemų sprendimas). Neigiami šalutiniai poveikiai bei rinkos monopolizavimas ribojami teisinėmis priemonėmis.

Valstybinis rinkos reguliavimas siekiant apriboti jos monopolizavimo lygį reiškia antimonopolinę valstybės politiką. Valstybė reguliuoja rinką siekdama skatinti konkurenciją ir apriboti atskirų gamintojų galimybę įgyti pernelyg didelę rinkos galią ir ją naudoti savo interesams. Pernelyg didelę rinkos galią visada lemia neefektyvią gamybos apimtį, neveiksmingą gamybos išteklių bei pajamų paskirstymą. Valstybės antimonopolinės politikos priemonės priklauso nuo to, kaip įgyjama rinkos galia. Būtų nelogiška drausti susidaryti natūraliai monopolijai arba oligopolijai, jei jos plėtra arba jungimasis su kitomis įmonėmis mažina gamybos kaštus. Vyriausybė šiuo atveju gali riboti monopolinių kainų didėjimą tiesiogiai arba reguliuodama importą. Užsienio gamintojų konkurencija neleidžia monopoliniam gamintojui nustatyti pernelyg dideles monopolines kainas. Natūralios monopolijos gali būti ir nacionalizuojamos sudarant galimybę gaminti reikiamus kiekius pigios produkcijos. Tačiau jeigu monopolinė įmonė nėra natūrali monopolija, tai jos susidarymą bei veiklą valstybė kontroliuoja išleisdama atitinkamus įstatymus. Paprastai toks įmonių jungimasis arba plėtra įstatymais draudžiama, jei tai nėra nulemta masto ekonomijos, nes jungiantis siekiama įgauti rinkos galią ir vykdyti monopolinę politiką mažinant gamybą ir didinant kainas. Įstatymais draudžiami ir karteliniai suokalbiai, ir žūtbutinė kai-

nų konkurencija, kai nustatomos mažesnės už gamybos kaštus kainos siekiant priversti bankrutuoti konkurentus arba neįsileisti jų į rinką. Antimonopoliniai įstatymai draudžia ir kainų diferenciaciją, t. y. skirtingų kainų nustatymą esant vienodomis ekonominėms sąlygoms. Kartais siekiant atkurti arba didinti konkurenciją rinkoje monopolinė įmonė gali būti suskaidoma į smulkesnes priverstiniu būdu. Antimonopolinė politika paprastai vykdoma per specialiąsias rinkos reguliavimo tarnybas.

Lietuvoje antimonopolinė politika įgyvendinama remiantis Lietuvos Respublikos konkurencijos įstatymu. Pirmą kartą įstatymas buvo priimtas dar 1992 m. 1999 m. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė naują konkurencijos įstatymą, kuris labiau atitinka Europos Sąjungos reikalavimus. Šiuo įstatymu draudžiami susitarimai, kurie riboja arba gali riboti konkurenciją, t. y. susitarimai dėl prekių kainų, dėl rinkos pasidalijimo teritoriniu pagrindu, pagal pirkėjų arba tiekėjų grupes, dėl prekių gamybos arba pardavimo apimtys, dėl nevienodų sąlygų taikymo atskiriems ūkio subjektams ir t. t. Įstatymas numato ir išimčių. Tokie susitarimai gali būti leidžiami, jeigu jie skatina techninę arba ekonominę pažangą arba vartotojai gali gauti papildomos naudos. Įstatymas draudžia piktnaudžiauti vyraujančia ūkio subjekto padėtimi, t. y. atlikti veiksmus, kurie riboja arba gali riboti konkurenciją, arba pažeidžia vartotojų interesus (primesti kainą arba kitas pirkimo ar pardavimo sąlygas, riboti prekybą arba gamybą, taikyti nevienodas sąlygas atskiriems ūkio subjektams sudarant su jais sutartis ir kt.). Įstatymu draudžiama nesąžininga konkurencija, t. y. veiksmai, prieštaraujantys sąžiningai ūkinės veiklos praktikai ir geriems papročiams (firmos vardo arba prekių ženklo, panašaus į kitos įmonės, turinčios pirmenybės teisę, naudojimas, neteisingas informacijos skleidimas apie savos arba kitos įmonės padėtį, klaidinanti reklama ir pan.). Įstatymas numato rinkos santalkos kontrolės mechanizmą. Lietuvos Respublikos konkurencijos įstatymo vykdymą kontroliuojanti ir valstybės konkurencijos politiką vykdomi institucija yra Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba, kurios pirmininką bei 4 narius Lietuvos Respublikos Ministro Pirmininko teikimu skiria Lietuvos Respublikos Prezidentas. Konkurencijos taryba ūkio subjektams, pažeidinėjantiems Lietuvos Respublikos konkurencijos įstatymo reikalavimus, turi teisę skirti baudas:

- 1) už draudžiamus susitarimų, piktnaudžiavimų vyraujančia padėtimi bei santalkos procedūros vykdymo pažeidimus – nuo 3 iki 100 tūkst. litų;
- 2) už neteisingos informacijos pateikimą – nuo 1 iki 10 tūkst. litų.

Baudos gali būti skiriamos ir kitais konkurencijos įstatymo numatytais atvejais.

10.2. Viešosios gėrybės ir jų teikimo ypatybės

Viena iš ekonomikos problemų, kurių rinka nepajėgia išspręsti, yra viešųjų gėrybių gamyba ir jų paskirstymas. Ši problema buvo trumpai aptarta ankstesniajame poskyryje, tačiau, turint omenyje viešųjų gėrybių svarbą šiuolaikinei visuomenei, derėtų ją aptarti detaliau. Kadangi rinka nepajėgia išspręsti šių gėrybių gamybos bei paskirstymo problemų, jas teikti privalo valstybė, o tiksliau – viešasis ekonomikos sektorius. Taigi viešosios gėrybės yra pagrindas viešajam ekonomikos sektoriui atsirasti ir veikti greta privačiojo. Nors viešojo sektoriaus paskirtis yra gaminti bei teikti viešąsias gėrybes, tačiau šios gėrybės negali būti tapatinamos su valstybės teikiama prekėmis ir paslaugomis. Viešasis sektorius gali gaminti ir privačiąsias prekes, lygiai kaip ir privatūs gamintojai gali teikti ir kai kurias viešąsias gėrybes. Tačiau didžiąją dalį viešųjų gėrybių teikia viešasis sektorius, kurio egzistavimo prasmė ir yra šių gėrybių teikimas. Antra vertus, ne visas viešąsias gėrybes gali teikti privatusis sektorius.

Prekių ir paslaugų skirstymo į privačiąsias ir viešąsias pagrindas yra kai kurios ekonominių gėrybių savybės bei jų išsigijimo ir vartojimo ypatybės. Pagrindinis kriterijus, leidžiantis skirstyti prekes ir paslaugas į privačiąsias ir viešąsias gėrybes, yra šių gėrybių **išorinis naudingumas**. Kaip jau žinome, prekės ir paslaugos naudingumas yra jos savybė tenkinti vieną ar kitą vartotojo poreikį. Jeigu ši ekonominės gėrybės savybė atitenka tik ją išigijusiam vartotojui, tai laikoma, kad ši gėrybė turi tik **vidinį naudingumą**. Ekonominė gėrybė, turinti tik vidinį naudingumą, yra **privačioji** gėrybė. Tokių ekonominių gėrybių pavyzdys yra visos individualiai naudojamos prekės.

Išorinis prekės ir paslaugos naudingumas yra tas, kurį gauna ne tik tas vartotojas, kuris ją perka, bet ir kiti individai. Taigi ekonominės gėrybės, be vidinio, gali turėti ir išorinį naudingumą. Prekė ir paslauga yra priskiriama viešosioms gėrybėms, jeigu jos:

- a) išorinis naudingumas yra labai didelis lyginant su vidiniu;
- b) vidinis naudingumas yra labai mažas palyginti su jos gamybos kaštais.

Šios dvi viešosios gėrybės savybės neleidžia jos gamybai ir paskirstymui panaudoti rinkos mechanizmą. Niekas nenorės tokios ekonominės gėrybės pirkti, tikėdamasis ja pasinaudoti veltui dėl jos išorinio naudingumo savybės, kai tokią prekę ar paslaugą išigis kitas pirkėjas. Antra vertus, dideli tokios ekonominės gėrybės gamybos kaštai lems pernelyg aukštą jos kainą, palyginti su šios gėrybės teikiamu individualiu naudingumu ją išigijusiam vartotojui. Klasikiniai tokių ekonominių gėrybių pavyzdžiai yra švytu-

rys, leidžiantis orientuotis visiems pro jį plaukiantiems laivams, arba upės užtvanka, apsauganti nuo potvynio slėnio gyventojus. Švyturio skleidžiama šviesa naudojasi visi pro jį plaukiantys laivai, o užtvanka apsaugo nuo potvynio daugybę slėnyje gyvenančių žmonių, nepriklausomai nuo to, kas išigyty švyturį ar apmokėtų užtvankos statybos išlaidas. Taigi šie objektai turi didelį išorinį naudingumą. Žinoma, naudą turėtų ir pastatęs jūrų švyturį laivo savininkas, kurio laivas galėtų saugiai plaukti pavojinga pakrante, arba ūkininko šeima, pastačiusi užtvanką, kad galėtų apsaugoti savo derlių ir pastatus. Tačiau tiek laivo savininkui, tiek ir ūkininkui teikiamas vidinis naudingumas būtų pernelyg mažas palyginti su išlaidomis švyturio ar užtvankos statybai. Jeigu šie objektai yra būtini, tai juos statyti tenka valstybei.

Išorinio viešosios gėrybės naudingumo savybės daro neįmanomą arba ekonomiškai netikslingą šių gėrybių vartojimo apribojimą uždraudžiant ją vartoti už ją nesumokėjusiems individams. Jeigu iš principo būtų įmanoma įgyvendinti tokius apribojimus, tai tokių priemonių organizavimo kaina pranoktų bet kokią šių gėrybių teikiamą naudą ir tokie veiksmai neturėtų ekonominės prasmės. Tai reiškia, kad naudojimosi viešosiomis gėrybėmis **negalima apriboti** ir todėl jomis naudojasi daug individų, kartais ir visi šalies gyventojai, pavyzdžiui, krašto gynyba. Taigi viešosios gėrybės visada vartojamos **kolektyviai**. Tuo tarpu privačioji gėrybė daugiausia vartojama individualiai, ir vieno asmens vartojama gėrybė negali būti kito asmens vartojimo objektas.

Nors viešosios gėrybės visada vartojamos kolektyviai, tačiau tokia jų savybė nėra išskirtinė. Tarkime, kino filmas, demonstruojamas atviroje aikštėje, yra gėrybė, turinti išorinį naudingumą, nes jį gali matyti ir kiti žiūrovai, neįsigiję bilietų. Jeigu kino filmas demonstruojamas kino teatre, tai šiuo atveju kino filmą gali matyti tik tie žiūrovai, kurie nusipirko bilietus. Taigi kino filmas yra bendrai naudojama gėrybė, tačiau tai – ne viešoji, o privačioji gėrybė. Priklausomai nuo vartojimo būdo, ji gali turėti išorinį naudingumą arba jo neturėti.

Kita svarbi viešųjų gėrybių savybė, susijusi su jų vartojimu, yra tai, kad, nepriklausomai nuo jų vartojančių asmenų skaičiaus, jų **naudingumas** atskiram vartotojui **nesumažėja**, t. y. jos teikia neišsenkančią naudą. Tarkime, švyturio šviesa konkrečiam laivui nei kiek nesumažėja, kad ir kiek daug laivų buvo praplaukę pro šį švyturį. Užtvankos teikiamas naudingumas atskiram ūkininkui visiškai nepriklauso nuo to, kiek ūkininkų gyvena ir gamina žemės ūkio produktus upės slėnyje. Tuo tarpu privačiųjų gėrybių būklė vartojant blogėja arba gėrybės jas nupirkusio vartotojo visiškai sunaudojamos, pavyzdžiui, maisto produktai.

Aptartas savybes turinčios viešosios gėrybės vadinamos **grynosiomis viešosiomis gėrybėmis**. Grynosios viešosios gėrybės ir privačiosios gėrybės yra ekonominių gėrybių kraštutiniai atvejai. Be grynųjų viešųjų ir privačiųjų gėrybių, yra ir tarpiniai ekonominių gėrybių variantai, t. y. **negrynosios viešosios ir mišriosios gėrybės**. **Negrynosios** yra tokios viešosios gėrybės, kurios neturi kai kurių grynųjų viešųjų gėrybių savybių. Pernelyg intensyvus šių gėrybių naudojimas arba pernelyg didelis jų vartotojų skaičius gali sumažinti šios gėrybės naudingumą. Pavyzdžiui, rekreacinės zonos, paplūdimiai, parkai ir kiti panašios paskirties objektai gali nukentėti nuo pernelyg didelio poilsiautojų ar lankytojų antplūdžio. Dėl to pablogėja jų rekreacinės savybės. Kai kurios viešosios gėrybės, naudojimas kurio- mis yra apribotas natūralių sąlygų, taip pat gali būti priskirtos prie negrynųjų viešųjų gėrybių. Sakykime, parkas, esantis kuriame nors miesto rajone, yra atviras visiems šalies gyventojams, tačiau praktiškai daugiausiai juo naudojasi šalia gyvenantys žmonės.

Mišriosioms gėrybėms būdingi ir privačiųjų, ir viešųjų gėrybių bruožai. Mišrioji gėrybė taip pat turi išorinį ir vidinį naudingumą, tačiau išorinis naudingumas yra tokios pat eilės arba mažesnis už vidinį naudingumą. Šiuo atveju asmuo, nepirkęs tokios gėrybės, gali pasinaudoti jos išoriniu naudingumu, tačiau šis naudingumas vartotojui gali būti nepakankamas. Ją įsigijęs vartotojas gauna didesnę naudingumą. Taigi, norint visiškai patenkinti atitinkamą poreikį, teks šią mišrią gėrybę įsigyti už užmokestį. Prie tokių gėrybių galima priskirti ir visuomeninį transportą. Važiuoti šiuo transportu gali tik tie asmenys, kurie įsigijo važiavimo bilietus. Antra vertus, gerai sutvarkytas visuomeninis transportas sumažins lengvųjų automobilių skaičių bei jų sukeltas spūstis miesto gatvėse, kartu mažės jų keliamas triukšmas, oro tarša ar avarijų skaičius. Tai yra papildoma nauda (išorinis naudingumas), kuri atitenka visiems miesto gyventojams be jokio užmokesčio, tačiau prireikus nuvykti į kitą miesto rajoną ar kitą vietą už važiavimą teks mokėti. Mišrioji gėrybė gali būti artimesnė arba privačiajai, arba viešajai gėrybei. Tai priklauso nuo išorinio ar vidinio šios gėrybės naudingumo santykio.

Tiek privačiosios, tiek ir viešosios gėrybės kiekis, užtikrinantis efektyvų visuomenės poreikių tenkinimą, nustatomas remiantis tuo pačiu principu – visuomeninio ribinio naudingumo ir visuomeninių ribinių kaštų lygybės. Taigi abiem atvejais teikiamų prekių kiekis turi būti toks, kad jo visuomeninis ribinis naudingumas būtų lygus visuomeniniams ribiniams kaštams. Viešųjų gėrybių gamybos ar teikimo bendriesiems ir ribiniams kaštams nustatyti nėra kokių nors principinių kliūčių. Jeigu šių gėrybių gamyba nesukelia jokių pašalinių efektų, tai, kaip ir privačiųjų gėrybių atveju, individualių ribinių kaštų suma nustato visuomeninius viešosios gėrybės ribinius kaš-

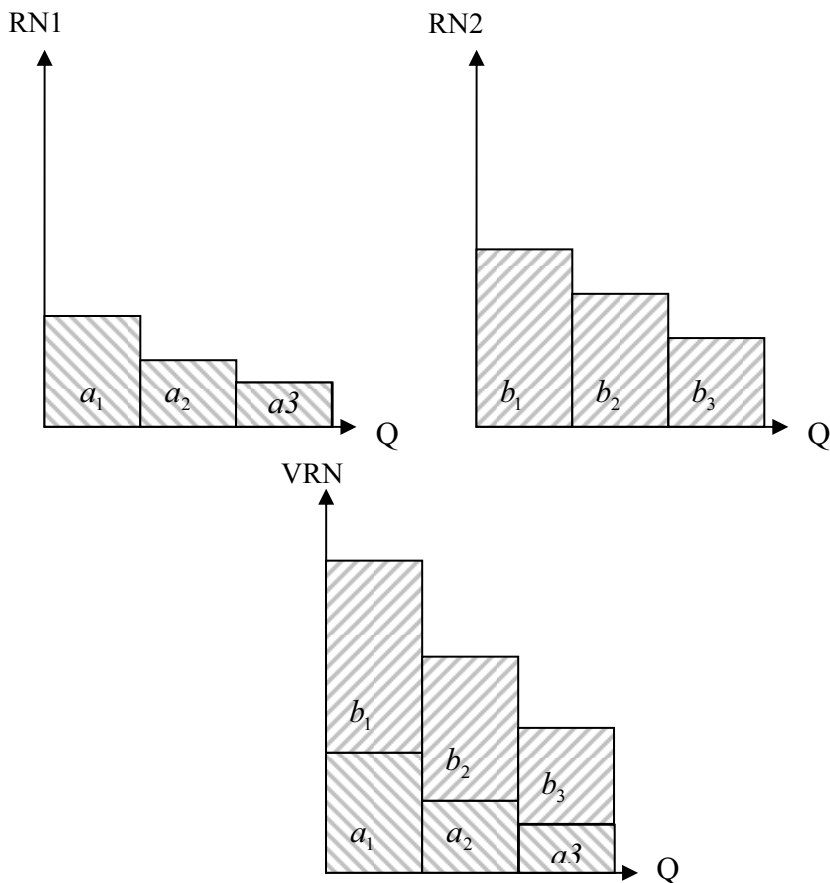
tus. Ir šiuo atveju visuomeninių ribinių kaštų kreivė gaunama horizontaliai sumuojant individualias ribinių kaštų kreives. Jeigu viešosios gėrybės būtų parduodamos rinkoje, tai jų individualių ribinių kaštų kreivės kartu būtų ir jų individualios pasiūlos kreivės, o visuomeninių ribinių kaštų kreivė, esant nurodytoms sąlygoms, sutaptų su rinkos pasiūlos kreive.

Kitokios išvados gaunamos nagrinėjant viešųjų gėrybių individualų ir visuomeninį naudingumą. Tiek privačioji, tiek ir viešoji gėrybė bendru atveju teikia skirtingus naudingumus atskiriems vartotojams, kadangi naudingumas yra subjektyvi sąvoka. Abiem, t. y. privačiųjų ir viešųjų gėrybių, atvejais ribinio naudingumo priklausomybę nuo išsigyjamo gėrybės kiekio išreiškianti kreivė turi tą patį pobūdį, t. y. žemyn krintanti kreivė augant gėrybės kiekiui. Individuali ribinio naudingumo kreivė kartu yra ir individuali gėrybės paklausos kreivė. Tačiau esminiai skirtumai išryškėja nustatant visuomeninį ribinį naudingumą. Visas privačiosios gėrybės teikiamas naudingumas atitenka ją nupirkusiam vartotojui. Taigi ir papildomai įgytas gėrybės vienetas suteikia ribinį naudingumą tik vienam vartotojui. Kadangi privačiosios gėrybės perkamos rinkoje, tai kiekvieno vartotojo perkamas kiekis priklausys nuo šios gėrybės kainos. Kiekvienas vartotojas išigis tokį gėrybės kiekį, kurio ribinis, t. y. paskutinio nupirkto gėrybės vieneto, naudingumas bus lygus rinkos kainai. Sudėję visų vartotojų nupirktus gėrybės kiekius, gausime bendrą rinkoje nupirktą gėrybės kiekį, esant konkrečiai rinkos kainai. Šio kiekio priklausomybę nuo rinkos kainos išreiškia privačiosios gėrybės rinkos paklausą. Taigi privačiosios gėrybės rinkos paklausa nustatoma horizontaliai, t. y. esant fiksuotoms kainoms, sudedant individualias paklausos kreives. Kai nėra teigiamų pašalinių efektų, tai rinkos paklausos kreivė sutampa su visuomeninio ribinio naudingumo kreive. Taigi visuomeninio ribinio naudingumo kreivė privačiajai gėrybei gaunama **horizontaliai** sumuojant individualias ribinio naudingumo kreives. Tai jau buvo aptarta ankstesniuose vadovėlio skyriuose.

Viešųjų gėrybių atveju individualių ribinių naudingumų ir visuomeninio ribinio naudingumo tarpusavio santykis yra kitoks. Tai lemia faktas, kad viešoji gėrybė turi išorinį naudingumą ir vieno individo vartojimas netrukdo šia gėrybe naudotis visiems kitiems vartotojams. Taigi, skirtingai nuo privačios gėrybės, vienas kuris nors individas, vartodamas viešąją gėrybę, nesumažina šios gėrybės vieneto naudingumo likusiems jos vartotojams. Tą patį galima pasakyti ir apie visus kitus papildomus šios gėrybės kiekius – kiekvienas iš jų teikia naudingumą visiems vartotojams. Todėl horizontalus individualių ribinių naudingumų kreivių sumavimas šiuo atveju neturi prasmės. Kiekvieno papildomo viešosios gėrybės vieneto naudingumas, t. y. ribinis naudingumas, apskaičiuojamas kaip visų individualių naudingumų,

kuriuos teikia papildomas viešosios gėrybės vienetas, suma. Taigi visuomeninio viešosios gėrybės ribinio naudingumo kreivė gaunama **vertikaliai** sumuojant individualių ribinių naudingumų kreives. Dviejų vartotojų atveju tas grafiškai pavaizduota 10.3 pav.

Pirmasis viešosios gėrybės vienetas vienam vartotojui suteikia naudingumą a_1 . Vienu metu šia gėrybe gali naudotis ir antrasis vartotojas, gaudamas naudingumą b_1 . Pirmojo viešosios gėrybės vieneto teikiamas visuomeninis naudingumas bus lygus sumai $a_1 + b_1$. Analogiškai apskaičiuojamas visuomeninis ribinis naudingumas 2, 3 ir t. t. viešosios gėrybės vienetai.

10.3 pav. Viešosios gėrybės individualūs RN1 ir BN2 bei visuomeninis ribinis naudingumas VRN

Atkreipiame dėmesį, kad viešosios gėrybės atveju visuomeninio ribinio naudingumo ir rinkos paklausos (jei viešojo gėrybė būtų parduodama rinkoje) kreivės negali sutapti, kadangi šiuo atveju neišpildoma būtina sąlyga – neturi būti išorinių efektų. Viešųjų gėrybių atveju išorinis efektas, t. y. išorinis naudingumas, yra žymus. Dar daugiau, viešosios gėrybės neturi paklausos kreivės. Iš tikrųjų nei vienas vartotojas nepirks pirmojo viešosios gėrybės vieneto, kurio kaina lygi $a_1 + b_1$, kadangi jos individualūs naudingumo įvertinimai yra mažesni už jos kainą. Tą patį galima pasakyti ir apie kitus viešosios gėrybės vienetus.

Nepaisant to, kad viešųjų gėrybių visuomeninio ribinio naudingumo kreivė nėra jos paklausos kreivė (to ir nereikia, kadangi šios gėrybės neparduodamos rinkoje), viešosios gėrybės efektyvus kiekis, kaip minėjome, iš principo gali būti nustatytas iš sąlygos, kad šios gėrybės kiekio visuomeninis ribinis naudingumas turi būti lygus visuomeniniams ribiniams kaštams. Jei iš ribinių kaštų pusės didelių problemų nekyla, tai nustatyti viešosios gėrybės visuomeninį ribinį naudingumą yra gana keblu. Iš tikrųjų, viešosios gėrybės visuomeninis ribinis naudingumas yra lygus visų vartotojų individualių ribinių naudingumų sumai. Kadangi individualus ribinis naudingumas yra subjektyvus dydis, kurį nustato pats vartotojas, tai individualius ribinių naudingumų įvertinimus galima gauti tik apklausus pačius vartotojus. Tačiau tokių apklausų rezultatai nėra patikimi, nes jie priklauso nuo apklausos tikslų. Jeigu apklausos tikslas yra nustatyti kiekvienam vartotojui mokėstį už jo naudojamą viešąją gėrybę, proporcingai jo individualiam naudingumui, tai galima laukti, kad apklausos dalyviai bus linkę sąmoningai mažinti viešosios gėrybės jam teikiamą naudingumą. Tokiu būdu vartotojai siektų sumažinti arba ir visai išvengti mokėjimo už naudojamą viešąją gėrybę. Pastaruoju atveju vartotojas gali teigti, kad konkreči viešojo gėrybė yra būtina visiems kitiems vartotojams ir jiems teikia didelę naudą, bet jam asmeniškai ši gėrybė visiškai nereikalinga ir jos naudingumą sau jis vertina nuliniu dydžiu. Vartotojas tikisi, kad ši viešojo gėrybė bus gaminama ir teikiama, kadangi ji reikalinga daugumai vartotojų, o jis galės naudotis ja nemokamai dėl jos teikiamo išorinio naudingumo. Tokia vartotojų elgsena vadinama „**zuikiavimu**“. Jeigu „zuikiavimo“ nuostatų laikytųsi visi vartotojai, tai reikėtų, kad viešojo gėrybė yra būtina, tačiau jos ribiniai naudingumai lygūs nuliui, t. y. turėtų būti teikiama nemokamai. Iš kitos pusės tokia kraštutinė vartotojų nuostata galėtų sukelti jiems nepageidaujamų pasekmių – ji nebūtų visai teikiama.

Jeigu apklausos tikslas yra nustatyti tik viešosios gėrybės teikiamą naudingumą visuomenei, kad vyriausybė galėtų efektyviai paskirstyti savo iš-

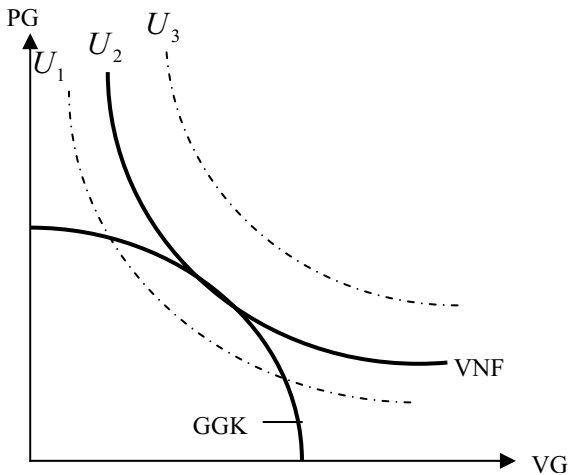
tėklius, nesusiejant gaunamo individualaus naudingumo ir užmokesčio už jį, tai labai galimas dalykas, kad vartotojas vėl ims „zuikiauti“, tik kita prasme. Jis gali nurodyti, kad konkreti viešoji gėrybė (tiltas, užtvanka, švyturys ir pan.) jam labai naudinga, t. y. gerokai perdėti realų naudingumą. Vartotojas tikisi, kad teikiant šią viešąją gėrybę jis gautų nors ir nedidelę naudą, bet veltui. Jeigu taip elgsis dauguma vartotojų, kuriems prieinama ši viešoji gėrybė, tai valstybės turimi ištekliai būtų paskirstomi neefektyviai.

Taigi „zuikiavimo“ problema neleidžia ne tik teikti viešąsias gėrybes per rinką, bet ir tiesiogiai susieti jų teikimą ir apmokestinimą už naudojimąsi šia gėrybe. Valstybė sprendžia šią problemą atsiedama naudojimąsi šia gėrybe ir apmokėjimą, t. y. finansuodama viešųjų gėrybių teikimą iš nacionalinio biudžeto, kuris formuojamas iš mokesčių, nesiejant jų su konkrečių viešųjų gėrybių vartojimu. Vis dėlto efektyvaus biudžeto lėšų paskirstymo problema lieka ir tai verčia bent apytikriai įvertinti įvairių viešųjų gėrybių teikimo reikalingumo laipsnį ir apimtį. Tam gali būti panaudoti ir statistikos duomenys, ir nešališkų ekspertų apklausa, ir kitų šalių patirties studijos, ir pan. Antra vertus, sprendimai dėl viešųjų gėrybių gamybos ir teikimo didele dalimi yra politiniai sprendimai. Rinkimus laimėjusių partijų vyriausybės pirmiausia finansuos tas priemones, kurios buvo numatytos šių partijų rinkiminėse programose.

Šiuolaikinėje visuomenėje gyventojų gerovę nusako ne vien asmeninio vartojimo, t. y. privačiųjų, gėrybių gausa, bet ir viešųjų gėrybių prieinamumas bei jų kokybė. Tiek visuomenė, tiek ir atskiri jos piliečiai yra suinteresuoti turėti šiuolaikinio lygio valstybės švietimo ir mokslo sistemą, kokybišką sveikatos bei socialinę apsaugą, žmonės nori jaustis saugūs savo šalyje. Žinoma, dalį šių paslaugų būtų galima teikti kaip privačiąsias gėrybes, tačiau tada jos taptų sunkiau prieinamos mažas pajamas gaunantiems žmonėms. Todėl tokias paslaugas arba jų didžiąją dalį turėtų teikti valstybė kaip viešąsias gėrybes. Kadangi šalies ištekliai riboti, o viešųjų gėrybių teikimas susijęs su mokesčių našta, iškyla svarbus klausimas – kokią dalį turimų išteklių skirti viešųjų gėrybių gamybai, t. y. koks turėtų būti optimalus santykis tarp privačiųjų ir viešųjų gėrybių gamybos. Įvairiose šiuolaikinės ekonomikos šalyse šis santykis nėra vienodas. Tos šalys, kurios kuria gerovės valstybę, remdamosi socialinio teisingumo principu, skiria daugiau dėmesio viešosioms prekėms ir paslaugoms gaminti ir teikti. Liberaliosios ekonomikos valstybėse viešosioms gėrybėms teikti skiriama santykinai mažiau šalies išteklių.

Teoriškai šis uždavinys galėtų būti išspręstas pritaikius gamybos galiomybių kreivę GGK bei visuomeninio naudingumo funkciją VNF . 10.4 pav. pavaizduota situacija, kai santykis tarp privačiųjų PG ir viešųjų VG gėrybių

yra optimalus. Kiekvienas gamybos galimybių kreivės taškas nustato santykį tarp privačiųjų ir viešųjų gėrybių, pagamintų panaudojus visus šalies išteklius. Norint padidinti viešųjų gėrybių gamybą, tektų sumažinti privačiųjų gėrybių gamybos apimtį, ir taškas, vaizduojantis naują santykį tarp šių gėrybių apimtys, pasislinks gamybos galimybių kreivėje į dešinę ir į apačią, t. y. iš taško A į tašką B, kai visi turimi ištekliai yra panaudojami šių gėrybių gamybai.

10.4 pav. Efektyvaus santykio tarp privačiųjų ir viešųjų gėrybių apimtys nustatymas

Visuomeninė naudingumo funkcija vaizduojama abejingumo kreivėmis, kurios atitinka įvairius visuomeninio naudingumo lygius U . Šis lygis bus tuo didesnis, kuo abejingumo kreivė bus labiau nutolusi nuo koordinatų pradžios, t. y. $U_1 < U_2 < U_3$. Efektyviausią visuomeninio naudingumo požiūriu išteklių paskirstymą tarp privačiųjų ir viešųjų gėrybių gamybos nustato taškas E, kuriame visuomeninio naudingumo funkcijos abejingumo kreivė liečia gamybos galimybių kreivę. Tačiau ir šiuo atveju formuodami visuomeninio naudingumo funkciją susidursime su aukščiau minėtomis problemomis.

Kaip jau minėjome, viešųjų gėrybių teikimas finansuojamas iš biudžeto. Viešųjų gėrybių apimtys ir kokybė priklauso nuo finansinių išteklių, su-

kauptų šalies biudžete, t. y. nuo mokestinių įplaukų. Taigi mokesčių dydis yra neatskiriama susijęs viešųjų gėrybių apimtimi. Didesnės mokesstinės įplaukos – didesnės galimybės teikti viešąsias gėrybes, ir atvirkščiai. Kai kurie ekonomistai, ypač liberalių pažiūrų, teigia, kad mokesčiai yra tik našta ekonomikai bei žmonėms ir juos reikia tik mažinti. Tačiau, kaip ką tik minėjome, negalima atsieti mokesčių nuo jų naudojimo. Beatodairiškas mokesčių mažinimas gali neigiamai atsiliiepti būtent mažesnes pajamas gaunantiems žmonėms. Iš tikrųjų, esant tam tikram mokesčių lygiui, ypač jei mokesčiai yra proporcinio arba progresinio pobūdžio, didesnius mokesčius mokės didesnes pajamas gaunantys asmenys, o viešosiomis gėrybėmis naudosis visi vienodai. Jeigu sumažinus mokesčių tarifus, sumažės įplaukos į šalies biudžetą, tai nebus galimybės nemokamai gauti dalies viešųjų paslaugų (sveikatos apsaugos, švietimo ar kitų). Todėl jas teks pirkti kaip privačias gėrybes, už kurias mokės vienodai tiek dideles, tiek ir mažesnes pajamas gaunantys žmonės. Taigi akivaizdu, kad pastarieji nuo mokesčių sumažinimo tik pralaimi, jeigu mokesčių tarifai bus mažinami visiems vienodai, kadangi jų papildomos pajamos dėl to padidės kur kas mažiau negu daugiau uždirbančių. Tiesa, realūs santykiai tarp mokesčių dydžio ir viešųjų gėrybių apimtys yra sudėtingesni, nes reikia įvertinti mokesčių dydžio ir mokestinių įplaukų į biudžetą ryšį. Bet tai bus aptarta makroekonominėje vadovėlio dalyje.

Taigi visuomenė turėtų pati spręsti, koks turėtų būti apmokestinimo lygis ir nuo jo priklausančios valstybės teikiamų viešųjų gėrybių apimtys bei kokybė. Tiesą sakant, čia iškyla ir turimų biudžeto finansinių išteklių efektyvaus naudojimo klausimas. Papildomos lėšos turėtų būti naudojamos tik visos visuomenės gerovei kelti.

Viešąsias prekes ir paslaugas valstybė teikia dviem lygiais – per **vyriausybės** ir per **savivaldybių** institucijas. Nėra tikslinga visas viešąsias gėrybes teikti centralizuotai. **Centralizuotas** viešųjų gėrybių teikimas, neatsižvelgiant į atskirų šalies regionų specifiką bei visuomeninių grupių poreikių įvairovę, sąlygotų jų neadekvatumą šalies gyventojų poreikiams. Taigi viešųjų gėrybių **decentralizuotas** teikimas leidžia geriau patenkinti gyventojų poreikius, sudarydamas sąlygas atsižvelgti į specifinius poreikius. Tačiau viešųjų gėrybių decentralizavimas neturėtų peržengti ribų – centralizuotas ir decentralizuotas viešųjų gėrybių teikimas turėtų būti protingai derinamas. Centralizuotas, t. y. vyriausybės valdomas, viešųjų prekių ir paslaugų teikimas yra efektyvus tuo atveju, kai tam tikros viešosios gėrybės atžvilgiu nėra ryškios visuomenės poreikių diferenciacijos ir jos gamyboje yra akivaizdus masto ekonomijos efektas. Tuo atveju, kai viešosios gėrybės teikimo vietiniame lygmenyje kaštai yra didesni už jos teikiamą naudą, t. y. ka-

da vietinė gamyba neužtikrina pakankamo masto ekonomijos efekto, tai vietinė tokios gėrybės gamyba yra neracionali. Bendras viešųjų gėrybių gamybos paskirstymo principas gali būti suformuluotas taip: tokios viešosios gėrybės, kurios yra **vienodai būtinos** visiems šalies gyventojams ir kurias gaminant plačiai pasireiškia **masto ekonomijos efektas**, turėtų būti teikiamos centralizuotai. Tuo tarpu viešosios gėrybės, išreiškiančios **diferencijuotus poreikius**, t. y. kurios teikia naudą tik konkrečiai bendruomenei, turėtų būti teikiamos vietiniu mastu.

Todėl efektyvus viešųjų gėrybių teikimas reikalauja centrinės ir vietinės valdžios organų kompetencijų atskyrimo, aiškiai apibrėžiant jų funkcijas. Atitinkamai turėtų būti paskirstyti ir valstybės finansai tarp valstybės ir savivaldybių biudžetų atsižvelgiant į priskirtas funkcijas. Kiekvienas valdžios lygis turėtų turėti pakankamus finansinius išteklius savo funkcijoms vykdyti. Toks finansinių valstybės išteklių paskirstymas tarp atskirų valdžios lygių vadinamas **fiskaline decentralizacija**. Fiskalinės decentralizacijos principai įgyvendinami tiek Europos šalyse, tiek ir Lietuvoje, vykdam Europos vietos savivaldos chartijos reikalavimus. Lietuvos savivaldybių kompetencija ir funkcijos viešųjų gėrybių teikimo srityje apibrėžtos Lietuvos Respublikos vietos savivaldos įstatyme, kurio pirmasis variantas buvo patvirtintas Seime 1994 metais.

Be vyriausybės ir savivaldybių institucijų, viešąsias gėrybes teikia ir **nevyriausybines** pelno nesiekiančios organizacijos. Pastarųjų veikla Vakarų šalyse yra gana reikšminga, tačiau Lietuvoje jų veiklos galimybės kol kas neišnaudotos.

10.3. Pajamų nelygybė ir socialinės rinkos problemos

Pajamų paskirstymas gamybos veiksnių savininkams pagal šių veiksnių ribinį produktyvumą efektyvumo požiūriu yra geriausias. Tačiau toks pajamų paskirstymas ne visada priimtinas socialiniu požiūriu. Pajamų dydis priklauso nuo to, kiek ir kokių gamybos veiksnių turi kiekvienas ūkio subjektas, koks atskiro individo žmogiškasis kapitalas arba kiek finansinio turto jis paveldėjo ar įgijo. Jeigu visuomenėje egzistuoja dideli turtiniai, išsilavinimo, sugebėjimų skirtumai, tai rinkos pajamų paskirstymo principai šią nelygybę dar labiau padidins. Tos gyventojų grupės, kurios neturi gamybos veiksnių arba turi jų labai mažai, rinkos sąlygomis beveik neturi jokių galimybių pagerinti savo padėtį. Tokia padėtis civilizuojoje visuomenėje negali būti toleruojama, tad vyriausybė, remdamasi socialinio teisingumo samprata, turėtų pajamas perskirstyti ir taip mažinti gyvenimo lygio skirtumus bei

remti mažas pajamas gaunančius visuomenės narius. Pajamų nelygybę lemia daugelis veiksnių. Juos galima suskirstyti į šias pagrindines grupes: a) turtinė nelygybė; b) skirtingi darbo rezultatai; c) kiti veiksniai.

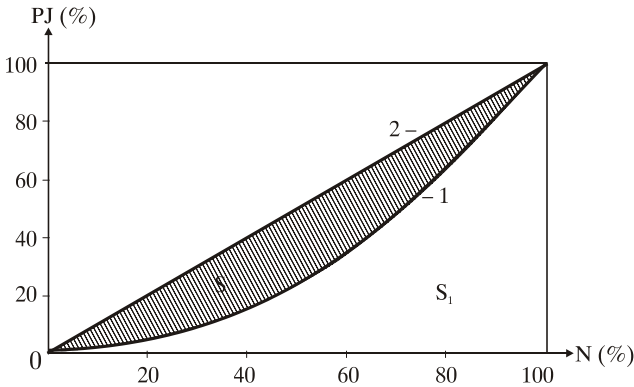
Turtinė nelygybė – bene svarbiausias pajamų nelygybę lemiantis veiksnys. Turtas gali būti paveldimas, jis gali būti gana rizikingos, bet sėkmingos veiklos (taip pat nelegalios ar net nusikalstamos), pačios ekonominės sistemos teikiamų galimybių, laimės arba atsitiktinumų rezultatas. Rizikingos investicijos gali duoti daug daugiau pajamų negu nerizikinga palūkanų norma. Tačiau jos gali būti ir labai nuostolingos. Praturtėti galima ir loterijoje arba panašiuose renginiuose. Pati esama ekonominė sistema paprastai padeda apsaugoti ir gausinti didelį turtą. Labai retai bankrutuoja didelės, finansiškai galingos įmonės.

Pajamų nelygybę lemia ir nevienodi **individų sugebėjimai**, jų išsilavinimas bei kvalifikacija, skirtinga darbo trukmė, intensyvumas, nevienodos darbo sąlygos. Prie šios grupės veiksnių galima priskirti žmogiškąjį kapitalą, kuris jį turintiems individams teikia dideles pajamas. Didelės pajamos gaunamos ir rentos pavidalu už išskirtinius sugebėjimus. Pajamų dydžiui įtakos turi ir šeimos kilmė, asmeniniai ryšiai, politinė įtaka, diskriminacija arba įgyta monopolinė galia darbo rinkoje.

Jeigu didelės pajamos yra atlyginimas už pastangas kaupiant žmogiškąjį kapitalą ir veiksmingą jo panaudojimą arba renta už išskirtinius sugebėjimus, arba jei žmonės daugiau ir intensyviau dirba, tai tokį pajamų skirtumą galima pateisinti. Bet galima abejoti dėl pajamų, kurios gaunamos iš paveldėto turto, iš turto, įgyto dėl atsitiktinių veiksnių, arba dėl ryšių, kuriuos suteikia šeimos statusas, ir juo labiau iš neteisėtai įgyto turto. Tokios pajamos vargu ar gali būti vertinamos taip pat, kaip ir pirmosios. Ir visiškai neleistina, jeigu žmonės praranda pajamas dėl kokios nors ekonominės diskriminacijos formos.

Pajamų nelygybė matuojama įvairiais statistiniais metodais bei rodikliais. Pajamų paskirstymą naudojant **Lorenco kreivę** galima pavaizduoti grafiškai (10.5 pav.). Horizontalioje ašyje pažymima procentinė gyventojų dalis pajamų didėjimo tvarka, o vertikaliojoje – procentinė jų pajamų dalis bendrosiose pajamose. Lorenco kreivė (1) 10.5 pav. rodo atitinkamos dalies mažiausias pajamas gaunančių gyventojų pajamų dalį bendrosiose šalies pajamose. Įstrižainė *OE* – tai absoliučios lygybės tiesė. Absoliuti pajamų lygybė reiškia, kad visi šalies gyventojai gauna vienodas pajamas, t. y. 20 proc. šalies gyventojų priklauso 20 proc. bendrųjų šalies pajamų, 40 proc. gyventojų – 40 proc. pajamų ir t. t. Kuo Lorenco kreivė labiau nutolusi nuo absoliučios lygybės tiesės, tuo didesni pajamų skirtumai. Šiuos skirtumus skaitmenine forma įvertina **Džini koeficientas**, lygus ploto *S*, esančio tarp

absoliučios lygybės teisės ir Lorenco kreivės, ir trikampio, apriboto absoliučios lygybės tiese, ploto S_1 santykiui. Kuo didesnė pajamų nelygybė, tuo didesnis Džini koeficientas, kurio reikšmės gali kisti nuo 0 (absoliuti pajamų lygybė) iki 1 (visos pajamos atitenka vienam asmeniui). Pajamų nelygybė gali būti apibūdinama ir rodikliu, kuris lygus tam tikros dalies didžiausias ir mažiausias pajamas gaunančių gyventojų pajamų santykiui.

10.5 pav. Lorenco kreivė 1 ir absoliučios lygybės tiesė 2

Ieškant pajamų paskirstymo teisingumo kriterijaus, kuris nukreiptų valstybės pajamų politiką, kyla santykio tarp lygybės ir teisingumo bei teisingumo ir efektyvumo problemų. Vargu ar teisingumas ir lygybė, kuri suprantama kaip lygiavinis pajamų paskirstymas (visų visuomenės narių pajamos vienodos), yra tapačios sąvokos. Daugiau ir geriau dirbantis, matyt, turėtų gauti ir daugiau pajamų. Be to, toks pajamų paskirstymas, kurį lemia rinkos principai, vargu ar teisingas. Tobulos konkurencijos rinka efektyviai paskirsto gamybos veiksmus ir taip maksimizuoja bendrąsias šalies pajamas. Tačiau rinkos nustatytas pajamų paskirstymas įtvirtina ir padidina esamą turtinę ir pajamų nelygybę. Taigi nei rinkos, nei lygiaviniai principai negali būti pakankami teisingo pajamų paskirstymo kriterijai. Matyt, reikia derinti lygybės ir efektyvumo principus toleruojant tam tikru mastu pajamų skirtumus, susidarantiems dėl nevienodo darbo indėlio, ir apribojant kitų veiksnių įtaką pajamų paskirstymui. Be jokios abejonės, diskriminacinių kliūčių šalinimas darbo rinkoje neprieštaruoja nei teisingumo, nei efektyvumo principams. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad pripažįstant rinkos efektyvumą tu-

rėta omenyje tobulos konkurencijos rinka. Daugiau ar mažiau monopoliizuotai rinkai jau negalima priskirti efektyvumo savybių.

Pajamų ir turinės nelygybės padarinys yra neturtas ir krašutinė jo forma – skurdas. Net ir turtingiausiose pasaulio šalyse skurdo neišvengiama. Skurstama tada, kai gaunamų pajamų neužtenka būtiniausioms reikmėms patenkinti. Skurdo mastui apibrėžti vartojama skurdo ribos sąvoka, kuri suprantama nevienareikšmiškai. Todėl vartojami du skurdo ribos apibrėžimai: absoliuti ir santykinė skurdo riba. **Absoliuti skurdo riba** – tai pajamų lygis, tenkantis vienam šeimos nariui, kuris leidžia patenkinti tik būtiniausius poreikius. Žemiau šios ribos prasideda fizinis ir socialinis degradavimas. **Santykinė skurdo riba** – tai toks pajamų dydis, tenkantis vienam šeimos nariui, kuris yra daug mažesnis už vidutinės šalies pajamas. Ši skurdo riba gali būti nustatyta procentiniu dydžiu nuo šalies pajamų vidurkio. Kadangi santykinė skurdo riba yra nustatyto dydžio nukrypimas nuo šalyje susiklosčiusio vidutinio gyvenimo standarto, tai jos dydis priklauso nuo šalies gyvenimo lygio. Santykinė skurdo riba šalyse, kuriose gyvenimo lygis aukštas, net gali prilygti neturtingų šalių vidutinių pajamų dydžiui. Nors absoliuti skurdo riba daug mažiau priklauso nuo vidutinio šalies gyvenimo lygio, tačiau šalies gyvenimo lygis turi įtakos ir jos dydžiui, nes ši skurdo riba apskaičiuojama pagal minimalų vartojimo krepšelį, atitinkantį šalies vartojimo lygį. Remiantis absoliučia skurdo riba atskirose šalyse įstatymais nustatomas minimalus gyvenimo lygis MGL, kuris yra oficialioji skurdo riba. Ji paprastai būna mažesnė negu absoliuti skurdo riba. Lietuvoje nustatytas 130 litų MGL dydis.

Skurdo problema yra viena iš svarbiausių valstybės socialinių problemų, kurias būtina spręsti. Yra du pagrindiniai šios problemos sprendimo būdai:

- 1) perskirstyti pajamas per valstybės biudžetą naudojant mokesčių sistemą;
- 2) teikti neatlyginamas valstybės išmokas skurstančioms šeimoms.

Neturtingose šalyse, tokiose kaip Lietuva, kuriose biudžetinių lėšų trūksta būtiniausiems šalies poreikiams, neatlyginamos išmokos gali garantuoti pajamų padidinimą geriausiu atveju iki skurdo ribos, ne daugiau. Tuo tarpu mokesčių sistemos, ypač jei taikomi progresiniai mokesčiai, galimybės išlyginti pajamas yra daug didesnės.

Daugelyje šalių plačiai įgyvendinamos paramos šeimai programos. Tai – pašalpos ir išmokos, susijusios su vaikų gimimu ir priežiūra, ikimokyklinio auklėjimo išlaidų kompensavimas ir kt. Socialiai remtiniems asmenims taikomos transporto, medicinos, komunalinių ir kitų paslaugų lengvatos. Kai kuriose valstybėse (pvz., JAV) vyriausybė neturtingiems gyventojams skiria maisto korteles, pagal kurias jie gauna maistą, lengvatinėmis sąlygomis

išnuomoja gyvenamąjį plotą, teikia nemokamas medicinos paslaugas. Skurdą mažina priemonės, susijusios su nedarbo mažinimu kuriant naujas darbo vietas, nedarbo draudimas, leidžiantis teikti bedarbio pašalpas asmenims, netekusiems darbo. Bedarbių pašalpos įteisintos Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatyme, priimtam 2006 metais. Jame numatyta galimybė vietoj bedarbio pašalpos gauti lengvatinį kreditą verslui pradėti, taip pat galimybė persikvalifikuoti valstybės lėšomis. Prie valstybės vykdomų priemonių, mažinančių skurdą, galima priskirti ir minimalaus darbo užmokesčio bei valstybės garantuotų minimalių pajamų nustatymą atitinkamais įstatymais, taip pat visas priemones darbo jėgos kokybei gerinti bei žmogiškajam kapitalui didinti. Prie šių priemonių galima priskirti prieinamą švietimą bei profesinį mokymą, perkvalifikavimo sistemų kūrimą. Šių priemonių parinkimą bei jų mastą lemia valstybės ekonominės galimybės.

Klausimai ir užduotys

1. Kokios problemos valstybėje sprendžiamos rinkos metodais ir kokios – ne?
2. Ką reiškia sąvoka „informacijos asimetrija“?
3. Kaip šalutiniai poveikiai gali paveikti gamybos apimtį bei gamybos išteklių paskirstymą efektyvumo požiūriu?
4. Kokias problemas kelia visuomeninių prekių gamyba ir paskirstymas?
5. Kaip Lietuvoje įgyvendinama antimonopolinė politika?
6. Kaip apibrėžiama santykinė ir kaip absoliuti skurdo riba?
7. Kaip matuojama pajamų nelygybė?
8. Nubrėžkite Lorencio kreivę ir apytikriai apskaičiuokite Džini koeficientą, kai šalies bendrosios pajamos pasiskirsto tarp šalies gyventojų taip, kaip nurodyta lentelėje:

Gyventojų dalis (proc.)	20	20	20	20	20
Pajamų dalis (proc.)	6	10	20	24	40

Kaip vertintumėte pajamų paskirstymo tolygumą šalyje?

11. NACIONALINIS PRODUKTAS IR JO FORMOS

Šio skyriaus tikslas – aptarti vieną iš svarbiausių makroekonomikos sąvokų – nacionalinį produktą ir jo formas. Apibrėžiama bendrojo nacionalinio produkto sąvoka ir jo apskaičiavimo būdai: gamybos metodas, bendrasis nacionalinis produktas kaip išlaidų suma, bendrasis nacionalinis produktas kaip pajamų suma. Aptariamos ir kitos nacionalinio produkto formos: grynasis nacionalinis produktas, nacionalinės pajamos, asmeninės pajamos, bendrasis vidaus produktas ir jo ryšys su bendruoju nacionaliniu produktu, nominalusis bei realusis nacionaliniai produktai ir jų tarpusavio ryšys, potencialusis bendrasis nacionalinis produktas. Apibrėžiamos faktinės ir bazinės kainos, kainų indeksas.

Aptariama visuminių pajamų bei visuminių išlaidų apytaka uždarojoje ekonomikoje.

11.1. Bendrasis vidaus produktas *BVP* ir jo apskaičiavimas

Norint įvertinti makroekonominis reiškinius ir jų kitimo tendencijas reikalinga ir tam tikra ekonominė matų sistema. Šią sistemą sudaro šios pagrindinės rodiklių grupės, taikomos šalies ekonominei būklei įvertinti ir ekonominei analizei atlikti:

- 1) rodikliai, apibūdinantys **gamybos apimtį** šalyje. Svarbiausi iš jų – bendrasis nacionalinis arba bendrasis vidinis produktas, nacionalinės pajamos ir kt.;
- 2) rodikliai, apibūdinantys **kainų lygį**, t. y. *BVP* kainų indeksas bei kiti kainų indeksai, rodantys infliacijos lygį;
- 3) rodikliai, apibūdinantys darbo išteklių naudojimo efektyvumą, t. y. **užimtumo ir nedarbo** lygio rodikliai.

Šiuos ir kitus statistinius rodiklius, kurie taikomi šalies nacionalinėje sąskaityboje, apskaičiuoja ir periodiškai skelbia Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.

Šalies gamybos apimtį apibūdina nacionalinio produkto, kurį reikia skirti nuo nacionalinio turto, rodikliai. Tai, kas surkurta per visą šalies gyvavimo laiką, sudaro šalies **nacionalinį turta**, o tai, kas surkurta per tam tikrą laiką

(per metus), yra **nacionalinis produktas**. Nacionalinis produktas gali būti išreikštas visų pagamintų prekių ir paslaugų sąrašu per atitinkamą laikotarpį. Bet toks nacionalinio produkto pateikimo būdas labai nepatogus. Kadangi visos prekės ir paslaugos turi bendrą vardiklį – kainas, tai nacionalinio produkto kiekis gali būti įvertintas vienu skaičiumi, gautu sudedant visų gaminių ir suteiktų paslaugų kainas. Vienas iš pagrindinių nacionalinio produkto rodiklių, apskaičiuotu tokiu būdu, yra bendrasis vidaus produktas *BVP*.

***BVP* yra visų per metus šalyje pagamintų galutinių prekių ir paslaugų vertė.** Taigi į *BVP* įskaitomos tik tos prekės ir paslaugos, kurios pagamintos nagrinėjamais metais. Antra, į *BVP* įeina tik **galutinė produkcija**, t. y. produktai, skirti galutiniam naudojimui. Į jį neįeina **tarpiniai produktai**, t. y. produktai, skirti tolesniam perdirbimui arba perpardavimui. Prie galutinių prekių priskiriamos asmeninio naudojimo ir kapitalinės prekės. Galutinių prekių ir paslaugų vertė nustatoma sumuojant jų apimčių ir rinkos kainų sandaugas. Šiuolaikinis ūkis yra labai specializuotas, todėl didelė dalis įmonių gamina tarpinę produkciją, kurią naudoja arba perdirba kitos įmonės. Pastarųjų įmonių produkciją gali naudoti kitos įmonės ir t. t. Todėl *BVP* negali būti apskaičiuotas sumuojant visų šalies įmonių per metus pagamintų produktų vertes, nes į šią sumą įeity (ir net ne vieną kartą) ir tarpinių produktų vertės. Norint apskaičiuoti *BVP* sumuojant atskirų įmonių produkciją reikėtų sudėti visų ūkinių vienetų per metus sukurtas **pridėtinės vertes**, t. y. sumuoti tik tą įmonių produkcijos vertės dalį, kuri lieka iš įmonės bendros produkcijos vertės atmetus visą jos pirktų prekių ir paslaugų vertę.

Ne visada paprasta nustatyti, kokia prekė yra tarpinė arba galutinė. Tai priklauso ir nuo to, kur ši prekė yra naudojama. Pavyzdžiui, elektros energija, kuras, miltai, kuriuos įmonės naudoja kaip žaliavas savo produkcijai gaminti, yra tarpiniai produktai. Tuo tarpu minėti produktai, naudojami namų ūkio poreikiams tenkinti, yra galutinės prekės. Taigi viena ir ta pati prekė gali būti ir galutinis, ir tarpinis produktas, nelygu, kur ši prekė naudojama.

BVP apskaičiuoti naudojami statistiniai duomenys apie pardavimų ir į šalį įvežamų bei išvežamų produktų apimtis, duomenys apie gamybos atsargų, t. y. neparduotos produkcijos, apimtį padidėjimą. Kadangi į *BVP* įskaitomos tik tos prekės ir paslaugos, kurios buvo pagamintos tais metais, tai apskaičiuojant *BVP* neturėtų būti įskaitomos visos prekių, pagamintų ankstesniais metais, perpardavimo operacijos. Neįskaitomos ir visos finansinės operacijos, atliekamos su vertybiniais popieriais, nes čia parduodamos ne realiai sukurtos prekės, o tik keičiamas turto savininkas.

Į *BVP* patenka tik ta dalis naujos produkcijos, kuri parduodama organizuotoje rinkoje, t. y. pardavimo operacijos atliekamos oficialiai įregistruotose įstaigose (parduotuvėse ir pan.) arba atsiskaitoma per bankus ir visos šios operacijos nustatyta tvarka užfiksuojamos. Nelegalios operacijos nėra apskaitomos, todėl šešėlinėje rinkoje parduodamos prekės, nepatekusios į oficialią apskaitą, neįskaitomos ir į *BVP*, nors čia prekių apyvarta gali būti ir nemaža. Šešėlinės rinkos dalis įvairiose šalyse gali skirtis, tačiau ji paprastai yra didesnė mažiau išplėtotos ekonomikos šalyse. Taigi šešėlinė ekonomika iškreipia tikrąją padėtį ir todėl sunku palyginti įvairių šalių *BVP*.

BVP gali būti apskaičiuojamas keliais būdais. Vienas iš būdų apskaičiuoti *BVP* sumuojant pridėtines vertes vadinamas **gamybos metodu**. Apskaičiuojant *BVP* šiuo būdu nustatoma kiekvienos įmonės produkcijos vertė – dauginamas produkcijos kiekis iš jos rinkos kainos. Paskui iš gautos sumos atimama visų medžiagų, žaliavų, detalių bei kitų įmonių suteiktų paslaugų vertė. Gautas dydis yra įmonės sukurta pridėtinė vertė, kuri ir įskaitoma į *BVP*.

Šalyje pagamintos baigtinės prekės parduodamos rinkoje. Gamintojai, pardavę prekes, gauna pajamas, o vartotojai, įsigydami prekes, išleidžia tokią pat pinigų sumą. Todėl *BVP* gali būti apskaičiuojamas kaip suma visų išlaidų baigtinėms prekėms ir paslaugoms pirkti arba kaip suma visų pajamų, kurias gauna ekonomikos subjektai už parduotą baigtinę produkciją. Abi šios sumos yra lygios, nes perkama ir parduodama tas pats prekių ir paslaugų kiekis, įeinantis į *BVP*. Tačiau visuminių pajamų ir išlaidų struktūros toli gražu nesutampa.

***BVP* kaip išlaidų suma.** Visuminės išlaidas baigtinei produkcijai įsigyti galima suskirstyti į keturias išlaidų grupes:

1) **vartojimo išlaidos** *C* – tai namų ūkio subjektų išlaidos asmeninio vartojimo prekėms įsigyti. Vartojimas yra galutinis ekonominės veiklos tikslas, o asmeninio vartojimo išlaidos sudaro didžiausią nacionalinio produkto vertės dalį. Vartojimo išlaidas galima suskirstyti į tris dalis: išlaidos ilgalaikio (baldai, automobiliai), trumpalaikio (maistas, drabužiai) vartojimo prekėms įsigyti bei paslaugoms (buitinėms, transporto, medicinos) apmokėti;

2) **investicijos** *I* – tai visų pirma išlaidos įmonių gamybiniais pajėgumams atkurti ir plėsti. Tai išlaidos įmonių, sandėlių bei kitų negyvenamųjų patalpų (gamybos arba paslaugų teikimo) statybai, mašinoms bei kitiems įrengimams įsigyti. Prie investicijų priskiriamos ir išlaidos, skirtos gyvenamųjų namų statybai. Gyvenamieji namai, panašiai kaip ir kapitalinės prekės, skirtos gamybai, yra turtas, galintis teikti pajamas, pavyzdžiui, nuomo-

jant gyvenamąjį plotą. Į *BVP* kaip investicijos įskaitoma ir prekių atsargų pokyčių, t. y. neparduotos produkcijos, vertė. Prekių atsargas gali sudaryti neparduota produkcija įmonių, gaminančių tiek tarpinius, tiek baigtinius produktus. Nors iš principo šios produkcijos vertė neturėtų būti įskaityta į *BVP*, tačiau nepanaudotos produkcijos sąnaudų vertė privalo būti apskaičiuota. Svarbu tik tai, kad šios sąnaudos būtų įvertintos vieną vienintelį kartą. Atsargų pokyčiai gali būti arba teigiami, arba neigiami. Kai atsargų su-naudojama daugiau negu jų papildoma, atsargų pokytis yra neigiamas. Toku atveju *BVP* vertė šio pokyčio dydžiu sumažėja, ir atvirksčiai.

Investicijos, kurios įskaitomos į *BVP*, yra individualios vidaus investicijos, t. y. atskirų įmonių investicijos. Vyriausybės investicijos, skirtos šalies infrastruktūrai palaikyti, plėtoti ir kitiems tikslams, įskaitomos į kitą išlaidų grupę – į vyriausybės išlaidas. Be to, turima omenyje visos vidaus investicijos, t. y. tos investicijos, kurios naudojamos šalies viduje nepaisant jų kilmės. Tai reiškia, kad į *BVP* įtraukiamos ir užsienio kapitalo investicijos į šalies ūkį. Taigi **investicijos** – tai visos išlaidos, skirtos naujoms įmonėms, gyvenamiesiems namams statyti, įrenginiams įsigyti, atsargoms papildyti. Pagal savo paskirtį investicijos skiriamos į atkuriamąsias ir grynąsias investicijas. **Atkuriamosios** investicijos skirtos fiziškai arba morališkai susidėvėjusiam kapitalui atkurti. **Gryniosios** investicijos skirtos kapitalui didinti. Jos nustatomos kaip bendrųjų investicijų ir amortizacijos, t. y. kapitalo vertės sumažėjimo dėl jo susidėvėjimo, skirtumas;

3) **vyriausybės išlaidos** *G* – tai išlaidos biudžetinėms įstaigoms, gamybinei ir socialinei infrastruktūrai išlaikyti, gynybai. Jos skirtos tiek vartojimo, tiek ir investicinėms prekėms įsigyti. Į šią išlaidų grupę neįtraukiamos valstybės neatlyginamos išmokos (pensijos, pašalpos, stipendijos), kurios didina namų ūkio pajamas ir todėl priskiriamos prie vartojimo išlaidų;

4) **grynasis eksportas** *NX* lygus šalies eksporto ir importo skirtumui. Nors importuotas prekes perka importuojančios šalies piliečiai, tačiau jos yra pagamintos kitose šalyse, todėl ir šių prekių vertė negali būti įskaityta į jas importuojančios šalies *BVP*. Kita vertus, eksportuotą produkciją perka kitų šalių piliečiai, todėl jos vertė neįeina nė į vieną eksportuojančios šalies išlaidų grupę. Tačiau ją būtina įtraukti į eksportuojančios šalies *BVP*, nes ši produkcija pagaminta šioje šalyje. Kas yra prekių importas ir eksportas, akivaizdu. Galbūt mažiau akivaizdu, kaip eksportuojamos ir importuojamos paslaugos. Jeigu užsienio pilietis, atvykęs į Lietuvą, sumoka už jam suteiktas paslaugas, tai ši suma įskaitoma į Lietuvos *BVP* kaip mokestis už eksportuotą paslaugą. Ir atvirksčiai, jei Lietuvos pilietis užsienyje sumoka už jam suteiktas paslaugas, tai šios paslaugos laikomos importu. Kai nagrinė-

jama uždaroji ekonomika, t. y. atsiribojama nuo ekonomikos tarptautinio aspekto, grynasis eksportas prilyginamas nuliui.

Taigi *BVP*, apskaičiuotas išlaidų sumavimo būdu, išreiškiamas taip:

$$BVP = C + I + G + NX. \quad (11.1)$$

Atsižvelgiant į tai, kaip interpretuojamos investicijos, šia formule apibrėžiamos dvi nacionalinio produkto formos – **bendrasis vidaus produktas** ir **grynasis vidaus produktas** *GVP*. Jei į šią formulę įeina bendrosios vidaus investicijos, tai ji išreiškia *BVP*, jei tik grynosios investicijos – tai ši išlaidų suma reiškia *GVP*. Teoriškai *GVP* yra geresnis matas naujai sukurtai vertei apskaičiuoti, tačiau gana sudėtinga tiksliai įvertinti kapitalo susidėvėjimą. Tuo tarpu bendrosios investicijos yra nesunkiai apskaičiuojamos.

Kadangi *BVP* apima tik per metus šalyje pagamintų prekių ir paslaugų vertę, tai jam nepriskiriamos išlaidos anksčiau pagamintoms prekėms įsigyti, tačiau pirkimo ir pardavimo sandorių tarpininkavimo išlaidos įskaitomos į *BVP*. Į *BVP* įskaitomos ir anksčiau pagamintų prekių remonto išlaidos.

BVP kaip pajamų suma. Šiuo metodu *BVP* apskaičiuojamas sudedant visas pajamas, kurias gauna visi šalies subjektai per metus. Vieną bendrųjų pajamų dalį gauna gamybos veiksnių savininkai darbo užmokesčio, palūkanų, pelno ir rentos pavidalu. Kita pajamų dalis negali būti priskirta nė prie vieno gamybos veiksnio. Tai – amortizaciniai atskaitymai iš įmonės gautų pajamų ir netiesioginiai mokesčiai.

Darbo užmokestis – tai darbo pajamos, gaunamos už darbo, kaip gamybos veiksnio, panaudojimą gamybos procese. Į šią pajamų grupę įtraukiamos ir įmonininkų įmokos į valstybinius ir privačius draudimo bei kitus socialinius fondus, t. y. visos lėšos, susijusios su darbo jėgos išlaikymu.

Palūkanos – tai piniginio kapitalo pajamos, gaunamos už paskolintą kapitalą. Jas gauna bankų indėlininkai, patys bankai, įmonių obligacijų turėtojai. Vyriausybės vertybinių popierių turėtojų pajamos į šią pajamų grupę neįtraukiamos, nes jos priskiriamos prie vyriausybės išlaidų.

Renta – tai žemės arba kito nekilnojamojo turto nuosavybės pajamos. Į šią pajamų dalį įskaičiuojama ir nuosavų namų, butų tariama nuoma paties sau. Taip skaičiuojama dėl to, kad *BVP* atspindėtų visų gyvenamųjų namų, butų paslaugas, kad ir kokia būtų nuosavybės forma.

Pelnas – tai visų įmonių (individualių, ūkinių bendrijų, akcinių bendrovių) bei kitų įmonių grynosios pajamos, liekančios padengus gamybos kaštus (išlaidas). Individualių įmonių ir ūkinių bendrijų pelnas tiesiogiai atitenka savininkams. Akcinių bendrovių pelną sudaro paskirstytasis ir nepaskirstytasis pelnas. Pirmoji pelno dalis dividendų pavidalu atitenka akcininkams.

Nepaskirstytoji pelno dalis paprastai gražinama į gamybą naudojant ją investicijoms.

Dalis galutinių produktų vertės įgauna **amortizacinių atskaitymų** formą, t. y. ši pajamų dalis nukreipiama į amortizacijos fondus, kurių lėšos panaudojamos suvartotam kapitalui atkurti. Amortizacijos lėšų dydis lygus per metus suvartoto kapitalo vertės dydžiui. Taigi amortizacijos lėšos nepriskiriamos kuriam nors gamybos veiksniumi, bet reinvestuojamos į gamybą pastoviam kapitalo lygiui palaikyti.

Netiesioginiai mokesčiai (pridėtinės vertės mokesčiai, akcizai, muitai) nustatomi ne kokiems nors konkrečioms subjektams, o šalyje gaminamai arba importuojamai produkcijai. Įmonės sumoka šiuos mokesčius iš pajamų, gautų pardavus produkciją, traktuodamos juos kaip gamybos kaštų elementus ir jų dydžiu padidindamos savo produkcijos kainą. Taigi ši pajamų dalis tiesiogiai patenka į šalies biudžetą. Kadangi valstybė nėra gamybos veiksnys, tai ir jos iš netiesioginių mokesčių gaunamos pajamos, kaip ir pajamų dalis, skirta amortizacijai padengti, turi būti apskaičiuojamos atskirai. Taigi *BVP*, kaip visuminių pajamų suma, apskaičiuojamas taip:

$$BVP = \text{darbo užmokestis} + \text{palūkanos} + \text{renta} + \text{pelnas} + \text{netiesioginiai mokesčiai} + \text{amortizacija.} \quad (11.2)$$

Du aprašyti *BVP* apskaitos metodai – išlaidų ir pajamų metodai yra bendro proceso – *BVP* gamybos ir pardavimo skirtingos dalys. Tai, ką vartotojai išleidžia nusipirkdami produktą, gauna kaip pajamas tie, kurie gamino šį produktą, įskaitant ir prievolės valstybei. Šių pajamų ir išlaidų ryšys atspindi ir glaudų materialinių bei finansinių srautų, t. y. nacionalinio produkto visuminių pajamų, ryšį: visuminės pajamos keičiamos į galutinį produktą, ir atvirkščiai. *BVP* apskaičiavimo išlaidų metodas vaizduoja *BVP* vertinės struktūros susidarymą, o pajamų metodas atspindi visuminių pajamų, gautų pardavus *BVP*, paskirstymą.

11.2. Kitos nacionalinio produkto formos ir kainų lygio įtaka

Viena iš nacionalinio produkto formų – **grynasis vidaus produktas** *GVP* – buvo apibrėžtas kaip *BVP* dalis, gaunamas apskaičiuojant tik tą dalį investicinių išlaidų, kuri skirta naujiems gamybiniais pajėgumams kurti. *GVP* taip pat gali būti išreikštas taikant formulę (11.2) atmetus paskutinį jos dėmenį – amortizaciją, t. y.:

$$GVP = BVP - \textit{amortizacija}. \quad (11.3)$$

Nacionalinės pajamos. Nacionalinių pajamų sąvoka vartojama dvejopai – plačiaja ir siaurąja prasme. Pirmuoju atveju nacionalinės pajamos traktuojamos kaip nacionalinio produkto sinonimas, kuris išreiškiamas *BVP* ir kitais rodikliais, atspindinčiais šalies subjektų gaunamas pajamas. Siauresniąją prasme nacionalinės pajamos *NP* suprantamos kaip visų gamybos veiksnių savininkams atitenkančios pajamos. *GVP* ir *NP* ryšys išreiškiamas taip:

$$NP = GVP - \textit{netiesioginiai mokesčiai}. \quad (11.4)$$

Taigi nacionalinės pajamos yra tai, kas lieka iš grynojo vidaus produkto atėmus netiesioginius mokesčius, kurie atitenka valstybei.

Asmeninės pajamos. Didžioji nacionalinių pajamų dalis atitenka šalies gyventojams asmeninių pajamų *AP* pavidalu. Tačiau asmeninės pajamos nėra vien tik nacionalinių pajamų dalis – tam tikra asmeninių pajamų dalis nepriklauso nacionalinėms pajamoms. Dalis nacionalinių pajamų taip ir nepasiekia šalies gyventojų. Tai – nepaskirstytas akcinių bendrovių pelnas, kuris yra nacionalinių pajamų dalis, įmonių pelno mokesčiai bei įmokos į socialinio draudimo fondą, kurios faktiškai yra darbo užmokesčio dalis. Nacionalinių pajamų dalis, liekanti atskaičius šiuos mokesčius, atitenka šalies gyventojams. Tai – tik dalis asmeninių pajamų. Kita asmeninių pajamų dalis gaunama valstybės neatlyginamų išmokų pavidalu, t. y. išmokos iš nedarbo draudimo, socialinio draudimo fondų, socialinės pašalpos, palūkanos valstybės vertybinių popierių turėtojams. Taigi iš *NP* atėmę nepaskirstytą pelną, kuris gražinamas į gamybą, įmonių mokesčius ir pridėję neatlyginamas išmokas iš biudžeto, gausime **asmenines pajamas** *AP*, atitenkančias namų ūkio ir nekomerciniams subjektams, t. y.:

$$AP = NP - \textit{nepaskirstytas pelnas} - \textit{įmonių mokesčiai} + \textit{neatlyginamos išmokos}. \quad (11.5)$$

Grynosios asmeninės pajamos. Ne visomis asmeninėmis pajamomis jų gavėjai laisvai disponuoja, nes joks asmuo negauna į rankas visų asmeninių pajamų. Dalį jų tenka atiduoti valstybei mokesčių forma. Tai – asmeninių pajamų mokestis bei kai kurie kiti atskirų piliečių mokami mokesčiai (pvz., paveldėto turto mokestis). Kita asmeninių pajamų dalis ir yra grynosios asmeninės pajamos, kuriomis disponuoja jų gavėjas. Taigi iš asmeninių paja-

mų išskaičiavus asmeninius ir kitokius mokesčius, kuriuos sumoka namų ūkio subjektai, gaunamos grynosios asmeninės pajamos *GAP*:

$$GAP = AP - \text{asmeniniai mokesčiai.} \quad (11.6)$$

Grynosios asmeninės pajamos dar vadinamos disponuojamomis pajamomis *DP*.

Bendrasis nacionalinis produktas BNP. BVP išreiškia visų fizinių asmenų, nepriklausomai nuo pilietybės, ir įmonių, nepriklausomai nuo jų kapitalo kilmės, ūkinės veiklos rezultatus šalies teritorijoje. BVP matuojamas pajamų, kuris gavo visi subjektai, užsiimantys ūkine veikla šalies teritorijoje, dydžiu. BNP išreiškia visų šalies piliečių ir tikrai jų, jų įsteigtų įmonių bei pačios valstybės ūkinės veiklos rezultatus, nesvarbu, kurioje šalyje ši veikla buvo vykdoma. BVP nusakomas konkrečios šalies piliečių bei jos ūkio subjektų gaunamų pajamų dydžiu. Taigi konkrečios šalies BNP gali būti apskaičiuotas iš BVP atėmus užsienio piliečių išvežamas pajamas, gautas iš jų ūkinės veiklos šioje šalyje ir pridėjus šalies piliečių uždirbtas pajamas užsienyje ir pajamas iš investicijų užsienyje, kurios buvo atsiųstos į šalį. Ryšys tarp bendrojo vidaus ir bendrojo nacionalinio produkto gali būti išreikštas formule:

$$BNP = BVP + GUP, \quad (11.7)$$

čia *GUP* – grynosios užsienio pajamos, lygios šalies piliečių bei jos ūkio subjektų uždirbtų užsienyje ir atsiųstų į šalį pajamų ir užsieniečių išvežtų iš šalies pajamų skirtumui. Stiprios ekonomikos šalių BVP ir BNP savo dydžiu nedaug skiriasi, tačiau nedidelių šalių, pavyzdžiui, Lietuvos, BVP paprastai yra didesnis, nes jų užsienio investicijos ir atitinkamai užsienio subjektų šalyje gaunamos pajamos yra didesnės negu šių šalių investicijos ir jų piliečių gaunamos pajamos užsienyje. Uždarojoje ekonomikoje BVP ir BNP nesiskiria ir reiškia tą patį.

Nominalusis ir realusis BVP. *BVP* dydis priklauso nuo baigtinių prekių kiekio ir paslaugų apimtys bei jų kainų. Bet kurių metų *BVP* gali būti apskaičiuojamas dviem būdais – naudojant kainas tų metų, kuriais jis pagamintas, t. y. **faktines**, arba kurių nors pasirinktų metų, vadinamų baziniais metais, kainas. Pastarosios vadinamos **bazinėmis** kainomis. *BVP*, apskaičiuotas faktinėmis kainomis, vadinamas **nominaliuoju**, o bazinėmis kainomis – **realiuoju BVP**. Lyginant įvairių metų nominaliuosius *BVP* mažai

ką galima pasakyti apie gamybos apimties kitimą, nes nominaliojo *BVP* dydis priklauso ir nuo galutinės produkcijos apimties, ir nuo kainų lygio. *BVP*, apskaičiuotas bazinių metų kainomis, eliminuoja kainų kitimo įtaką. Todėl realiojo *BVP* kitimas atitinka gamybos apimčių kitimą.

Nominaliojo ir realiojo *BVP* santykis vadinamas *BVP kainų indeksu*, t. y.:

$$BVP \text{ kainų indeksas} = \frac{\textit{nominalusis BVP}}{\textit{realusis BVP}}. \quad (11.8)$$

BVP kainų indeksas išreiškia kainų lygį nagrinėjamais metais, palyginti su baziniais metais. Bazinių metų *RBVP* ir *NBVP* yra vienas ir tas pats dydis, o tų metų *BVP* kainų indeksas lygus 1.

Taigi **kainų indeksas** – tai indeksas, rodantis, kaip pakito bendras kainų lygis, palyginti su bazinių metų kainų lygiu. Jis yra pagrindinis infliacijos rodiklis. Kainų indeksas suprantamas kaip prekės arba jų grupės vidutinių kainų pokyčio per tam tikrą laikotarpį matas. Vienas populiariausių iš naudojamų kainų indeksų – tai vartojimo prekių kainų indeksas, parodantis, kaip pakito labiausiai vartotojų perkamų prekių bei paslaugų vidutinės kainos. Šis indeksas paprastai nustatomas tipiškam prekių ir paslaugų krepšeliui, t. y. prekių ir paslaugų rinkiniui, kurį perka vidutinės pajamas gaunantis vartotojas. Vartojimo prekių kainų indeksas apskaičiuojamas pagal formulę (11.8) nustačius nominaliąją ir realiąją šio krepšelio vertę. Nors *BVP* ir vartojimo prekių kainų indeksų kitimo bendros tendencijos paprastai sutampa, tačiau pastarasis tiksliau atspindi gyventojų gyvenimo lygio pokyčius kintant kainoms.

Nominaliojo ir realiojo dydžio apibrėžimai taikomi ne tik *BVP*, prekių ir paslaugų krepšeliui, bet ir kitoms ekonominėms sąvokoms, pavyzdžiui, darbo užmokesčiui, palūkanoms, pajamoms ir t. t. Ryšys tarp bet kurių ekonominių nominalaus ir realaus dydžio parametų išreiškiamas bendra formule:

$$\textit{Realus dydis} = \frac{\textit{nominalus dydis}}{\textit{kainų indeksas}}. \quad (11.9)$$

Potencialusis *BVP*. Realiojo *BVP* apimtis priklauso nuo to, kaip veiksmingai ir koku laipsniu naudojami šalies ištekliai, tarp jų ir darbas. Kai visi turimi ištekliai naudojami maksimaliai efektyviai, *BVP* dydis priklauso nuo užimtumo lygio. Kuo jis aukštesnis, tuo didesnis *BVP*. Tačiau darbo ištekl-

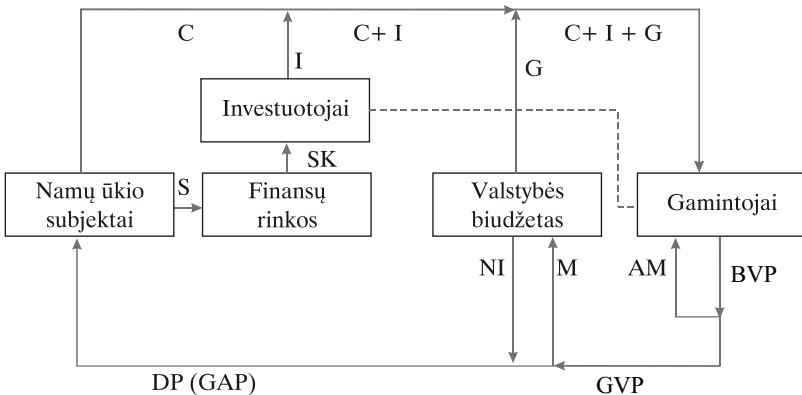
liai turi aiškiai apibrėžtas ribas, todėl ir *BVP* negali didėti neribotai. Maksimalus *BVP* dydis pasiekiamas esant visiškam užimtumui. Realusis *BVP*, pagamintas visiško užimtumo sąlygomis, vadinamas **potencialiuoju BVP**. Taigi potencialusis *BVP* – tai didžiausias *BVP*, kurį galima pagaminti esant tam tikram technikos ir technologijos lygiui.

11.3. Visuminių pajamų ir visuminių išlaidų apytaka uždarojoje ekonomikoje

BVP apyvarta, t. y. visuminių pajamų virtimas nacionaliniu produktu ir atvirkščiai, vyksta nuolat ir nenutrūkstamai. Vartotojai savo pajamas padalija į dvi dalis – viena skiriama vartojimo prekėms įsigyti, o kita – taupyti. Pirmoji pajamų dalis uždarojoje ekonomikoje yra ne kas kita kaip būsimos vartotojų išlaidos *C*, o taupyti skirta dalis tampa investicijų finansavimo šaltiniu, t. y.:

$$GAP = C + S. \quad (11.10)$$

Tiek vartojimo išlaidos, tiek ir taupymas priklauso nuo namų ūkio gautamų pajamų dydžio. Vyriausybės išlaidų bei jos neatlyginamų išmokų finansinis pagrindas – tai mokesčiai, kuriuos sumoka arba įmonės, arba namų ūkio subjektai iš savo gautų pajamų tiesiogiai arba pirkdami prekes ir paslaugas. Visuminių pajamų ir visuminių išlaidų apytaką uždarojoje ekonomikoje galima pavaizduoti taip:

11.1 pav. Visuminių pajamų ir išlaidų apytaka uždarojoje ekonomikoje

Viršutinėje grafiko dalyje pavaizduotas visuminių išlaidų srauto sudarymas, o apatinėje – visuminių pajamų, gautų pardavus pagamintą *BVP*, paskirstymas iki grynųjų asmeninių pajamų *GAP* susidarymo. Namų ūkio subjektų santaupomis *S* per finansų rinkas, kur jos virsta skolinamuoju kapitalu *SK*, finansuojamos grynosios investicijos. Atkuriamosios investicijos finansuojamos iš amortizacijos *AM* lėšų. Grynasias vidaus produktas *GVP*, atskaičius visų rūšių mokesčius *M* į valstybės biudžetą ir pridėjus prie jo neatlyginamas išmokas iš biudžeto *NI*, virsta namų ūkio subjektų grynosiomis asmeninėmis pajamomis *GAP*.

Viršutinė grafiko dalis, kurioje pavaizduoti pinigų srautai už prekes ir paslaugas, atitinka nacionalinį produktą. Apatinė grafiko dalis atitinka nacionalines šalies pajamas, suprantamas plačiąja prasme, ir vaizduoja pajamų, gautų pardavus nacionalinį produktą, paskirstymą.

Atvirojoje ekonomikoje finansinius srautus (11.1 pav.) tektų papildyti įeinančiais ir išeinančiais iš finansinių srautų rato išoriniais srautais, vaizduojančiais pajamas, kurias gauna gamintojai už eksportuojamą produkciją ir vartotojų išlaidas, kurias jie daro pirkdami importuojamą produkciją. Šiuo atveju vartotojų išlaidos padidėtų dydžiu, atitinkančiu nupirktų importinių prekių vertę, ir formulės (11.10) dešinioji pusė būtų papildyta trečiuoju dėmeniu, atspindinčiu vartotojų išlaidas importinėms prekėms įsigyti.

Klausimai ir užduotys

1. Kaip apibrėžiamas bendrasis vidaus produktas BVP?
2. Kaip BVP apskaičiuojamas išlaidų būdu?
3. Kaip BVP apskaičiuojamas pajamų būdu?
4. Kaip apibrėžiamas grynasias vidaus produktas GVP?
5. Kokios yra kitos nacionalinio produkto formos?
6. Koks yra ryšys tarp bendrojo nacionalinio BNP ir bendrojo vidaus produkto BVP?
7. Kaip apskaičiuojamas nominalusis, realusis BVP, BVP kainų indeksas?
8. Ką išreiškia potencialusis BVP?
9. Apskaičiuokite šalies BVP, GVP ir nacionalines pajamas (NP), jeigu darbo užmokestis sudaro 30 mlrd. Lt, palūkanos – 8 mlrd. Lt, įmonių pelnas – 12 mlrd. Lt, netiesioginiai mokesčiai – 10 mlrd. Lt, nusidėvėjimas – 6 mlrd. Lt.
10. Šalies vartojimo išlaidos sudaro 60 proc., investicijos – 25 proc., vyriausybės išlaidos prekėms ir paslaugoms pirkti sudaro 10 mlrd. Lt,

eksportas – 12 mlrd. Lt, importas – 9 mlrd. Lt, o neatlyginami išmokėjimai iš biudžeto - 6 mlrd. Lt. Koks yra šalies BVP?

11. Užpildykite lentelę:

Metai	NBVP (Lt)	RBVP (Lt)	BVP kainų indeksas (proc.)
2005	150	125	
2004	120		120
2003		100	100

12. Užpildykite lentelę:

Metai	Prekės A kiekis	Prekės B kiekis	Prekės A kaina	Prekės B kaina	NBVP (Lt)	RBVP (Lt)	Kainų indeksas (proc.)
2005	120	70	4	14			
2004	120	70	3	12			
2003	100	50	3	10			

2003 metai yra baziniai metai.

13. Šalies vartojimo išlaidos sudarė 65 proc., Vyriausybės išlaidos – 25 proc., o investicijos siekė 20 proc. BVP. Importas lygus 20 mlrd. Lt, o eksportas – 15 mlrd. Lt. Koks šalies BVP dydis?

12. EKONOMIKOS PUSIAUSVYRA

Šio skyriaus tikslas – apibrėžti makroekonominę pusiausvyrą ir jos susiformavimo mechanizmą. Apibūdinama visuminė paklausa, jos sudėtinės dalys ir aptariami veiksniai, veikiantys visuminę paklausą, taip pat visuminė pasiūla, jos pobūdis ir visuminę pasiūlą veikiantys veiksniai. Apibrėžiamas pusiausvyros nacionalinis produktas, išaiškinamos situacijos, kai susiformuoja nuosmukio ar infliacijos tarpšnis. Suformuluojama formali makroekonominės pusiausvyros sąlyga. Analizuojami du požiūriai į makroekonominę pusiausvyrą: keinsistinis ir klasikinis. Aptariama visuminė išlaidų funkcija, kaip galimo makroekonominės pusiausvyros modelio pagrindas, kai neįvertinamas kainų lygio kitimas ir jos sudėtinės dalys. Analizuojami makroekonominės pusiausvyros pokyčiai kintant investicijoms bei vyriausybės išlaidoms, remiantis visuminių išlaidų funkcija. Išsiaiškinamas dauginamasis poveikis, jo kiekybinis įvertinimas ir poveikis makroekonominei pusiausvyrai.

12.1. Visuminė paklausa ir pasiūla

Pusiausvyra, kaip jau buvo minėta, yra pagrindinė tiek mikro, tiek makroekonomikos sąvoka. Pastaruoju atveju turima omenyje visų rinkų, kaip bendros visumos, pusiausvyra, t. y. bendroji pusiausvyra. Atskiras bendrosios pusiausvyros atvejis buvo nagrinėtas „Mikroekonomikos“ dalyje. Panašiai kaip ir mikroekonomikoje, makroekonomikoje vartojamos visuminės paklausos ir visuminės pasiūlos sąvokos. Atskiros prekės rinkoje paklausa ir pasiūla išreiškiama konkrečios prekės kainos ir prekės kiekio priklausomybe, o visuminė pasiūla ir visuminė paklausa išreiškia vidutinio kainų lygio, kurį nustato BVP kainų indeksas, ir bendros gamybos apimtį, apibrėžiamas realaus BVP dydžiu, tarpusavio ryšį. Taigi atskiros prekės paklausa ir pasiūla nusakoma prekės kiekiais, o visuminė paklausa ir pasiūla – vertiniais dydžiais (pinigais). Nors visuminės paklausos ir pasiūlos kreivė panaši į atskiros prekės paklausos ir pasiūlos kreives, tačiau jomis vaizduojamų priklausomybių turinys yra skirtingas. Visuminė paklausa ir visuminė pasiūla aprašo vartotojų ir gamintojų visumos elgseną prekių ir paslaugų rinkose.

Visuminė paklausa – tai prekių ir paslaugų, kurias nori ir gali įsigyti visi šalies vartotojai, apimtis, priklausanti nuo kainų lygio. Jeigu nagrinėsime uždarają ekonomiką, t. y. neįvertinsime užsienio operacijų, tai visuminė paklausa VD , kurią nustato visi trys šalies ūkio sektoriai (namų ūkis, gamintojai ir valstybės sektorius), gali būti išreiškiama kaip trijų dedamųjų suma, t. y.:

$$VD = C + I + G ; \quad (12.1)$$

čia VD – visuminė paklausa, C – asmeninis vartojimas, t. y. vartojimo paklausa, I – investicijų paklausa, G – vyriausybės formuojamos paklausos dalis.

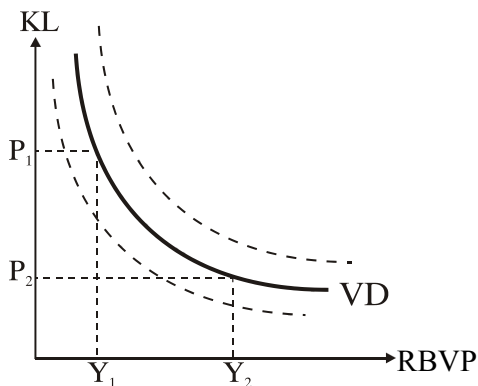
Asmeninis vartojimas C yra visuminės paklausos dalis, išreiškianti namų ūkio prekių ir paslaugų paklausą. Asmeninis vartojimas sudaro žymiausią visuminės paklausos dalį ir ši visuminės paklausos dalis yra gana pastovi. Esant pastovioms kainoms asmeninio vartojimo dydis priklauso nuo namų ūkio pajamų bei šių pajamų paskirstymo į išlaidas ir santaupas. Nors santaupos ir mažina vartojimą, tačiau jos būtinos norint padidinti vartojimą ateityje, taip pat norint apsidrausti nuo nepalankiai susiklosčiusios ekonominės situacijos pasekmių. Santaupos yra svarbios ir makroekonominė prasme, nes jos yra pagrindinis investicijų finansavimo šaltinis. Tiek santaupos, tiek ir vartojimo dydis tiesiogine priklausomybe susijęs su visuminėmis pajamomis.

Investicijų paklausa I nustato namų ūkio ir verslo įmonių investicinių prekių paklausą. Investicijų dydis esant pastovioms kainoms priklauso nuo palūkanų normos, rinkos konjunktyūros, būtinumo atnaujinti pagrindinį kapitalą ir nuo ūkinės veiklos perspektyvos. Investicijų dydis ir palūkanų norma susijusios atvirkštine priklausomybe – kuo palūkanų norma mažesnė, tuo didesnės investicijos, ir atvirkščiai. Bene svarbiausia iš nurodytų veiksmų, lemiančių investicijų paklausą, yra ekonominė padėtis, rodanti galimą produkcijos paklausos didėjimą ateityje. Jeigu produkcijos pardavimas didėja ir tokia tendencija prognozuojama ateityje, tai investicijų paklausa didės, ir atvirkščiai. Nors investicijos sudaro palyginti nedidelę visuminės paklausos dalį, tačiau analizuojant ekonominius procesus joms skiriama daug dėmesio. Investicijų, kitaip nei vartojimo, apimtys gali labai svyruoti. Keinsistinės pakraipos ekonomistų nuomone, tai pagrindinė ekonomikos nestabilumo priežastis.

Vyriausybės pirkimai G , t. y. vyriausybės prekių ir paslaugų paklausa, – taip pat svarbi visuminės paklausos dalis. Ji apibrėžiama vyriausybės išlaidų, numatytų valstybės biudžete, dydžiu. Pagrindinis vyriausybės išlaidų

padengimo šaltinis yra mokesčiai ir pajamos iš valstybinio ekonomikos sektoriaus. Nors vyriausybės išlaidos didina visuminę paklausą, fizinių ir juridinių asmenų apmokestinimas mažina vartojimo ir investicijų galimybes. Tačiau mokesčių mokėjimas ir vyriausybės išlaidos nesutampa nei apimties, nei laiko atžvilgiu. Ši aplinkybė daro vyriausybės išlaidas tam tikru mastu autonomiškas ir leidžia vyriausybei vykdyti atitinkamą ūkinę politiką reguliuojant visuminę paklausą. Būtent vyriausybės išlaidomis galima kompensuoti investicijų paklausos svyravimus.

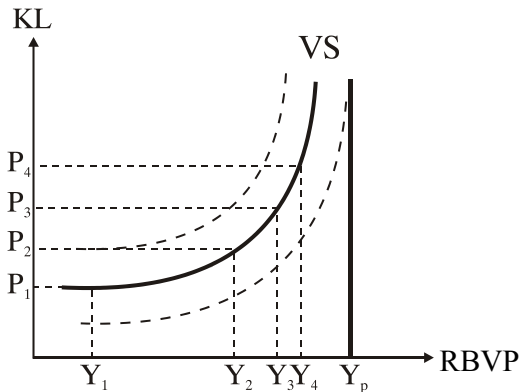
Taigi visuminę paklausą nustato visuminės išlaidos, kurias vartotojų grupės gali skirti norimoms prekėms ir paslaugoms įsigyti. Esant pastoviai visuminių išlaidų apimčiai visuminės paklausos dydis priklauso nuo bendrojo kainų lygio KL kitimo. Jei bendrasis kainų lygis kyla, tai vartotojai galės įsigyti mažiau prekių ir paslaugų už numatytą sumą, nes mažėja perkamoji pinigų galia, t. y. visuminės paklausos apimtis, išreiškiama realiojo BVP , kurį galės nusipirkti vartotojai, dydžiu, mažės, ir atvirkščiai. Kreivė, grafiškai vaizduojanti ryšį tarp bendrojo kainų lygio ir realiojo BVP apimties, esant tam tikram visuminių išlaidų dydžiui, vadinama **visuminės paklausos** kreive. Ji yra žemyn krįtančios kreivės pobūdžio – kainoms krįtant realusis BVP didės, ir atvirkščiai (12.1 pav.). Tuo tarpu didinant visumines išlaidas didės ir visuminė paklausa, nes vartotojai pagal numatytą išlaidų sumą galės įsigyti daugiau prekių ir paslaugų esant bet kokiam kainų lygiui. Tai reiškia, kad didėjant visuminėms išlaidoms kreivė pasislinks į dešinę, o joms mažėjant – į kairę. Visumines išlaidas gali keisti bet kurios šių išlaidų sudėtinės dalies – namų ūkio išlaidų, investicijų, vyriausybės išlaidų – pokyčiai.

12.1. pav. Visuminės paklausos kreivė

Nors visuminė paklausa VD , išreiškiama ta pačia formule kaip ir BVP , apskaičiuojama kaip visuminių išlaidų suma, tačiau savo esme jos skiriasi. Visuminę paklausą VD išreiškiančioje formulėje (12.1) visi trys dėmenys – tai ne konkretūs, kaip BVP atveju, o kintami dydžiai, priklausantys nuo bendrojo kainų lygio. Netgi esant pastovioms kainoms visuminė paklausa, kitaip nei BVP , kuris apskaičiuojamas kaip konkreti visų išlaidų praėjusiais metais suma, išreiškia ne faktines, o numatomas išlaidas.

Visuminė pasiūla. Visuminė pasiūla VS – tai prekių ir paslaugų, kurias visi šalies gamintojai pateikia rinkai, apimtis, priklausanti nuo kainų lygio. Ji taip pat nusakoma realiojo BVP dydžiu. Visuminė pasiūla, kaip ir visuminė paklausa, rodo ne kurio nors konkretaus dydžio, o pasiūlos srautų kaitą. Visuminė pasiūla priklauso nuo daugelio veiksnių: kainų lygio, darbo užmokesčio bei kitų gamybos kaštų elementų dydžio, gamybos techninio lygio, darbo našumo ir pan. Visuminė pasiūla, visiems kitiems gamybą veikiančioms veiksniams esant pastovioms, didėja kylant bendrajam kainų lygiui, tačiau nevienodai. Kol gamyba nepasiekusi savo potencialaus lygio, t. y. kol įmonės dirba ne visu pajėgumu, tol išlieka didelis nedarbas. Esant tokiai padėčiai net ir nedidelis kainų padidėjimas sukelia spartų gamybos didėjimą. Artėjant prie visiško užimtumo ir gamybinių pajėgumų ribos dėl padidėjusios įtampos darbo ir kitų gamybos veiksnių rinkose ima didėti gamybos kaštai. Todėl tolesnis gamybos didėjimas galimas tik didėjant kainoms. Ši realiojo BVP priklausomybė nuo bendrojo kainų lygio grafiškai vaizduojama aukštyl kylančia visuminės pasiūlos kreive. Visuminės pasiūlos didėjimo ribą nustato potencialiojo nacionalinio produkto dydis Y_p (12.2 pav.).

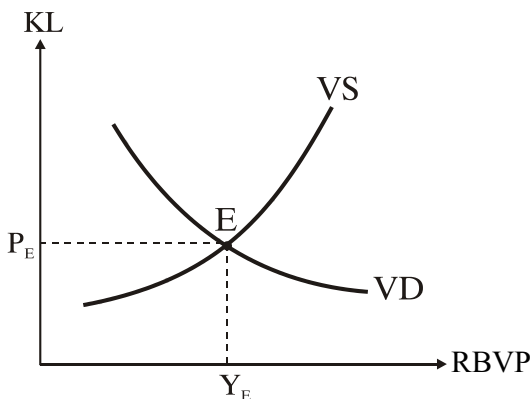

12.2 pav. Visuminės pasiūlos kreivė

Esant pastoviam kainų lygiui visuminę pasiūlą gali veikti ir anksčiau nurodyti veiksniai, pavyzdžiui, gamybos kaštai (išlaidos). Gamybos kaštams didėjant ir nekintant produkcijos kainoms mažėja įmonių pelnas ir jos linkusios mažinti gamybą. Šiuo atveju mažėja visuminė pasiūla ir pasiūlos kreivė pasistumia į kairę. Mažėjant gamybos kaštams pasiūla didėja ir visuminės pasiūlos kreivė pasistumia į dešinę.

12.2. Makroekonominės pusiausvyros susidarymas

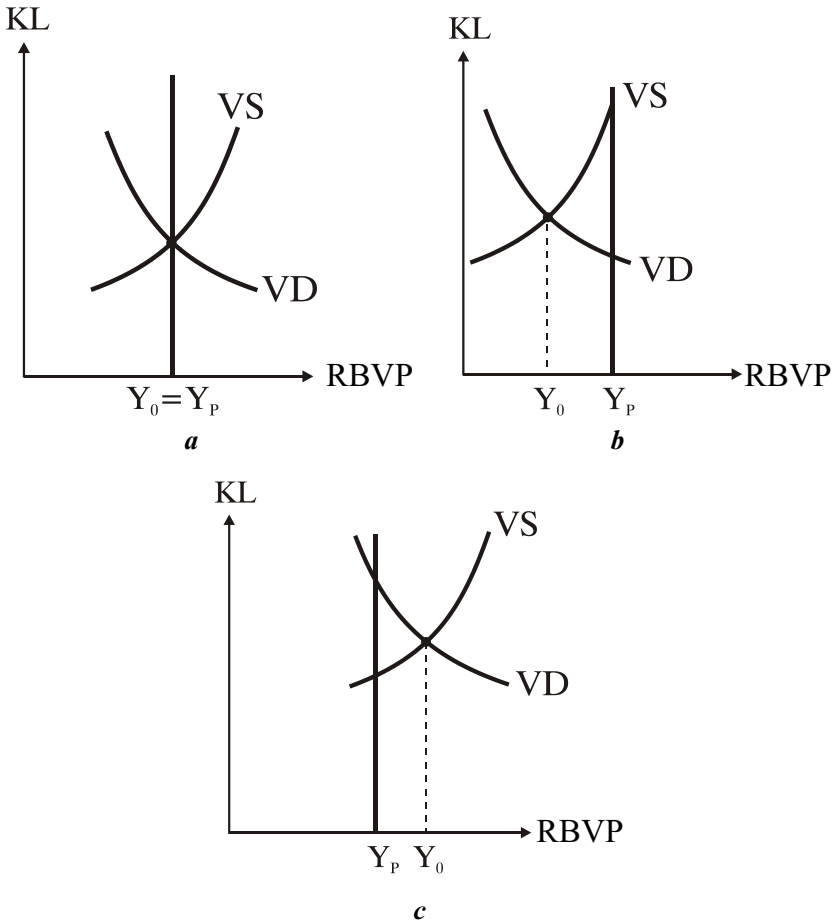
Pusiausvyros nacionalinis produktas. Pusiausvyros nacionalinis produktas – tai toks realusis nacionalinis produktas, kurio vertė lygi numatomoms visuminėms išlaidoms. Šis nacionalinis produktas atitinka ekonomikos pusiausvyrą, kai visas pagamintas produktas nuperkamas, todėl visuminės vartotojų išlaidos yra lygios gamintojų visuminėms pajamoms, gautoms pardavus nacionalinį produktą. Taigi esant ekonomikos pusiausvyrai pagamintas nacionalinis produktas lygus nupirktam. Grafiškai ekonomikos pusiausvyrą vaizduoja visuminės paklausos ir visuminės pasiūlos kreivių susikirtimo taškas E (12.3 pav.), nustatantis pusiausvyros kainų lygį P_E ir pusiausvyros nacionalinį produktą Y_E .

12.3 pav. Ekonominės pusiausvyros susidarymas

Jei kainų lygis bus aukštesnis už pusiausvyros lygį, tai visuminė pasiūla viršys paklausą ir kainos turės polinkį mažėti. Kartu mažės ir gamyba. Ir atvirkščiai, jei kainų lygis bus mažesnis už pusiausvyros, tai visuminė pasiūla bus per maža, palyginti su visumine pakausa, ir kainos ims kilti skatinda-

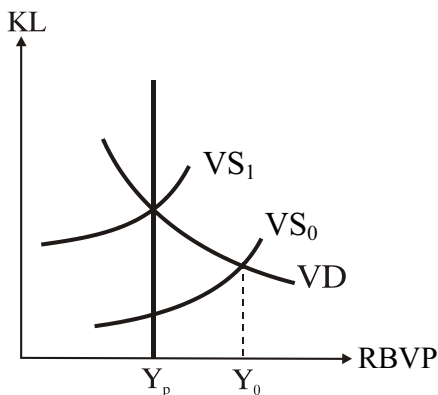
mos nacionalinio produkto gamybą, kol bus pasiekta pusiausvyros būseną. Pusiausvyros nacionalinis produktas gali kisti pakitus visuminei paklausai arba pasiūlai. Kartu pakinta ir kainos bei užimtumo lygis. Pusiausvyros nacionalinis produktas gali sutapti su potencialiuoju (tokių atveju ekonomika veiks esant visiškam užimtumui (12.4 a pav.) arba nesutapti su juo (12.4 b ir c pav.). Skirtumas tarp pusiausvyros Y_0 ir potencialiojo Y_p produkto vadinamas nuosmukio tarpsniu, jei pusiausvyros produktas mažesnis už potencialųjį, ir infliacinio tarpsniu, jei pusiausvyros produktas didesnis už potencialųjį.

12.4 pav. Nuosmukio ir infliacinio tarpsnio susidarymas

Situacija, kai pusiausvyros *BVP* yra mažesnis už potencialųjį, gali susidaryti sumažėjus vartojimui arba esant vangiai investicinei veiklai. Ekonomika veikia neišnaudodama turimų išteklių ir esant dideliam nedarbui. Jei rinkos savaiminio reguliavimosi mechanizmas neefektyvus, tokia ekonomikos nuosmukio būseną esant dideliam nedarbui gali būti gana stabili ir trukti ilgą laiką. Tačiau šį nuosmukį galima įveikti valstybinio ekonomikos reguliavimo priemonėmis, didinančiomis visuminę paklausą.

Situacija, kai dėl pernelyg padidėjusios visuminės paklausos susidaro infliacijos tarpsnis, nėra stabili. Kadangi gamyba nepajėgi patenkinti tokią paklausą, kainos neišvengiamai ims didėti. Kainų didėjimas skatina įmonininkus plėsti gamybą. Padidėjus darbo jėgos poreikiui vienos įmonės stengsis prisivilioti darbuotojus iš kitų įmonių, o šios, siekdamos juos išlaikyti, ims kelti atlyginimus. Didės ir kitų gamybos veiksnių kainos. Didėjantys gamybos kaštai mažins visuminę pasiūlą, o didėjančios kainos ims riboti vartotojų perkamąją galią ir vartojimas taip pat mažės tol, kol pusiausvyros *BVP* taps lygus potencialiam. Grafiškai tai reiškia pasiūlos kreivės postūmį kairėn iš padėties VS_0 į padėtį VS_1 (12.5 pav.). Tačiau net ir visuminei pasiūlai susilyginus su visumine pakausa infliaciniai procesai gali ir toliau vykti išliekant šiai pusiausvyrai, jei gamybos veiksnių ir produkcijos kainos kils vienodu tempu.

12.5 pav. Infliacinio tarpsnio likvidavimas

Makroekonominės pusiausvyros sąlyga. Visų gamintojų, tarp jų ir valstybės, gautos pajamos, pardavus pagamintą produkciją, vadinamos visuminėmis pajamomis. Paprastai jos apskaičiuojamos einamosiomis kai-

nomis, t. y. visuminės pajamos sutampa su nominaliojo nacionalinio produkto verte. Lygiai taip pat einamosiomis kainomis apskaičiuojamos ir vartotojų išlaidos. Ekonomikos pusiausvyra pasiekama, kai visuminės pajamos Y , gautos pardavus rinkoje nacionalinį produktą, yra lygios numatytoms visuminėms išlaidoms, t. y.:

$$Y = C + I + G, \text{ iš čia} \quad (12.2)$$

$$Y - C - G = I. \quad (12.3)$$

Dydį, esantį kairėje lygties (12.3) pusėje, pavadinsime santaupomis ir pažymėsime raide S . Taigi santaupos

$$S = Y - C - G. \quad (12.4)$$

Šis dydis lygus tai visuminių pajamų daliai, kuri lieka atėmus asmeninio vartojimo ir vyriausybės išlaidas. Taigi iš formulės (12.3) gauname, kad ekonomikos pusiausvyros sąlyga išreiškiama tokia lygybe:

$$S = I, \quad (12.5)$$

t. y. santaupų ir investicijų lygybe, kuri pasiekama skolinamojo kapitalo rinkoje. Tokiu būdu makroekonominę pusiausvyrą lemia pusiausvyra skolinamojo kapitalo rinkoje.

Santaupos, apibrėžiamos formule (12.4), vadinamos **nacionalinėmis santaupomis**. Jas sudaro namų ūkio subjektų asmeninės santaupos, įmonių santaupos, t. y. laikinai įmonių nenaudojami pinigai, kuriuos įmonės skolina, bei vyriausybės santaupos, t. y. valstybės biudžeto įplaukų, viršijančių vyriausybės išlaidas, dalis. Toliau neatsižvelgsime į verslo įmonių santaupas, nes nagrinėjant ekonominę pusiausvyrą jos nėra esminės. Kaip rodo formulė (12.4), santaupų dydis tiesiogine priklausomybe susijęs su visuminėmis pajamomis. Santaupas mažina vyriausybės išlaidas, nes šios išlaidos finansuojamos iš mokesčių įplaukų į valstybės biudžetą, kurios atitinkamai sumažina namų ūkio pajamas. Tais atvejais, kai nagrinėjama privati ekonomika, kuriai vyriausybė nedaro jokio poveikio arba kai vyriausybės pajamos ir išlaidos subalansuotos, namų ūkio santaupos sutampa su nacionalinėmis santaupomis. Iš tikrųjų privačioje ekonomikoje, kurioje nėra nei mokesčių, nei vyriausybės išlaidų, grynosios asmeninės pajamos GAP sutampa su visuminėmis pajamomis Y , o santaupos yra šių pajamų dalis, lie-

kanti atėmus asmeninį vartojimą. Šiuo atveju formulės (12.4) dešinėje pusėje lieka tik dviejų narių skirtumas, t. y. $GAP - C$. Jeigu vyriausybės pajamos ir išlaidos yra lygios, tai skirtumas $Y - G$ yra lygus grynosioms asmeninėms, t. y. namų ūkio, pajamoms ir gauname tą patį rezultatą. Jeigu vyriausybės išlaidos yra didesnės už jos pajamas, tai nacionalinės santaupos yra mažesnės už asmenines, nes dalis namų ūko santaupų panaudojama valstybės biudžeto deficitui, susidariusiam dėl padidėjusių vyriausybės išlaidų, padengti. Šis reiškinytis vadinamas investicijų ribojimu, nes riboja privačių investicijų finansavimo galimybes perkeliant finansinius išteklius iš privataus į valstybės ekonomikos sektorius. Kaip ir investicijos, santaupos priklauso nuo palūkanų normos dydžio, tačiau ši priklausomybė yra tiesioginė – kuo didesnė palūkanų norma, tuo labiau didės santaupos, nes žmonės bus daugiau linkę taupyti, o sutaupytus pinigus skolinti, ir atvirksčiai. Santaupų priklausomybė nuo visuminių pajamų dydžio yra labai svarbi keinsistiniam požiūriui į ekonomikos pusiausvyrą pagrįsti. Klasikinio požiūrio besilaikantys ekonomistai į šią priklausomybę neatsižvelgia.

Makroekonominės pusiausvyros sąlygą (12.5) galima nustatyti remiantis visuminių pajamų ir visuminių išlaidų apytaka, parodyta 11.1 paveiksle, esant prielaidai, kad vyriausybės išlaidos lygios jos pajamoms. Tarkime, ratu judantys visuminių išlaidų ir pajamų srautai yra subalansuoti. Be šių pagrindinių finansinių srautų, schemoje pavaizduoti ir pinigų nutekėjimai, ir injekcijos į pagrindinį srautą. Neatlyginamos išmokos iš valstybės biudžeto – tai dalis surinktų į biudžetą mokesčių. Todėl schemoje du priešpriešinius srautus NI ir M galima sujungti į vieną. Skirtumas $M - NI$ vadinamas **grynaisiais mokesčiais**. Pinigų nutekėjimai – tai grynieji mokesčiai $M - NI$ ir namų ūkio santaupos S , o injekcijos – tai investicijos I ir vyriausybės išlaidos G . Finansinės injekcijos I ir G viršutinėje schemos dalyje pavaizduotą visuminių išlaidų srautą padidina nuo C iki nacionalinio produkto vertės. Finansų nutekėjimai $M - NI$ ir S iš apatinėje schemos dalyje pavaizduoto srauto sumažina jo dydį nuo visuminių pajamų iki C . Todėl jeigu visuminių pajamų ir išlaidų srautai yra subalansuoti, tai pinigų nutekėjimo ir injekcijų srautai taip pat turi būti subalansuoti, t. y.:

$$I + G = (M - NI) + S. \quad (12.6)$$

Turėdami omenyje, kad vyriausybės išlaidos G ir neatlyginamos išmokos NI finansuojamos iš mokesčių M , t. y. $M = G + NI$, o vyriausybės išlaidos ir pajamos subalansuotos, tai iš lygties (12.6) abiejų pusių pašalinę lygius dydžius G ir $M - NI$, gauname sąlygą (12.5). Čia mes neatsižvelgėme

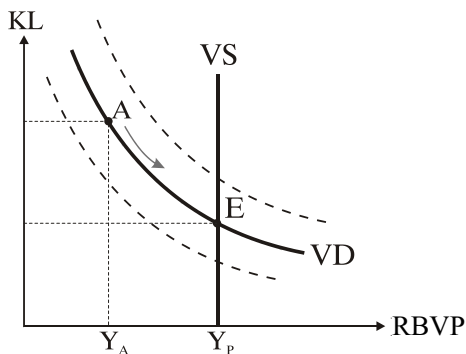
į amortizaciją ir nepaskirstytą pelną. Lėšos, skirtos amortizacijai, nuteka iš finansų srauto, bet tuoj pat sugrįžta į ją atkurdamos sunaudoto pagrindinio kapitalo vertę. Nepaskirstytas pelnas paprastai naudojamas pagrindiniam kapitalui plėsti, t. y. jis tiesiogiai, aplenkdamas finansų sistemą, virsta investicijomis.

Santaupos yra ekonomikos plėtos šaltinis, nes jomis per finansų rinkas finansuojamos privačios investicijos. Patekusios į finansų rinkas, santaupos virsta skolinamuoju kapitalu ir formuoja jo pasiūlą. Taigi ekonomikos pusiausvyrai susidaryti būtina pusiausvyra skolinamojo kapitalo rinkoje. Todėl ši rinka, būdama viena iš gamybos veiksnių rinkų formų, kartu svarbi ir makroekonominiu požiūriu.

Du požiūriai į ekonomikos pusiausvyrą. Ekonomikos pusiausvyros klausimu vyrauja du požiūriai – klasikinis ir keinsistinis. Klasikai remiasi prielaida, kad kainos ir palūkanų norma yra lanksčios ir kinta priklausomai nuo ekonominės padėties. Šios krypties atstovai teigia, kad veikiant rinkos jėgoms pusiausvyra savaime pasiekama esant visiškam užimtumui. Tiesa, nedarbas gali atsirasti kaip ekonominių procesų sutrikimų padarinys, tačiau tik trumpam.

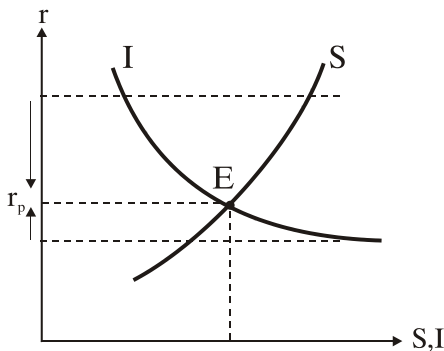
Šią situaciją vaizduoja taškas *A* 12.6 paveiksle. Esant dideliame nedarbui gaunamų pajamų neužtenka nupirkti gaminamiems produktams. Todėl, klasikų nuomone, didelį nedarbą lemia tai, kad dėl pernelyg didelių kainų norimi pirkti prekių ir paslaugų kiekiai yra daug mažesni už tuos kiekius, kurie siūlomi esant visiškam užimtumui. Norėdami parduoti daugiau prekių, gamintojai mažina jų kainas. Kartu mažinamas ir darbo užmokestis, nes bedarbiai, norintys gauti darbą, sutinka dirbti ir už mažesnę atlyginimą. Taigi kainos ir nominalusis darbo užmokestis sumažėja. Tačiau sumažėjus kainoms ir padidėjus užimtumui padidėja vartotojų perkamoji galia ir parduodamų prekių kiekiai, kartu didėja gamyba ir užimtumas. Šis procesas trunka tol, kol ekonomika pasiekia pusiausvyrą taške *E*, atitinkančiame visišką užimtumą (12.6 pav.). Taigi klasikinė visuminės pasiūlos kreivė yra vertikali tiesė, atitinkanti potencialųjį nacionalinį produktą. Paklausos kaita, klasikų požiūriu, tik keičia kainų lygį (12.6 pav.).

Taigi, klasikų nuomone, lanksčios rinkos kainos garantuoja visišką užimtumą bei didžiausią galimą gamybos apimtį. Bet to neužtenka, kad ekonomika pasiektų pusiausvyrą. Pusiausvyrai būtina investicijų ir santaupų lygybė. Nors taupo ir investuoja skirtingi subjektai, turintys skirtingus tikslus (žmonės taupo „juodai dienai“, būstui, automobiliui įsigyti bei kitiems nenumatytiems atvejams, o įmonių investicijas lemia gamybos perspektyvos), tačiau ir investicijų, ir santaupų dydis priklauso nuo palūkanų normos dydžio.

12.6 pav. Klasikinė pusiausvra

Todėl santaupų ir investicijų apimtį esant visiškam užimtumui subalansuoja lanksti palūkanų norma. Jei santaupos yra didesnės už pageidaujamas investicijas, krinta palūkanų norma. Dėl to mažėja pinigų pasiūla ir skatinamos investicijos (12.7 pav.). Jei išryškėja pernelyg didelė pageidaujamų investicijų tendencija, palūkanų norma ima kilti skatindama taupyti bei ribodama investicijas, kol santaupų ir investicijų balansas atkuriamas.

12.7 pav. Santaupų S ir investicijos I subalansavimas

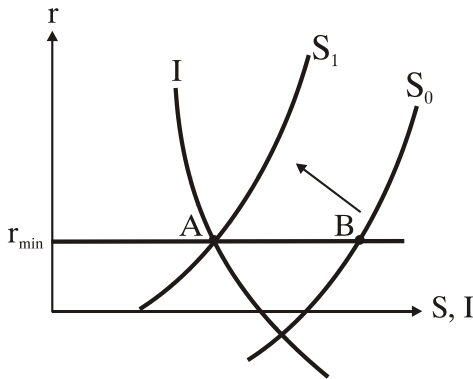
Keinsistinis požiūris neatitinka šių klasikų teiginių. Šios krypties atstovai teigia, kad kainos šiuolaikinėje ekonomikoje nėra lanksčios net ir esant dideliame nedarbe. Profesinės sąjungos priešinsis darbo užmokesčio, o vers-

lininkai – prekių kainų sumažinimui. Todėl atlyginimai ir kainos net ir esant dideliam nedarbui išliks nepakitę gana ilgai, o neparduotų prekių atsargos kaupsis, todėl rinkos ekonomikai nebūdinga aiški tendencija artėti prie visiško užimtumo. Atvirkščiai, rinkos ekonomika gali būti pusiausvyros būsenos ir esant dideliam nedarbui. Dar daugiau, būtent tokia padėtis yra būdinga rinkos ekonomikai. J. M. Keynesas teigė, kad taupymo ir investavimo procesai nekoordinuojami, todėl visiško užimtumo sąlygomis santaupų dydis ir pageidaujamos investicijos gali labai skirtis, o investicijas ir santaupas sulyginanti palūkanų norma gali būti nepriimtina maža arba netgi neigiama (12.8 pav.). Tokiu atveju niekas nelinkęs skolinti. Kadangi šioje situacijoje akivaizdus santaupų perteklius, tai investicijų ir santaupų pusiausvyra gali būti pasiekta tik mažėjant santaupoms ir, kaip matyti iš formulės (12.4), jei nekinta vartojimas ir vyriausybės išlaidos, esant mažesnėms visuminėms pajamoms. Esamą santaupų perteklių galima išleisti susikaupusioms prekių atsargoms išpirkti, tačiau tai nepadidins gamybos. Ekonominiai procesai vyks taip, kad būtų pasiekta ekonomikos pusiausvyra, t. y. ims mažėti gamyba. Mažėjant gamybai mažės pajamos, kartu ir santaupų pasiūla. Santaupų kreivė pasistums iš padėties S_0 į padėtį S_1 , kurią atitinka mažesnės visuminės pajamos (12.8 pav.). Taigi pusiausvyros būseną susidarys esant mažesnei gamybos apimčiai už apimtį, atitinkančią potencialų produktą, ir esant mažesniai užimtumui.

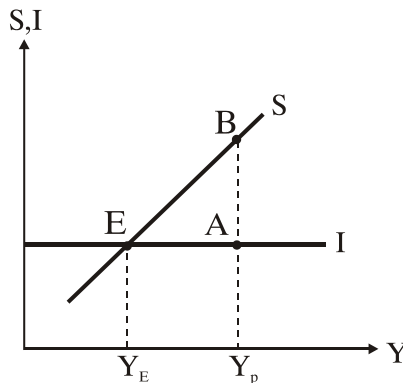
Keinsistinis požiūris skiriasi nuo klasikinio ir vertinant veiksnių, darančių įtaką investicijoms, poveikį investicijų apimčiai. Investicijų apimtims įtaką daro keli pagrindiniai veiksniai. Tai – palankios perspektyvos verslui, būtinybė atnaujinti ir plėtoti pagrindinį kapitalą bei palūkanų norma. Klasikinio požiūrio šalininkų nuomone, svarbiausias ir lemiantis iš šių veiksnių yra palūkanų normos dydis. Tuo tarpu keinsistinio požiūrio šalininkai teigia, kad lemiantis veiksnys investicijų apimčiai yra perspektyvos verslui plėtoti. Jeigu tokių perspektyvų nėra, tai niekas nesiims plėsti pagrindinio kapitalo, net jeigu palūkanų norma ir būtų labai žema. Taigi, priešingai nei santaupos, investicijos tiesiogiai nepriklauso nuo visuminių pajamų dydžio Y , nebent jų didėjimas reikštų ekonomikos plėtrą.

Ekonomikos pusiausvyros susidarymo keinsistinį požiūrį iliustruoja 12.9 paveikslas. Kadangi santaupų dydis tiesiog proporcingas visuminėms pajamoms, tai santaupų pasiūla S vaizduojama aukštyje kylančia tiese. Investicijos, atvirkščiai, nėra susijusios tiesiogine priklausomybe su visuminėmis pajamomis, todėl jų paklausa vaizduojama horizontalia linija. Santaupos ir pageidaujamos investicijos netgi esant mažiausiai galimai palūkanų normai skiriasi dydžiu, pavaizduotu atkarpa AB (taip pat ir 12.8 pav.). Santaupų ir

investicijų lygybė pasiekama tiesių I ir S susikirtimo taške E , kuris atitinka visumines pajamas Y_E , mažesnes negu pajamas Y_P , atitinkančios visišką užimtumą.

12.8 pav. Santaupos ir investicijos keinsistų požiūriu

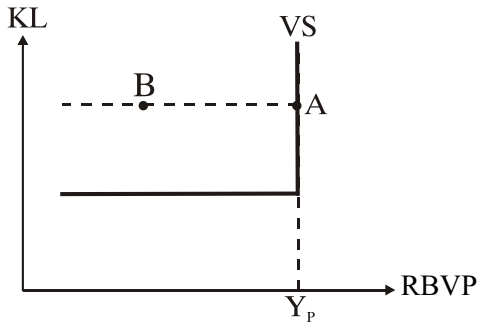

12.9 pav. Ekonomikos pusiausvyros sąlygos grafinis vaizdavimas

Taigi klasikų ir keinsistų požiūriai į ekonomikos pusiausvyros sudarymą labai skiriasi. Klasikų požiūriu, ekonomikos pusiausvyra potencialaus nacionalinio produkto lygiu yra natūrali rinkos ekonomikos būseną, pasiekiamą nesikišant valstybei. Galimi trumpalaikiai sutrikimai dėl neatitinkančio poreikio pinigų kiekio ekonomikoje. Todėl vienintelis valstybės vaid-

muo ekonomikoje turėtų apsiriboti pinigų kiekio kontrole, kuri leistų stabilizuoti visuminę paklausą. Visais kitais atvejais valstybė turėtų vykdyti *laissez faire* politiką ir leisti veikti rinkos jėgoms. Šiuolaikiniai klasikai, pabrėžiantys lemiamą pinigų reikšmę ekonominiams procesams, vadinami monetaristais. Vienas žymiausių šiuolaikinių monetaristų teoretikų yra M. Friedmanas. Keinsistai, priešingai nei klasikai, teigia, kad rinkos ekonomikos pusiausvyra visiško užimtumo sąlygomis yra greičiau atsitiktinė jos būseną. Tuo tarpu pusiausvyra esant ekonomikos nuosmukiui yra natūrali jos būseną. Norint likviduoti nuosmukį būtina, kad įsikištų valstybė – padidintų vyriausybės išlaidas. Padidėjusi visuminė paklausa lems gamybos didėjimą nekintant kainoms dėl didelio bedarbių skaičiaus bei nepanaudotų gamybiinių pajėgumų. Ekonomikai veikiant visiško užimtumo sąlygomis keinsistų ir klasikų požiūriai sutampa – visuminės paklausos didėjimas didins tik kainas. Keinsistinė visuminės pasiūlos kreivė parodyta 12.10 paveiksle.

Keinsistų požiūriu, visuminės pasiūlos kreivė, kol nepasiektas visiško užimtumo gamybos lygis, yra horizontali tiesė. Pasiekus visišką užimtumą ji sutampa su klasikine vertikalia tiese. Jeigu dėl pernelyg didelės paklausos padidėtų kainos (taškas *A*, 12.10 pav.), tai net ir sumažėjus gamybai kainos nesumažėtų (taškas *B*, 12.10 pav.).

12.10 pav. Keinsistinė visuminės pasiūlos kreivė

12.3. Visuminių išlaidų funkcija ir ekonomikos pusiausvyra

Visuminių išlaidų funkcija nustato visuminių išlaidų priklausomybę nuo visuminių pajamų nekintant kainoms. Kaip buvo minėta, visumines išlaidas uždarojuje ekonomikoje sudaro asmeninio vartojimo išlaidos C , investicijos I ir vyriausybės išlaidos G . Iš pradžių atskirai panagrinėsime kiekvienos iš šių visuomeninių išlaidų dalies priklausomybę nuo visuminių pajamų Y , kurios lygios parduoto realaus BVP vertei, o paskui nustatysime bendrą visuminių išlaidų funkciją.

Vartojimo funkcija. Vartotojai dalį savo disponuojamų pajamų DP naudoja asmeninėms reikmėms, o kitą dalį – taupyti, t. y.:

$$DP = C + S. \quad (12.7)$$

Disponuojamų pajamų prieauglis ΔDP didina ir vartojimo išlaidas, ir santaupas, t. y.:

$$\Delta DP = \Delta C + \Delta S. \quad (12.8)$$

Padaliję abi lygybės (12.8) puses iš ΔDP gauname:

$$\frac{\Delta C}{\Delta DP} + \frac{\Delta S}{\Delta DP} = 1. \quad (12.9)$$

Pirmasis lygybės (12.9) kairės pusės dėmuo rodo, kurią disponuojamų pajamų prieauglio dalį sudaro vartojimo išlaidų prieauglis ΔC . Šis dėmuo vadinamas ribiniu polinkiu vartoti RPV . Antrasis dėmuo rodo, kurią vartotojo pajamų prieauglio dalį sudaro santaupų prieauglis ΔS . Jis vadinamas ribiniu polinkiu taupyti RPT . Ribinių polinkių taupyti ir vartoti suma lygi vienetui. Jeigu laikysime, kad vartotojai savo pajamų prieauglį paskirsto pastoviai vartojimo ir taupymo proporcija, tai ir vartojimo išlaidos, ir santaupos turėtų būti išreiškiamos tiesine priklausomybe nuo disponuojamų pajamų.

Vartotojų pajamos, kartu ir vartojimo bei taupymo išlaidos, priklauso nuo visuminių pajamų dydžio Y . Nagrinėdami vartojimo išlaidų priklausomybę nuo visuminių pajamų, ignoruojame investicijas ir valstybės įtaką, todėl tokioje ekonomikoje visi visuminių pajamų rodikliai sutampa, t. y. disponuojamos pajamos yra lygios visuminėms pajamoms. Vartojimo išlai-

dų C priklausomybė nuo visuminių pajamų Y vadinama **vartojimo funkcija** ir išreiškiama formule

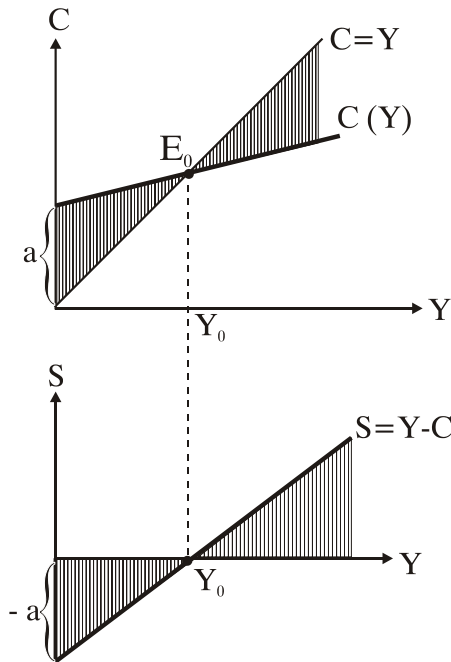
$$C = a + RPV \cdot Y; \quad (12.10)$$

čia a – koeficientas, reiškiantis nuo visuminių pajamų nepriklausantį vartojimą, vadinamą autonominiu vartojimu. Jo dydis išreiškia anksčiau vartotą sukaupto turto vertę.

Santaupų priklausomybė nuo visuminių pajamų vadinama **taupymo funkcija**. Jos formulė tokia:

$$S = -a + RPT \cdot Y. \quad (12.11)$$

Taupymo funkcija gauta iš formulės (12.4) pašalinus G , o vietoje C įrašius jo išraišką (12.10), o taip pat pasinaudojus priklausomybe (12.9), kuri gali būti užrašyta ir taip: $RPV + RPT = 1$. Taupymo ir vartojimo funkcijų priklausomybės nuo visuminių pajamų grafiškai pavaizduotos 12.11 paveiksle.

12.11 pav. Vartojimo išlaidų ir santaupų priklausomybė nuo visuminių pajamų

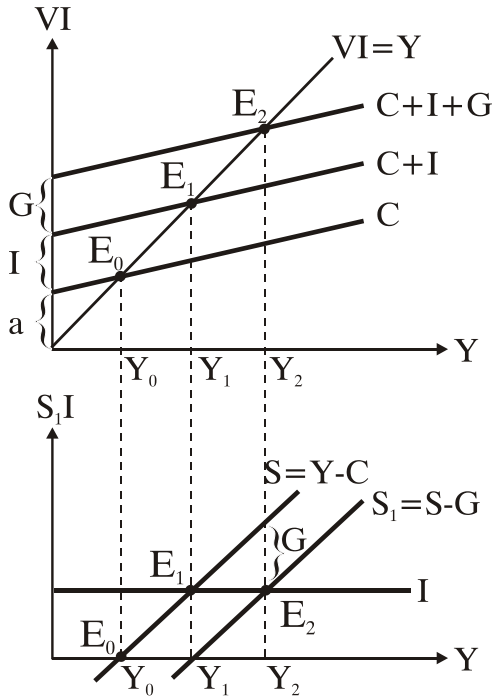
Viršutiniame 12.11 paveikslo grafike tiesė $C = Y$ yra pusiauakampinė ir kiekvienas jos taškas vaizduoja situaciją, kai visos pajamos išleidžiamos vartojimui, t. y. kai netaupoma. Taškas, kuriame vartojimo funkcijos tiesė $C(Y)$ kerta šią pusiauakampinę tiesę, vaizduoja situaciją, kai visos pajamos Y_0 išleidžiamos vartojimui ir sutaupoms jų nelieka. Jeigu vartotojų pajamos yra mažesnės už Y_0 , tai vartojimo išlaidos yra didesnės už pajamas ir vartotojai savo išlaidų perviršį dengia anksčiau sutaupytu turtu (taupymas neigiamas). Jeigu vartotojų pajamos yra didesnės už Y_0 , tai vartojimo išlaidos mažesnės už gaunamas pajamas ir šį pajamų perviršį vartotojai skiria taupyti. Taupymo funkcija gaunama naudojantis ryšiu $S = Y - C$, t. y. 12.11 paveikslo apatiniame grafike pažymint kiekvienos visuminių pajamų reikšmės Y skirtumo tarp tiesių $C = Y$ ir $C(Y)$ dydį.

Investicijų paklausą, kaip jau minėta, lemia keli veiksniai. Tai – perspektyva plėtoti verslą, būtinybė atnaujinti pagrindinį kapitalą bei palūkanų normos dydis. Laikantis keinsistinio požiūrio bene svarbiausias iš šių veiksnių, lemiančių investicijų dydį, yra ekonominė padėtis, rodanti galimą paklausos didėjimą ateityje. Tačiau, kaip jau buvo minėta, investicijos tiesiogiai nepriklauso nuo einamųjų metų visuminių pajamų dydžio Y , nebent jų didėjimas reikštų ekonomikos plėtrą. Taigi investicijų apimtis nepriklauso nuo visuminių pajamų dydžio. **Vyriausybės išlaidos** taip pat nepriklauso nuo nagrinėjamų metų visuminių pajamų, nes vyriausybės einamųjų metų išlaidos yra numatytos valstybės biudžete, kuris patvirtinamas priėmus atitinkamą įstatymą ir negali būti keičiamas. Taigi tiek investicijų, tiek ir vyriausybės išlaidų priklausomybė nuo visuminių pajamų grafiškai vaizduojama horizontalia tiese.

Visuminių išlaidų funkcija gaunama sudėjus visas tris dalis. Čia ir investicijos, ir valstybės išlaidos gali būti traktuojamos kaip autonominės visuminės išlaidos, padidinančios vartotojų išlaidas pastoviu dydžiu. Grafiškai tai reiškia vartojimo išlaidų tiesės poslinkį į viršų, atitinkantį investicijų ir valstybės išlaidų dydį (12.12 pav. viršutinė dalis).

Tiesė $VI = Y$ 12.12 paveiksle yra pusiauakampinė, o kiekvienas jos taškas vaizduoja situaciją, kai visuminės išlaidos lygios visuminėms pajamoms, t. y. makroekonominę pusiausvyrą. Todėl ši tiesė vadinama pusiausvyros tiese. Taškas E_0 vaizduoja pusiausvyros būseną tokios hipotetinės ekonomikos, kurioje nėra nei investicijų, nei vyriausybės išlaidų – viskas, kas pagaminama, yra suvartojama. Šiuo atveju pusiausvyros taške visuminės pajamos Y_0 lygios vartotojų išlaidoms C . Sutaupų dydis, išreiškiamas

formule (12.4), kai $G = 0$ lygus $S = Y_0 - C = 0$. Jei netaupoma, tai nėra ir investicijų, vadinasi, $I = 0$ ir makroekonominės pusiausvyros sąlyga $S = I$ įvykdoma. Tai rodo ir taškas E_0 apatiniame 12.12 paveikslo grafike, vaizduojančiame keinsistinį makroekonomikos pusiausvyros modelį.

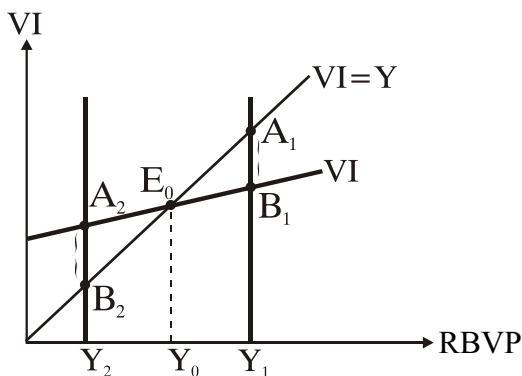

12.12 pav. Visuminių išlaidų priklausomybė nuo visuminių pajamų ir ekonominės pusiausvyros nustatymas

Taškas E_1 atitinka privačios ekonomikos, į kurią nesikiša vyriausybė, pusiausvyrą. Jei visuminės pajamos yra Y_1 , tai, kaip matyti iš 12.12 paveikslo viršutinio grafiko, pusiausvyros taške E_1 gauname: $Y - C = Y_1 - C = I$. Iš santaupų dydį nustatančios formulės (12.4) gauname, kad esant $Y = Y_1$, santaupos $S = Y_1 - C = I$, t. y. makroekonominė pusiausvyros sąlyga įvykdoma. Tai parodyta apatiniame grafike. Taškas E_2 atitinka uždarnosios ekonomikos pusiausvyrą. Šiuo atveju visuminės pa-

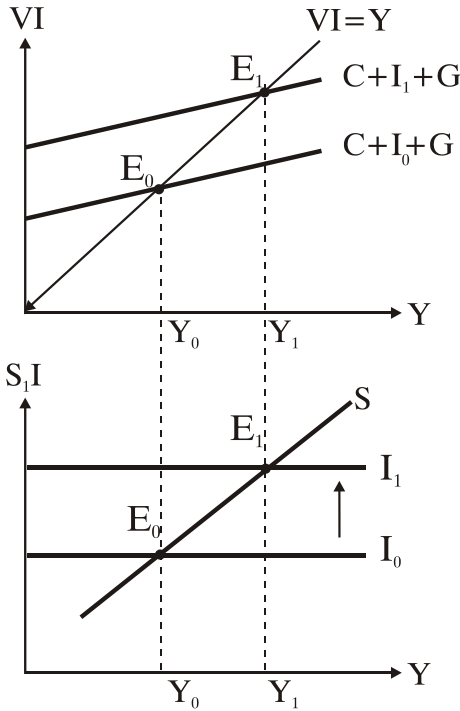
jamos yra Y_2 ir, kaip matyti iš 12.12 paveikslo viršutinio grafiko, $Y_2 - C = I + G$. Iš santaupų formulės (12.4) gauname $S = (Y_2 - C) - G = I + G - G = I$, t. y. makroekonominės pusiausvyros sąlyga įvykdyta ir šiuo atveju. Tai pavaizduota apatiniame 12.12 paveikslo grafike. Pagal formulę (12.4) esant nenulinėms vyriausybės išlaidoms santaupos sumažėja vyriausybės išlaidų dydžiu, o taupymo tiesė, kaip pavaizduota 12.12 paveikslo apatiniame grafike, pasislenka į apačią vyriausybės išlaidų dydžiu. Kiekvienu 12.12 paveikslo viršutiniame grafike pavaizduotu atveju patenkinama makroekonominė pusiausvyros sąlyga $S = I$. Šią sąlygą atitinka kiekvienas pusiausvyros tiesės taškas. Didėjant visuminėms išlaidoms naujas ekonomikos pusiausvyros būsenas E_1 ir E_2 , kurias nustato visuminių išlaidų ir pusiausvyros tiesės $VI = Y$ susikirtimo taškai, atitinka ir didesnės visuomenės pajamos Y_1 bei Y_2 , t. y. ir didesnė BVP gamybos apimtis.

Situacijos, kai visuminės išlaidos yra nelygios visuminėms pajamoms, pavaizduotos 12.13 paveiksle. Jeigu visuminės pajamos viršija jų pusiausvyros dydį, tai visuminės išlaidos yra mažesnės negu pagaminto nacionalinio produkto vertė. Tai reiškia, kad dalis pagamintos produkcijos, kurios dydį vaizduoja atkarpa A_1B_1 , yra nenuperkama ir tuo dydžiu padidėja produkcijos atsargos. Jeigu visuminės pajamos yra mažesnės nei pusiausvyros dydis, tai papildomam vartojimui, kurio dydį vaizduoja atkarpa A_2B_2 , naudojamos produkcijos atsargos.

12.13 pav. Taupymas A_1B_1 ir vartojimas A_2B_2 nukrypus nuo pusiausvyros būsenos

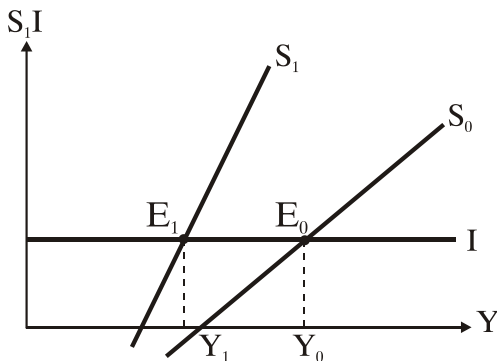
Didėjant investicijoms arba vyriausybės išlaidoms didės ir nacionalinis pusiausvyros produktas (visuminės pajamos). Pusiausvyros būsenos pokytis investicijoms padidėjus nuo I_0 iki I_1 parodytas 12.14 paveiksle.

12.14 pav. Ekonomikos pusiausvyros kitimas didėjant investicijoms

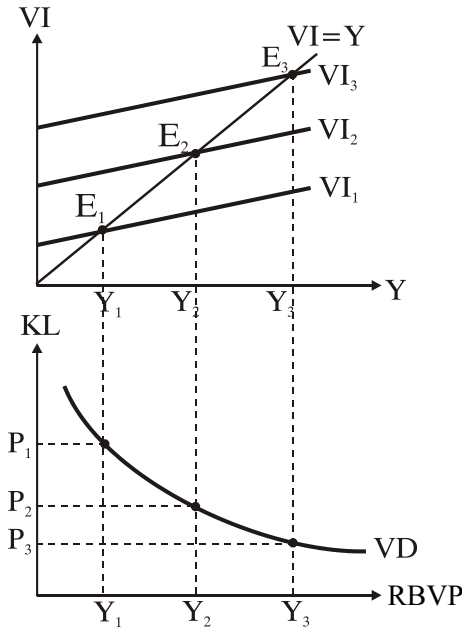
Kadangi santaupos yra investicijų finansavimo šaltinis, tai gali pasirodyti, kad taupymo apimčių padidėjimas padidins investicijas ir paskatins ekonomikos plėtrą. Iš tikrųjų taip bus ne visada. Tarkime, visuminės pajamos nedidėja, tačiau didėja vartotojų polinkis taupyti. Tai reiškia, kad taupymo tiesė pasisuka prieš laikrodžio rodyklę, tampa statesnė ir naujame pusiausvyros taške E_1 , netgi nesumažėjus santaupoms ir investicijoms, nacionalinio produkto, o kartu ir visuminių pajamų dydis sumažėja (12.15 pav.). Iš tikrųjų pradėjus daugiau taupyti, tačiau nepakitus visuminėms pajamoms sumažės vartojimo išlaidos, kartu ir visuminė paklausa. Todėl nauja eko-

nomikos pusiausvyra pasiekama esant mažesnei gamybai ir mažesnėms visuminėms pajamoms. Jei ši tendencija išliktų ilgesnį laiką, ekonomika numsktų, padidėtų nedarbas, o pusiausvyra susidarytų esant mažesnėms ir santaupoms, ir investicijoms. Iš tikrųjų mažėjant gamybai mažės visuminės pajamos, kartu mažės galimybės ir vartoti, ir taupyti. Todėl taupymas mažės netgi padidėjus polinkiui taupyti. Vartojimo mažėjimas mažins ir visuminę paklausą ir investicijas. Šis reiškinys vadinamas taupumo paradoksu. Taigi atskiro individo požiūriu teigiamas reiškinys – taupumas, tapdamas visuotinis, gali virsti antisocialiniu reiškiniumi.

12.15 pav. Taupumo paradoksas

Visuminių išlaidų funkcija parodo visuminių pajamų ir išlaidų ryšį esant fiksuotoms kainoms. Jeigu kainos kinta, tai kinta perkamoji pinigų galia ir už numatomą išleisti sumą galima nupirkti daugiau (jei kainos mažėja) arba mažiau (jei kainos didėja) prekių bei paslaugų. Taigi kainų kitimas keičia realųjų autonominių išlaidų vertės dydį, t. y. už turimus pinigus galima pirkti daugiau ar mažiau prekių bei paslaugų. Grafiškai toks vertės kitimas reiškia visuminių išlaidų tiesės poslinkį aukštyn arba žemyn. Kartu kinta pusiausvyros taškas ir jį atitinkantis realaus *BVP* dydis. Taip nustatomas kainų ir realaus *BVP* dydžio ryšys, t. y. visuminės paklausos kreivė (12.16 pav.). 12.16 paveikslo viršutiniame grafike pavaizduotos trys visuminių išlaidų tiesės, atitinkančios skirtingas kainas. Apatiniame grafike parodyta kainų ir pusiausvyros realaus *BVP* priklausomybė. Kainoms didėjant realiosios išlaidos mažėja, ir atvirkščiai. Nustatant visuminių išlaidų ir visuminės paklausos ryšį, reikia turėti omenyje, kad visuminės pajamos sutampa su nominaliojo nacionalinio produkto verte.

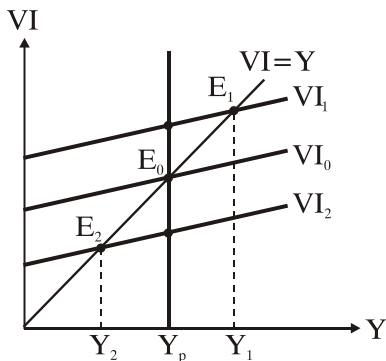

12.16 pav. Visuminių išlaidų ir visuminės paklausos ryšys

Taigi makroekonominė pusiausvyra gali būti nustatoma ir nagrinėjama naudojant vieną iš trijų galimų modelių. Jeigu svarbu įvertinti kainų lygio įtaką, tai gali būti pasirinktas visuminės paklausos ir visuminės pasiūlos modelis. Visuminių išlaidų funkcijos modelis, papildytas maksimaliai galima pajamų tiese, atitinkančia potencialų nacionalinį produktą (12.17 pav.), nustato ekonominę pusiausvyrą esant nekintamam kainų lygiui.

12.17 paveiksle pavaizduotos situacijos, kai pusiausvyros nacionalinis produktas atitinka E_0 , viršija E_1 arba nepasiekia E_2 potencialiojo savo lygio. Atitinkamai susidaro infliacinis $Y_1 - Y_p$ ir nuosmukio $Y_p - Y_2$ tarpiniai.

Pusiausvyros sąlyga tiesiogiai vaizduojama taikant **santaupų ir investicijų** modelį, kuriame taupymas proporcingas visuminėms pajamoms Y , o investicijų dydis yra fiksuotas ir kintant visuminėms pajamoms nekinta (12.9 pav.).

12.17 pav. Ekonominė pusiausvyra bei nuosmukio ir infliacijos tarpsnio nustatymas taikant visuminių išlaidų ir visuminių pajamų modelį

12.4. Dauginamasis poveikis ir *BVP* dauginamasis koeficientas

Vieno kurio nors visuminių išlaidų elemento (G , I) pokytis nereiškia, kad pusiausvyros *BVP* ir pusiausvyros visuminės išlaidos pakis tuo pačiu dydžiu. Pusiausvyros *BVP* ir pusiausvyros visuminių išlaidų pokytis bus didesnis. Šis reiškinys vadinamas **dauginamuoju (multiplikacijos) poveikiu**. Jį galima paaiškinti tuo, kad šiuolaikinė ekonomika yra labai specializuota ir sudėtinga sistema. Tokioje sistemoje vienų subjektų išlaidos virsta kitų pajamomis. Pradinis išlaidų pokytis gali sukelti ištisą pajamų ir išlaidų pokyčių, keičiančių ekonomikos pusiausvyrą, grandinę įvairiose tarpusavyje susijusiose ūkinės veiklos grandyse. Tarkime, investicines prekes gaminančioms įmonėms pateiktas užsakymas. Šios įmonės savo ruožtu pateiks užsakymus subrangovams arba kitiems partneriams, gaminantiems tarpinę produkciją, būtiną pradiniam užsakymui atlikti. Atitinkamai padidės šių įmonių darbuotojų pajamos, kartu padidės ir kitų įmonių, gaminančių vartojimo prekes arba teikiančių paslaugas, produktų paklausa. Pastarųjų įmonių darbuotojai padidėjęs jų pajamoms padidins savo vartojimą ir t. t.

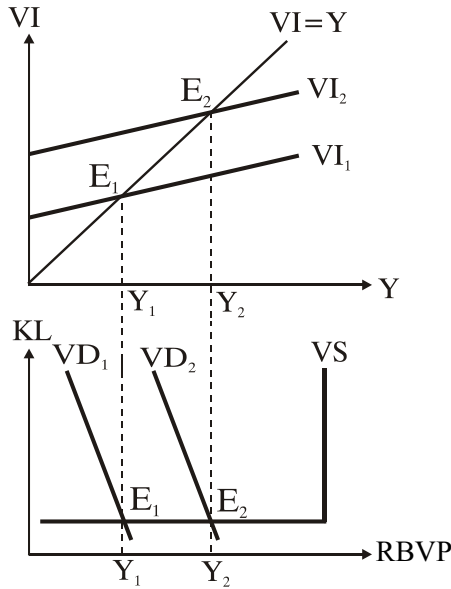
Taigi kai vienų ūkio subjektų išlaidos padidėja, tai tuo pačiu dydžiu padidėja ir kitų ūkio subjektų pajamos. Dalis šių pajamų panaudojama vartojimo reikmėms, o kita – sutaupoms. Vartojimui skirta pajamų prieauglio dalis virs kitų subjektų pajamomis. Kiti subjektai savo ruožtu jas skirs vartojimui bei sutaupoms ir t. t. Šis vartojimo didėjimo procesas formaliai išreiškiamas geometrine progresija, kurios vardiklis yra RPV , t. y.

$\Delta A + \Delta ARPV + \Delta ARPV^2 + \dots = \Delta A(1 + RPV + RPV^2 + \dots)$, čia ΔA – kurio nors visuminių išlaidų elemento pradinis pokytis. Skliausteliuose esančios progresijos narių suma yra lygi $m = 1/(1 - RPT) = 1/RPT$ ir vadinama *BVP* dauginamuoju koeficientu (multiplikatoriumi). Pusiausvyros visuminės išlaidos padidės dydžiu $\Delta A \cdot m$.

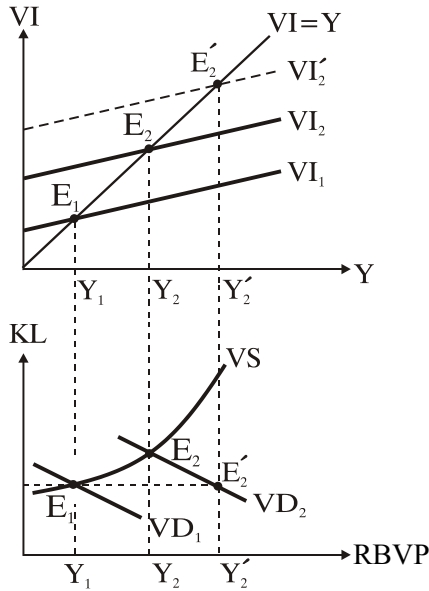
Taigi **BVP dauginamuoju koeficientu** vadinamas koeficientas, rodantis, kiek kartų pusiausvyros visuminių išlaidų pokytis didesnis už jį sukėlusį pradinį išlaidų pokytį. Jeigu vartojimui išleidžiama 90 proc. pajamų prieauglio, tai pradinis išlaidų pokytis sukels dešimteriopai didesnę pusiausvyros visuminių išlaidų pokytį. Realus dauginamasis poveikis yra mažesnis negu teorinis dydis. Realioje ekonomikoje dauginamojo koeficiento dydį veikia ir kainų kaita, ir mokesčių dydis, ir kiti finansų sistemos veiksniai. Be to, dauginamajam poveikiui pasireikšti reikalingas ir tam tikras laikas, nes gautos pajamos neišleidžiamos iš karto. Todėl tikrąjį dauginamojo poveikio dydį nustatyti nelengva. Jis pasireiškia tiek didinant, tiek ir mažinant išlaidas. Pastaruoju atveju dauginamojo poveikio koeficientas vadinamas **atvirkštiniu dauginamuoju koeficientu**.

Padidėjus visuminėms išlaidoms pasikeis ekonomikos pusiausvyra. Naują ekonomikos pusiausvyrą atitiks ir didesnė gamyba tik tuo atveju, jeigu ekonomikoje yra nepanaudotų išteklių. Kitais atvejais išlaidų didėjimas sukels tik kainų lygio didėjimą. Pradinis visuminių išlaidų pokytis, sukeliantis dauginamąjį poveikį, visuminių išlaidų ir visuminių pajamų modelyje visuminių išlaidų tiesę pastums į viršų arba į apačią šio pokyčio dydžiu matuojant vertikaliai. Tuo tarpu pusiausvyros nacionalinio produkto pokytis atspindi ir dauginamąjį poveikį. Jeigu kainos nekinta, tai dauginamasis poveikis sukelia maksimaliai galimą realaus *BVP* padidėjimą, lygų pusiausvyros visuminių išlaidų padidėjimui (12.18 pav.). Realioje situacijoje, kai kainos kinta, dauginamasis poveikis mažėja, nes dalis visuminių išlaidų prieauglio sukelia kainų ir tik dalis – gamybos didėjimą. 12.19 paveiksle pavaizduotas dauginamasis poveikis kintant kainoms. Šiuo atveju visuminės išlaidas vaizduojanti teisė pakils ne iki padėties VI'_2 , atitinkančios pradinį visuminių išlaidų elemento pokytį, o tik iki padėties VI_2 , nes didėjant kainoms mažėja perkamoji pinigų galia ir kartu realiosios išlaidos. Taigi ir realusis *BVP* padidės ne iki dydžio Y'_2 , o iki dydžio Y_2 .

Dauginamąjį poveikį būtina numatyti, kai vyriausybė, siekdama didinti arba mažinti gamybą, keičia savo išlaidų dydį. Jeigu vyriausybė, siekdama atgaivinti ekonomiką, pernelyg padidins išlaidas, tai dauginamasis poveikis gali tiek „įsukti“ paklausą, kad ši sukels infliaciją. Arba atvirkščiai – pernelyg sumažindama išlaidas vyriausybė gali nustumdyti ekonomiką.

12.18 pav. Dauginamasis poveikis kainoms nekintant

12.19 pav. Dauginamasis poveikis kintant kainų lygiui

Klausimai ir užduotys

1. Kaip apibrėžiama visuminė paklausa ir kokios jos sudėtinės dalys?
2. Kokie veiksniai veikia visuminę paklausą?
3. Kaip apibrėžiama visuminė pasiūla ir kokie veiksniai ją veikia?
4. Kas yra pusiausvyros nacionalinis produktas?
5. Kas yra nuosmukio ir kas – infliacijos tarpšnis?
6. Kokia lygtis išreiškia makroekonominės pusiausvyros sąlygą?
7. Kuo skiriasi keinsistinis ir klasikinis požiūris į ekonomikos pusiausvyrą?
8. Kokius ryšius išreiškia visuminė išlaidų funkcija?
9. Kokie pagrindiniai makroekonomikos pusiausvyrą nustatantys modeliai?
10. Kas yra dauginamasis poveikis ir kaip apskaičiuojamas dauginamasis koeficientas?
11. Šalyje, į kurios ekonomiką nesikiša vyriausybė, vartojimo funkcija išreiškiama lygtimi $C=30+0,8BVP$. Investicijos lygios 30 mlrd. Lt. Nustatykite pusiausvyros nacionalinio produkto dydį.
12. Šalyje, į kurios ekonomiką nesikiša vyriausybė, ribinis polinkis vartoti lygus 0,8. Kokį BVP pokytį sukels investicijų sumažėjimas 10 mlrd. Lt?
13. Investicijos ir vyriausybės išlaidos yra lygios atitinkamai 25 ir 30 mlrd. Lt. Ribinis polinkis taupyti yra lygus 0,2. Esant kokiai BVP apimčiai bus pasiekta ekonomikos pusiausvyra? Kaip pasikeis pusiausvyra, investicijoms išaugus 5 mlrd. Lt? Kaip pasikeis pusiausvyra, vyriausybės išlaidoms sumažėjus 10 mlrd. Lt?

13. PAGRINDINĖS MAKROEKONOMIKOS PROBLEMOS

Šio skyriaus tikslas – išanalizuoti pagrindines makroekonominės rinkos ekonomikos problemas: nedarbą, infliaciją, ekonominį ciklą, ir jas sukeliančias priežastis. Apibrėžiamos nedarbo ir užimtumo sąvokos ir jų tarpusavio sąryšis. Analizuojamos nedarbo rūšys: paprastasis, struktūrinis ir ciklinis nedarbas. Išdėstoma Okuno dėsnio, susiejančio nedarbo lygio ir nacionalinio produkto apimtis, esmė. Nagrinėjamos natūralaus nedarbo lygio bei visiško užimtumo sąvokos. Analizuojamos priemonės nedarbo lygiui mažinti Lietuvoje, remiantis Lietuvos Respublikos bedarbių rėmimo įstatymu.

Apibrėžiama infliacijos sąvoka ir jos savybės. Nagrinėjamos atskiros infliacijos rūšys: šliaužianti, šuoliuojanti infliacija, hiperinfliacija, paklausos ir kaštų sąlygota infliacija. Nagrinėjama darbo užmokesčio – kainų spiralė ir laukimo infliacijos esmė. Analizuojama trumpojo ir ilgojo laikotarpio Filipso kreivė. Aptariama valstybės antiinfliacinė politika ir jos priemonės.

Apibrėžiamas ekonominis ciklas kaip periodiškas ekonominių procesų svyravimas ir nagrinėjamos jį sukeliančios priežastys. Analizuojamos verslo ciklo keturios pagrindinės fazės: krizė (depresija), pagyvėjimas, pakilimas ir smukimas. Aptariami ciklo indikatoriai cikliniams svyravimams prognozuoti bei galimybės reguliuoti ekonominį ciklą suformuojant vadinamąjį politinį ciklą.

Nedarbas, infliacija ir ekonomikos ciklas – tai bene svarbiausios rinkos ekonomikos problemos, kurias būtina spręsti nuolat. Padėti komplikuoja ir tai, kad šie reiškiniai glaudžiai susiję. Sakysime, mažinant infliaciją paprastai didėja nedarbas, ir atvirkščiai. Nedarbas, infliacija ir ekonomikos plėtros netolygumas yra imanentiniai rinkos ekonomikos reiškiniai, tačiau atskiruose ūkio plėtros etapuose šios problemos nevienodai aktualios. Šiuolaikinės ekonomikos reguliavimo priemonės leidžia sėkmingai švelninti ūkinio aktyvumo svyravimus, todėl pagrindiniai šiuolaikinės ekonomikos būsenos rodikliai yra nedarbo ir infliacijos lygis.

13.1. Užimtumas ir nedarbas

Darbo ištekliai kiekvienu laiko momentu yra apriboti visos šalies darbingų žmonių skaičiaus. Užimtumą galima apibrėžti kaip darbo išteklių panaudojimo laipsnį, išreiškiamą dirbančių žmonių procentine dalimi nuo visų šalies darbingų žmonių skaičiaus. Nepanaudojama darbo išteklių dalis apibrėžiama kaip nedarbas, matuojamas visų nedirbančių darbingų žmonių procentine dalimi. Užimtumo ir nedarbo rodiklių suma lygi 100 proc. Skiriamos trys pagrindinės nedarbo rūšys: paprastasis, struktūrinis ir ciklinis nedarbas.

Paprastasis nedarbas atsiranda žmonėms išeinant iš darbo dėl asmeninių priežasčių, pavyzdžiui, ieškant geresnio darbo, ieškant darbo baigus mokslą arba kursus, persikėlus į kitą gyvenamąją vietą arba pasibaigus tam tikro darbo sezonui. Pastarųjų dviejų priežasčių sukeltas nedarbas dar vadinamas migruojančiu, arba sezoniniu, nedarbu. Paprastasis nedarbas trunka neilgai, bet visiškai pašalinti jo negalima. Tai laikoma normaliu reiškiniu, jei jis neviršija tam tikro masto.

Struktūrinis nedarbas atsiranda dėl struktūrinių ekonomikos pokyčių, t. y. kai nyksta vienos ūkio šakos ir atsiranda naujos, kartu keičiasi gamintos produkcijos nomenklatūra bei jos technologija. Pagrindinė šių pokyčių priežastis – mokslo ir technikos pažanga, reikalaujanti ir vis didesnio kvalifikacinio darbuotojų pasirėngimo. Kadangi šiuolaikinė ekonomika pasižymi sparčia technine pažanga, tai ši nedarbo rūšis ypač būdinga šiuolaikiniam ūkiui. Struktūrinių ūkio pokyčių padarinys – darbo paklausos ir pasiūlos struktūrų neatitiktis. Dėl to susidaro tokia padėtis, kai vienos ūkio šakose atsiranda darbo perteklius, o kitose jo trūksta. Šio nedarbo rūšis taip pat įveikiama ir jo trukmė priklauso nuo galimybių įveikti perkvalifikavimo sunkumus.

Ciklinis nedarbas susijęs su ekonominiu ciklu, t. y. su ūkinio aktyvumo svyravimu. Kai sumažėja ūkinis aktyvumas ir ekonomika ima smukti, padidėja ir nedarbas. Tokią nedarbo rūšį galima apibūdinti kaip menkos paklausos nedarbą. Tai – periodinis rinkos ekonomikos reiškinys, galintis pasiekti didelių mastų. Iki praėjusio amžiaus vidurio tai buvo pagrindinė nedarbo priežastis.

Šiuolaikinės valstybinio ekonomikos reguliavimo priemonės, skatinančios paklausos didėjimą, leidžia labai sušvelninti ciklinio nedarbo lygio svyravimus. Egzistuoja tiesioginis nedarbo lygio ir nacionalinio produkto apimtys ryšys. Ši ryšį tyrė JAV makroekonominių procesų tyrinėtojas Arthuras Okunas. Svyruojant verslo aktyvumui kis ir realiojo nacionalinio produkto apimtis, ir nedarbo lygis, tačiau nevienodu mastu. Gamybos apim-

tis svyruoja daugiau negu užimtumas. Šią tendenciją nustatė A. Okunas ir ją priimta vadinti Okuno dėsnio. JAV ekonomikos duomenimis, A. Okunas nustatė, kad gamybai sumažėjus 2–3 proc. nedarbas padidėja maždaug 1 proc. Šis reiškinys siejamas su dalinio nedarbo sąvoka, kai žmonės priversti dirbti ne visą darbo dieną. Nuosmukio metu įmonės samdomų darbuotojų skaičiaus nemažina staiga. Pirmiausia atsisakoma viršvalandžių, samdomi darbuotojai dirba ne visą darbo dieną. Mat darbdaviai nenori atleisti patyrusių darbuotojų, nes jie gali įsidarbinti kitur. Pagyvėjus ekonomikai tektų ieškoti naujų darbuotojų ir juos mokyti. Todėl nedarbas didėja lėčiau, negu mažėja gamybos mastai, nes nuosmukio metu paprastai krinta darbo našumas. Taigi esant nuosmukiui verslininkai, sukurdami dalinio nedarbo problemą ir mažindami darbo produktyvumą, išsaugo darbuotojus ir įrenginius. Ekonomikai pagyvėjus įmonėms nebūna sunku staigiai padidinti gamybą didinant darbo našumą. Gamyba didėja greičiau negu užimtumas.

Nedarbas reiškia, kad neišnaudojamas vertingas išteklius, dėl to prarandamos potencialios prekės bei paslaugos ir šis praradimas jau nekompensuojamas. Be to, nedarbas sukelia ir socialinių problemų. Su nedarbo lygiu tiesiogiai susiję nusikaltimai, savižudybės ir kiti neigiami reiškiniai.

Tam tikras nedarbo lygis, pavyzdžiui, susijęs su priežastimis, sukuriančiomis paprastą ir struktūrinį nedarbą, šiuolaikinėje rinkos ekonomikoje yra neišvengiamas ir vadinamas **natūraliuoju** nedarbo lygiu. Natūraliuoju paprastai buvo laikomas maždaug 5 proc. nedarbo lygis. Naujausios ekonomikos teorijos natūralųjį nedarbo lygį sieja su kainų lygiu. Kadangi tam tikras nedarbo lygis rinkos ekonomikoje neišvengiamas, tai neįmanomas ir užimtumas, apimantis visus darbo išteklius. Todėl ekonomikos teorijoje sąvoka **visiškas užimtumas** nereiškia, kad nedarbo lygis yra 0 proc. Visiškas užimtumas – tai užimtumas, kuris atitinka natūralųjį nedarbo lygį ir nesukelia nepriimtino infliacijos didėjimo.

Kadangi nedarbas susijęs su ekonominiais ir socialiniais nuostoliais, tai kiekviena šalis stengiasi mažinti nedarbo lygį. Priemonės, mažinančios nedarbo lygį, paprastai įgyvendinamos per specialias įstaigas, vadinamas darbo biržomis. Prie Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos įkurta Lietuvos darbo birža. Ją sudaro respublikinė bei teritorinės darbo biržos. Savo veikloje ji vadovaujasi Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatymu, priimtu 2006 metais, kuris yra valstybės užimtumo politikos teisinis pagrindas. Teritorinės darbo biržos renka informaciją apie laisvas darbo vietas (darbdaviai privalo pateikti šią informaciją darbo biržoms įstatymo nustatyta tvarka) ir registruoja ieškančius darbo. Atliekamos tarpininkavimo funkcijas, darbo biržos sumažina darbo vietų paieškos trukmę. Darbo biržos organizuoja darbuotojų mokymo ir perkvalifikavimo

kursus, kuriuose rengiami trūkstamos ir reikalingiausios kvalifikacijos darbuotojai, rengia teritorines gyventojų užimtumo programas, organizuoja viešuosius darbus, skiria bedarbio pašalpas bei kitas išmokas asmenims, įvardintiems Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatyme.

Užimtumo rėmimo politiką pagal Lietuvos Respublikos užimtumo rėmimo įstatymą įgyvendina Vyriausybė, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, kitos ministerijos, valstybės bei savivaldybės institucijos ir įstaigos, kiti juridiniai ir fiziniai asmenys. Nurodytos institucijos užimtumo rėmimo politiką įgyvendina konsultuodamosi su socialiniais partneriais, kurie savo interesams atstovauja dalyvaudami Lietuvos Respublikos trišalės tarybos ir trišalių tarybų prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos įstaigų, įgyvendinančių užimtumo rėmimo politiką, veikloje. Įstatymas nustato užimtumo rėmimo priemones, kurios suskirstytos į užimtumo rėmimo bendrąsias paslaugas, aktyvios darbo rinkos politikos priemones bei užimtumo rėmimo programas. Socialinės apsaugos ir darbo ministerija užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančioms įstaigoms prie ministerijos nustato veiklos tikslus bei uždavinius, koordinuoja ir kontroliuoja jų veiklą. Užimtumo rėmimo priemonės finansuojamos iš Užimtumo fondo, valstybės ir savivaldybių biudžetų, Europos Sąjungos struktūrinių ir kitų fondų, įstaigų ir organizacijų lėšų bei kitų šaltinių. Užimtumo fondo lėšas sudaro nedarbo socialinio draudimo lėšos, užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančių institucijų prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos pajamos ir kitos lėšos. Užimtumo fondo lėšas administruoja ir viešai skelbia, kaip jos naudojamos, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija. Užimtumo fondo lėšomis pagal ministerijos pateiktą sąmatą, kurio sudarymo taisyklės tvirtina Vyriausybė, disponuoja užimtumo rėmimo politiką įgyvendinančios institucijos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos. Šios institucijos atsako už tinkamą iš užimtumo fondo gautų lėšų panaudojimą ir kas ketvirtį teikia ministerijai gautų lėšų panaudojimo finansines ataskaitas.

Kitos ministerijos bei valstybės institucijos jų kompetencijai priklausančių užimtumo rėmimo priemonių įgyvendinimą finansuoja iš joms skirtų bendrųjų asignavimų.

13.2. Infliacija ir antiinfliacinės priemonės

Infliacija suprantama kaip bendrojo kainų lygio ilgalaikis augimas. Infliacijai apibūdinti labiausiai tinkamas rodiklis yra *BVP* kainų indeksas.

Infliacija, kaip ir nedarbas, atneša ekonominių ir socialinių nuostolių. Ne visada šie nuostoliai yra tokie akivaizdūs kaip nedarbo atveju, bet tai ne-

reiškia, kad jų galima nepaisyti. Jei infliacijos metu padidėja kainos, tai reiškia, kad sumažėja pinigų perkamoji galia ir krinta realusis darbo užmokestis. Dėl to blogėja žmonių gyvenimo lygis. Infliacija yra stiprus pajamų bei turto perskirstymo veiksnys. Dėl jos neabejotinai išlošia turto natūrinės formos savininkai, nes jo vertė infliacijos sąlygomis paprastai didėja. Tuo tarpu nukenčia tie, kurie gyvena vien iš darbo pajamų (biudžetinių įstaigų darbuotojai, pensininkai, studentai). Infliacija veikia ir kreditinius santykius. Jai esant laimi tie, kurie skolinasi, o pralaimi skolintojai. Tai reiškia, kad infliacijos sąlygomis pralaimi smulkūs indėlininkai, o laimi didžiojo verslo atstovai. Tiesa, paprastai bandoma eliminuoti infliacijos poveikį palūkanų normai įkalkuliuojant infliacijos dydį. Tam gali būti naudojamas nominaliosios, realiosios palūkanų normos ir kainų indekso, išreikšto formule (11.8), ryšys. Praktiškai patogiau naudotis formule, kuri išreiškia vadinamąjį Fišerio reiškinį, teigiantį, kad reali palūkanų norma RPN yra mažesnė už nominaliąją NPN laukiamu infliacijos tempų dydžiu INF , t. y.:

$$RPN = NPN - INF . \quad (13.1)$$

Nors ši formulė yra apytikrė, tačiau naudojant praktiškai – gana tiksli. Tačiau ir šiuo atveju padėtis sudėtinga, nes tiksliai nustatyti infliacijos dydį neįmanoma. Todėl rizikuoja tiek skolininkai, tiek ir skolintojai.

Infliacijos tempų neapibrėžtumas – labiausiai nepageidautina jos savybė. Tokios neprognozuojamos infliacijos rezultatai yra atsitiktiniai – vieni nepelnytai patiria nuostolius, kiti nepelnytai laimi. Dėl tokio infliacijos neapibrėžtumo sutrinka ekonominiai procesai. Bet kokios ilgesniam laikotarpiui numatytos ūkinės akcijos tampa rizikingos, dėl to labai pabrangsta investicijos, kartu ir gamyba. Norint išvengti rizikos, individualios pajamos investuojamos ne į gamybą, o į auksą, tauriuosius akmenis, nekilnojamąjį turta, meno kūrinius ir pan.

Atsižvelgiant į infliacijos tempų dydį skiriami keli infliacijos tipai: šliaužianti, šuoliuojanti infliacija ir hiperinfliacija. **Šliaužianti** infliacija – tai ilgai trunkanti, nedidelių ir gana pastovių tempų infliacija. Galima sakyti, kad tai normali šiuolaikinės rinkos ekonomikos būseną. Tokia infliacija yra prognozuojama, prie jos lengva prisitaikyti, tačiau yra pavojus, kad ji gali virsti šuoliuojančia. **Šuoliuojanti** infliacija – tai kainų kilimas netolygiai ir dideliais tempais, kurie rodo tendenciją dar didėti. Kiekybinis infliacijos tipų įvedimas nėra absoliutus, o priklauso nuo konkrečių sąlygų. Pavyzdžiui, išplėtotos ir stabilios ekonomikos šalyse 3–7 proc. metinis kainų lygio kitimas yra šliaužianti infliacija, o 25–30 proc. – šuoliuojanti. Mažiau išplėtotos ekonomikos šalyse kelių dešimčių proc. dydžio kainų kilimas dar

laikomas šliaužiančia infliacija. Didelių socialinių sukrėtimų, ūkio suirutės sąlygomis susiduriama su **hiperinfliacija**, kai kainų lygis kyla ypač sparčiai ir gali siekti tūkstančius ir daugiau procentų per metus. Panaši padėtis neseniai, perėjimo į rinkos ekonomiką etapo pradžioje, buvo Lietuvoje ir kitose pokomunistinėse šalyse.

Infliaciją sukeliančios priežastys įvairios, o jų sąveika gana sudėtinga. Todėl yra skirtingų teorijų, savaip aiškinančių šį reiškinį, pabrėžiantį vieną arba kitą jo ypatybę. Pagrindinės infliacijos priežastys yra pinigų kiekio didėjimas apyvartoje, lenkiantis *BVP* augimą, pernelyg didelės valstybės išlaidos, pernelyg spartus ūkinių subjektų pajamų didėjimas, viršijantis darbo našumo didėjimą, gamybos kaštų didėjimas ir daug kitų. Visi šie veiksniai, be abejonės, turi įtakos infliacijos procesui ir neprieštarauja, o greičiau papildo vienas kitą. Atsižvelgiant į tai, kokie veiksniai lemia kainų didėjimą, skiriama **paklausos** ir **kaštų** (pasiūlos) **infliacija**.

Padidėjusios paklausos sukeltas kainų augimas vadinamas **paklausos infliacija**. Paklausa gali padidėti dėl pernelyg didelių visuminių išlaidų elementų didėjimo, pavyzdžiui, dėl gyventojų perkamosios galios didėjimo. Kai gamyba nepajėgia patenkinti sparčiai didėjančios paklausos, visuminė paklausa ir visuminė pasiūla subalansuojama kylant kainoms. Gamybos kaštų didėjimo sukeltas kainų augimas vadinamas **kaštų infliacija**. Visuotinių kainų didėjimą gali sukelti kainų didėjimas tik tokių gamybos išteklių, kurie naudojami gaminant didžiąją dalį produktų. Tai visų pirma pasakytina apie kuro ir energetikos išteklius, darbą.

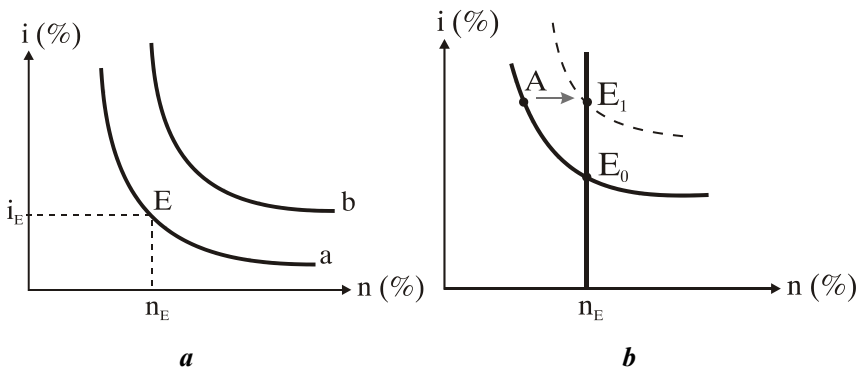
Kadangi labiausiai pažengusios ekonomikos šalyse darbo užmokeskis sudaro didžiausią gamybos kaštų dalį, tai klasikiniuose infliacijos modeliuose svarbus vaidmuo tenka darbo užmokesčio didėjimui. Gamybai esant artimai potencialiam *BVP* dydžiui ir neišnykus paklausą didinantiems veiksniams infliacinį procesą palaikys **darbo užmokesčio – kainų spiralė**. Padidėjus kainoms paprastai didinami ir darbo užmokesčiai, kad nekristų realios darbuotojų pajamos. Darbo užmokesčio padidėjimas didins gamybos kaštus, o šie savo ruožtu – kainas ir t. t. Tokia kainų spiralė gali palaikyti infliacinį procesą ilgą laiką, kol kokiu nors būdu ši grandinė bus nutraukta.

Darbo užmokesčio didėjimo priežastis gali būti laukiama infliacija. Jei gu infliacija vyko iki šiol, tai paprastai tikimasi, kad ji tęsis ir kitais metais. Todėl sudarant darbo sutartis numatomas ir darbo užmokesčio didinimas laukiamu infliacijos dydžiu. Kartu jau užprogramuojamas kainų augimas ateityje, net jeigu ir išnyktų infliaciją skatinantys veiksniai. Taip palaikomas kainų didėjimas vadinamas **laukimo infliacija**.

Trumpuoju laikotarpiu, t. y. kol infliacija nevirto pusiausvyros infliacija, tarp infliacijos ir užimtumo yra tiesioginis ryšys – kuo didesnė infliacija,

tuo didesnis užimtumas, kurį vaizduoja pasiūlos kreivė, ir atvirkščiai. Pirmas šį ryšį pagal konkrečius duomenis tyrė anglų mokslininkas Filipas, nagrinėdamas Didžiosios Britanijos nedarbo ir uždarbio raidos statistinius 1861–1957 m. duomenis. Remdamasis šiais duomenimis, jis sudarė diagramą, vadinamą Filipo kreive, kuri parodė atvirkštinę priklausomybę tarp nominalaus darbo užmokesčio dydžio ir nedarbo lygio. Kadangi tarp nominalaus darbo užmokesčio ir infliacijos yra tiesioginis ryšys, tai vėliau Filipo kreivę imta vadinti kreivę, vaizduojančią priklausomybę tarp infliacijos ir nedarbo lygio (13.1 *a* pav.).

Šios Filipo diagramos vertikalioje ašyje pažymimi infliacijos tempai i , išreikšti procentiniais dydžiais, o horizontalioje – nedarbo lygis n , taip pat išreikštas procentiniais dydžiais. Taškas E Filipo kreivėje atitinka natūralųjį nedarbą, kitaip tariant, čia yra palyginti nedidelis nedarbo lygis n_E ir priimtinas infliacijos rodiklis i_E , atitinkantis šliaužiančią infliaciją. Toliau mažinant nedarbą infliacija pradeda didėti. 13.1 *a* paveiksle pavaizduotas trumpojo laikotarpio nedarbo ir infliacijos ryšys, kai infliaciją sukelia visuminės paklausos didėjimas, t. y. didėjant visuminei paklausai pusiausvyros taškas VD - VS modelyje slenka visuminės pasiūlos kreivė į dešinę, kartu auga kainų lygis ir BVP (kas reiškia užimtumo augimą). Filipo kreivės padėtis 13.1 *a* paveiksle priklauso nuo pradinio kainų lygio parinkimo bei laukiamos infliacijos dydžio, t. y. ji gali būti pastumta į viršų arba į apačią.

13.1 pav. Filipo kreivė: *a* – trumpuoju laikotarpiu ; *b* – ilguoju laikotarpiu

Jeigu nagrinėjamas ilgasis laikotarpis, dilema nedarbas – infliacija nekykla, nes visi ūkio subjektai paprastai prisitaiko prie esamų infliacijos tempų. Faktinė ir laukiamoji infliacija sutampa, o nedarbas priartėja prie natūralaus

nedarbo lygio. Todėl ilgojo laikotarpio Filipso kreivė tampa vertikalia tiese, išeinančia iš natūralaus nedarbo lygį atitinkančio taško (13.1 b pav.). Ši kreivė rodo, kad esant natūraliam nedarbo lygiui ekonomika gali pasiekti pusiausvyrą esant bet kokiam infliacijos lygiui, nes ekonomika prie jo per ilgą laiką prisitaiko. Pusiausvyros taško padėtis šioje vertikalioje tiesėje priklausys nuo laukiamos infliacijos lygio. Bet koks bandymas sumažinti nedarbą sukels nestabilią padėtį ir didesnę infliacijos lygį.

Kadangi nedarbas ir infliacija susiję atvirkštine priklausomybe, tai paprastai tenka rinktis didesnę nedarbą (bet būna mažesnė infliacija) arba atvirkščiai. Jeigu gamybos apimtis daug mažesnė už potencialųjį *BVP* ir yra didelis nedarbas, tai teisinga politika būtų tokia, kuri didintų gamybą ir užimtumą net ir augant kainų lygiui. Jei infliacija vyksta esant visiškam užimtumui, kitaip tariant, jei ekonomika „perkautusi“, būtina stabdyti infliaciją, net jeigu tai ir sukeltų tam tikrą užimtumo sumažėjimą.

Kadangi infliacija yra sudėtingas procesas, veikiamas ir palaikomas daugelio priežasčių, tai ir infliacijos mažinimas yra sudėtingas uždavinys. Antiinfliacinių priemonių parinkimas, aišku, priklauso nuo to, kokios svarbiausios priežastys lemia infliacijos didėjimą. Jei tai pinigų perteklius, tai valstybė turi vykdyti atitinkamą pinigų politiką siekdama, kad jų kiekio didėjimas neviršytų *BVP* didėjimo. Jei infliaciją skatina pernelyg išpūsta paklausa, reikia mažinti visumines išlaidas tiek mažinant valstybės išlaidas valdymo aparatui, biudžetinėms įstaigoms išlaikyti, socialinėms reikmėms, tiek ir ribojant gyventojų perkamąją galią, pavyzdžiui, didinant mokesčius.

Vykiant antiinfliacinę politiką būtina suderinti nedarbo lygį ir infliacijos tempą. Tokio kompromiso siekiama pajamų politikos priemonėmis, kuriomis ribojama infliacija pernelyg nemažinant visuminės paklausos. Populiariausia šios politikos priemonė – darbo užmokesčio ir kainų kontrolė ribojant jų didėjimą arba net ir visiškai užšaldant tiek darbo užmokestį, tiek kainas. Praktika rodo, kad šių priemonių poveikis yra trumpalaikis t. y. laikinai sustabdoma infliacija, tačiau nepašalinamos jos priežastys. Jas atšaukus infliacija gali net ir paspartėti atsiimdama tai, ką ji buvo praradusi. Šiaip ar taip tokios priemonės bent jau gali pašalinti laukimo nulemtą infliaciją nutraukdamos kainų ir darbo užmokesčio spiralę.

Šliaužiančios infliacijos atveju, kai jos tempai nedideli, taikomas pajamų indeksavimas atsižvelgiant į faktinės infliacijos tempus. Aišku, kad indeksavimas taip pat neišsprendžia infliacijos problemos, tačiau leidžia pritaikyti prie jos apsaugodamas gyventojų pajamas nuo nuvertėjimo. Indeksavimas kartu eliminuoja arba bent jau labai sumažina infliacijos sukeltą pajamų ir turto persikirstymą.

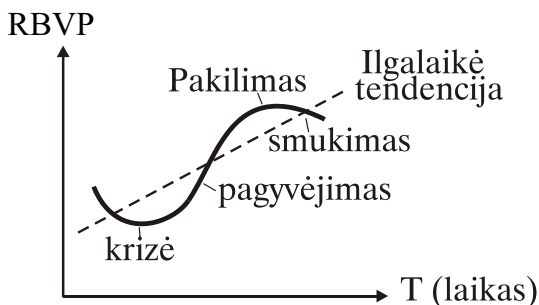
13.3. Ekonomikos ciklas

Bet kurios šalies *BVP* turi aiškią tendenciją didėti. Tačiau tai nėra pastovus, nenutrūkstamas didėjimas, nes bet kuriuo trumpesniu laikotarpiu gali būti tiek didėjimo, tiek ir smukimo laikotarpiai. Tokie *BVP* pokyčiai rinkos ekonomikoje nėra visiškai atsitiktiniai, bet dėsningi, nuolat pasikartojantys. Tokie periodiškai svyravimai rinkos ekonomikoje būdingi daugeliui ekonominių reiškinių.

Periodiški ekonominių procesų svyravimai vadinami **ekonomikos ciklais**. Šiuos cikliškus svyravimus sukeliančios priežastys įvairios, jų sąveika sudėtinga. Vieni ekonomikos ciklą sukeliančios veiksniai, pavyzdžiui, klimato pokyčiai, veikiantys žemės ūkio produkcijos apimtį, eksporto pokyčiai, susiję su pakitusia konjunktūra pasaulio rinkoje, šalies ekonomikos atžvilgiu yra išoriniai ir nevaldomi. Tuo tarpu pinigų masė, palūkanų norma, kainos, kurių pokyčiai taip pat turi įtakos ciklo susidarymui, yra vidiniai šalies ekonomikos rodikliai, kuriuos galima kontroliuoti ir keisti.

Atsižvelgiant į ekonominių procesų svyravimus sukėlusias priežastis, skiriama keletas ekonominių ciklų, kurie pirmiausia skiriasi savo trukme. Yra ciklų, kurių trukmė – tik keliasdešimt mėnesių, o yra ir tokių, kurių trukmė – 40–50 metų. Bene ryškiausias ir reikšmingiausias yra verslo ciklas, susijęs su pagrindinių gamybos priemonių masiniu atnaujinimu. Paprastai jis trunka 8–10 metų.

Skiriamos keturios pagrindinės verslo ciklo fazės: krizė (depresija), pagyvėjimas, pakilimas ir smukimas (13.2 pav.).

13.2 pav. Ekonomikos ciklas

Krizė – tai žemiausia potencialaus *BVP* atžvilgiu ciklo stadija. Ji apibūdiname mažiausia *BVP* apimtimi, aukštu nedarbo lygiu. Paklausa gerokai

atsilieka nuo gamybos galimybių, įmonės patiria nuostolių, nėra investicijų paskatų. Užtrukusi krizė vadinama depresija.

Pagyvėjimo fazėje gamyba pradeda didėti, atnaujinami fiziškai ir morališkai pasenę įrenginiai; didėja užimtumas, žmonių pajamos ir vartojimas. Į gamybą įtraukiami iki šiol nepanaudoti gamybiniai pajėgumai. Atsiranda investicijų paskatos.

Pakilimo fazėje *BVP* apimtis didžiausia. Labai padidėja paklausa, kuri skatina gamybą ir investicijas. Darbo ir kitų išteklių rinkose atsiradusi įtampa didina gamybos veiksnių kainas. Nemažėjanti paklausa savo ruožtu leidžia didinti produkcijos kainas, todėl ūkinė veikla lieka pelninga.

Smukimas prasideda kartu su paklausos mažėjimu. Tai lemia ir gamybos mažėjimą. Mažėja užimtumas, drauge ir šeimų pajamos bei vartojimas. Mažėjančios produkcijos pardavimo galimybės verčia atsisakyti investicijų. Prasideda bankrotų banga.

Kadangi veiksniai, turintys įtakos ciklui, paprastai yra atsitiktinio pobūdžio, tai joks ciklas nesikartoja. Kiekvienas skiriasi ir savo trukme, ir atskirų fazių trukme, ir *BVP* apimties svyravimų amplitude, ir kitais požymiais. Kaip susiformuoja ekonominiai ciklai, aiškinama įvairiai, tačiau šiandien sutariama, kad pagrindinė ūkio ciklinių svyravimų priežastis – visuomeninės paklausos kaita, kuri lemiamą reikšmę turi gamybinių investicijų svyravimas.

Cikliniams svyravimams prognozuoti naudojami vadinamieji ciklo indikatoriai, t. y. tam tikri ekonominiai rodikliai, kurių reikšmių kitimas leidžia numatyti verslo ciklo eigą. Šių rodiklių reikšmės gali kisti keičiantis ciklo fazei prieš ciklo fazės pokytį arba po jo. Tokie rodikliai gali būti *BVP* dydis, užimtumas, pramoninės gamybos apimtis, įmonių pelnas. Jų pokyčiai sutampa su ciklo fazių pokyčiais. Įmonių bankroto skaičius ima didėti prieš ciklui pasiekiant viršūnę ir mažėja prieš depresiją. Užsakymų skaičius ilgo naudojimo prekėms gaminti, statybos darbų mastas mažėja prieš ciklui pasiekiant viršūnę ir kyla prieš pasiekiant žemiausią ciklo tašką. Mažmeninės prekybos apyvarta, asmeninės pajamos paprastai mažėja ciklui pranokus viršūnę ir kyla, kai ciklas pasiekia pagyvėjimo fazę. Šiais bei kitais čia nepamintais rodikliais vadovaujamasi norint nuspėti ciklo fazių pokyčius.

Maždaug iki XX a. vidurio ūkinės veiklos cikliškumas buvo pagrindinė rinkos ekonomikos problema. Augant ekonomikai didėjo ir nuostoliai, patiriami ciklo smukimo ir krizės fazėse. Griaunamoji ekonominių krizių jėga apogėjų pasiekė Didžiosios depresijos metais (1929–1933), kuri buvo apėmusi visą Vakarų pasaulį. Tačiau tuoj po jos J. Keyneso suformuluoto valstybinio ekonomikos reguliavimo principo įgyvendinimas leido šią problemą sušvelninti. Valstybinio ekonomikos reguliavimo priemonės dabar taip iš-

tobulėjusios, kad leidžia reguliuoti ekonomikos ciklą. Šis reguliavimas vadinamas **politiniu ciklu**. Finansinės politikos priemonėmis galima norimu laiku padidinti užimtumą, gamybą, kartu ir atlyginimus, tačiau tokia politika vėliau neišvengiamai sukels infliaciją ir ekonomikos nuosmukį. Tokios priemonės Vakarų šalyse per rinkimus dažnai ir gana sėkmingai taikomos siekiant politinių tikslų.

Klausimai ir užduotys

1. Kokios yra nedarbo rūšys?
2. Ką reiškia visiškas užimtumas?
3. Paaiškinkite Okuno dėsnį.
4. Kas yra infliacija ir kokios jos rūšys?
5. Kokį procesą apibrėžia darbo užmokesčio – kainų spiralė?
6. Kaip susidaro laukimo infliacija?
7. Kokius ryšius išreiškia Filipso kreivė?
8. Kuo skiriasi ilgojo ir trumpojo laikotarpio Filipso kreivės?
9. Kokios galimos antiinfliacinės priemonės?
10. Kas yra verslo ciklas ir kokios jo pagrindinės fazės?
11. Kas yra „politinis ciklas“?
12. Natūralus nedarbo lygis yra 5 proc., o šalies potencialusis BVP – 80 mlrd. Lt. Faktinis BVP sudaro 70 mlrd. Lt. Koks yra nedarbo lygis šalyje? Okuno koeficientas lygus 2.
13. Šalyje yra 2 mln. bedarbių. Darbo paklausa ir pasiūla išreiškiamos lygtimis $DU=25 - 0,3 L$, $DU=3 + 0,2L$. Apskaičiuokite šalies darbo išteklių lygį ir nedarbo lygį proc.
14. Metinė infliacija šalyje siekė 10 proc. Darbuotojo atlyginimas per metus pakilo 15 proc. Keliais procentais padidėjo jo realus atlyginimas?
15. Per dešimtmetį darbuotojo atlyginimas nuo 1000 Lt išaugo dvigubai. Kainų lygis per šį laikotarpį išaugo 80 proc. Kaip pakito per dešimtmetį nominalusis ir realusis darbo atlyginimas?

14. VALSTYBĖS BIUDŽETAS IR FISKALINĖ VYRIAUSYBĖS POLITIKA

Šio skyriaus tikslas – išaiškinti valstybės biudžeto sąvoką, jo sandarą ir sudarymo principus, taip pat vyriausybės fiskalinės politikos esmę bei tikslus. Nagrinėjamos valstybės biudžeto dvejų pagrindinių skyrių – pajamų ir išlaidų – sudėtys. Apibrėžiama biudžeto balanso sąvoka, kuri nulemia tris valstybės biudžeto tipus: subalansuotą, deficitinį ir perteklinį biudžetą. Apibrėžiamas visiško užimtumo biudžetas ir analizuojamos jo galimybės valstybės biudžeto politikai įvertinti. Aptariama mokestinių įplaukų į valstybės biudžetą didinimo problema Lafero kreivės pagrindu. Nagrinėjama biudžeto deficito bei abiejų valstybės skolos rūšių – užsienio bei vidaus skolos – įtaka ekonominiams procesams. Išaiškinama išstūmimo (investicijų ribojimo) efekto esmė ir pasekmės.

Apibrėžiama valstybės fiskalinės politikos esmė ir jos pagrindinės priemonės: valstybės išlaidų ir mokesčių lygio keitimas ir šių priemonių panaudojimo pasekmės. Aptariamas savaiminės stabilizacijos efektas ir valstybės diskretinės fiskalinės politikos ypatumai. Analizuojama vėluojančių priemonių įtaka ekonominiams procesams. Išdėstomi du požūriai į fiskalinės politikos efektyvumą – keinsistinis ir klasikinis – remiantis investicijų ribojimo efektu.

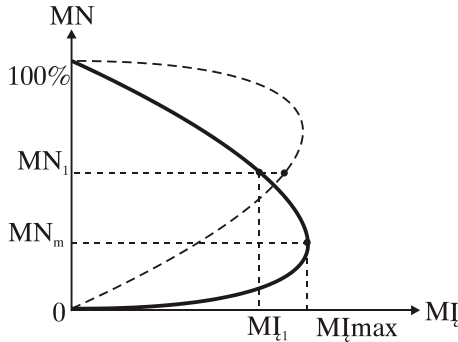
14.1. Biudžeto sandara ir jo balansas

Valstybės biudžetas – tai metinė valstybės pajamų ir išlaidų sąmata. Valstybės biudžeto projektą rengia Lietuvos Respublikos finansų ministerija. Lietuvos Respublikos Seimo apsvartytas ir patvirtintas biudžetas tampa įstatymu. Lietuvos Respublikos biudžetinę sistemą sudaro valstybės ir savarankiški vietos savivaldybių biudžetai, kurių visuma sudaro Lietuvos Respublikos nacionalinį biudžetą. Valstybės bei savivaldybės biudžetų formavimo ir naudojimo principus nustato Lietuvos Respublikos biudžeto sandaros įstatymo pakeitimo įstatymas, priimtas 2004 metais, kuris yra nauja Lietuvos Respublikos biudžetinės sandaros įstatymo, priimto 2000 metais, redakcija. Lietuvos teritorijoje esantys juridiniai ir fiziniai asmenys moka

jiems nustatytus mokesčius bei kitas įmokas į atitinkamus įstatymo nustatytus biudžetus. Dalis į valstybės biudžetą surenkamų lėšų perskirstoma į savivaldybių biudžetus pagal normatyvus, kuriuos nustato atitinkamas Lietuvos Respublikos įstatymas. Toliau nagrinėsime tik valstybės biudžetą.

Valstybės biudžetą sudaro du pagrindiniai skyriai – numatomos metinės valstybės pajamos ir išlaidos. **Valstybės pajamas** sudaro mokesčiai, pajamos iš valstybės nuosavybės, baudos bei kiti pajamų šaltiniai. Pagrindinis pajamų šaltinis yra mokesčiai, kurie sudaro apie 90 proc. visų Lietuvos Respublikos biudžeto pajamų. Lietuvos Respublikos valstybės biudžeto sukaupti finansiniai ištekliai naudojami valstybės funkcijoms bei Vyriausybės tvirtinamoms programoms vykdyti, dotacijoms savivaldybių biudžetams teikti bei kitiems valstybės įsipareigojimams vykdyti.

Svarbu, kad į valstybės biudžetą mokesčiai būtų surinkti visi ir laiku. Tačiau Lietuvoje, kaip ir daugelyje šalių, didelė problema yra vengimas mokėti mokesčius. Dėl nesurenkamų mokesčių ne tik mažėja valstybės pajamos, bet ir pakertamas teisingumo principas, demoralizuojama visuomenė. Laikoma, kad pernelyg didelė mokesčių norma didina šią problemą. Tačiau pernelyg maža mokesčių norma nepateisinamai sumažintų valstybės pajamas. Kyla klausimas: ar yra tokia norma, kuri užtikrintų didžiausias mokesčių įplaukas į valstybės biudžetą. Teigiamai į klausimą bandė atsakyti A. Laferas. Jis nubrėžė kreivę (vėliau pavadintą jo vardu), susiejantią mokesčių normą MN su mokesčių įplaukomis MI į valstybės biudžetą (14.1 pav.). Kai mokesčių norma lygi 0 arba 100 proc., kitaip tariant, kai visos pajamos atitenka ūkio subjektams arba paimamos į biudžetą, mokestinės įplaukos yra lygios 0. Kai nustatoma maksimali mokesčių norma, paskatos dirbti mažėja, todėl niekas nedirbs arba slėps visas gaunamas pajamas. Mokesčių normai didėjant nuo 0 arba mažėjant nuo 100 proc. įplaukos į valstybės biudžetą didės, kol bus pasiekta tokia mokesčių norma MN_m , kuri užtikrins maksimalias biudžeto įplaukas. Remiantis Lafero kreive skleidžiama idėja, kad valstybės biudžeto įplaukas galima padidinti sumažinus mokesčius. Teoriškai tai gali būti teisinga tik tuo atveju, kai esama mokesčių norma MN_I yra didesnė už MN_m , t. y. kai MN_I atitinka mokestines įplaukas, vaizduojamas viršutinėje Lafero kreivės dalyje. Tačiau niekas negali nustatyti, kuri Lafero kreivės dalis vaizduoja esamą padėtį (žr. punktyrinę kreivę 14.1 pav.) – viršutinę ar apatinę. Pažymėtina, kad Lafero kreivė yra tikrai teorinių samprotavimų rezultatas. Praktiškai tai sunkiai patikrinama.

14.1 pav. Lafero kreivė

Biudžeto išlaidos gali būti suskirstytos taip:

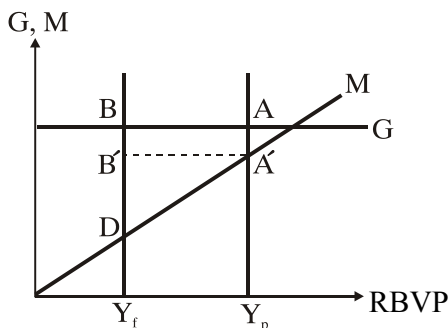
- a) **prekių bei paslaugų pirkimas valstybės reikmėms.** Tai – išlaidos naujiems gamybinės bei negamybinės paskirties objektams statyti bei išlaikyti, biudžetinėms įstaigoms išlaikyti, gynybai bei kitoms reikmėms;
- b) **neatlyginamoms išmokoms.** Tai – valstybės išlaidos socialinėms problemoms spręsti bei socialinėms garantijoms užtikrinti (nedarbo, socialinėms pašalpoms, stipendijoms ir t. t.);
- c) **nuostolingoms, bet visuomenei būtinoms ūkio šakoms paremti.** Dažniausiai tai lėšos, skiriamos žemės ūkiui;
- d) **valstybės skolos išlaidos,** t. y. išlaidos vyriausybės vertybiniais popieriais išpirkti bei palūkanoms išmokėti.

Svarbi sąvoka yra **biudžeto balansas**, apibrėžiamas kaip skirtumas tarp valstybės pajamų ir išlaidų. Biudžeto balansas lemia tris valstybės biudžeto tipus: **subalansuotą biudžetą**, kai pajamos lygios išlaidoms, **deficitinį biudžetą**, kai išlaidos viršija pajamas; ir **perteklinį biudžetą**, kai pajamos viršija išlaidas.

Kitaip nei namų ūkio arba įmonių biudžetas, kai išlaidos negali viršyti pajamų, valstybės biudžetas nebūtinai turi būti nedeficitinis. Maža to, gana retai pavyksta subalansuoti valstybės biudžetą, o vykdant ekonomikos reguliavimo politiką sąmoningai formuojamas nesubalansuotas biudžetas. Tai leidžia valstybei efektyviau reguliuoti ekonomiką. Faktinis valstybės biudžeto balansas priklauso ne tik nuo valstybės ekonominės politikos, bet ir nuo šalies ekonomikos būklės. Tarkime, patvirtintas subalansuotas kitų metų biudžetas. Tačiau, jei gamyba ims smukti, nors to nebuvo numatyta formuojant biudžetą, biudžeto pajamos mažės. Tuo tarpu biudžeto išlaidos gali

didėti, nes didėja nedarbo draudimo bei kitos socialinės išmokos. Taigi atsiranda biudžeto deficitas. Ir atvirkščiai, jei ekonomika ima nenumatytai sparčiai augti, biudžetas tampa perteklinis.

Siekiant nustatyti faktinio biudžeto išbalansavimo priežastis – ekonominės padėties pokyčiai ar aktyvi vyriausybės ūkio politika, naudojamas vadinamasis **visiško užimtumo biudžetas**. Šis biudžetas parodo, koks būtų biudžeto balansas visiško užimtumo sąlygomis, esant toms pačioms mokesčių normoms bei valstybės išlaidoms (14.2 pav.). Vyriausybės išlaidos G nekinta net ir kintant ekonominei padėčiai, nes jų dydis nustatomas Seimui patvirtinus valstybės biudžetą ir negali būti keičiamas, o mokesčių įplaukos M didėja didėjant nacionalinio produkto gamybai. Faktinis biudžeto deficitas (14.2 pav.) yra BD , tačiau deficito dalis $BB' = AA'$ lieka ir visiško užimtumo sąlygomis, kai gamybos apimtis pasiekia potencialų lygį Y_p . Todėl šią biudžeto deficito dalį lemia ne ekonominė padėtis, o vyriausybės ekonominė politika ir ši dalis vadinama **struktūriniu deficitu**. Tuo tarpu deficito dalis BD atsiranda dėl ekonominio nuosmukio ir vadinama **cikliniu deficitu**. Kita vertus, tiek faktinis, tiek ir visiško užimtumo biudžetas gali būti ir pertekliniai.

14.2 pav. Visiško užimtumo biudžeto balanso nustatymas

14.2. Biudžeto deficitas ir valstybės skola

Paprastai biudžeto deficitas yra nepageidaujamas, nes jis – vienas iš infliacijos šaltinių. Jei valstybės išlaidos nepadengtos realiomis prekėmis ir paslaugomis, kainos neišvengiamai kyla. Tačiau deficitinis biudžetas pateisinamas, jeigu ekonomika išgyvena nuosmukį. Šiuo atveju kainos pernelyg

nepakils, o didėjanti visuminė paklausa, didėjant vyriausybės išlaidoms, gali padėti ekonomikai atsigausti. Deficitinis biudžetas negali būti priimtinas, jei gamyba yra visiško arba beveik visiško užimtumo lygio, nes jis gali sukelti pernelyg didelę infliaciją.

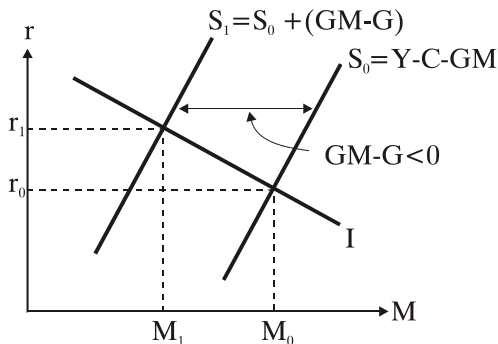
Biudžeto deficitas reiškia, kad didinama **valstybės skola**, kuri apibrėžiama kaip visų šalies nepadengtų metinių biudžetų deficitų suma. Lėšos, reikalingos biudžeto deficitui padengti, gali būti gaunamos skolinantis iš šalies centrinio banko, privataus ekonomikos sektoriaus arba naudojant užsienio paskolas ir kreditus. Valstybės skola savo šalies subjektams vadinama **vidaus skola**, o užsienio šalimis – **užsienio skola**.

Centrinis bankas, iš kurio skolinasi vyriausybė, atidaro vyriausybės sąskaitą, kurioje įrašoma pasiskolinta suma. Taigi skolinimasis iš centrinio banko ir pinigų emisija yra tapatūs dalykai. Šiuo metu Lietuvoje veikiantis Valiutų valdybos modelis ir Lito patikimumo įstatymas apriboja Lietuvos banko pinigų emisijos galimybę ir jam draudžia skolinti Lietuvos Respublikos Vyriausybei. Pastaroji nuostata atitinka Europos Sąjungos reikalavimus nacionaliniams centriniams bankams.

Iš privataus sektoriaus vyriausybė skolinasi ne bankinio kredito forma, o išleisdama vertybinius popierius. Asmenys, įsigiję šių vertybinių popierių, kasmet gauna nustatytas palūkanas, o suėjus nustatytam terminui jie išperkami. Tačiau vyriausybės skolinimasis biudžeto deficitui padengti daro įtaką finansų rinkoms – taip didinama palūkanų norma ir ribojamos investicijos. Santaupas išreiškiančią formulę (12.4) pertvarkysime taip:

$$S = Y - C - G + GM - GM = (Y - C - GM) + (GM - G); \quad (14.1)$$

čia GM – grynėji mokesčiai, t. y. skirtumas tarp visų rūšių mokesčių į biudžetą ir valstybės neatlyginamų išmokų. Pirmasis šios formulės dėmuo $Y - C - GM$ – tai privačios arba namų ūkio santaupos, kuriomis finansuojamos gryniosios investicijos. Antrasis dėmuo $GM - G$ nusako valstybės biudžeto deficito dydį, kai $G > GM$. Iš formulės matyti, kad valstybės biudžeto deficitas sumažina skolinamojo kapitalo pasiūlą ir, kaip matyti iš 14.3 pav., padidina palūkanų normą r . Taigi skolinimasis iš privataus sektoriaus biudžeto deficitui dengti reiškia lėšų persikirstymą iš vieno ekonomikos sektoriaus į kitą. Šis reiškinys, kai valstybės skolinimasis sumažina privačias investicijas, vadinamas išstūmimu arba investicijų ribojimu.

14.3 pav. Biudžeto deficito įtaka palūkanų normai

Kasmet formuojamas deficitinis valstybės biudžetas paprastai reiškia, kad didėja valstybės skola. Nors skola ir įpareigoja valstybę, tačiau vidaus skolos didėjimas nereiškia, kad šalis artėja prie bankroto, kaip tai būtų atskiromam ūkiui arba įmonei. Valstybė turi įvairių galimybių sumažinti arba likviduoti vidaus skolą. Jeigu kuriais metais faktinis biudžetas tampa perteklinis, išlaidas viršijanti pajamų dalis panaudojama valstybės vidaus skolai sumažinti. Perteklinis biudžetas gali būti formuojamas padidinus mokesčius, nors tokia papildoma mokesčių našta mažina visuminę paklausą ir apskritai gali sumažinti ekonominį aktyvumą. Valstybė iš principo visada gali likviduoti vidaus skolą išleisdama reikiamą pinigų sumą. Tačiau papildoma pinigų emisija spartina infliaciją. Kur kas geresnis būdas atidėti skolą – išleisti naujus vertybinius popierius, o gautas lėšas panaudoti išpirkimo termino sulaukusiems vertybiniams popieriams išpirkti bei palūkanoms už skolą mokėti. Skolos atidėjimas nereiškia, kad skolos mokėjimo našta užkraunama ateities kartoms. Vertinant valstybės mastu valstybė pati moka savo skolas, tačiau kartu tai reiškia pajamų perskirstymą toje pačioje visuomenėje. Vyriausybės vertybinių popierių savininkai gauna palūkanas arba pinigus už išperkamus vertybinius popierius iš mokesčių, kuriuos moka visi mokesčių mokėtojai.

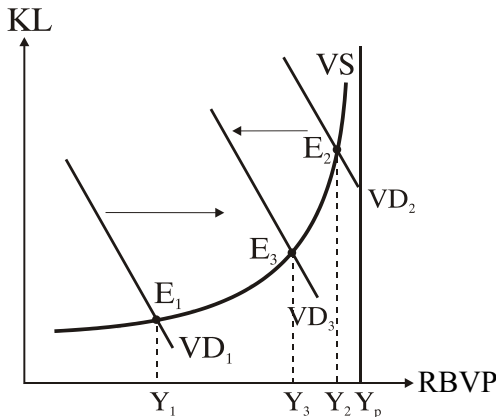
Užsienio skolos atveju palūkanos už skolą mokamos kitai šaliai, o pati skola gali tapti didele našta ateities kartoms, jei ji naudojama neproduktyviai, t. y. ne gamybai plėtoti, o „pravalgoma“. Tokia padėtis gali susidaryti Lietuvoje, nes užsienio paskolos ir kreditai per mažai naudojami gamybinėms investicijoms. Apskritai valstybės skola, jei skolintos lėšos naudojamos ne šalies ekonominiam potencialui didinti, rodo, kad šalis gyvena ne pagal savo galimybes. Todėl biudžeto deficitas turėtų būti mažinamas atsi-

sakant negamybinių išlaidų, pavyzdžiui, mažinant išlaidas valstybinės valdžios ir valdymo aparatui išlaikyti.

14.3. Fiskalinė vyriausybės politika ir jos priemonės

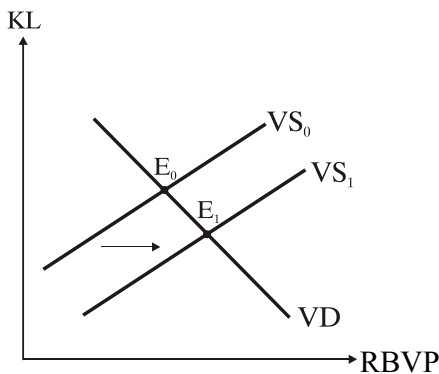
Fiskalinė politika – tai biudžeto pajamų ir išlaidų formavimo principai ir praktika, kuri įgyvendinama keičiant vyriausybės išlaidų ir mokesčių lygį. Jeigu vyriausybės išlaidų G keitimas tiesiogiai paveikia visuminį išlaidų dydį, tai mokesčių lygio kitimas keičia vartotojų ir ūkio subjektų disponuojamų pajamų dydį, kartu ir vartojimo išlaidas C bei investicijų I apimtį. Taigi vykdydama fiskalinę politiką vyriausybė keičia visuminės paklausos dydį, o per jį – ir pusiausvyros nacionalinio produkto apimtį.

Jei visuminė paklausa per maža, mažėja BVP apimtis, didėja nedarbas. Tada turėtų būti vykdoma skatinanti vyriausybės fiskalinė politika. Tai reiškia, kad vyriausybė turėtų padidinti išlaidas arba sumažinti mokesčių normas, arba, kaip paprastai būna, imtis abiejų šių priemonių iš karto. Šie veiksmai didina visuminę paklausą ir skatina didėti BVP , tačiau tuo pat metu didina biudžeto deficitą ir kainas. Kita vertus, kai visuminė paklausa yra pernelyg išpūsta ir sukelia infliaciją, fiskalinė politika turėtų būti ribojanti. Visuminė paklausa mažinama didinant mokesčius ir taip apribojant vartotojų perkamąją galią bei mažinant vyriausybės išlaidas. Mažėjanti visuminė paklausa sukelia ir BVP mažėjimą, kartu ir kainų kritimą.

14.4 pav. Fiskalinė vyriausybės politika esant nuosmukiui E_1 arba per didelėi infliacijai E_2

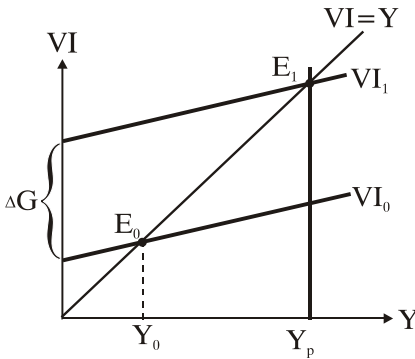
Vyriausybės fiskalinės politikos padariniai esant nuosmukiui arba nepriimtinau infliacijos lygiui parodyti 14.4 paveiksle. Jeigu ekonomika išgyvena nuosmukį, vaizduojamą pusiausvyros tašku E_1 , tai vyriausybės išlaidų padidėjimas arba mokesčių sumažinimas padidins visuminę paklausą nuo VD_1 iki VD_3 . Ekonomika pasieks naują pusiausvyros būseną E_3 , o pusiausvyros nacionalinis produktas padidės nuo Y_1 iki Y_3 . Ir atvirkščiai: jeigu dėl pernelyg padidėjusios paklausos kainos ims pernelyg kilti artėjant gamybos apimčiai prie potencialaus lygio (taškas E_2 14.4 pav.), tai priešingos priemonės sumažins visuminę paklausą ir bus pasiekta pusiausvyros būseną E_3 , gana aukštas gamybos lygis, užimtumas ir priimtinas kainų lygis. Kai kurie ekonomistai laikosi nuomonės, kad mokesčių mažinimas skatina gamybą, kartu ir visuomenės pasiūlos didėjimą, ir atvirkščiai (14.5 pav.). Todėl mokesčių politiką jie siūlo orientuoti į pasiūlos, o ne į paklausos didinimą, kaip rekomenduoja keinsistinės bei klasikinės krypties šalininkai. Iš tikrųjų mokesčių keitimas turi įtakos tiek visuminei paklausai, tiek ir pasiūlai, kuri grafiškai vaizduojama tiek visuminės pasiūlos VS , tiek ir visuminės paklausos VD kreivių postūmiu į dešinę.

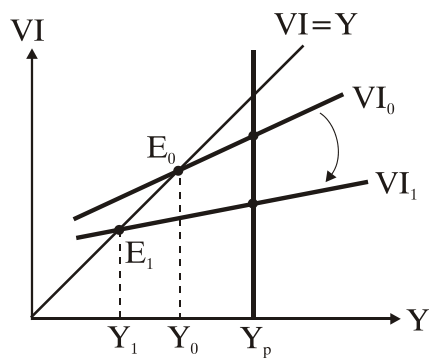
14.5 pav. Mokesčių mažinimo įtaka visuminei pasiūlai

Vyriausybės išlaidų ir mokesčių poveikį ekonomikai galima parodyti ir visuminių išlaidų bei visuminių pajamų modeliu (14.6 ir 14.7 pav.). Didinant vyriausybės išlaidas visuminės išlaidos padidėja nuo VI_0 iki VI_1 , ekonomika iš nuosmukio būsenos E_0 pereina į visiško užimtumo pusiaus-

vyros būseną E_1 (14.6 pav.). Proporcinis mokestis mažina vartotojų išlaidas proporcingai visuminių pajamų dydžiui. Todėl įvedus arba padidinus proporcinį mokestį visuminių išlaidų tiesė pasisuks pagal laikrodžio rodyklę, kartu pasikeis ekonomikos pusiausvyrą vaizduojančio taško padėtis (iš E_0 į E_1), o visuminės pajamos sumažės nuo Y_0 iki Y_1 (14.7 pav.). Vyriausybės išlaidų arba mokesčių poveikis nacionalinio produkto gamybai sumažės, jeigu įvertinsime kainų kitimą.

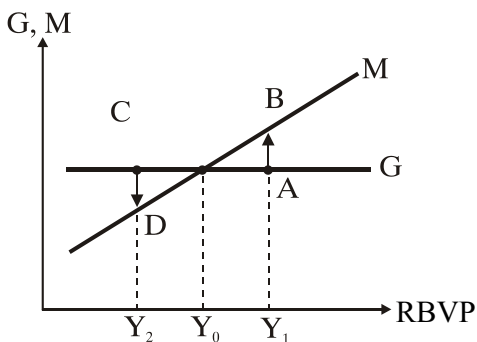
14.6 pav. Vyriausybės išlaidų didėjimo įtaka ekonomikos pusiausvyrai

14.7 pav. Proporcingojo mokesčio poveikis visuminėms pajamoms

Reikia pasakyti, kad biudžeto elementai – tiek pajamas formuojantys mokesčiai, tiek ir valstybės išlaidos – pasižymi stabilizuojančiomis savybėmis, leidžiančiomis sušvelninti visuminės paklausos svyravimus. Todėl jie vadinami **savaiminiais stabilizatoriais**. Kai *BVP* didėja, tai didėja ir ūkinių subjektų pajamos, tačiau lėčiau, nes dalis pajamų mokesčių pavidalu atitenka valstybei. Ir atvirkščiai, krintant *BVP* mažėja pajamos, bet mažėja ir mokesčiai, t. y. vartojimo lygis krinta mažiau negu sumažėja *BVP*. Šis poveikis sustiprėja, jei mokesčiai yra progresiniai. Panašiai veikia ir valstybės išmokos. Kai *BVP* mažėja, didėja nedarbas, didėja valstybės socialinės išmokos. Tai iš dalies kompensuoja asmeninių pajamų ir vartojimo išlaidų sumažėjimą ir savo ruožtu pristabdo *BVP* kritimą. Ir priešingai, kai *BVP* didėja, didėja ir įnašai į nedarbo bei kitas socialinio draudimo fondus, kurie mažina pajamas ir vartojimą. Taigi visuminės paklausos didėjimas atsilieka, o tai savo ruožtu stabdo ir pernelyg greitą *BVP* didėjimą. Stabilizuojančių poveikiu pasižymi ir kitos Vyriausybės išlaidos. Šis reiškinys, kuris suma-

žina *BVP* svyravimus ir suteikia ekonomikai tam tikro stabilumo, vadinamas **savaimine stabilizacija**. Valstybės biudžeto elementų – savaiminių stabilizatorių veikimo padariniai grafiškai pavaizduoti 14.8 paveiksle. *BVP* padidėjus nuo Y_0 iki Y_1 ir vyriausybės išlaidoms G nekintant, padidėja mokesstinės įplaukos M į valstybės biudžetą ir atsiranda AB dydžio biudžeto perteklius. Tokiu pat dydžiu sumažėja visuminė paklausa. Gamybai nusmukus iki Y_2 lygio, atsiranda CD dydžio biudžeto deficitas, t. y. nepakitusios Vyriausybės išlaidos neleidžia tokiu dydžiu sumažėti visuminei paklausai.

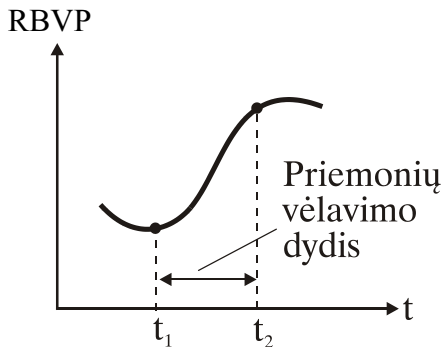

14.8 pav. Savaiminių stabilizatorių poveikis

Tačiau savaiminė stabilizacija nėra pakankama ir ji turi būti stiprinama valstybės fiskalinės politikos priemonėmis. Tokia ekonominė politika dar vadinama **diskretine** siekiant ją atiboti nuo savaiminių stabilizatorių poveikio. Įgyvendinti diskretinę fiskalinę politiką nėra taip paprasta, kaip gali pasirodyti. Mokesčių normų vyriausybė negali kaitalioi kada tik panorės. Tai pakirstų verslo aplinkos stabilumą ir ūkinių subjektų pasitikėjimą ja. Kaip minėjome, sudėtinga keisti ir valstybės išlaidas, nes jos yra nustatomos metų pradžioje visiems metams ir patvirtinamos atitinkamu įstatymu. Todėl vyriausybė savo fiskalinę politiką vykdo naudodama tikslines priemones. Kartais net gali būti lengviau įvesti naujus mokesčius ir juos panaikinti negu kaitalioi mokesčių normas. Esant gamybos mažėjimo tendencijai vyriausybė sudaro naujas investicines arba socialinės paskirties programas, gali išplėsti savo užsakymus keliams tiesti, miestams rekonstruoti, gamybinės ir socialinės paskirties objektams statyti ir pan. Šioms priemonėms finansuoti turėtų būti sudaromi specialūs fondai. Visos tikslinės prie-

monės turi būti atšauktos, kai jos pasiekia savo tikslą, t. y. kai neigiamos tendencijos šalies ūkyje įveikiamos.

Įgyvendinant diskretinę fiskalinę politiką būtina atsižvelgti į dauginamojo poveikio ir vėluojančių priemonių reiškinius. Dėl dauginamojo poveikio sunku tiksliai nustatyti *BVP* pokyčio dydį naudojant vieną arba kitą priemonę. Pavyzdžiui, pernelyg didelės vyriausybės išlaidos siekiant atgaivinti ekonomiką gali sukelti paklausos infliaciją. Ir atvirkščiai, priemonės, ribojančios infliacijos didėjimą, gali pernelyg sumažinti *BVP* ir sukelti ekonomikos nuosmukį. Dėl vėlavimo fiskalinės politikos priemonės gali neatitikti ekonominių procesų kaitos. Vėluojančių priemonių esmė yra ta, kad fiskalinės politikos priemonėms parinkti, parengti ir jas įgyvendinti reikia laiko. Tačiau kol šios priemonės ims veikti, ekonomikos ciklo fazė gali pasikeisti ir numatytos priemonės gali tik pabloginti padėtį, nes naujoje situacijoje bus reikalingi jau priešingi veiksmai. Vėlavimo poveikį iliustruoja 14.9 paveikslas. Sprendimas skatinti ekonomikos plėtrą priimamas esant ekonomikos nuosmukiui, t. y. laiko momentu t_1 . Tačiau kai numatytos priemonės bus parengtos ir ims veikti, t. y. skatinti ekonomikos plėtrą laiko momentu t_2 , ekonomika jau bus beveik maksimalaus pakilimo būsenos. Esant šiai būsenai reikalingos jau visai kitos priemonės, t. y. tokios, kurios ribotų ekonomikos plėtrą. Taigi tiksliai neįvertinus laiko veiksnio poveikio reguliuojančių priemonių rezultatai gali būti priešingi lauktiesiems.

14.9 pav. Vėluojančių priemonių įtaka ekonominių procesų reguliavimui

Diskretinė fiskalinė politika gali būti vykdoma tiek išlaikant subalansuotą biudžetą, tiek ir jam esant nesubalansuotam. Pastaruoju atveju fiskalinės politikos poveikis yra didesnis. Jeigu vyriausybė, siekdama didinti visuminę

paklausa, didina savo išlaidas ir tuo pat metu balansuodama biudžetą didina mokesčius, tai visuminė paklausa padidės daug mažiau negu vyriausybės išlaidos. Tarkime, kad vyriausybė, didindama mokesčius, papildomai gauna 1 mln. litų įplaukų. Tokia pačia suma ji padidina ir savo išlaidas. Atrodytų, kad visuminės išlaidos nuo to nepasikeis – ką išleistų privatus sektorius, jei jo pajamos nebūtų sumažintos 1 mln. litų, dabar išleis vyriausybė. Tačiau ne visai taip. Dėl polinkio taupyti vartojai išleistų ne 1 mln. litų, o 800 000 litų, jei polinkis vartoti, tarkime, lygus 0,8. Taigi sumokėjus 1 mln. litų mokesčių vartojimas sumažės ne 1 mln. litų, o 0,8 mln. litų. Jei vyriausybė išleidžia visą gautą 1 mln. litų ir taip išlaiko subalansuotą biudžetą, tai visuminė paklausa padidėja tik 0,2 mln. litų neatsižvelgiant į dauginamąjį poveikį, t. y. padidėja dydžiu, kurį vartotojai skiria santaupoms.

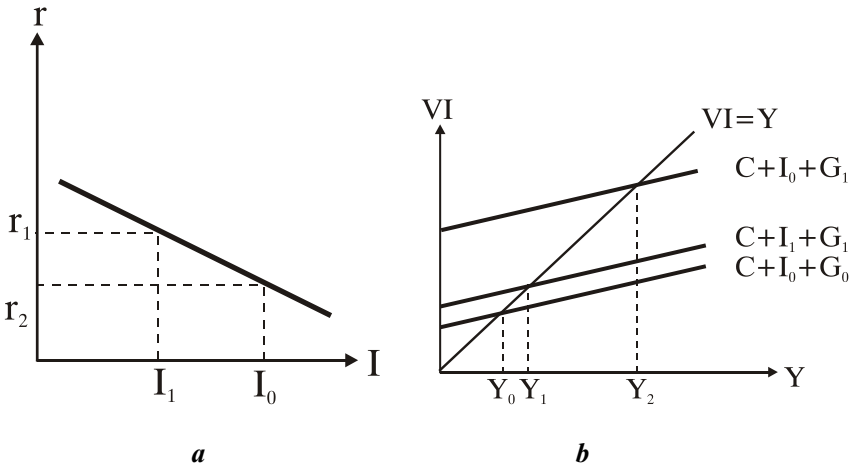
Daug veiksmingesnis yra deficitinis vyriausybės išlaidų finansavimas. Šiuo atveju, kai mokesčiai nedidinami, nemažėja ir asmeninis vartojimas. Tuo tarpu skolintomis lėšomis padidintos vyriausybės išlaidos visa savo suma (nagrinėjamu atveju – 1 mln. litų), kuri dar padidėja dėl dauginamojo poveikio, didina visumines išlaidas. Todėl jei vyriausybė nori maksimaliai paveikti visuminę paklausa, ji privalo vykdyti aktyvią politiką – atsižvelgdama į ūkinę padėtį formuoti deficitinį arba perteklinį biudžetą.

14.4. Fiskalinės politikos efektyvumas

Yra du požiūriai į fiskalinės politikos efektyvumą. Keinsistinės pakraipos atstovai laiko, kad fiskalinės politikos priemonės yra labai veiksmingos reguliuojant ciklinius ekonomikos svyravimus. Tai patvirtino ir Didžiosios depresijos padarinių likvidavimas bei Vakarų šalių ekonomikos atkūrimas pokario laikotarpiu. Priešingos nuomonės yra monetaristai, kurių argumentai pagrįsti išstūmimo efektu. Jie mano, kad vyriausybės išlaidų didinimo efektą neutralizuoja investicijų ribojimas, kurių poveikis visuminei paklausai maždaug vienodas, tik yra priešingos krypties. Monetaristinį požiūrį iliustruoja 14.10 paveikslas.

Monetaristai teigia, kad investicijų dydį lemia palūkanų norma – nedideli palūkanų normos pokyčiai sukelia didelius investicijų pokyčius. Vyriausybei padidinus savo išlaidas arba sumažinus mokesčius biudžeto deficitas didėja. Vyriausybei skolinantis finansų rinkose siekiant padengti biudžeto deficitą didėja palūkanų norma (14.3 pav.). Tai savo ruožtu sumažina investicijas (14.10 a pav.). Šis reiškinys, kaip jau minėjome, vadinamas investicijų ribojimo arba išstūmimo efektu, nes sumažėjusias investicijas visuminėse išlaidose tiesiog pakeičia vyriausybės išlaidų prieauglis. Dėl investici-

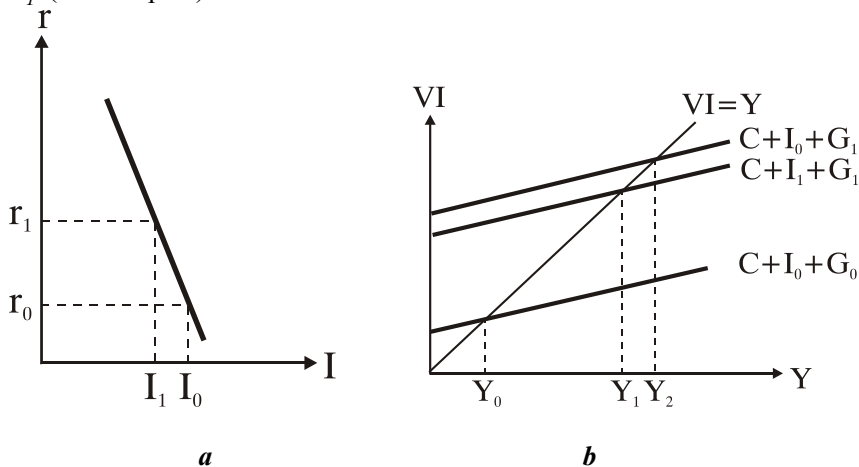
jų ribojimo, monetaristų nuomone, grynoji fiskalinė politika, apimanti vyriausybės išlaidų ir mokesčių lygio pokyčius, turi tik nežymų poveikį visuminei paklausai, todėl visuminis produktas padidėja nedaug. Jei investicijos nebūtų ribojamos, tai padidėjus vyriausybės išlaidoms nuo G_0 iki G_1 visuminės pajamos padidėtų nuo Y_0 iki Y_2 , tačiau sumažėjus investicijoms nuo I_0 iki I_1 jos padidėtų daug mažiau, t. y. iki dydžio Y_1 (14.10 b pav.). Tačiau ir šiuo atveju, kaip teigia monetaristai, visuminė paklausa gali labai padidėti, bet ne tiek dėl grynosios fiskalinės politikos, kiek dėl jos pašalinio poveikio, susijusio su pinigų masės padidėjimu ekonomikoje. Vyriausybės vertybinių popierių emisija, siekiant padengti biudžeto deficitą, gali sukelti papildomų pinigų emisiją. Pinigų kiekio padidėjimas turės stiprų poveikį visuminei paklausai.

14.10 pav. Investicijų ribojimas: monetaristinis požiūris

Tuo tarpu keinsistinio požiūrio besilaikantys ekonomistai, neneigdami išstūmimo efekto, teigia, kad investicijos mažai priklauso nuo palūkanų normos, nes palūkanų norma nėra svarbiausias investicijas lemiantis veiksnys. Kur kas svarbesnis veiksnys – palankios gamybos plėtojimo perspektyvos. Investicijų paklausa mažai elastinga palūkanų normai, todėl net ir žymūs palūkanų normos pokyčiai mažai paveiks investicijų apimtį (14.11 a pav.). Kadangi investicijų ribojimo poveikis yra nežymus, tai ir pusiausvy-

ros nacionalinio produkto sumažėjimas dėl jo bus nedidelis – nuo Y_2 iki Y_1 (14.11 b pav.).

14.11 pav. Investicijų ribojimas: keinsistinis požiūris

Todėl fiskalinė politika yra ganėtinai veiksminga. Taigi du požiūrius į fiskalinės politikos efektyvumą lemia investicijų priklausomybės nuo palūkanų normos dydžio elastingumas. Atsižvelgiant į tai, kokia yra reali ši priklausomybė, gali būti teisingas vienas ar kitas požiūris.

Klausimai ir užduotys

1. Kaip apibrėžiamas valstybės biudžetas ir kokia jo struktūra?
2. Kas sudaro valstybės biudžeto pajamas ir kokia jo išlaidų struktūra?
3. Kokį ryšį nustato Lafero kreivė?
4. Kas yra visiško užimtumo biudžetas?
5. Koks yra ryšys tarp biudžeto deficito ir valstybės skolos?
6. Kokios biudžeto deficito pasekmės?
7. Kokiomis priemonėmis galima sumažinti valstybės skolą?
8. Kas yra savaiminiai stabilizatoriai?

9. Kokios pagrindinės diskretinės fiskalinės politikos priemonės ir kaip jos veikia?
10. Kas yra investicijų ribojimas?
11. Paaiškinkite du požiūrius į fiskalinės politikos efektyvumą.
12. Uždarąją šalies ekonomiką apibūdina šie rodikliai: mokesčių norma – 0,2, ribinis polinkis vartoti – 0,75. Kaip pasikeis BVP, jeigu vyriausybės išlaidos padidės 1,6 mlrd. Lt?
13. Biudžetui subalansuoti vyriausybė padidino mokesčius ir sumažino neatlyginamus išmokėjimus. Grafiškai paaiškinkite, kokį poveikį nacionaliniam produktui ir kainų lygiui turės šie vyriausybės veiksmai.
14. Siekdama sumažinti nedarbą, vyriausybė padidino savo išlaidas. Šio sprendimo padarinius pavaizduokite VD-VS bei visuminių išlaidų modeliais.
15. Esant ekonomikos nuosmukiui, vyriausybė tuo pačiu dydžiu padidina išlaidas ir mokesčius. VD-VS ir visuminių išlaidų modeliais pavaizduokite šios fiskalinės politikos padarinius.
16. Vyriausybė vienu metu sumažino mokesčius ir padidino neatlyginamus išmokėjimus. Paaiškinkite, kaip tai atsilieps nacionalinio produkto apimčiai, kainų lygiui bei biudžeto balansui?

15. ŠIUOLAIKINĖ BANKŲ SISTEMA IR PINIGŲ POLITIKA

Šio skyriaus tikslas – išsiaiškinti šiuolaikinės bankų sistemos struktūrą, jos funkcijas, centrinio banko pinigų politikos tikslus bei jos esmę. Nagrinėjamos šiuolaikinių pinigų rūšys bei jų ypatybės, apibrėžiama pinigų paklausa ir pasiūla, paklausą formuojantys veiksniai, pinigų rinkos pusiausvyra bei jos kitimo pobūdis kintant pinigų pasiūlai bei paklausai. Nagrinėjami šiuolaikinės bankų sistemos struktūros elementai – komerciniai bankai kaip finansiniai tarpininkai paskolų rinkoje bei jų veikimo principai ir Centrinis bankas bei jo funkcijos. Apibrėžiama Centrinio banko pinigų politika, pagrįsta pinigų kiekio poveikiu makroekonominiams procesams bei nacionalinio produkto apimčiai, ir šios politikos tikslai. Nagrinėjamos klasikinės pinigų politikos priemonės – rezervų normų reglamentavimas, atviros rinkos operacijos bei diskonto normos reguliavimas. Aptariamos Lietuvos banko pinigų politikos ypatybės veikiant valiutų valdybos modeliui ir Lietuvos Respublikos lito patikimumo įstatymas, įteisinantis valiutų valdybos modelio principus.

Aptariami du skirtingi požiūriai į pinigų politikos efektyvumą: keinsistinis bei monetaristinis, monetaristinis „fiksiuotų taisyklių“ principas ir galiybė derinti pinigų bei fiskalinę politiką.

15.1. Šiuolaikinių pinigų rūšys, jų paklausa bei pasiūla

Šiuolaikinių pinigų rūšys. Šiuolaikiniame ūkyje popieriniai pinigai ir monetos, vadinami **grynaisiais pinigais**, toli gražu ne vienintelė prekių bei paslaugų cirkuliacijos priemonė. Maža to, šiuolaikinės ekonomikos šalyse pagrindinė piniginių atsiskaitymų dalis atliekama čekiais. Čekis yra raštiškas nurodymas bankui, kuriame čekį išrašantis ekonominis subjektas turi savo sąskaitą, pervesti nurodytą čekyje pinigų sumą į kito subjekto sąskaitą, esančią tame pačiame arba kitame banke. Šias operacijas bankai atlieka nemokamai, tačiau už čekinius indėlius paprastai palūkanos neskaičiuojamos. Todėl čekiniai indėliai gerai atlieka mainų priemonės funkcijas, tačiau prastai vykdo kitą – turto kaupimo funkciją.

Palūkanas teikia kitos rūšies indėliai – **taupomieji ir terminuotieji indėliai**. Terminuotieji ir taupomieji indėliai negali būti naudojami tiesioginiams atsiskaitymams, tačiau prireikus lėšos iš šių sąskaitų nesudėtinga operacija gali būti pervedamos į čekines sąskaitas arba paverčiamos grynaisiais pinigais. Taigi terminuotieji ir taupomieji indėliai, nors ir negali būti tiesiogiai naudojami kaip mainų priemonė, tačiau nesunkiai ja paverčiami. Kartu jie neblogai atlieka ir turto kaupimo priemonės funkcijas. Pastaraisiais metais skirtumų tarp čekinių ir taupomųjų indėlių mažėja. Bankai, norėdami pritraukti daugiau piniginių išteklių, moka palūkanas, tiesa, mažesnes, ir už čekinius indėlius.

Yra ir kitų turto rūšių, kurios, kaip ir terminuotieji ir taupomieji indėliai, negali būti tiesiogiai naudojamos kaip mainų priemonė, tačiau prireikus nesunkiai gali būti ja paverčiamos. Tokie aktyvai (turtas) vadinami pusiau pinigais. Visi jie turi likvidumo savybę, t. y. savybę greitai ir be didelių nuostolių virsti pinigais. Tai – įvairūs vertybiniai popieriai (obligacijos, akcijos), valiutiniai indėliai, taurieji metalai ir kt. Būtent likvidumo savybė ir leidžia juos panaudoti kaip mokėjimo priemonę. Turto likvidumas yra susijęs su jo pakeitimo į grynuosius pinigus kaštais. Kuo šie kaštai mažesni, tuo turtas likvidesnis. Grynujų pinigų pakeitimo kaštai yra nuliniai, todėl jie yra absoliučiai likvidūs.

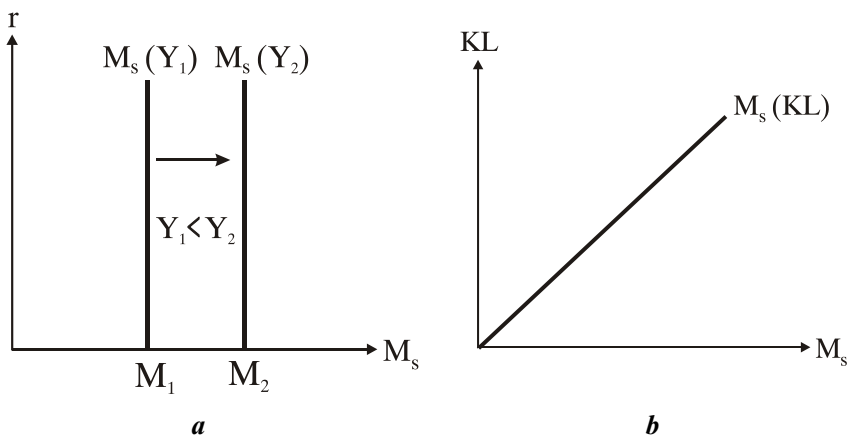
Vis plačiau atsiskaitant už įgytas prekes naudojami pinigų pakaitalai. Jų pavyzdys gali būti kredito kortelės. Kredito kortelės nėra pinigai jokia prasme (nei mainų, nei vertės matu, nei kaupimo), tačiau perkant prekes arba paslaugas jos leidžia atidėti mokėjimą kelioms savaitėms arba mėnesiams. Kredito kortelės savininkas privalo turėti sąskaitą banke, kuri yra garantas ir iš kurios sumokama už prekes ir paslaugas.

Pinigų paklausa. Pinigų paklausa suprantama kaip turto kiekis, kurį ūkio subjektai ir atskiri asmenys nori turėti pinigų forma. Šalies subjektai turi rinktis, kokią dalį turto turėti pinigų, o kokią – kita turto forma, žinodami, kad kuo daugiau jie turi pinigų, tuo mažiau gali turėti kitų aktyvų, t. y. turto, teikiančio pajamas arba kitokią naudą. Fizinė ir juridinių asmenų norą turėti dalį aktyvų pinigų forma lemia kelios priežastys. Pinigai reikalingi **sandoriams** vykdyti, **apsidrausti** bei **taupyti**. Sandorių motyvas išplaukia iš pinigų, kaip mainų priemonės, funkcijos. Šeimos, įmonės, kiti juridiniai asmenys privalo turėti pinigų kasdieniams poreikiams, t. y. sumokėti už prekes bei paslaugas. Sandoriams laikomų pinigų sumą lemia visuminių pajamų (šalies *BVP*) dydis bei kainų lygis. Kuo didesnė gamyba, tuo didesnis ir sandorių skaičius. Visoms kitoms sąlygoms nekintant pinigų sandoriams reikės daugiau, jeigu kainos didės. Apsidraudimo motyvas reiškia turėti pinigų nenumatytiems atvejams. Pavyzdžiui, automobiliui remontuo-

ti, susirgus, esant galimybei nusipirkti pigesnių prekių. Įmonėms labai svarbu apsidrausti nuo galimų piniginių įplaukų gavimo netolygumų, t. y. nuo grėsmės laiku negauti numatytų pajamų (tai gali sutrukdyti gamybą). Dalis taupyti skirtų pinigų paprastai paverčiami pajamas teikiančiais aktyvais: obligacijomis, akcijomis, taupomaisiais indėliais, o dalis paliekama grynaisiais. Už grynuosius pinigus paprastai perkamos kokios nors vertybės turint tikslą jas brangiau perparduoti, t. y. pasipelninti. Norą turėti pinigų nurodytam tikslui J. M. Keynesas pavadino spekuliaciniu motyvu. Paprastumo dėlei laikysime, kad finansiniai aktyvai, į kuriuos investuojami taupyti skirti pinigai, teikia pajamas palūkanų forma. Kaip bus paskirstyti taupyti skirti pinigai, priklausys nuo aktyvų palūkanų normos – kuo ji didesnė, tuo subjektai bus linkę daugiau įsigyti aktyvų ir mažiau pasilikti pinigų, ir atvirkščiai.

Taigi pinigų paklausa M_d sudaryta iš dviejų dalių: 1) sandorių pinigų paklausos, į kurią įtraukiama ir apsidraudimo pinigų paklausa ir 2) grynujų pinigų, kaip aktyvų dalies, paklausos.

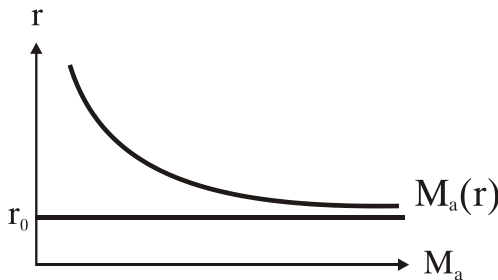
Sandorių pinigų paklausa M_{SA} priklauso nuo nacionalinio produkto apimties Y ir nuo kainų lygio KL , bet nepriklauso nuo palūkanų normos r lygio (15.1 pav.). Padidėjus nacionaliniam produktui, kartu ir nacionalinėms pajamoms nuo Y_1 iki Y_2 , padidėja sandorių skaičius bei pinigų paklausa ir vertikali paklausos tiesė pasistumia į dešinę.

15.1 pav. Sandorių pinigų paklausos M_{SA} priklausomybė nuo:

a – palūkanų normos r bei nacionalinių pajamų Y dydžio; b – kainų lygio

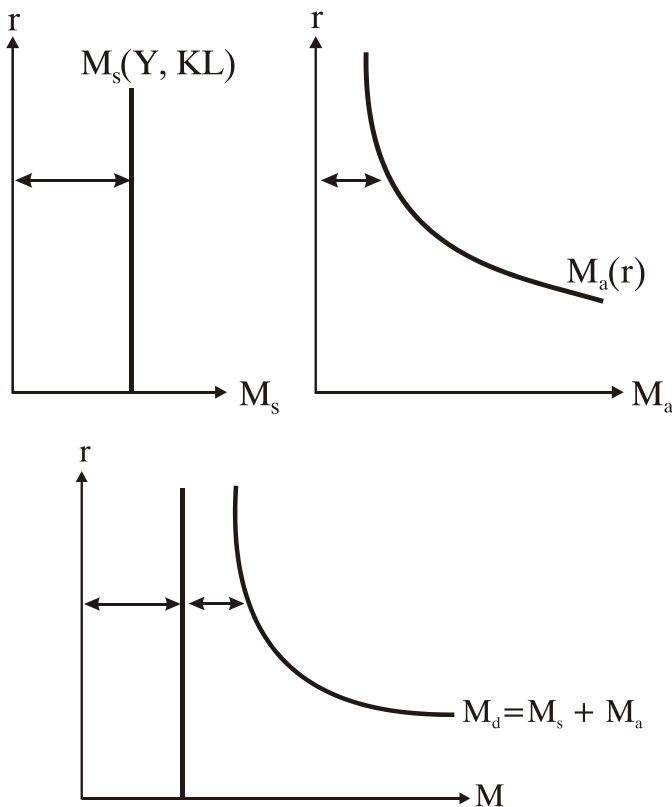
Grynųjų pinigų, kaip aktyvų, paklausa M_a susijusi su palūkanų norma, nustatoma skolinamojo kapitalo rinkoje, atvirkštine priklausomybe (15.2 pav.). Esant didelei palūkanų normai tikslinga įsigyti aktyvų, teikiančių palūkanas, nes didėjant palūkanų normai didėja ir grynųjų pinigų laikymo alternatyvieji kaštai. Todėl grynųjų pinigų dalis aktyvų struktūroje mažės, kartu mažės ir jų paklausa. Ir atvirkščiai, kai palūkanų norma maža, tai maži ir pinigų laikymo kaštai, t. y. žmonės bei juridiniai asmenys mažai ką praras laikydami grynuosius pinigus. Taigi grynųjų pinigų paklausa didėja mažėjant palūkanų normai. Palūkanų norma negali nukristi žemiau už tam tikrą minimalią reikšmę r_0 , todėl pinigų paklausos kreivė tolygiai artėja prie horizontalios tiesės $r = r_0$. Pinigų, kaip aktyvų, paklausa parodo, kaip taupyti skirti pinigai paskirstomi tarp aktyvų, teikiančių pajamas, ir likvidžių aktyvų, t. y. grynųjų pinigų.

15.2 pav. Grynųjų pinigų, kaip aktyvų, paklausa

Bendroji pinigų paklausos kreivė M_d , pavaizduota 15.3 paveiksle, nustatoma horizontaliai sumuojant sandorių pinigų paklausos ir grynųjų pinigų, kaip aktyvų, paklausos kreives.

Taigi pinigų paklausa yra tiesiogiai proporcinga visuminėms pajamoms Y bei kainų lygiui ir atvirkščiai proporcinga palūkanų normai.

15.3 pav. Bendroji pinigų paklausa

Pinigų pasiūla. Pinigų pasiūla M_s suprantama kaip pinigų kiekis, esantis ūkio apyvartoje. Norint nustatyti pinigų pasiūlą reikia mokėti apskaičiuoti pinigų kiekį, cirkuliuojantį šalies ūkyje. Pinigų kiekis priklauso nuo to, kaip apibrėžiami pinigai. Pinigus galima suprasti labai siaurai, pavyzdžiui, į jų sąvoką įtraukiant tik grynuosius pinigus, arba platesne prasme – atsižvelgiant į tai, kokie aktyvai įtraukiami į jų apibrėžimą. Kokius aktyvus įtraukti į pinigų apibrėžimą, iki šiol nenuspręsta, todėl skiriami keli pinigų kiekio apibrėžimai. Į pinigų apibrėžimą įtraukdami vis platesnį aktyvų ratą jų likvidumo mažėjimo tvarka, pinigų apibrėžimą kaskart išplečiame. Atskiri pinigų apibrėžimai žymimi M_1, M_2, M_3 ir t. t. Lietuvoje naudo-

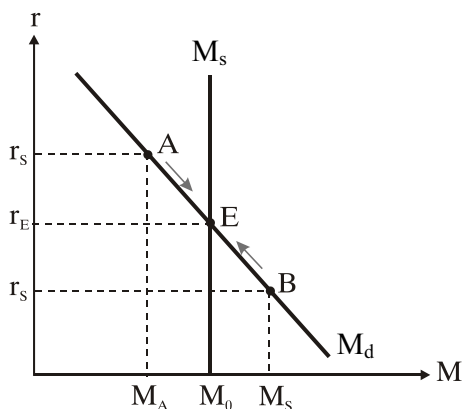
jami du pinigų apibrėžimai: pinigai siaurąja prasme P_1 ir pinigai plačiąja prasme P_2 . Pinigus P_1 sudaro visi popieriniai pinigai ir monetos, taip pat čekiniai indėliai. P_1 apima likvidžiausius aktyvus, kurie gali būti naudojami kaip mainų priemonė, t. y. sandoriams naudojami pinigai. Pinigų apibrėžimas P_2 apima pinigus P_1 , terminuotuosius ir taupomuosius indėlius nacionaline valiuta bei indėlius užsienio valiutomis.

Pinigų pasiūlą kuria visa šalies bankų sistema, o reguliuoja šalies centrinis bankas. Visos pinigų sistemos pagrindas yra grynjieji pinigai, kuriuos išleidžia šalies centrinis bankas. Grynųjų pinigų kiekis priklauso nuo centrinio banko sprendimų ir nepriklauso nuo palūkanų normos. Sandorių pinigų kiekis P_1 priklauso nuo centrinio banko išleistų grynųjų pinigų kiekio, bet nepriklauso nuo palūkanų normos. Pinigų rinką galima nagrinėti naudojant bet kuri iš pateiktų pinigų apibrėžimų. Anksčiau apibrėžta pinigų paklausa yra P_1 pinigų paklausa, todėl toliau nagrinėsime P_1 pinigų rinką, o pinigus žymėsime simboliu M .

Pinigų rinkos pusiausvyra. Pinigų rinkos pusiausvyra susidaro, kai pinigų paklausos kiekis lygus pinigų pasiūlai. Pinigų rinkos pusiausvyra nustato ir pinigų kainą, t. y. pusiausvyros palūkanų normą. Palūkanos – tai ta kaina, kuri mokama už naudojimąsi pinigais. Grafiškai pinigų rinkos pusiausvyrą vaizduoja vertikalios pinigų pasiūlos tiesės ir paklausos kreivės susikirtimo taškas E (15.4 pav.). Pinigų rinkos pusiausvyros palūkanų norma r_E yra lygi skolinamojo kapitalo rinkos pusiausvyros palūkanų normai. Tai akivaizdu iš pinigų paklausos apibrėžimo. Bet kokie šių pusiausvyros palūkanų normų nesutapimai bus savaime likviduoti dėl rinkos poveikio.

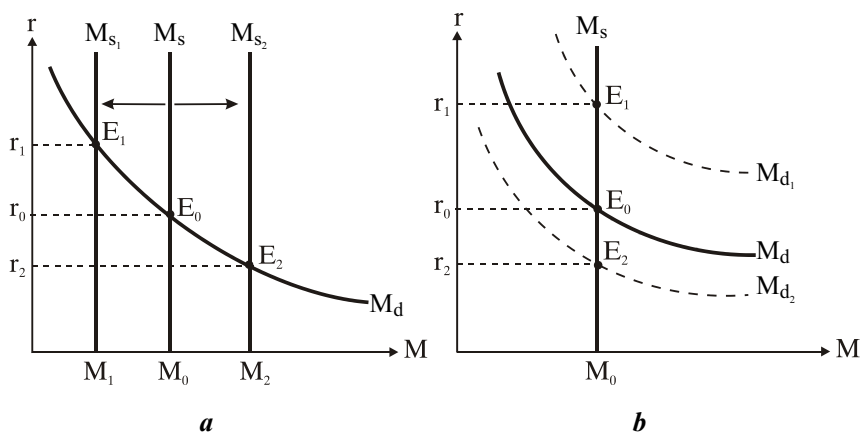
Tarkime, kad skolinamojo kapitalo rinkos pusiausvyros palūkanų norma r_S yra didesnė už r_E . Tada padidės pinigų laikymo kaštai ir ūkio subjektai sumažins laikomų pinigų kiekį iki M_A . Susidarys pinigų pasiūlos perteklius $M_0 - M_A$, kuris vis mažins skolinamojo kapitalo palūkanų normą r_S , o ūkio subjektai skirs vis mažiau pinigų aktyvams įsigyti. Procesas baigsis tada, kai bus atkurta pinigų rinkos pusiausvyra taške E . Kai $r_S < r_E$, susidarys pinigų paklausos perteklius, kuris mažins skolinamojo kapitalo pasiūlą ir didins palūkanų normą r_S . Taigi ir vėl bus atkurta pinigų rinkos pusiausvyra. Vadinas, skolinamojo kapitalo rinkos pusiausvyros sąlyga nustato ne tik prekių ir paslaugų, bet ir pinigų rinkos pusiausvyrą. Ūkio subjektai

paskirsto taupyti skirtus pinigus taip, kad skolinamojo kapitalo ir pinigų rinkos pusiausvyros būtų suderintos.

15.4 pav. Pinigų rinkos pusiausvyra

Pinigų rinkos pusiausvyra kinta kintant pinigų pasiūlai arba paklausai. Šalies centriniam bankui sumažinus grynujų pinigų kiekį, sumažės ir pinigų P_1 kiekis, o pasiūlos tiesė pasistums į kairę ir taške E_1 susidarys nauja pinigų rinkos pusiausvyra ir didesnė palūkanų norma r_1 (15.5 a pav.). Padi-

15.5 pav. Pinigų rinkos pusiausvyros kitimas kintant:
a – pinigų pasiūlai; **b** – pinigų paklausai

dėjus pinigų pasiūlai, atvirksčiai, palūkanų norma kris. Pinigų paklausą gali keisti nacionalinio produkto apimties arba kainų kitimas. Tarkime, nacionalinio produkto apimtis padidėja. Pinigų paklausa padidės taip pat, nes padidės sandorių pinigų paklausa, o paklausos kreivė pasistums į dešinę. Susidarys nauja pusiausvyra E_1 ir didesnė palūkanų norma r_1 (15.5 b pav.). Nacionalinio produkto apimties mažėjimas mažins pinigų paklausą ir palūkanų normą.

15.2. Šiuolaikinės bankų sistemos struktūra

Šiuolaikinės bankų sistemos organizacinę struktūrą sudaro šalies centrinis bankas ir komerciniai bankai. Be jų, gali veikti ir kiti finansiniai institutai, vykdantys kredito operacijas, t. y. holdingai, kredito sąjungos, hipotekos bendrovės. Centrinis bankas yra ypatingas bankų sistemos elementas. Paprastai jis neaptarnauja atskirų piliečių, įmonių ir organizacijų. Jo klientai – komerciniai bankai ir vyriausybė.

Centrinis bankas vykdo šias pagrindines funkcijas:

- 1) išleidžia į apyvartą popierinius pinigus. Tik centrinis bankas turi monopolinę pinigų emisijos teisę;
- 2) kontroliuoja pinigų kiekį šalyje vykdydamas pinigų politiką;
- 3) veikia kaip „bankų bankas“, t. y. savo sąskaitose laiko komercinių bankų indėlius ir teikia jiems paskolas, atlieka tarpbankinius atsiskaitymus;
- 4) vykdo komercinių bankų priežiūros funkcijas, išduoda ir atšaukia licencijas šalies arba užsienio bankams bei kitoms šalyje veikiančioms kredito organizacijoms;
- 5) veikia kaip vyriausybės bankas, kur laikomos ir tvarkomos vyriausybės lėšos, organizuoja vyriausybės išleidžiamų vertybinių popierių pardavimą ir pirkimą;
- 6) saugo ir valdo valstybės užsienio valiutos bei aukso rezervus.

Lietuvos Respublikos centrinio banko funkcijas atlieka Lietuvos bankas. Jis nėra pavaldus vykdomajai valdžiai, t. y. Lietuvos Respublikos Vyriausybei. Lietuvos bankas už savo veiklą atsiskaito Lietuvos Respublikos Seimui, o jo vadovą (valdybos pirmininką) tvirtina Seimas Prezidento teikimu. Lietuvos banko valdybos pirmininkas yra Lito komiteto, priimančio svarbiausius pinigų politikos sprendimus, narys. Nors centrinis bankas savo veiklą grindžia įprastais komerciniais principais, tačiau pagrindinis jo uždavinys – ne siekti didesnio pelno, o formuoti ir įgyvendinti šalies pinigų poli-

tiką. Šiuo metu Lietuvos Respublikoje veikiančios Lietuvos banko, kaip centrinio banko, funkcijos.

Komerčiniai bankai – tai ne kas kita kaip akcinės bendrovės, veikiančios kaip finansiniai tarpininkai paskolų rinkoje. Pagrindinės komercinių bankų funkcijos yra šios:

- 1) priimti indėlius ir atidaryti bei tvarkyti jų sąskaitas;
- 2) už nustatytas palūkanas išduoti paskolas.

Tam tikrą indėlių dalį komerciniai bankai naudoja finansinėms investicijoms, pavyzdžiui, vertybiniais popieriais pirkti. Banko, kaip verslo įmonės, ypatybė yra ta, kad jis operuoja daugiausia skolintomis lėšomis, o banko pelną sudaro už suteiktas paskolas gaunamų ir išmokamų indėlininkams palūkanų skirtumas.

Aišku, kad banko pelnas tuo didesnis, kuo didesnė indėlių dalis panaudojama paskoloms teikti. Tačiau, kita vertus, bankas negali išleisti paskoloms visą jame deponuotą kapitalą, nes bet kada privalo indėlininkui išmokėti jo reikalaujamą sumą. Nors tokias operacijas bankas atlieka kiekvieną dieną, tačiau išmokamos sumos paprastai nėra didelės, o nauji indėliai gali jas kompensuoti. Todėl piniginių išmokų ir įplaukų skirtumui padengti bankas gali skirti palyginti nedidelę turimų lėšų dalį, vadinamą rezervu. **Dalinio rezervo** principas, kai banko rezerve laikoma tik dalis jame deponuotų lėšų, yra šiuolaikinės bankininkystės verslo pagrindas. Anksčiau rezervo dydį nustatydavo pats bankas, atsižvelgdamas į tai, ar jo vadovybė linkusi vykdyti atsargią politiką ar labiau rizikuoti siekiant didesnio pelno. Kai rezervai pernelyg maži, bankui kyla grėsmė sugadinti savo reputaciją. Bankui praradus indėlininkų pasitikėjimą kyla pavojus, kad indėliai bus masiškai paimami ir bankas bankrutuos. Dabar bankų rezervo dydį, privalomą visiems bankams, nustato centrinis bankas. Centralizuotai nustatomas bankų rezervo dydis vadinamas **privalomu rezervu**. Tai – minimalus rezervų dydis, kurį bankai visada gali viršyti. Banko rezervo dalis, kuri viršija privalomą, vadinama **pertekliniu rezervu**. Privalomą rezervą centrinis bankas naudoja kaip pinigų kontrolės ir reguliavimo priemonę. Jį keisdamas centrinis bankas kartu keičia ir pinigų pasiūlą. Šiuo metu Lietuvos bankas yra nustatęs 6 proc. privalomų rezervų normą, tačiau ateityje numato ją mažinti.

Kitas svarbus bankų veiklos principas – **rizikos įvertinimas**. Bankininkystė yra gana pelninga, bet tuo pačiu metu ir rizikinga veikla. Todėl reikalingas ir tam tikras atsargumas teikiant paskolas – klientai turi būti ganėtinai patikimi. Kuo jie mažiau patikimi, tuo didesnė palūkanų norma, nes didėja rizika prarasti pinigus. Bankų veiklos principai reikalauja, kad rizika teikiant paskolas būtų paskirstyta laiko, vietos ir subjektų atžvilgiu, t. y. kad

nebūtų kredituojami visi subjektai vienu laiku ir kad kredituojamų subjektų ratas būtų ganėtinai platus, o jų veikimo vieta – skirtinga.

Bankų veiklos reguliavimas. Bankų veiklos kontrolė ir reguliavimas yra stipresni negu kitų įmonių. Valstybinį banko sistemos reguliavimą pagrindžia šios priežastys:

- 1) pinigų svarba visai ūkio sistemai;
- 2) kiekvienos pelno siekiančios įmonės, taip pat ir banko, veiksmus lemia siauro žmonių rato (akcininkų ir banko darbuotojų) interesai, kurie toli gražu ne visada sutampa su visuomenės interesais;
- 3) indėlininkų pinigų saugumo garantijos.

Šiuolaikinės pinigų sistemos reguliavimo priemonės yra šios:

- 1) centralizuotas bankų rezervų dydžio reglamentavimas, apie kurį jau buvo kalbėta;
- 2) indėlių draudimas, kai iš bankų lėšų sudaromas specialus draudimo fondas, saugantis kiekvieno atskiro banko indėlininkus nuo galimų banko nemokumo padarinių. Toks fondas – tai garantija, kad kuriam nors bankui bankrutavus jo indėlininkams lėšos bus sugrąžintos. Lietuvos Respublikoje indėlių draudimą reglamentuoja 2002 metais priimtas Indėlių ir išpareigojimų investuotojams draudimo įstatymas, kuris pakeitė Gyventojų indėlių draudimo įstatymą, priimtą 1995 metais. Šis įstatymas nustato indėlių draudimo bei indėlių kompensavimo bankų bankroto atveju tvarką;
- 3) reguliari bankų veiklos kontrolė, įvertinanti finansinę bankų padėtį, jų atliekamų operacijų teisėtumą ir finansinį pagrįstumą. Tokia kontrolė yra centrinio banko prerogatyva;
- 4) teisinis bankų finansinių operacijų reguliavimas ribojant pernelyg rizikingas bankų operacijas. Pavyzdžiui, daugeliu atvejų bankams draudžiama įsigyti paprastų akcijų, kurių dividendai labai svyruoja, dėl to jų kursas tampa labai nepastovus. Toks reguliavimas taip pat yra centrinio banko prerogatyva. Lietuvos bankas savo teisės aktais nustato bankams riziką ribojančius normatyvus, kurių bankai privalo laikytis.

Bankų apskaita. Visa banko veikla atsispindi banko metiniame buhalteriniame balanse. Banko balansą sudaro du skyriai:

- 1) aktyvas, į kurį įrašoma visa banko nuosavybė (pastatai, kompiuterinė įranga ir t. t.), banko rezervai, suteiktos paskolos ūkio subjektams, banko įgytos akcijos ir kiti vertybiniai popieriai;
- 2) pasyvas ir nuosavas kapitalas, į kurį įrašomi visi čekiniai bei kiti indėliai ir nuosavas kapitalas, t. y. akcininkų turtas.

Kiekvienas į banką patekęs dokumentas priskiriamas prie aktyvo arba pasyvo atsižvelgiant į tai, kam įplauks pinigai – bankui ar jo klientams. Jei tai klientų skolą patvirtinantis dokumentas (pvz., paskola), tai jis bus įtrauktas į aktyvą, jei tai – bankui skolinamos lėšos (indėliai) – į pasyvą. Buhalteriniame balanse aktyvai turi būti lygūs pasyvams, t. y.:

$$\text{Aktyvas} = \text{skolintos lėšos} + \text{nuosavas kapitalas.}$$

Bankų sistemos dauginamasis poveikis. Dalinio rezervo principas ir galimybė atsiskaityti čekiais yra priežastis dauginamajam poveikiui bankų sistemoje atsirasti. Jo esmė yra ta, kad kiekvienas indėlio padidėjimas arba sumažėjimas kuriame nors banke sukels daug didesnį pinigų pasiūlos pokytį negu šis pradinis indėlio pokytis. Tarkime, bankas iš ūkio subjekto arba piliečio priėmė tam tikros pinigų sumos indėlį ir atidarė jam šios sumos čekių sąskaitą. Šios sumos dalį, proporcingą privalomų rezervų normai, bankas privalo palikti rezerve, o likusią dalį gali panaudoti paskoloms. Paskolas gavę subjektai už jas įsigis reikiamų prekių. Ūkio subjektai, pardavę savo prekes, gautus pinigus padės į tą patį arba į kitą banką. Gautą pinigų sumą, kuri yra mažesnė už pradinę dydžiu, atskaitytu į privalomą banko rezervą, bankas vėl dalins į dvi dalis. Viena dalis padidins jo privalomus rezervus, o kita bus panaudota paskoloms teikti, t. y. procesas vėl pasikartos. Formaliai šis procesas aprašomas geometrine progresija, kurios vardiklis yra privalomų rezervų norma. Kaip ir *BVP* dėl dauginamojo poveikio atveju, poveikio pinigų pasiūlos pokytis bus $\frac{1}{R}$ kartų didesnis už pradinį indėlio

pokytį; čia R – privalomų rezervų norma. Skaičius $\frac{1}{R}$ vadinamas bankų si-

stemos dauginamuoju koeficientu. Tačiau tai – tik teorinis dydis. Jis buvo nustatytas laikantis šių sąlygų: 1) visos pirkimo ir pardavimo operacijos vykdomos per bankus; 2) kiekvienas bankas nustato rezervus, lygius privalomiems, o visi kiti pinigai panaudojami paskoloms. Realiame gyvenime šių sąlygų dažniausiai nepavyksta įgyvendinti – subjektai ne visada išleidžia visus gautus pinigus arba perka ir parduoda apeidami bankus. Bankai ne visada gali panaudoti atliekamus rezervus. Todėl kartotinis indėlių didėjimas pagrįstas mažesne baze ir pinigų pasiūlos pokytis nepasieks teoriškai galimo lygio. Paprastai bankų sistemos dauginamasis poveikis būna 2–2,5 karto mažesnis už teorinį. Jeigu privalomų rezervų norma yra 10 proc., tai bankų sistemos dauginamasis poveikis lygus 4–5. Į šį efektą centrinis bankas privalo atsižvelgti reguliuodamas pinigų pasiūlą.

15.3. Centrinio banko pinigų politika ir jos priemonės

Centrinio banko pinigų politika pagrįsta tuo, kad pinigų kiekio pokytis gali paveikti makroekonominius procesus ir – tai ypač svarbu – nacionalinio produkto apimtį. Išsamiau panagrinėsime atvejį, kaip centrinis bankas gali paveikti šalies gamybos apimtį. Pinigų kiekio, cirkuliuojančio ekonomikoje, pokyčiai veikia visuminę paklausą, tačiau ne tiesiogiai, o per palūkanų normą. Iš tikrųjų pinigų pasiūlai didėjant palūkanų norma, atitinkanti pinigų rinkos pusiausvyrą, mažėja (15.5 a pav.). Mažėjanti palūkanų norma skatina investicijas, kurios, kaip sudėtinė visuminių išlaidų dalis, didina visuminę paklausą. Pakitusi visuminė paklausa pakeičia prekių ir paslaugų rinkos pusiausvyrą ir nustato didesnę pusiausvyros nacionalinio produkto apimtį (įskaitant ir dauginamąjį poveikį). Šį procesą, atspindintį keinsistinį požiūrį į pinigų kiekio ir gamybos apimtį pokyčių sąveiką, galima pa-vaizduoti taip:

$$M \uparrow \rightarrow r \downarrow \rightarrow I \uparrow \rightarrow VD \uparrow \rightarrow RBVP \uparrow .$$

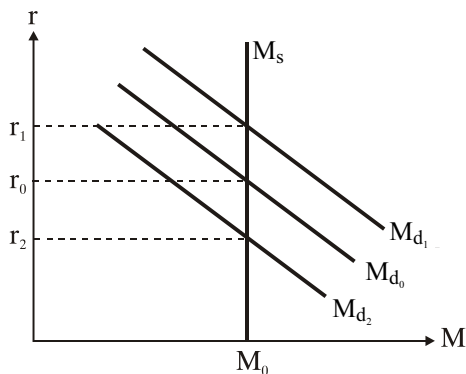
Monetaristai šią schemą papildė tiesioginiu pinigų kiekio poveikiu visuminei paklausai. Jie teigia, kad padaugėjus pinigų padidės visuminės pajamos, kurios savaime padidins namų ūkio išlaidas, nes, monetaristų mąnymu, kuo žmonės turi daugiau pinigų, tuo daugiau jų ir išleidžia. Priešingas procesas vyks, jei centrinis bankas mažins pinigų kiekį. Mažinant pinigų pasiūlą, palūkanų norma, ribojanti investicijas, didėja ir mažina visuminę paklausą, kuri nustato ir mažesnę pusiausvyros nacionalinį produktą. Šis procesas vaizduojamas tokia schema:

$$M \downarrow \rightarrow r \uparrow \rightarrow I \downarrow \rightarrow VD \downarrow \rightarrow RBVP \downarrow .$$

Taigi centrinis bankas, reguliuodamas pinigų pasiūlą, didina arba mažina visuminę paklausą ir kartu skatina arba riboja *BVP* gamybą. Centrinio banko veiksmų, reguliuojant pinigų pasiūlą, padariniai yra tokie pat kaip ir vyriausybės fiskalinės politikos. Skirtumas tik tas, kad centrinis bankas veikia *BVP* dydį ne tiesiogiai keisdamas visuminę paklausą, kaip fiskalinės politikos atveju, o reguliuodamas pinigų pasiūlą.

Pinigų politiką apibrėšime kaip centrinio banko vykdomų priemonių, reguliuojančių pinigų pasiūlą arba palūkanų normą, visumą siekiant įgy-

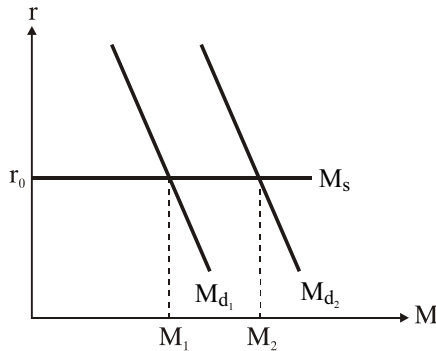
vendinti nustatytus ekonominius tikslus. Šie tikslai gali būti platūs ir sutapti su makroekonominės politikos tikslais. Svarbiausi iš jų yra didelis užimtumas, stabilus gamybos didėjimas, neaukštas infliacijos lygis. Šie tikslai sutampa su vyriausybės fiskalinės politikos tikslais. Be šių, centrinis bankas gali siekti ir siauresnių, vadinamųjų tarpinių tikslų. Populiariausi iš jų – pinigų kiekio arba palūkanų normos kontrolė. Ypač akivaizdus ekonomikoje esančio pinigų kiekio ir infliacijos lygio ryšys. Todėl centrinis bankas, siekdamas palaikyti priimtina infliacijos lygį, sieks stabilizuoti pinigų kiekį, tačiau šiuo atveju lieka nekontroliuojama palūkanų norma. Dėl nenumatytų priežasčių gali kisti pinigų paklausa ir atitinkamai svyruoti palūkanų norma (15.6 pav.).

15.6 pav. Galimi pinigų kiekio stabilizavimo padariniai

Palūkanų normų stabilumas yra gana svarbi sąlyga verslo arba namų ūkio subjektams priimant sprendimus investuoti. Palūkanų normos svyravimai gali sudaryti netikrumo atmosferą dėl priimamų sprendimų teisingumo ir apskritai dėl ateities. Taigi šis centrinio banko tikslas neretai gali būti pageidaujamas. Centrinis bankas, siekdamas palaikyti stabilią palūkanų normą, keičia pinigų pasiūlą atsižvelgdamas į paklausos pokyčius. Šiuo atveju pinigų pasiūlą galima laikyti absoliučiai elastinga (15.7 pav.).

Šie du tikslai – pinigų kiekio ir palūkanų normos stabilizavimas – yra nesuderinami. Stabilizuojant palūkanų normą svyruoja pinigų kiekis, ir atvirkščiai. Keinsistų nuomone, palūkanų normos stabilizavimas yra svarbesnis tikslas, o monetaristai mano priešingai.

15.7 pav. Palūkanų normos stabilizavimas

Lietuvos Respublikos banko įstatymo pakeitimo įstatymas, priimtas 2001 metais, kuris yra Lietuvos banko įstatymo, priimto 1994 metais, nauja redakcija, nustato pagrindinį Lietuvos banko tikslą – siekti Lietuvos Respublikos kainų stabilumo, kuris siejamas su pinigų rinkos, kredito ir atsiskaitymų sistemos patikimu funkcionavimu. Ekonomikos teorijoje nagrinėjant pinigų politiką centrinio banko tikslais laikomi tie patys kaip ir fiskalinės politikos, t. y. anksčiau nurodyti trys tikslai, kuriuos įgyvendinus stabiliai didėja nacionalinis produktas esant natūraliam nedarbo lygiui. Trumpai aptarsime centrinio banko veiksmus siekiant šio rezultato. Kai ekonomika išgyvena nuosmukį ir yra didelis nedarbas, iškyla būtinybė skatinti gamybos plėtrą. Šiuo atveju pinigų pasiūlos plėtimas didins visuminę paklausą, kuri savo ruožtu skatins nacionalinio produkto didėjimą (14.4 pav.). Tokia pinigų politika, vadinama skatinamąja, gali padėti ekonomikai išbristi iš nuosmukio. Kai *BVP* didėja pernelyg sparčiai ir iškyla ekonomikos „perkaitimo“, t. y. infliacijos, grėsmė, tikslinga vykdyti varžomąją pinigų politiką ribojant pinigų pasiūlos didėjimą. Sumažėjusi pinigų pasiūla mažins visuminę paklausą ribodama pernelyg spartų *BVP* didėjimą. Gamybos ribojimas mažins ir infliacinį kainų lygį (14.4 pav.). Tačiau pinigų politiką reikėtų vykdyti atsargiai, nes pinigų kiekio pokyčiai bankų sistemoje gali sukelti dauginamąjį poveikį, veikiantį pinigų kiekius P_1 ir P_2 .

Taigi vykdydamas pinigų politiką, centrinis bankas turėtų remtis gana tiksliais apskaičiavimais. Priešingu atveju jo veiksmai gali sukelti nuosmukį arba infliaciją ir turėti neigiamų padarinių ekonomikai. Pinigų, kaip ir fiskalinę, politiką komplikuoja ir vėluojančios priemonės, nors šiuo atveju vėluojama daug mažiau negu įgyvendinant fiskalinės politikos priemones.

Pinigų pasiūlos reguliavimas. Centrinis bankas pinigų pasiūlą šalies ūkyje gali reguliuoti taikydamas tris pagrindines priemones: rezervų reglamentavimą, atviros rinkos operacijas ir diskonto normą. Tai – klasikinės pinigų politikos priemonės.

Rezervų reglamentavimas. Bankų privalomi rezervai formuojami kaip šių bankų indėliai centriniam banke. Gali būti nustatomos skirtingos atskirų sąskaitų rūšių privalomų rezervų normos. Centriniam bankui sumažinus privalomų rezervų normą komerciniai bankai mažesnę indėlių dalį gali laikyti centriniam banke, o didesnę jų dalį naudoti paskoloms ir taip išplėsti pinigų pasiūlą. Centriniam bankui padidinus rezervų normas komerciniai bankai didesnę indėlių dalį privalo laikyti centrinio banko sąskaitose, todėl iš apyvartos išimama dalis pinigų ir pinigų pasiūla mažėja. Taip mažinant privalomuosius bankų rezervus daugėja pinigų, ir atvirkščiai.

Atviros rinkos operacijos. Tai – vertybinių popierių, pavyzdžiui, obligacijų, pirkimas ir pardavimas antrinėje vertybinių popierių rinkoje. Prireikus didinti pinigų pasiūlą, centrinis bankas ima pirkti vertybinius popierius. Komerciniai bankai visada nemažą aktyvų dalį turi palūkanas teikiančių vertybinių popierių pavidalu. Pinigai, kuriuos komerciniai bankai gauna už parduotus vertybinius popierius, padidina jų perteklinius rezervus. Perteklinius komercinių bankų rezervus padidina ir piliečiai, pervedę į komercinius bankus pinigus, gautus už parduotus vertybinius popierius. Bankai, naudodami perteklinius rezervus paskoloms teikti, didina pinigų pasiūlą. Ir atvirkščiai, kai reikia mažinti pinigų pasiūlą, centrinis bankas parduoda vertybinius popierius. Komerciniai bankai, pirkdami juos, mažina savo atliekamus rezervus ir taip siaurina paskolų teikimo galimybę. Kita vertus, pertekliniai rezervai mažėja ir piliečiams išimant iš bankų pinigus, reikalingus vertybiniams popieriams pirkti. Visa tai sukelia pinigų pasiūlos mažėjimą.

Atliekant vertybinių popierių pirkimo ir pardavimo operacijas tarp centrinio banko ir komercinių bankų gryniesi pinigai nenaudojami. Centrinis bankas, pirkdamas iš komercinių bankų vertybinius popierius, paprasčiausiai padidina komercinių bankų rezervus, laikomus centriniam banke, sudarydamas sąlygas jiems išplėsti paskolų operacijas. Centrinio banko galimybės supirkinėti vertybinius popierius iš komercinių bankų teoriškai yra neribotos, o atitinkami įnašai į komercinių bankų sąskaitas vadinami pinigų spausdinimu (kredito emisija). Šias operacijas riboja tik centrinio banko atsakomybė už pinigų politikos padarinius.

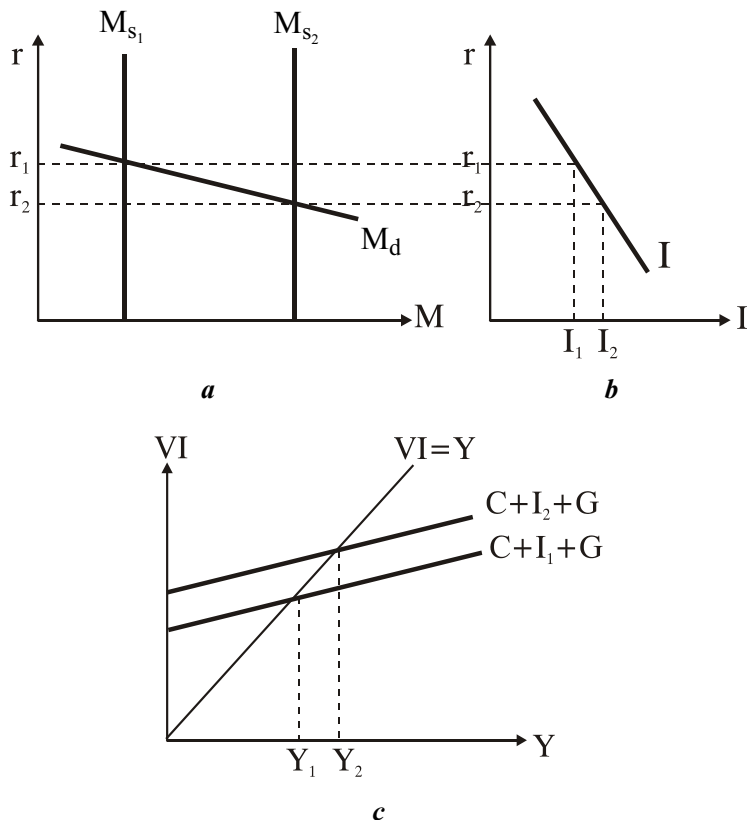
Diskonto norma. Centrinis bankas gali teikti paskolas komerciniams bankams veikdamas kaip „bankų bankas“. Palūkanų norma už tokias paskolas yra vadinama diskonto norma. Centrinio banko paskolas komerciniai bankai paprastai naudoja siekdami padidinti savo rezervus iki reikiamos

normos, jei jų rezervai išsenka netikėtai atsiėmus indėlius arba dėl kitų nenumatytų aplinkybių arba siekdami plėsti savo kreditines galimybes. Centrinio banko paskolos komerciniams bankams teikiamos atitinkamus įrašus bankų sąskaitose. Tokios paskolos (diskontai) didina bankų rezervus ir taip leidžia jiems plėsti pinigų pasiūlą. Keičiant diskonto normą galima tam tikru mastu reguliuoti pinigų pasiūlą. Jei ji didėja, tai skolinamasi mažiau, mažėja ir pinigų pasiūla, ir atvirkščiai. Diskonto norma paprastai yra keliais procentais didesnė už paskolų rinkos paskolų normą. Nors centrinio banko teikiamų paskolų apimtis nesudaro didelės paskolų rinkos dalies, tačiau centrinio banko nustatoma diskonto norma yra orientyras kitiems paskolų rinkos subjektams ir todėl jos keitimas turi įtakos visos paskolų rinkos palūkanų normoms.

Lietuvos banko pinigų politika ir lito patikimumo įstatymas. Lietuvos Respublikoje veikiantis vadinamasis valiutų valdybos modelis ir jį pagrindžiantis Lietuvos Respublikos lito patikimumo įstatymas, priimtas 1994 metais, apriboja Lietuvos banko galimybes reguliuoti pinigų pasiūlą klasikiais centrinio banko metodais. Lietuvos bankas privalo garantuoti, kad bendras išleidžiamų į apyvartą litų kiekis bet kuriuo metu neviršytų Lietuvos banko laikomų aukso atsargų ir konvertuojamos užsienio valiutos rezervo vertės, apskaičiuotos pagal bazinę valiutą. Lietuvos bankas gali keisti bendrą litų kiekį apyvartoje tik atitinkamai keisdamas turimas aukso atsargas ir keičiamos užsienio valiutos rezervą. Tai reiškia, kad Lietuvos banke yra apribota lito emisijos galimybė (jis gali išleisti į apyvartą papildomą kiekį litų tik tuo atveju, jei tai leidžia turimi rezervai, t. y. jei turimų rezervų vertė ir litų kiekio apyvartoje santykis atitinka Lietuvos Respublikos lito patikimumo įstatymo reikalavimus). Oficialų lito kursą nustato Lietuvos bankas parinktos bazinės valiutos (šiuo metu tai euras) atžvilgiu. Kadangi Lietuvos bankas įpareigotas supirkti pateiktus eurus ir litus nustatytu kursu be apribojimų, tai pinigų pasiūla Lietuvos Respublikoje priklauso ir nuo valiutų rinkos konjunktūros.

15.4. Pinigų politikos efektyvumas

Kaip ir fiskalinės politikos atveju, pinigų politikos efektyvumo klausimu egzistuoja skirtingi požiūriai – keinsistinis ir monetaristinis. Jau minėta, kad pinigų kiekio pokyčiai ekonomikoje per palūkanų normas ir investicijų dydžio pokyčius keičia visuminę paklausą ir kartu nacionalinį pusiausvyros produktą. **Keinsistų požiūris** į pinigų kiekio poveikio nacionaliniam produktui mechanizmą parodytas 15.8 paveiksle.

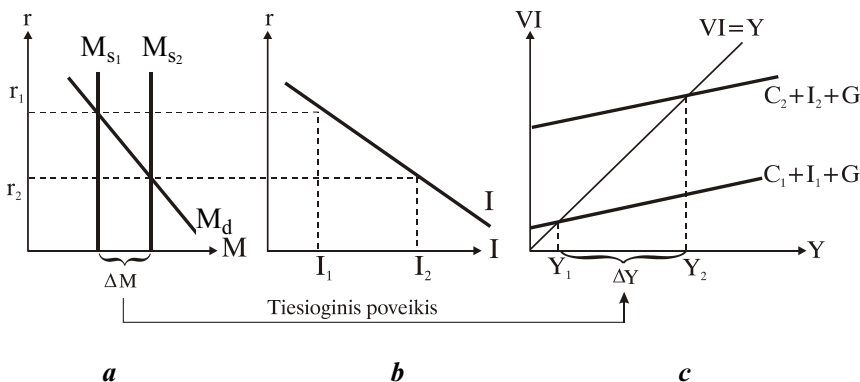
15.8 pav. Keinsistų požiūris į pinigų poveikį nacionalinio produkto apimčiai

Keinsistų manymu, pinigų pasiūlos pokyčio poveikis visuminei paklausai yra netiesioginis – tik per investicijų pokyčius atsižvelgiant ir į dauginamąjį poveikį. Pinigų pasiūlai padidėjus nuo M_{S_1} iki M_{S_2} (15.8 a pav.) sumažėja pusiausvyros palūkanų norma nuo r_1 iki r_2 . Kartu padidėja investicijų dydis nuo I_1 iki I_2 (15.8 b pav.), kurį atitinka ir didesnis visuminių išlaidų VI dydis $C + I_2 + G$. Padidėjusi visuminė paklausa nustato didesnę pusiausvyros nacionalinį produktą ir visumines pajamas Y_2 . Keinsistų nuomone, pinigų paklausa M_d yra gana elastinga palūkanų normai. Suma-

žėjus palūkanų normai sumažėja ir pinigų laikymo kaštai, todėl padidėja namų ūkio subjektų grynųjų pinigų paklausa. Namų ūkio ir ūkio subjektai patenkina pinigų paklausą, didesnę savo pajamų prieauglio dalį pasilikdami pinigų pavidalu, o mažesnę dalį skirdami finansiniams aktyvams, t. y. akcijoms ir obligacijoms, išsigyti. Nors padidėjus pinigų kiekiui ekonomikoje padidėja ir namų ūkio pajamos, tačiau, keinsistų nuomone, padidėjusios pajamos neatsiliepia vartojimui. Vartojimo išlaidos C , jų nuomone, yra gana stabilios ir nepriklauso nuo pinigų kiekio, esančio ekonomikoje, pokyčių. Taigi namų ūkio pajamų didėjimas didins tik vartotojų turimą grynųjų pinigų kiekį bei jų investicijas į vertybinius popierius, t. y. tik namų ūkio santaupas. Verslo investicijų paklausa mažai priklauso nuo palūkanų normos, nes jas lemia ekonominė padėtis bei pardavimų perspektyvos. Todėl investicijų paklausa yra mažai elastinga palūkanų normos atžvilgiu (15.8 b pav.). Keinsistai mano, kad pinigų pasiūlos pokyčiai mažai veikia visuminę paklausą. Tai pavaizduota ir 15.8 paveiksle – nemažas pinigų pasiūlos pokytis sukelia palyginti nežymų palūkanų normos, investicijų bei visuminių pajamų pokytį. Nežymiai padidėjusi visuminė paklausa net įvertinus dauginamąjį poveikį nedaug padidins visuminės pajamas (15.8 c pav.). Todėl keinsistai teikia pirmenybę fiskalinės politikos priemonėms, tiesiogiai reguliuojančioms visuminę paklausą.

Monetaristų požiūris yra priešingas keinsistų požiūriui. Visų pirma jie teigia, kad pinigų pasiūlą ir visuminę paklausą sieja ne tik netiesioginis, bet ir tiesioginis ryšys, turintis poveikį vartojimui. Todėl padidėjus namų ūkio pajamoms subjektai, priešingai nei teigia keinsistai, daugiau ima pirkti ir prekių, ypač ilgalaikio vartojimo. Dalį pinigų jie pasilieka sau, kitą dalį išleidžia finansiniams aktyvams bei prekėms išsigyti. Monetaristų požiūrį į pinigų pasiūlos bei visuminės paklauskos ryšį rodo 15.9 paveikslas. Pinigų paklausa M_d , monetaristų nuomone, ne tiek priklauso nuo palūkanų normos dydžio, kiek nuo sandorių apimties, t. y. nuo nacionalinio produkto dydžio. Todėl pinigų paklausa nėra elastinga palūkanų normos atžvilgiu (15.9 a pav.). Investicijų paklausa, pasak monetaristų, priešingai, yra elastinga palūkanų normos atžvilgiu, todėl net ir nežymus palūkanų normų pokytis smarkiai didina investicijų apimtį (15.9 b pav.). Taigi, monetaristų nuomone, pinigų pasiūlos didėjimas lemia nemažą palūkanų normos kritimą (15.9 a pav.) ir dėl to padidėja investicijos (15.9 b pav.). Didesnės investicijos padidina visuminės išlaidas (15.9 c pav.). Šį netiesioginį poveikį dar sustiprina ir tiesioginis poveikis, padidinantis asmeninio vartojimo išlaidas nuo C_1 iki C_2 . Taigi pinigų pasiūlos didėjimas sukelia gana didelį visuminių

pajamų didėjimą. Monetaristų teigimu, pinigų pasiūlos įtaka visuminei paklausai yra didžiulė.

15.9 pav. Monetaristų požiūris į pinigų poveikį nacionalinio produkto gamybos apimčiai

Priešingai nei grynoji fiskalinė politika, kuri, kaip teigia monetaristai, yra mažai veiksminga, pinigų politikos priemonės labai veikia nacionalinio produkto apimtį. Tačiau pinigų poveikio mechanizmas gana sudėtingas. Būtina įvertinti ir vėlavimo poveikį. Be to, ekonominiai procesai sunkiai nuspėjami. Todėl yra pavojus, kad aktyvūs centrinio banko veiksmai reguliuojant pinigų pasiūlą gali tik destabilizuoti ekonomiką. Monetaristų rekomendacijos, kaip naudoti pinigų politikos priemones nesukeliant neigiamų padarinių, pagrįstos klasikinės mainų lygties analizės išvadomis. Vienas iš šios lygties variantų, vadinamas Fisherio lygtimi, yra toks:

$$M \times v = P \times Q; \quad (15.1)$$

čia M – pinigų kiekis, v – pinigų apyvartos greitis, t. y. skaičius, parodantis, kiek kartų vidutiniškai per metus piniginis vienetas naudojamas prekėms pirkti (BVP pagaminamas ir nuperkamas ne iš karto); P – kainų lygis; Q – gamybos apimtis (realusis BVP). Taigi $P \times Q$ yra nominalusis BVP .

Darant prielaidą, kad pinigų apyvartos greitis v yra pastovus (šia prielaida yra grindžiama kiekybine pinigų teorija), iš mainų lygties daroma išvada, kad nominalusis BVP padidės tiek pat, kiek ir pinigų kiekis M . Tačiau

trumpojo ir ilgojo laikotarpio pinigų kiekio padidėjimas veikia skirtingus dešinės lygties pusės dauginamuosius. Trumpojo laikotarpio pinigų kiekio didėjimas labiau veikia gamybos apimtį Q negu kainas P . Todėl jeigu ekonomika išgyvena nuosmukį, tai pinigų kiekio padidėjimas sukelia nedidelį kainų didėjimą ir žymų gamybos didėjimą, beveik lygų pinigų kiekio M didėjimui. Ir atvirkščiai, pinigų kiekio mažėjimas sukelia žymų gamybos mažėjimą, o tai gali būti ekonomikos nuosmukio pradžia. Tuo tarpu ilguoju laikotarpiu, kai gamybos apimtis Q artėja prie visiško užimtumo lygio, pinigų kiekio M kitimas veikia tik kainų lygį. Pinigų kiekio didėjimas šiuo atveju sukelia tik sparčią infliaciją. Kiekybinės pinigų teorijos požiūriu monetariniai trikdymai yra pagrindinė visuminės paklausos nestabilumo ir ekonomikos ciklų priežastis. Todėl svarbiausias makroekonominės politikos uždavinys – užtikrinti pastovų pinigų pasiūlos didėjimą, tačiau nesukelti pernelyg didelės infliacijos. Tai galima pasiekti lėtai ir stabiliai didinant pinigų pasiūlą. Laipsniškai didėjantis pinigų kiekis skatins lėtą, bet pastovų visuminės paklausos ir nacionalinio produkto gamybos didėjimą nepažeisdamas kainų stabilumo. Modernesnės pinigų teorijos atsisako pinigų apyvartos greičio nekintamumo prielaidos, tačiau galutinės išvados lieka tos pačios.

Taigi klasikų ir keinsistų požiūriai į ekonomikos reguliavimą gali būti apibendrinti taip. Keinsistinės krypties atstovai teigia, kad laisvosios rinkos sistema yra nestabili, o šio nestabilumo priežastis – visuminės paklausos nepastovumas. Todėl valstybės ekonominei politikai tenka itin svarbus vaidmuo kompensuojant rinkos trūkumus. Svarbiausias valstybės įrankis – fiskalinės politikos priemonės, tiesiogiai veikiančios visuminę paklausą, kai, jų nuomone, pinigų politika yra ne itin efektyvi. Klasikinės krypties atstovai teigia, kad rinkos ekonomikos vidiniai reguliavimosi veiksniai yra pakankami ir ekonomika pati savaime yra stabili. Tačiau pinigai daro didelį poveikį visuminei paklausai, todėl nereguliarus ir neadekvatus valstybės kišimasis į ekonomiką pinigų politikos svertais (grynoji išdo politika mažai paveikia visuminę paklausą) ir yra pagrindinis jos nestabilumo veiksnys. Monetaristai pripažįsta, kad tinkamai vykdoma pinigų politika gali teigiamai paveikti ekonomiką. Tai turėtų būti pasyvi politika, grindžiama „fiksuotų taisyklių“ principu. Centrinis bankas, naudodamas pinigų politikos svertus, turėtų vadovautis vadinamąja monetarine taisykle – siekti, kad pinigų kiekis ekonomikoje nuolat didėtų (3-4 proc. per metus) ir tam neturėtų įtakos laikini ekonomikos sutrikimai. Laipsniškas ir pastovus pinigų kiekio didėjimas sukels tokį pat visuminės paklausos ir nacionalinio produkto didėjimą nedidėjant kainoms.

Keinsistų ir klasikų požiūrius į fiskalinę ir pinigų politiką skiria teorinis postulatų, nusakantis investicijų ir palūkanų normos priklausomybės pobūdis. Kuri – fiskalinė ar pinigų – politika veiksmingesnė, gali lemti konkrečią ekonominę padėtį. Matyt, optimali makroekonominė politika turėtų derinti tiek fiskalinę, tiek ir pinigų politiką. Kai vyriausybė vykdo aktyvią fiskalinę politiką ir formuoja deficitinį biudžetą taip skatindama visuminės paklausos ir kainų didėjimą, padidėja ir pinigų poreikis. Todėl tam, kad nepritrūktų pinigų padidėjusiai prekių ir paslaugų apyvartai, būtina didinti ir pinigų pasiūlą. Ir atvirkščiai, kai vyriausybės fiskalinė politika riboja nacionalinio produkto didėjimą, reikia riboti ir pinigų pasiūlą, kad ši politika būtų efektyvi. Taigi ekonomika bus reguliuojama gana veiksmingai, jeigu vyriausybės vykdoma fiskalinė politika bus suderinta su centrinio banko pinigų politikos priemonėmis.

Klausimai ir užduotys

1. Kokios yra šiuolaikinių pinigų rūšys?
2. Kas formuoja pinigų paklausą?
3. Kaip apibrėžiama pinigų pasiūla?
4. Koks yra ryšys tarp skolinamojo kapitalo bei pinigų rinkų pusiausvyrų?
5. Kokios yra svarbiausios Centrinio banko funkcijos?
6. Kas yra bankų privalomieji ir pertekliniai rezervai?
7. Kaip apskaičiuojamas bankų sistemos dauginamasis koeficientas ir ką jis išreiškia?
8. Kokios pagrindinės pinigų politikos priemonės ir koks jų poveikis?
9. Kuo grindžiama Lietuvos banko pinigų politika?
10. Paaiškinkite du požiūrius į pinigų politikos efektyvumą.
11. Vyriausybė iš privataus sektoriaus nusipirko prekių už 10 mln. Lt. Kaip pakito pinigų pasiūla šalyje, jeigu privalomųjų rezervų norma yra 5 proc.?
12. Investicijų paklausa šalyje išreiškiama lygtimi $I = 150 - 12,5r$, o investicijos ir BVP susietos lygtimi $I = - 62,5 + 0,25 \text{ BVP}$. Potencialusis BVP lygus 550 mlrd. Lt. Koks šalies faktinis BVP ir kaip centrinis bankas turi pakeisti palūkanų normą, jei ji lygi 4 proc. (r išreikštas proc., o I – mlrd. Lt)?

16. BENDROJI PREKIŲ BEI PASLAUGŲ IR PINIGŲ RINKŲ PUSIAUSVYRA

Šio skyriaus tikslas – aptarti vadinamąjį IS-LM modelį, jungiantį prekių bei paslaugų ir pinigų rinkas, jo sudarymo principus ir jo panaudojimo galimybes vertinant pinigų bei fiskalinę politiką. Formuojama IS kreivė kaip visų visuminių pajamų ir palūkanų normų derinių geometrinė vieta, kurios kiekvienas taškas atitinka prekių ir paslaugų rinkos pusiausvyrą. Išaiškintas mechanizmas, kaip atstatoma rinkos pusiausvyra esant prekių ar paslaugų pasiūlos ar paklausos pertekliui.

Formuojama LM kreivė, vaizduojanti įvairius palūkanų normos ir visuminių pajamų derinius, kuriems esant pinigų rinkoje susidaro pusiausvyra esant nekintamai pinigų pasiūlai. Išaiškintas mechanizmas, kaip atstatoma pinigų rinkos pusiausvyra palūkanų normai nukrypęs nuo pusiausvyros tiesės LM.

Pavaizduojama prekių bei paslaugų ir pinigų rinkų bendroji pusiausvyra IS-LM modelyje ir išaiškintas rinkos savireguliacijos mechanizmas esant nukrypimams nuo bendrosios pusiausvyros prekių ir paslaugų ar pinigų, ar abiejų rūšių rinkose.

Analizuojamas Vyriausybės fiskalinės politikos priemonių poveikis IS tiesės padėčiai bei pinigų pasiūlos pokyčio poveikis LM tiesės padėčiai ir bendrosios pusiausvyros pokytis vykdant fiskalinę ir pinigų politiką. Nustatoma fiskalinės bei pinigų politikos efektyvumo priklausomybė nuo IS ir LM tiesių elastingumo. Nagrinėjamas išstūmimo efektas bei pinigų ir fiskalinės politikos derinimo pasekmės naudojant IS-LM modelį.

16.1. *IS-LM* modelis

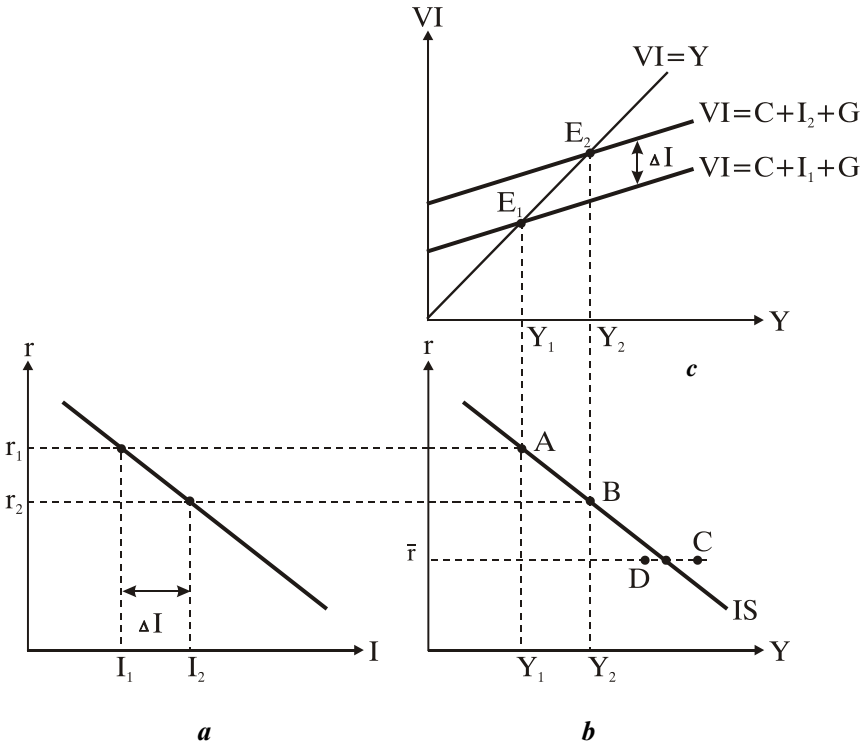
Ankstesniuose skyriuose išnagrinėjome du rinkos tipus, t. y. prekių bei paslaugų ir pinigų rinkas, kurios yra makroekonominio tyrimo objektai. Abi šios rinkos yra glaudžiai susijusios ir pusiausvyros pokyčiai vienoje iš jų turi įtakos ir kitos rinkos pusiausvyrai. Jas sieja du bendri parametrai – visuminės pajamos ir palūkanų norma. Kintant palūkanų normai, nustatomi pinigų rinkoje, kis investicijos, kurios atitinkamai pakeis visuminę paklausą,

kartu ir pusiausvyros nacionalinį produktą (visuminės pajamos). Pakitus pusiausvyros nacionaliniam produktui, t. y. visuminėms pajamoms, pakis pinigų paklausa, drauge pakis ir palūkanų normos dydis. Modelį, vadinamą *IS-LM* modeliu, kuris vaizduoja palūkanų normos bei visuminių pajamų derinius, atitinkančius prekių ir paslaugų bei pinigų rinkų pusiausvyras, sukūrė anglų ekonomistas J. Hicksas, remdamasis J. M. Keyneso idėjomis. Šis modelis pagrįstas prielaida, kad kainos nekinta, t. y. prekių ir paslaugų rinkos pusiausvyra susidaro J. M. Keyneso pasiūlos kreivės horizontalioje dalyje. *IS-LM* modelis patogus ir tuo, kad leidžia analizuoti fiskalinės ir pinigų politikos efektyvumą remiantis vienu grafiku.

IS-LM modelį sudaro dvi kreivės *IS* ir *LM*. Pirmoji kreivė vaizduoja tokius visuminių pajamų ir palūkanų normos derinius, kurie atitinka prekių ir paslaugų rinkos pusiausvyrą. Kadangi prekių ir paslaugų rinkos pusiausvyra pasiekama, kai investicijos yra lygios santaupoms, tai iš čia ir kilo šios kreivės pavadinimas (investicijos ir santaupos). Antroji kreivė vaizduoja tokius visuminių pajamų ir palūkanų normos derinius, kurie atitinka pinigų rinkų pusiausvyrą.

IS kreivė pavaizduota 16.1 pav.

Pradinę palūkanų normą r_1 atitinka investicijos I_1 (16.1 a pav.), prekių bei paslaugų rinkos pusiausvyros taškas E_1 (16.1 c pav.) bei visuminės pajamos Y_1 . Palūkanų normos r_1 ir visuminių išlaidų Y_1 derinys (16.1 b pav.) atitinka *IS* kreivės tašką A . Sumažėjus palūkanų normai nuo r_1 iki r_2 investicijos padidėja nuo I_1 iki I_2 (16.1 a pav.). Investicijų prieauglis ΔI šiuo dydžiu padidins visuminės išlaidas. Visuminių išlaidų tiesės poslinkis į viršų nustatys naują prekių rinkos pusiausvyros tašką E_2 , kuri atitiks visuminės pajamos Y_2 (16.1 c pav.). Naujas palūkanų normos r_2 ir visuminių pajamų Y_2 derinys nustatys kitą *IS* kreivės tašką B (16.1 b pav.). Parinkdami kitas palūkanų normas nustatysime kitas prekių rinkos pusiausvyros būsenas ir kitas palūkanų normas bei visuminių pajamų derinius. *IS* kreivės forma (16.1 b pav.) priklauso nuo ryšio tarp investicijų I ir palūkanų normos r pobūdžio. *IS* kreivė nustato pusiausvyros nacionalinio produkto vertės (visuminių pajamų) Y priklausomybę nuo palūkanų normos. Didėjant palūkanų normai visuminės pajamos mažėja, o palūkanų normai krintant – didėja. Tokį šios priklausomybės pobūdį lemia investicijų, per kurias palūkanų norma daro poveikį pusiausvyros nacionalinio produkto dydžiui, priklausomybės nuo palūkanų normos pobūdis.

16.1 pav. IS kreivė

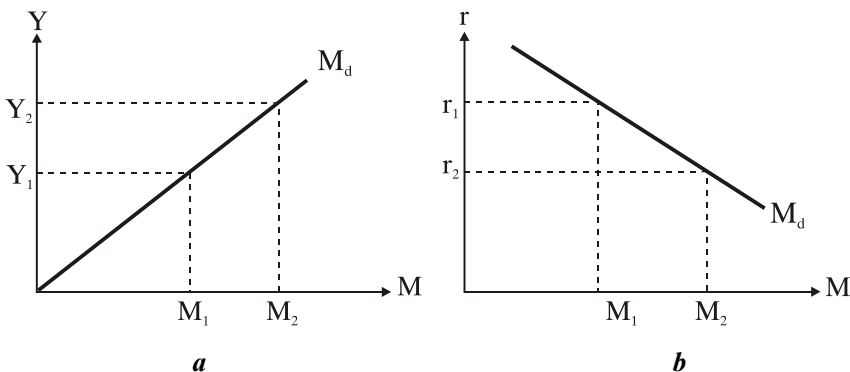
Situacija, kai gamybos apimtis esant konkrečiai palūkanų normai \bar{r} yra didesnė už pusiausvyros apimtį, t. y. kai susidaro pasiūlos perteklius prekių bei paslaugų rinkose, vaizduojama tašku C (16.1 b pav.), kuris yra į dešinę nuo IS kreivės. Tuo tarpu taškas D (16.1 b pav.) vaizduoja situaciją, kai prekių ir paslaugų rinkose susidaro paklausos perteklius, t. y. kai gamybos apimtis būna mažesnė už pusiausvyros apimtį. Abiem atvejais savaiminis rinkos reguliavimo mechanizmas atkuria pusiausvyrą atitinkamai keisdamas kainas – sumažina jas esant pasiūlos pertekliui arba padidina esant paklausos pertekliui, ir taškas C arba D atsiduria IS kreivėje nepakitus palūkanų normai.

Antroji nagrinėjamo modelio kreivė LM vaizduoja įvairius palūkanų normas ir visuminių pajamų derinius, kuriems esant pinigų rinkoje susidaro pusiausvyra. LM kreivės pavadinimas kilęs iš pinigų paklausos, kuri išreiš-

kia likvidumo pirmenybės principą, t. y. pirmenybę laikyti pinigus, o ne juos investuoti (*liquidity*), ir pinigų pasiūlos (*money*) pusiausvyros sąlygos, t. y. $L(\textit{liquidity}) = M(\textit{money})$.

Pinigų paklausa M_d tiesiogiai priklauso nuo nacionalinio produkto dydžio Y (sandorių pinigų paklausa) – kuo jis didesnis, tuo didesnė pinigų paklausa, nes didėja ūkinių sandorių apimtis ir pinigų poreikis. Palūkanų normos Z poveikis pinigų paklausai atvirkštinis – kuo didesnė palūkanų norma, tuo didesni pinigų laikymo kaštai, todėl gyventojai bei ūkio subjektai stengsis mažiau laikyti grynųjų pinigų ir jų paklausa mažės (16.2 pav.).

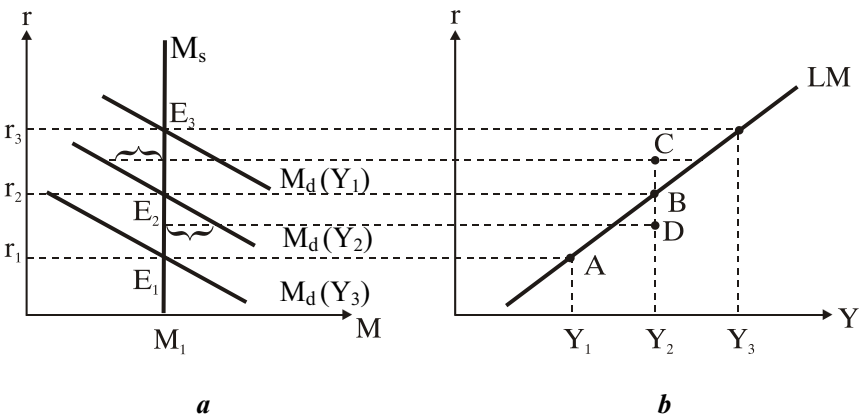
Taigi kiekvieną gamybos apimtį atitinka ir tam tikras pinigų paklausos lygis. Jeigu gamybos apimtis kinta, tai pinigų paklausa taip pat kinta. Pinigų paklausos pokyčiai sukelia ir pusiausvyros palūkanų normos kitimą, t. y. galima teigti, kad egzistuoja tam tikti pajamų ir palūkanų normų deriniai, kurie nustato pinigų rinkos pusiausvyrą. Remiantis šiais teiginiais ir prielaida, kad pinigų pasiūla nekinta, nubrėžiama LM kreivė (16.3 pav.).

16.2 pav. Pinigų kiekio kaita priklausomai nuo: *a* – nacionalinio produkto apimties; *b* – palūkanų normos

Kiekvieną gamybos apimtį atitinka tam tikra pinigų paklausa M_d (Y) ir pusiausvyros palūkanų norma r . Didėjant gamybai didės pinigų paklausa ir kartu pusiausvyros palūkanų norma (16.3 *a* pav.). Esant pradinėms visuminėms pajamoms Y_1 pinigų rinkos pusiausvyrą, vaizduojama tašku E_1 , nustatys palūkanų normą r_1 (16.3 *a* pav.), o palūkanų normos r_1 ir pajamų Y_1 derinys – LM kreivės tašką A (16.3 *b* pav.). Padidėjus pajamoms iki dy-

džio Y_2 padidėja ir pinigų paklausa $M_d(Y_2)$, o pinigų rinkos pusiausvra iš taško E_1 pasislenka į tašką E_2 . Nauja pusiausvra nustato ir naują palūkanų normą r_2 (16.3 a pav.). Naujas palūkanų normos r_2 ir pajamų Y_2 derinys nustato kitą LM kreivės tašką B . LM kreivė, kaip ir IS kreivė, nėra nei paklausos, nei pasiūlos kreivė. Tai – kreivė, vaizduojanti pinigų rinkos pusiausvyrą atitinkančias parametrų r ir Y reikšmes. Tačiau, kita vertus, LM kreivė vaizduoja visuminių pajamų ir pinigų rinkos pusiausvyros palūkanų normos ryšį. Ir šis ryšys yra tiesioginis – didėjant gamybai ir visuminėms pajamoms didėja ir pusiausvyros palūkanų norma (16.3 b pav.). Tokių kreivės LM pobūdį lemia sandorių pinigų paklausos priklausomybė nuo nacionalinio produkto apimties – jai didėjant pinigų paklausa didėja. Pinigų pasiūlai nekintant didėja ir palūkanų norma.

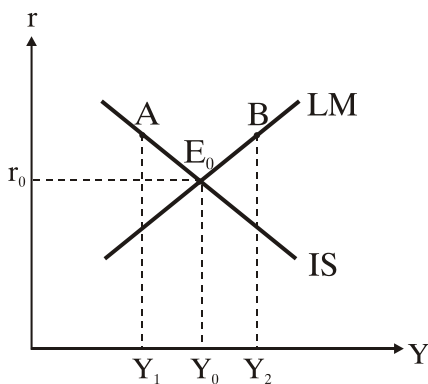

16.3 pav. LM kreivė

Jeigu palūkanų normos dydis dėl kokių nors priežasčių nukryps nuo pusiausvyros kreivės LM esant fiksuotam visuminių pajamų dydžiui, tai savaiminio reguliavimo procesai pinigų rinkoje šią pusiausvyrą atkurs. Taškas C (16.3 b pav.) vaizduoja situaciją, kai palūkanų norma yra didesnė už pusiausvyros dydį esant fiksuotam visuminių pajamų dydžiui Y_2 . Tokia situacija reiškia, kad padidės pinigų laikymo kaštai ir ūkio subjektai laikys mažiau pinigų. Susidarys pinigų pasiūlos perteklius (16.3 a pav.), viršijantis pinigų paklausą, dėl to palūkanų norma kris ir taip bus atkurta pinigų rinkos

pusiausvyra, atitinkanti gamybos apimtį Y_2 . Jeigu palūkanų norma nukris žemiau pusiausvyros dydžio, atitinkančio gamybos apimtį Y_2 (taškas D , 16.3 *b* pav.), tai pinigų laikymo kaštai taps maži ir ūkio bei namų ūkio subjektai bus linkę laikyti daugiau pinigų. Susidarys pinigų paklausos perteklius (16.3 *a* pav.), viršijantis pinigų pasiūlą, dėl to palūkanų norma ims didėti ir pinigų rinkos pusiausvyra bus atkurta.

Nubrėžę abi kreives *IS-LM* viename grafike gausime *IS-LM* modelio grafiką (16.4 pav.). Kreivių *IS* ir *LM* susikirtimo taškas E_0 vaizduoja vienu metu pasiekiamą pusiausvyros būseną tiek prekių bei paslaugų, tiek ir pinigų rinkoje. Ją atitinka palūkanų norma r_0 ir gamybos apimtis Y_0 . Brėždami *IS* kreivę, palūkanų normos reikšmes mes pasirinkdavome laisvai. Taškas E_0 ją konkretizuoja ir nustato tokią palūkanų normą, kuri atitinka pinigų, kartu ir skolinamojo kapitalo, rinkos pusiausvyrą esant pasirinktam kainų lygiui prekių bei paslaugų rinkoje. Lygiai taip pat laisvai mes pasirinkdavome ir visuminių pajamų Y dydį brėždami *LM* kreivę. Kadangi kreivės *IS* ir *LM* išreiškia visiškai priešingas r ir Y kitimo tendencijas, tai gali būti tiksliai vienas šių parametrų derinys, vienu metu atitinkantis ir prekių bei paslaugų, ir pinigų rinkų pusiausvyrą.

16.4 pav. Bendroji prekių ir pinigų rinkų pusiausvyra

Taškas A , esantis ant *IS* kreivės (16.4 pav.), vaizduoja tokią ekonomikos padėtį, kai pasiekta prekių ir paslaugų rinkų pusiausvyra esant mažesnei gamybos apimčiai negu Y_0 , tačiau palūkanų norma yra didesnė už bendro-

sios pusiausvyros palūkanų normą. Šioje situacijoje pinigų paklausa yra mažesnė už pinigų pasiūlą dėl didesnių pinigų laikymo kaštų, kuriuos lemia didelės palūkanų normos. Tokia padėtis pinigų rinkoje verčia mažėti palūkanų normą r . Sumažėjusi palūkanų norma skatina investicijas I , kartu didina visuminę paklausą ir nacionalinį pusiausvyros produktą. Šie procesai, mažinantys palūkanų normą ir didinantys gamybos apimtį, tęsis tol, kol bus pasiekta pusiausvyros būseną E_0 , kurią atitinka mažesnė palūkanų norma r_0 ir didesnė gamybos apimtis Y_0 .

Situacija, pavaizduotą 16.4 paveiksle tašku B , esančiu LM kreivėje, atitinka pinigų rinkos, nustatančios didesnę už r_0 pusiausvyros palūkanų normą, pusiausvyra. Tačiau gamybos apimtis Y_2 yra didesnė negu nacionalinis pusiausvyros produktas Y_0 , atitinkantis šią palūkanų normą, t. y. prekių ir paslaugų pasiūla viršija jų paklausą. Prekių pasiūlos perviršis mažins kainas ir gamybos apimtį. Mažėjant gamybai mažės ir pinigų paklausa, kartu ir pusiausvyros palūkanų norma. Šie procesai, mažinantys palūkanų normą ir gamybos apimtį, tęsis tol, kol bus pasiekta bendroji pusiausvyros būseną E_0 .

Panašūs procesai vyks ekonomikoje, t. y. prekių bei paslaugų ir pinigų rinkose, jei palūkanų norma bus mažesnė už r_0 , o pusiausvyra bus pasiekta prekių ir paslaugų arba pinigų rinkoje. Analogiška procesų prekių bei paslaugų ir pinigų rinkose analizė gali būti pritaikyta ir situacijoms, kai nėra nei prekių ir paslaugų, nei pinigų rinkų pusiausvyros.

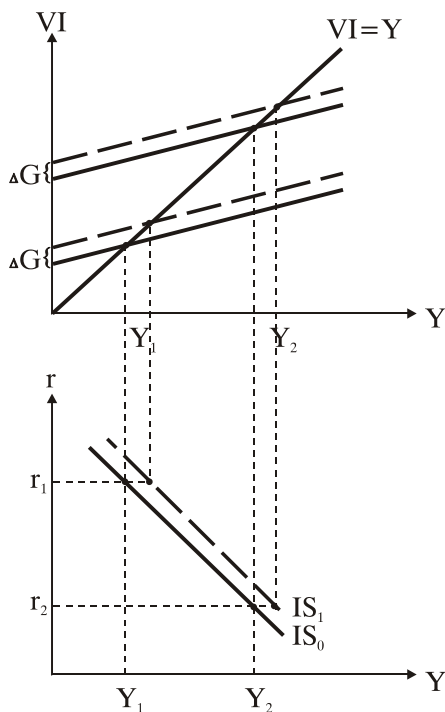
16.2. Fiskalinės ir pinigų politikos aiškinimas remiantis $IS-LM$ modeliu

Vyriausybė, vykdydama fiskalinę politiką, keičia mokesčių arba (ir) vyriausybės išlaidų dydį. Mokesčių bei vyriausybės išlaidų pokyčiai tiesiogiai veikia visus tris visuminių išlaidų elementus ir kartu keičia visuminę paklausą bei nacionalinį pusiausvyros produktą. Šalies centrinio banko pinigų kiekio reguliavimo priemonės keičia pinigų pasiūlą, drauge ir pusiausvyros palūkanų normą. Vyriausybės ir centrinio banko naudojamos priemonės keičia ir IS bei LM kreivių padėtį $IS-LM$ modelyje, kartu ir bendrosios pusiausvyros padėtį.

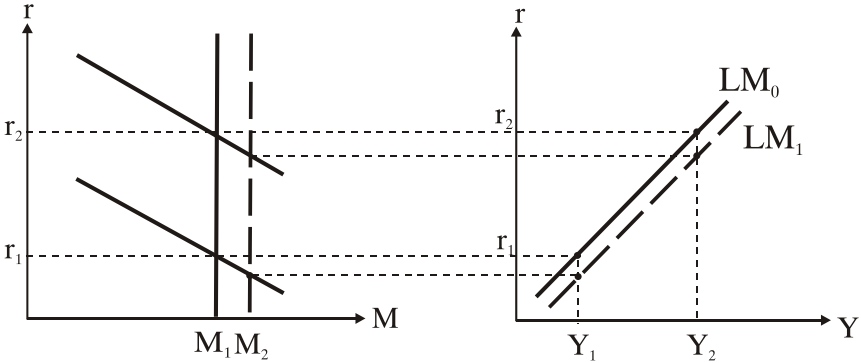
16.5 paveiksle parodyta, kaip šalies vyriausybės naudojamos priemonės visuminei paklausai keisti atsiliepia IS kreivės padėčiai. Tarkime, vyriausy-

bė vykdo skatinančią fiskalinę politiką, t. y. didina savo išlaidas siekdama didinti pusiausvyros nacionalinį produktą. Esant prielaidai, kad pusiausvyros palūkanų norma nekinta, IS kreivė pasistums į dešinę (16.5 pav.), nes esant bet kokioms pradinėms vyriausybės išlaidoms G_1 ar G_2 visuminių išlaidų kreivė pasistums į viršų per pusiausvyros išlaidų pokytį ΔG nustatydamą didesni pusiausvyros produktą, ir bet kuris naujas r ir Y derinys bus dešinėje IS kreivės pusėje. Jeigu vyriausybė vykdytų ribojančią fiskalinę politiką, tai IS kreivė pasistumtų į kairę.

Kai centrinis bankas didina pinigų pasiūlą, palūkanų norma krinta. Esant prielaidai, kad gamybos apimtis nekinta, LM kreivė pasistumia į dešinę (16.6 pav.). Jeigu centrinis bankas ribotų pinigų kiekį, tai LM kreivė pasistumtų į kairę.

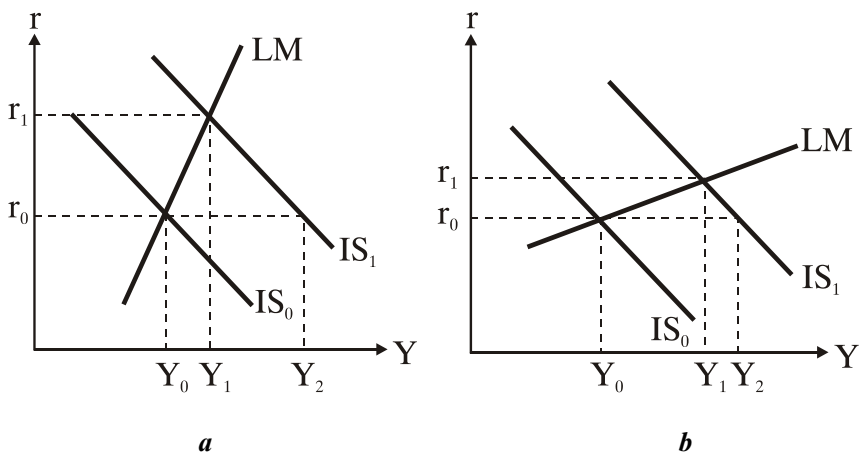
16.5 pav. Vyriausybės skatinančių fiskalinės politikos priemonių poveikis IS kreivės padėčiai

16.6 pav. Padidėjusios pinigų pasiūlos poveikis LM kreivės padėčiai

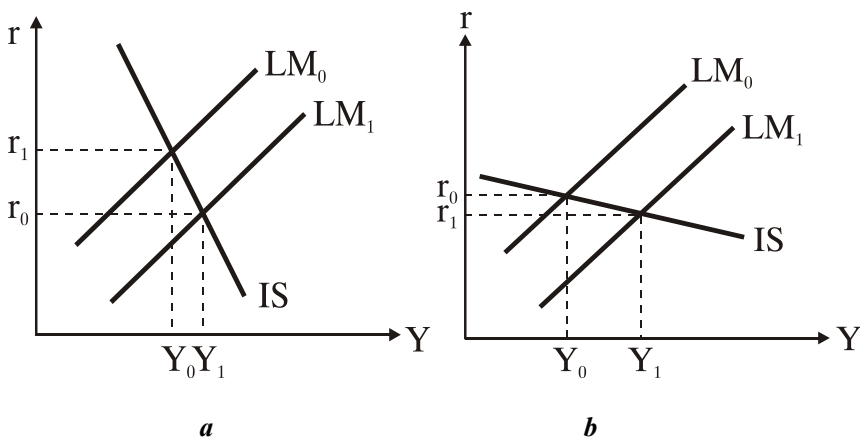
Taigi vyriausybei reguliuojant visuminę paklausą, IS kreivė $IS-LM$ modelyje pasistums arba į dešinę, arba į kairę ir taip nustatys naują prekių ir paslaugų bei pinigų rinkų pusiausvyrą. Tarkime, vyriausybė, siekdama atgaivinti ekonomiką, vykdo skatinančią fiskalinę politiką. Taip ji padidins tiek gamybą, tiek ir pusiausvyros palūkanų normą nuo r_0 iki r_1 (16.7 pav.). Palūkanų normos padidėjimas $IS-LM$ modelyje vaizduoja išstūmimo efektą. Jeigu išstūmimo efekto nebūtų, tai palūkanų norma nepakistų ir gamyba turėtų padidėti iki Y_2 . Vadinasi, šalies centrinis bankas finansuotų biudžeto deficitą išleisdamas papildomai pinigų ir LM kreivę atitinkamai pasistumtų į dešinę. Tačiau iš tikrųjų ji yra mažesnė, t. y. Y_1 . Skirtumas $Y_2 - Y_1$ rodo išstūmimo efektą. Esant neelastingai LM kreivei (16.7 a pav.) palūkanų normos padidėja akivaizdžiai, o gamyba dėl stipriai pasireiškiančio išstūmimo efekto padidėja nežymiai. Jeigu LM kreivė yra elastinga, išstūmimo efekto įtaka sumažėja, o gamyba padidėja daugiau (16.7 b pav.). Taigi fiskalinė politika yra efektyvesnė, jeigu LM kreivė yra elastingesnė visoms kitoms sąlygoms nekintant.

Jeigu LM kreivė būtų absoliučiai neelastinga, tai bet kokie vyriausybės veiksmai neturėtų įtakos nacionalinio produkto apimčiai ir išstūmimo efektas visiškai neutralizuotų vyriausybės fiskalinės politikos poveikį. Tuo tarpu esant LM kreivei absoliučiai elastingai, išstūmimo efekto nelieka ir visuminių išlaidų pokytis maksimaliai padidina visumines pajamas.

16.7 pav. Fiskalinės politikos efektyvumas $IS-LM$ modelyje

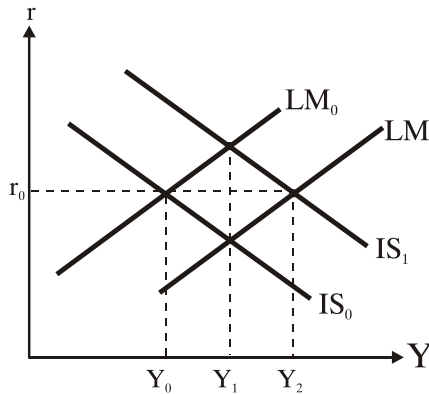
Centrinio banko pinigų politikos priemonės taip pat keičia tiek pinigų, tiek ir prekių bei paslaugų rinkų pusiausvyrą. Pinigų politikos priemonės yra efektyvesnės, kai IS kreivė yra elastingesnė visoms kitoms sąlygoms esant vienodomis (16.8 b pav.). Šiuo atveju toks pats pinigų pasiūlos padidinimas labiau skatins gamybą negu esant neelastingai IS kreivei (16.8 a pav.).

16.8 pav. Pinigų politikos efektyvumas $IS-LM$ modelyje

Pirmuoju atveju labai nukris palūkanų norma, tačiau gamyba dėl investicijų paklausos neelastingumo palūkanų normos atžvilgiu padidės nežymiai. Todėl mažai pakis investicijos ir visuminės paklausos padidėjimas bus nedidelis net ir įvertinus dauginamąjį poveikį. Tuo tarpu antruoju atveju netgi mažesnę palūkanų normos sumažėjimą atitiks daug didesnis nacionalinio pusiausvyros produkto didėjimas. Šį efektą lemia didesnis investicijų paklausos elastingumas palūkanų normos atžvilgiu. Esant absoliučiai neelastingai IS kreivei, pinigų politika bus visiškai neefektyvi, nes investicijų apimtį ji neveiks, nekis ir gamybos apimtį. Ir atvirkščiai, esant IS kreivei absoliučiai elastingai, visas pinigų pasiūlos prieauglis virs visuminių pajamų prieaugliu.

Pinigų ir fiskalinės politikos derinimas gali padidinti ekonomikos reguliavimo efektyvumą. Sėkmingai suderinus šias politikas galima visiškai neutralizuoti išstūmimo efektą ir gamyba didės nekintant palūkanų normai (16.9 pav.).

16.9 pav. Pinigų ir fiskalinės politikos derinimas neutralizuojant išstūmimo efektą

Klausimai ir užduotys

1. Ką atvaizduoja IS kreivė?
2. Koks parametras susieja prekių bei paslaugų ir pinigų rinkas?
3. Ką atvaizduoja LM kreivė?
4. Ką vaizduoja IS ir LM susikirtimo taškas?
5. Kaip vyriausybės fiskalinės politikos priemonės veikia IS kreivės padėtį?
6. Kaip centrinio banko pinigų politika veikia LM kreivės padėtį?
7. Kas charakterizuoja fiskalinės politikos efektyvumą IS-LM modelyje?
8. Kas charakterizuoja pinigų politikos efektyvumą IS-LM modelyje?
9. Paašškinkite išstūmimo efektą, pasinaudoję IS-LM modeliu.
10. Vyriausybės išlaidos yra 10 mlrd. Lt, pradinės investicijos – 8 mlrd. Lt, ribinis polinkis vartoti lygus 0,8, autonominės išlaidos – 2 mlrd. Lt, pradinė palūkanų norma – 20 proc. Palūkanų normos 10 proc. pokytis sukelia 1 mlrd. Lt dydžio investicijų pokytį. Remdamiesi šiais duomenimis nubrėžkite IS kreivę.

17. TARPTAUTINĖ PREKYBA IR UŽSIENIO INVESTICIJOS

Šio skyriaus tikslas – išsiaiškinti tarptautinės prekybos bei užsienio investicijų reikšmę ir poveikį šalies ekonomikai. Apibrėžiamos pagrindinės tarptautinei prekybai būdingos sąvokos – absoliutus pranašumas bei santykinis pranašumas. Nagrinėjama pasaulinės kainos įtaka šalies užsienio prekybos balansui. Aptariami tarptautinės prekybos pranašumai bei prieštaravimai, taip pat šalies užsienio prekybos politikos formos: laisvoji prekyba ir protekcionizmas. Nagrinėjamos protekcionistinės užsienio prekybos politikos priemonės: muitai, kvotos, licencijavimas, kokybės ir sveikatingumo standartai bei jų įtaka šalies ekonominei situacijai. Nagrinėjamos specifinės tarptautinės prekybos formos – dempingas ir embargas. Išaiškinami Pasaulio prekybos organizacijos tikslai, jos įtaka tarptautinei prekybai ir jos organizacinė struktūra.

Apibrėžiama užsienio investicijų sąvoka ir jų pagrindinės formos – tiesioginės ir portfelinės investicijos. Analizuojamos teigiamos ir neigiamos užsienio investicijų pasekmės šalies ekonomikai. Nagrinėjamas kapitalo judėjimas šalyje, remiantis grynųjų užsienio investicijų apibrėžimu. Aptariama tarptautinių finansinių organizacijų, finansuojančių užsienio investicijas: Pasaulio banko, Europos rekonstrukcijos ir plėtros banko, Europos investicinio banko, reikšmė užsienio investicijų plėtotei.

Aptariamos Lietuvos Respublikos įstatymų, reglamentuojančių užsienio investicijas (Lietuvos Respublikos investicijų įstatymas) bei užsienio prekybos protekcionistinių priemonių taikymą (Lietuvos Respublikos muitinių kodeksas, Lietuvos Respublikos muitų tarifų įstatymas, Lietuvos Respublikos antidempingo įstatymas), pagrindinės nuostatos.

17.1. Tarptautinės prekybos pagrindimas ir jos formos

Absoliutus ir lyginamasis pranašumas. Šiandien bet kuri pasaulio šalis įvairiapusiškais ryšiais susijusi su kitomis šalimis. Tarptautiniai ryšiai yra svarbus pažangą skatinantis veiksnys. Šalies, atsiribojusios nuo kitų šalių, ūkis yra neperspektyvus. Tokia šalis pasmerktų save ekonominiam ir

technologiniam atsilikimui. Vis glaudesni ryšiai tarp pasaulio šalių daro jas vis labiau priklausomas vieną nuo kitos. Todėl yra pagrindas kalbėti apie besiformuojančią pasaulinę ūkio sistemą. Tokia sistema grindžiama tarptautiniu darbo pasidalijimu ir specializacija. Specializacijos pranašumai įgyvendinami per tarptautinę prekybą, kuri iš esmės paremta bendraisiais rinkos ekonomikos principais. Tarptautinės specializacijos naudą paaiškina absoliutus ir santykinis pranašumo principai.

Tarkime, viena šalis kurį nors produktą gamina pigiau negu kita, o pastaroji turi tokį pranašumą gamindama kitą produktą. Sakoma, kad kiekviena šalis, gamindama atitinkamą produktą, turi **absoliutų pranašumą**. Tam tikrą produktą gaminančios šalies absoliutų pranašumą gali lemti gamtinės sąlygos, darbuotojų išūdziai, technologijos lygis arba kiti veiksniai. Tada yra prasmė kiekvienai šaliai specializuotis gaminti tą produktą, kurį gamindama ji turi absoliutų pranašumą, t. y. kurį ji gali pagaminti mažesniais kaštais negu jos partnerė. Šiuo atveju abiejų šalių turimi ištekliai bus paskirstyti efektyviausiai, t. y. bus pagamintas didžiausias galimas abiejų produktų kiekis. Trūkstamus produktus kiekviena šalis gali įsigyti mainų, t. y. tarptautinės prekybos, būdu.

Specializacijos naudą esant absoliučiam pranašumui rodo toks pavyzdys. Tarkime, Lietuvoje ir Latvijoje gaminami produktai *A* ir *B*. Vieno darbininko pagamintos produkcijos kiekis kiekvienos šalies sąlygomis parodytas 17.1 lentelėje.

17.1 lentelė. Vieno darbininko pagamintos produkcijos kiekis Lietuvoje ir Latvijoje

Šalis \ Produktas	A	B
Lietuva	3 vnt.	2 vnt.
Latvija	4 vnt.	1 vnt.

Taigi Lietuva turi absoliutų *B* produkto gamybos pranašumą, o Latvija – *A* produkto. Jeigu vienas darbininkas Lietuvoje iš šakos, gaminančios *A* produktą, bus perkeltas į kitą ūkio šaką gaminti *B* produktą, o Latvijoje – atvirksčiai, įvyks gamybos pokyčiai, pavaizduoti 17.2 lentelėje.

17.2 lentelė. Gamybos pokyčiai Lietuvoje ir Latvijoje pakeitus darbo išteklių paskirstymą tarp gamybos šakų

Šalis \ Produktas	A	B
Lietuva	– 3 vnt.	+ 2 vnt.
Latvija	+ 4 vnt.	– 1 vnt.
	+ 1 vnt.	+ 1 vnt.

Taigi dėl tokio darbo išteklių perskirstymo bendra kiekvieno produkto apimtis padidėja. Tarkime, kad abi šalys susitarė perteklinius savo gamybos produktus keisti į trūkstamus tokiu santykiu: už vienetą *B* produkto – du vienetai *A* produkto. Tada už papildomai pagamintus du vienetus *B* produkto Lietuva gaus 4 vienetus *A* produkto, o Latvija – už 4 vienetus *A* produkto – du vienetus *B* produkto. Taigi dėl specializacijos ir tarptautinės prekybos abi šalys laimi papildomai po vieną atitinkamų produktų vienetą.

Naudą, gaunamą realizuojant absoliutų pranašumą, suvokti nesunku, o santykinio pranašumo atveju nauda ne tokia akivaizdi. Šalis turi **santykinį pranašumą** gamindama kurį nors produktą, jei ji gali pagaminti šį produktą mažiausiais santykiniais kaštais arba čia ji pasiekia didžiausią santykinį darbo našumą, palyginti su kitais produktais. Santykiniai kaštai arba santykinis darbo našumas apskaičiuojamas lyginant atskirų šalių gamybos kaštus arba darbo našumą gaminant atitinkamą produktą. Santykinis kurio nors produkto gamybos pranašumas reiškia, kad viena šalis, gamindama šį produktą, yra pranašiausia, t. y. labiausiai lenkia arba mažiausiai atsilieka nuo kitos šalies, palyginti su kitų produktų gamyba. Ir šiuo atveju yra naudinga specializuotis toje gamybos šakoje, kuriose šalis turi santykinį pranašumą, net jeigu ji čia ir neturi absoliutaus pranašumo. Jei šalys specializuosis tose gamybos šakose, kuriose jos turi santykinį pranašumą, tai tais pačiais ištekliais gali būti pagaminta papildoma produkcija.

Specializacijos naudą esant santykiniam pranašumui rodo toks pavyzdys. Tarkime, kad gamybos produktyvumas Lietuvoje pasikeitė, t. y. darbo našumas padidėjo abiejose gamybos šakose, tačiau nevienodais mastais. Pakitę vieno darbininko produkcijos kiekiai pateikti 17.3 lentelėje.

Šiuo atveju Latvija turi santykinį *A* produkto, o Lietuva – *B* produkto gamybos pranašumą. Nors Lietuva turi absoliutų abiejų produktų gamybos pranašumą, tačiau ir šiuo atveju specializacija, kai šalis ims gaminti tą produktą, kurį gaminant santykinis jo darbo našumas didesnis, bus naudinga

abiem šalims. Užtenka sąlygos, kad darbo našumo santykiai tarp atskirų gamybos šakų abiejose šalyse būtų skirtingi.

17.3 lentelė. Vieno darbininko pagaminta produkcija pakitus darbo našumui

Šalis \ Produktas	A	B
Lietuva	6 vnt.	3 vnt.
Latvija	4 vnt.	1 vnt.

Jeigu Lietuvoje vienas darbininkas, gaminęs A produktą, buvo perkvalifikuotas gaminti B produktą, o Latvijoje du darbininkai, gaminę B produktą, perkvalifikuoti gaminti A produktą, gausime rezultata, parodytą 17.4 lentelėje.

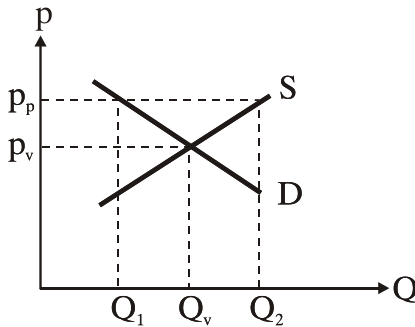
Taigi ir šiuo atveju, kai šalys gamina tas prekes, kurias gamindamos jos turi santykinę pranašumą, tais pačiais darbo ištekliais sukuriama papildoma produkcija. Jei prekių A ir B mainų santykio intervalas bus $[1:4, 1:2]$, tarptautinė prekyba bus naudinga abiem šalims. Iš tiesų, tarkime, kad šių prekių kainų santykis, vadinamas užsienio prekybos koeficientu, lygus $1:3$, t. y. B prekė yra tris kartus brangesnė už A prekę. Tada Latvija už 8 vienetus papildomai pagaminto A produkto gaus $\frac{8}{3} = 2\frac{2}{3}$ vienetų B produkto. Išlošis bus lygus $\frac{2}{3} B$ produkto. Atitinkamai Lietuva už $2\frac{2}{3}$ vieneto papildomai pagaminto B produkto gaus 8 vienetus A produkto. Išlošis bus 2 vienetai A produkto ir vienas trečdalis B produkto.

17.4 lentelė. Gamybos apimties pokyčiai Lietuvoje ir Latvijoje perskirstant darbo išteklius tarp gamybos šakų ir padidėjus darbo produktyvumui

Šalis \ Produktas	A	B
Lietuva	-6	+3
Latvija	+8	-2
	+2	+1

Taigi tarptautinė prekyba yra naudinga šalims, jei jos specializuojasi plėtoti tas gamybos šakas, kuriose pasiekia didesnio santykinio pranašumo.

Užsienio prekybos balansas. Šalyje pagamintų produktų pardavimas užsienio šalims vadinamas **eksportu**, o užsienio šalyse pagamintų produktų pirkimas – **importu**. Pagrindinis veiksnys, skatinantis konkretaus produkto eksportą arba importą, yra šio produkto kainų skirtumas pasaulinėje ir vidaus rinkoje. Didesnė pasaulinės rinkos kaina, atspindinti didesnius gamybos kaštus kitose šalyse, skatina eksportą. Gamintojai didesne, t. y. pasauline, kaina ims pardavinėti prekes ir vidaus rinkoje. Eksporto įtaka konkrečios prekės gamybos apimčiai ir jos kainai parodyta 17.1 paveiksle.

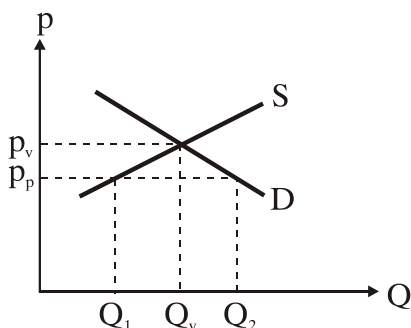

17.1 pav. Eksporto įtaka gamybos apimčiai Q ir prekės kainai p

Padidėjus prekės kainai nuo jos vidaus kainos p_v iki pasaulinio lygio p_p , jos paklausa vidaus rinkoje sumažės nuo Q_v iki Q_1 , tačiau pasiūla padidės iki Q_2 . Skirtumas, susidaręs tarp pagamintos produkcijos ir jos suvartojimo vidaus rinkoje, eksportuojamas į kitas šalis. Dėl to laimi gamintojai – padidinę gamybą bei prekės kainą jie gauna papildomų pajamų. Kartu padidėja ir šalies užimtumas. Vartotojai šiuo atveju pralaimi, nes jie priversti sumažinti šio produkto vartojimą padidėjus jo kainai ir mokėti didesnę kainą negu iš tikrųjų reikėtų.

Importo įtaka gamybos apimčiai ir kainai parodyta 17.2 pav. Mažesnė pasaulinės rinkos kaina, palyginti su vidaus kaina, atspindi mažesnius gamybos kaštus kitose šalyse ir skatina importą. Tarptautinės prekybos dėka vidaus rinkos kaina p_v nukrinta iki pasaulinės kainos p_p . Dėl to padidėjo prekės paklausa nuo Q_v iki Q_2 , tačiau gamyba sumažėja iki Q_1 . Susida-

ręs prekės deficitas padengiamas importu iš kitų šalių. Taigi pigesnių prekių importas mažina gamybą ir užimtumą, tačiau padidina ir atpigina vartojimą.

17.2 pav. Importo įtaka gamybos apimčiai Q ir prekės kainai p

Šalies užsienio prekybą apibūdina **užsienio prekybos balansas**, t. y. skirtumas tarp eksporto ir importo. Jei šalis daugiau eksportuoja nei importuoja, jos prekybos balansas yra **aktyvus** arba palankus. Priešingu atveju, kai importas viršija eksportą, prekybos balansas vadinamas **pasyviu** arba nepalankiu. Kiekviena šalis, stengdamasi per tarptautinę prekybą realizuoti savo pranašumus, kartu siekia ir aktyvaus prekybinio balanso arba bent jau subalansuoto eksporto ir importo, nes pasyvus balansas reiškia, kad jos šalis yra skolininkė.

Tarptautinės prekybos pranašumai ir prieštaravimai. Tarptautinė prekyba suteikia šių pranašumų:

1. Skatindama tarptautinį darbo pasidalijimą ir specializaciją leidžia efektyviau panaudoti turimus išteklius – iš to naudos gauna visi prekybos partneriai.
2. Didina konkurenciją, kuri ypač veiksminga, jei importuojančioje šalyje susidarė monopolinė arba oligopolinė gamybos struktūra. Padidėjusi konkurencija skatina mažinti gamybos kaštus bei kainą, didinti prekių kokybę.
3. Leidžia pasiekti produktų gausą ir didina jų įvairovę. Dėl užsienio prekybos gyventojai gali nusipirkti kitose šalyse pagamintų prekių, kurių gamyba šalies viduje arba labai brangiai kainuotų, arba jų apskritai nebūtų galima pagaminti.
4. Sudaro sąlygas masto ekonomijos efektui realizuoti, kai tam trukdo per maža vidaus rinka. Rinkos išplėtimas per užsienio prekybą leidžia

sumažinti gamybos kaštus ir kainas arba gaminti tas prekes, kurių neapsimokėjo gaminti dėl per mažos vidaus rinkos paklausos. Tai naudinga ir gamintojams, ir pirkėjams.

Kita vertus, tarptautinė prekyba sukelia tam tikrų **prieštaravimų**, nes jos poveikis yra nevienodas įvairioms šalies gyventojų socialinėms grupėms. Vartotojams yra naudingas importas, o ne eksportas. Tuo tarpu gamintojams naudinga eksportuoti prekes, o importas jiems nuostolingas. Pastarasis didina ir nedarbą šalyje. Tiesa, nurodytus prieštaravimus iš dalies švelnina tas faktas, kad vartotojai ir gamintojai dažniausiai yra tie patys asmenys. Todėl esant subalansuotai užsienio prekybai minėti eksporto ir importo poveikiai turėtų kompensuoti vienas kitą. Sakykime, didėjantis nedarbas dėl importo turėtų būti kompensuojamas užimtumo didėjimu produkciją eksportuojančiose gamybos šakose. Todėl ir nedarbo lygis šalyje dėl užsienio prekybos poveikio neturėtų padidėti. Tačiau ir šiuo atveju perėjimas į kitas gamybos šakas susijęs su darbuotojų perkvalifikavimu, o tam reikia ir laiko, ir papildomų lėšų. Kita vertus, nėra garantijos, kad kiekvienas, netekęs darbo, jį lengvai gaus arba nepablogės darbo sąlygos.

Užsienio prekybos politikos formos. Galimos dvi pagrindinės užsienio prekybos politikos formos – **laisvoji prekyba ir protekcionizmas**. Pastaroji forma daugiausia naudojama siekiant apsaugoti šalies gamintojus nuo užsienio konkurentų. Nors specializacijos ir užsienio prekybos pranašumai geriausiai gali būti panaudojami laisvos prekybos sąlygomis, per konkurenciją, tačiau yra nemažai argumentų, pateisinančių protekcionistinę politiką.

Viena iš protekcionistinę politiką pagrindžiančių priežasčių yra jau minėti užsienio prekybos prieštaravimai. Gamybos šakose, konkuruojančiose su importinėmis prekėmis, mažėja gamyba, įmonininkų pelnas, kartu ir užimtumas. Todėl suprantama, kad tokių įmonių savininkai ir darbuotojai negailės pastangų, kad užsitikrintų valstybės protegavimą. Nors importas naudingas vartotojams, tačiau jie mažiau organizuoti, o kiekvieno jų išlošis nėra toks didelis kaip gamintojų nuostoliai, kitaip tariant, jų galimybės ir suinteresuotumas yra mažesni negu gamintojų. Todėl užsienio prekybos politikoje dažniausiai nusveria gamintojų interesai, tačiau tai naudinga ir šaliai, nes nemažėja užimtumas. Antra vertus, šalis, turinti įvairesnę ūkio struktūrą, yra ekonomiškai stabilesnė ir mažiau priklausoma nuo tarptautinės konjunkcijos. Todėl tokias gamybos šakas, kurios turi strateginę reikšmę, lemia šalies gyvenimo lygį arba gali būti labai perspektyvios ateityje, reikėtų remti, kol jos dar nepajėgios konkuruoti su užsienio gamintojais. Taigi protekcionistinę politiką gali padėti diversifikuoti šalies ūkį, sukurti ekonomikos šakų įvairovę ir taip sumažinti ekonominę riziką.

17.2. Protekcionistinės užsienio prekybos politikos priemonės

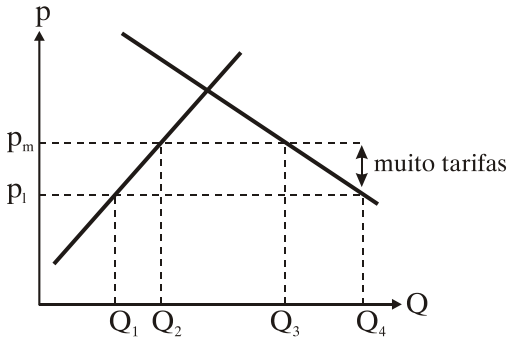
Pagrindinės protekcionistinės politikos priemonės yra **muity** ir **kvotos**. **Muity** – tai viena iš seniausių mokesčių, kuriais apmokestinamos per valstybės sieną vežamos prekės, rūšių. Pagrindinės muitų rūšys yra šios: importo, eksporto, tranzitiniai, diskriminaciniai, pastovūs ir laikini. **Importo** mokesčiais siekiama apsaugoti vidaus rinką nuo užsienio konkurentų, **eksporto** – nuo prekių, kurių trūksta vidaus rinkoje, pernelyg didelio išvežimo. **Tranzitiniais** muitais daugiausia siekiama papildyti valstybės biudžetą pajamomis iš per šalies teritoriją vežamų prekių muitų. Tai pačiai prekei, įvežamai iš skirtingų šalių, taikomi skirtingi muitai vadinami **diskriminaciniais**. **Nuolatiniai** muitai nustatomi neribotam laikui, o **laikini** – tam tikram laikui siekiant atskiriems gaminiams nustatyti šiam laikui norimą kainą.

Be paminėtų muitų rūšių, šiuolaikinėje užsienio prekyboje dar taikomi antidempingo, kompensaciniai bei protekciniai muitai. **Antidempingo** muitai taikomi, kai į šalies teritoriją importuojamos prekės, kurių eksporto kainos yra mažesnės už jų kainas eksportuojančios valstybės rinkoje. **Kompensaciniai** muitai taikomi tokioms importuojamoms prekėms, kurioms gaminti arba eksportuoti buvo naudojama eksportuojančios užsienio valstybės subsidija. **Protekciniai** muitai taikomi, kai importuojamos prekės sudaro žlugdančią konkurenciją vietos gamintojams. Antidempingo, kompensaciniai bei protekciniai muitai taikomi siekiant neutralizuoti importuojamų prekių žalą vietos gamintojams.

Taigi muitai atlieka šias pagrindines funkcijas:

- 1) fiskalinę funkciją, turinčią tikslą papildyti valstybės biudžetą. Tai taikytina tiek importo, tiek ir eksporto muitams;
- 2) protekcinę funkciją, apsaugančią vietinius gamintojus nuo užsienio gamintojų konkurencijos, mažinančią pastarųjų konkurencingumą šalyje. Šią funkciją atlieka tik importo muitas;
- 3) balansavimo funkciją, kurią vykdo eksporto muitai, nes jie apriboja eksportą tų prekių, kurių išvežimas yra nepageidautinas.

Įvedus muitą prekės kaina vidaus rinkoje pakyla muto tarifo dydžiu nuo p_1 iki p_m (17.3 pav.), nes užsienio prekės pardavėjai kompensuoja sumokėtą muitą muto tarifo dydžiu pakeldami prekės kainą. Dėl to sumažės paklausa ir įvežamų prekių kiekis nuo Q_4 iki Q_3 , tačiau padidės šios prekės vietinė gamyba nuo Q_1 iki Q_2 .

17.3 pav. Muito poveikis prekės kainai p ir jos įvežamam kiekiui Q

Muitai nepakeičia pasaulinių prekių kainos, tačiau turi įtakos prekių kainoms vidaus rinkoje. Importo muitai neleidžia pernelyg nukristi kainoms vidaus rinkoje, o eksporto muitai priešingai – neleidžia joms pernelyg pakilti.

Kita protekcionistinės užsienio politikos priemonė – **kvota**. Kvotos gali būti tarifinės arba netarifinės. **Netarifinė kvota** – tai kiekybinis įvežamos arba išvežamos prekės apribojimas. Kaip ir importo muitas, importo kvota, sumažindama prekių kiekį vidaus rinkoje, padidina jų kainą. Tačiau muito atveju šalies iždas gauna papildomų įplaukų. Tuo tarpu nustatant netarifinę kvotą įplaukos atitenka ne iždui, o tam, kam pavyko gauti importo kvotos teises. **Tarifinės kvotos** taip pat nustato kiekybinius importuojamų arba eksportuojamų prekių apribojimus, tačiau pagal šiuos apribojimus taikoma mažesnė muitų tarifo norma negu nustatyta muitų tarifo.

Su kvotomis glaudžiai susijusi kita protekcionistinės politikos priemonė – **licencijavimas**, t. y. licencijų (leidimo) išdavimo sistema. Vyriausybės institucijos eksporto arba importo nustatytų prekių kiekių licencijas išduoda ir nustatytam laiko tarpui. Licencijos gali būti naudojamos kaip sudėtinė kvotų dalis arba kaip savarankiška eksporto ir importo reguliavimo priemonė. Pirmuoju atveju licencija tampa tik dokumentu, patvirtinančiu teisę įvežti arba išvežti prekes pagal nustatytą kvotą. Licencija gali būti vienkartinis vyriausybės institucijos išduotas leidimas konkrečiai įmonei ne daugiau kaip vienerius metus įvežti arba išvežti tam tikrą vienkartinio sandorio numatytą prekių kiekį. Kita licencijų rūšis, vadinama generalinėmis licencijomis, leidžia įvežti arba išvežti konkrečią prekę vienerius metus neribojant sandorių skaičiaus. Yra ir kitų licencijų rūšių, tačiau nurodytos taikomos plačiausiai.

Galimos ir kitos prekybos ribojimo formos, pagrįstos administraciniu prekybos reguliavimu. Neretai keliama prekių **kokybės** arba **sveikatingumo standartų** reikalavimai. Jie visiškai pateisinami, jei įvedami rūpinantis šalies žmonių sveikata. Taikant brangias ir ilgai trunkančias procedūras įvežamoms į šalį prekėms tikrinti taip pat galima varžyti nepageidaujamą prekių įvežimą, t. y. naudoti šias procedūras kaip protekcionistines priemones.

Teisinių Lietuvos muitų politikos pagrindą iki jos įstojimo į Europos Sąjungą sudarė Lietuvos Respublikos muitinės kodeksas, priimtas 1996 metais, Lietuvos Respublikos muitų tarifų įstatymas, priimtas 1998 metais, bei kiti įstatymai. Lietuvai tapus Europos Sąjungos nare neteko galios nacionaliniai teisės aktai, kuriais rėmėsi šalies muitų politika, t. y. Lietuvos Respublikos muitinės kodeksas, muitų tarifų įstatymas, antidempingo įstatymas, protekcinį priemonių įstatymas, kompensacinių muitų įstatymas bei kiti teisės aktai. Lietuva, įstojusi į Europos Sąjungą, tapo ir Europos muitų sąjungos, kuriai būdinga tai, kad visoje Europos Sąjungos muitų teritorijoje taikomi bendri teisės aktai, nare. Europos Sąjungos muitų politikos bendrieji principai nustatyti Europos Komisijos ar Tarybos reglamentais, kurių pagrindiniai yra Europos Bendrijos muitinės kodeksas, Bendrijos muitinės kodekso įgyvendinimo nuostatos, Reglamentas dėl Bendrijos atleidimo nuo muitų sistemos bei kiti Europos Tarybos bei Europos Komisijos reglamentai. Nuo įstojimo į Europos Sąjungą dienos Lietuvoje įsigaliojo Europos Sąjungos bendrasis muitų tarifas, t. y. už prekes, įvežamas į Lietuvos teritoriją iš trečiųjų šalių, imami tokie pat muitai, kaip ir įvežant prekes į bet kurią kitą Europos Sąjungos šalį. Lietuvai taikomos visos Europos Sąjungos bendrosios prekybos politikos taisyklės, t. y. išoriniai muitų tarifai, antidempingo, kompensacinės, protekcinės priemonės, kvotos yra bendri visoms Europos Sąjungos narėms, taip pat ir Lietuvai.

Taigi pagrindinius užsienio prekybos bei muitų politikos principus reglamentuoja Europos Sąjungos teisės aktai. Tačiau daugumas jų yra direktyvos, nustatančios užsienio prekybos politikos tikslus bei priemones, tačiau tų priemonių įgyvendinimą, atsižvelgiant į konkrečias sąlygas, palieka pačių valstybių Sąjungos narių nuožiūrai. Tam gali būti priimami ir nacionaliniai teisės aktai, kurie detalčiau reglamentuoja Europos Sąjungos teisės aktų nuostatas arba gali reglamentuoti dalykus, kurių nereglamentuoja Europos Sąjungos teisės aktai. Antra vertus, nacionaliniai teisės aktai negali prieštarauti Europos Sąjungos teisės aktams. Dar daugiau – šalys narės turi teisę sudaryti laisvas prekybos sutartis, regioninius prekybinius susitarimus bei kitas sutartis, tačiau jos turi būti suderintos ir neprieštaraujančios Europos Sąjungos teisės aktams.

2004 m. balandžio 27 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė Lietuvos Respublikos muitų įstatymą. Šiame įstatyme išdėstytos Europos Sąjungos muitų teisės aktams taikyti Lietuvoje būtinos nuostatos, nuostatos, pagal kurias sprendimo priėmimo teisė deleguota Europos Sąjungos valstybėms narėms, nustatyta muitinės kompetencija ir funkcijos, apibrėžti muitinės pareigūnų įgaliojimai, muitinės procedūros bei kt. Lietuvos muitinė savo veiklą grindžia Lietuvos Respublikos Konstitucija, tarptautinėmis sutartimis, Europos Sąjungos muitų teisės bei kitais Europos Sąjungos bei Lietuvos Respublikos teisės aktais.

Jeigu Lietuvos Respublikos Seimo ratifikuotos tarptautinės sutartys arba Europos Bendrijos teisės aktai nustato kitokias užsienio prekybos sąlygas nei Lietuvos Respublikos muitų įstatymas, tai yra taikomos tarptautinių sutarčių arba Europos Bendrijos muitų teisės aktų nuostatos. Tais atvejais, kai Europos Sąjungos valstybėms narėms deleguota sprendimo priėmimo teisė, sprendimus priima ir Europos Bendrijos muitų teisės aktų nuostatų taikymo Lietuvos Respublikos muitų teritorijoje tvarką nustato Lietuvos Respublikos Vyriausybė arba jos įgaliota institucija.

Vykdydama Europos Bendrijos muitų sąjungos įpareigojimus, Lietuvos muitinė renka muitų mokesčius bei atlieka patikrinimus, kad užkirstų kelią draudžiamoms arba sveikatai pavojingoms prekėms patekti į Europos Sąjungą. Visi Europos Sąjungos valstybių surinkti muitų mokesčiai patenka į centralizuotą fondą, iš kurio dalis visų surinktų mokesčių skiriami mokesčių administravimo išlaidoms ir gražinami juos surinkusiai valstybei. Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, buvo panaikinti visi muitai, taikomi prekiaujant su Europos Sąjungos šalimis narėmis. Taigi Lietuvos muitinei nereikia atlikti jokių muitinės procedūrų bei kitų formalumų gabenant prekes iš kitų Europos Sąjungos šalių arba į jas. Tačiau išimtiniais atvejais muitinis tikrinimas vis tik atliekamas, jei prekės gali grėsti visuomenės saugumui ar sveikatai. Tačiau tokie tikrinimai neturėtų trikdyti laisvą prekių judėjimą tarp Europos Sąjungos šalių.

Protekcioništos priemonės gali būti nustatomos vienašališkai arba susitarimo būdu. Vienašališki prekybos varžymai turi savo ribas, nes panašių atsakomųjų priemonių gali imtis ir kitos šalys. O tai gali privesti prie vadinamojo prekybinio karo. Dažniausiai priemonės tarptautinei prekybai sureguliuoti nustatomos susitarimų būdu. Užsienio prekybos sąlygos gali būti nustatomos **dvišaliais** susitarimais, kai dalyvauja dvi šalys, **kelių šalių (regioniniais)** susitarimais (Šiaurės Amerikos susitarimas dėl laisvos prekybos, Europos Sąjunga) ir **daugiašaliais** susitarimais. Į dvišalius arba regioninius susitarimus galima žiūrėti kaip į tam tikrą protekcionizmo formą, vadinamą kolektyviniu protekcionizmu.

Prie tarptautinės prekybos politikos formų kartais priskiriami **dempingas** ir **embargas**, tačiau tai – ypatingos prekybos formos, turinčios esminių skirtumų, palyginti tiek su protekcionizmu tiek ir juo su laisvąja prekyba. **Dempingas** – tai prekių pardavimas užsienio rinkose žemesnėmis negu vidaus arba pasaulinės rinkos kainomis, neretai netgi žemesnėmis už gamybos kaštus. Pagrindinis tikslas, kurio siekiama dempingu, yra įsigalėti užsienio šalių rinkose išstumiant vietinius gamintojus. Kai šis tikslas pasiekiamas, kainos didinamos ir dažnai viršija buvusias iki dempingo, jeigu įmonė, taikiusi dempingą, įgyja toje šalyje monopolinę rinkos galią. Neretai dempingas taikomas siekiant parduoti produkcijos perteklių, kuris neturi paklausos gamintojo šalies rinkoje. Dempingo politiką gali vykdyti tiek atskiros įmonės savo iniciatyva, tiek ir įmonės, remiamos savo šalies vyriausybės, pavyzdžiui, naudodamos eksporto subsidijas. Dempingas labai primena būdus, kuriuos naudoja oligopolijos savo šalies rinkoje siekdamos neišleisti į rinką naujų konkurentų arba išstumti juos iš rinkos. Dempingą galima traktuoti kaip nesažiningą konkurenciją tarptautinėje rinkoje. Todėl tarptautinėje prekyboje jis netoleruojamas, nes tarptautinės taisyklės dempingą taikyti draudžia. Nustatyti dempingo faktą ne visada paprasta. Tam turi būti atliekamas specialus tyrimas, palyginantis eksportuojamos prekės kainą su tos pačios arba analogiškų prekių kainomis atskirų šalių arba pasaulinėje rinkoje. Svarbiu dempingo įrodymu laikomas prekių pardavimas kainomis, žemesnėmis negu jai pagaminti reikalingi kaštai. Įrodžius dempingo faktą paprastai importuojanti šalis įveda šios prekės antidempingo muitus.

Jeigu dempingą taikančias įmones remia šalies vyriausybė, tai dempingas tampa šalies ekonominės politikos dalimi. Šiuo atveju vyriausybė remia eksportuotojus subsidijomis, jei ji mano, kad palaikyti nacionalinių gamintojų eksportą yra būtina ir kad tai atitinka šalies interesus. **Eksporto subsidija** – tai biudžetinės išmokos nacionaliniams eksportuotojams. Jos leidžia pardavinėti prekes kitų šalių pirkėjams mažesne kaina ir kartu skatinti eksportą. Eksporto subsidijos skirstomos į **tiesiogines** ir **netiesiogines**. **Tiesioginės subsidijos** – tai išmokos eksportuotojui, lygios gautų pajamų ir išlaidų skirtumo sumai. Eksporto subsidijos tarptautinėse prekybos taisyklėse yra laikomos nesažiningos konkurencijos priemone ir yra draudžiamos. Todėl paprastai stengiamasi naudoti **netiesiogines subsidijas**, t. y. užslėptą eksportuotojų dotavimą, teikti jiems mokesčių mokėjimo lengvatas, gražinti importo muitus ir pan. Šalis importuotoja, nustačiusi tiesioginį arba netiesioginį subsidijavimo faktą, turi teisę įvesti kompensacinius importuojamų prekių muitus. Eksporto subsidija yra papildoma mokesčių našta mokesčių mokėtojams, nes jos išmokamos iš valstybės biudžeto. Argumentai, pateisinantys eksporto subsidijas, dažniausiai grindžiami tuo, kad subsidijos, ska-

tindamos eksportą, kartu didina užimtumą šalyje, gerina šalies mokėjimo balansą. Subsidijos gali būti teikiamos ne tik eksportuotojams, bet ir vietiniams gamintojams, gaminantiems prekes, konkuruojančias su importinėmis. Tokios subsidijos vadinamos **vidaus subsidijomis**. Nepaisant to, kad vidaus subsidijos iš esmės yra importuotojų diskriminacija, netgi tokios šalys kaip JAV, palaikančios liberalią užsienio prekybą, Japonija arba Europos Sąjunga, gana plačiai taiko vidaus subsidijas savo gamintojams paremti.

Dauguma šalių yra priėmusios atitinkamus įstatymus, nukreiptus prieš dumpingą. Lietuvoje 1988 metais priimtas Lietuvos Respublikos antidempingo įstatymas sudaro teises sąlygas ginti šalies gamintojus nuo užsienio konkurentų, naudojančių dumpingą. Šis įstatymas teisiškai reglamentuoja dumpingo nustatymo būdus bei kriterijus, dumpingo tyrimų bei antidempingo maito įvedimo ir jo taikymo procedūras.

Embargas – tai draudimas išvežti iš kurios nors šalies arba įvežti į kurią nors šalį prekes bei kitas materialines vertybes. Embargas gali būti taikomas tokioms prekėms, kurios gali kelti grėsmę šalies kultūrinėms, nacionalinėms arba religinėms tradicijoms bei šalies gyventojų sveikatai. Jis gali būti ir ekonominio karo priemonė. Bene dažniausiai embargą lemia politinės priežastys, t. y. siekis ekonomiškai izoliuoti kurią nors šalį arba jų grupę.

Aišku, kad laisva prekyba daugiausia gali duoti naudos, jei tarpusavyje prekiauja maždaug vienodo ekonominio lygio šalys. Jei šalys ekonominiu požiūriu nelygiavertės, tai tokia užsienio prekybos politika gali būti netgi žalinga silpnesnei šaliai. Šiuo atveju optimalu derinti laisvos prekybos principus su protekcionistinėmis priemonėmis.

Ypatingą vaidmenį reguliuojant tarptautinę prekybą suvaidino 1947 metais. 23 valstybių pasirašytas **visuotinis susitarimas dėl tarifų ir prekybos**, žinomas kaip angliška santrumpa GATT. Šiuo susitarimu šalys įsipareigojo prekiauti tarpusavyje didžiausio palankumo sąlygomis, mažinti muitų tarifus bei kitas prekybos kliūtis. Greitai GATT tapo organizacija, vienijančia daugumą pasaulio šalių, koordinuojanti šių šalių užsienio prekybos politiką ir siekianti kuo didesnio pasaulinės prekybos liberalizavimo. Nors GATT buvo tik laikinas susitarimas, tačiau jis gyvavo net iki 1995 metų, kai buvo reorganizuotas į **Pasaulio prekybos organizaciją** (PPO), kuri pradėjo savo veiklą 1996 m. sausio 1 d. Pagrindinis PPO tikslas – toliau liberalizuoti pasaulinę prekybą. PPO institucijų sistemą yra gana sudėtinga. Pagrindinė institucija yra Ministrų konferencija, galinti priimti sprendimus visais klausimais, susijusiais su daugiašaliais prekybos susitarimais, ir privalo rinktis ne rečiau kaip kartą per dvejus metus. Vykdomasis organas yra

Generalinė taryba, kuriai vadovauja generalinis direktorius. Ji vienija tris savarankiškas tarybas, atsakingas už prekybą prekėmis, paslaugomis ir intelektualinėmis teisėmis. Šios tarybos savo ruožtu yra įsteigusios specializuotus komitetus. Generalinei tarybai pavaldžios ir penkios nuolatinės institucijos: Ginčų sprendimo institucija, nagrinėjanti ginčus, išplaukiančius iš PPO sutarties; Prekybos politikos priežiūros institucija, reguliariai tikrinanti, kaip PPO narės laikosi organizacijos taisyklių ir išpareigojimų; Mokėjimų balanso apribojimų komitetas, sprendžiantis importo ribojimo problemas su valstybėmis, turinčiomis mokėjimo balanso sunkumų; Prekybos ir plėtros komitetas, sprendžiantis mažiau išplėtotos ekonomikos valstybių priėmimo į PPO klausimus bei jų specifinių poreikių pripažinimo klausimus; Prekybos ir aplinkos komitetas, nagrinėjantis problemas, susijusias su nacionalinių aplinkos apsaugos normų poveikiu tarptautinei prekybai. Dalyvavimas šiose institucijose yra atviras visoms PPO narėms. PPO sprendimai paprastai priimami konsensuso pagrindu. Jei konsensusas nepasiekiamas, tai sprendimams būtinas daugumos pritarimas. Kiekviena valstybė narė sprendimų priėmimo procedūroje turi po vieną balsą.

Narystė PPO yra viena iš pagrindinių Lietuvos integracijos į tarptautinę prekybos sistemą priemonių. Lietuva 2000 m. spalio 2 d. baigė derybas dėl narystės PPO, o 2000 m. gruodžio 8 d. buvo patvirtinti derybų rezultatai PPO Generalinės tarybos posėdyje. 2001 m. balandžio 24 d. Lietuvos Respublikos Seimui ratifikavus Lietuvos stojimo į PPO rezultatus Lietuva tapo 141 PPO nare. Narystė PPO suteikia teisę į didžiausio palankumo režimo statusą prekiaujant su šios organizacijos narėmis. Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, pakito jos statusas ir santykiai su PPO. Užsienio prekybos politika yra Europos Sąjungos centrinių institucijų kompetencija, todėl Europos Sąjungos šalių narių interesams atstovauja Europos Komisija. Komisija už savo veiklą atsiskaito specialiam komitetui, kurį sudaro Europos Sąjungos valstybių deleguoti atstovai. Taigi dabar Lietuva gali bendradarbiauti su PPO bei kitomis tarptautinėmis prekybos organizacijomis tik netiesiogiai, t. y. dalyvaudama formuojant bendrąją Europos Sąjungos politiką konkrečiose užsienio prekybos srityse.

17.3. Užsienio investicijos ir jų reikšmė šalies ūkiui

Šių dienų pasaulyje intensyviai keičiamasi ne tik prekėmis, bet ir kapitalu. Kapitalas eksportuojamas ir importuojamas **tarptautinių (užsienio) investicijų** forma. Užsienio investicijos – taip pat svarbus pasaulinės ekonominės sistemos kūrimosi veiksnys.

Užsienio investicijos – tai užsienio kapitalas, įvežtas iš kitų šalių ir panaudotas investicijas priimančios šalies gamyboje arba veikloje, turinčioje kitą tikslinę paskirtį. Užsienio investicijos ypač svarbios šalims, kurių ekonomika mažiau išplėtotą arba pereinamoji, nes jos gali tapti svarbiu šių šalių ūkio plėtros veiksnium. Kita vertus, užsienio investicijų poreikis šių šalių ūkiui nėra vienareikšmiškas – jis yra ir teigiamas, ir neigiamas. Užsienio kapitalas paprastai investuojamas tokiais pagrindiniais būdais: steigiant užsienio kapitalo įmones arba įmones dalinio dalyvavimo pagrindu; įsigyjant veikiančios įmonės kapitalo dalį arba visą įmonę; steigiant antrines įmones; įsigyjant teisę naudoti žemės ir gamtos išteklius ir pan. Skiriamos dvi pagrindinės užsienio investicijų formos: **tiesioginės** ir **portfelinės** investicijos. **Tiesiogine užsienio investicija** laikoma tokia investicija, kurios pagrindu susiklosto ilgalaikiai ekonominiai santykiai ir interesai tarp tiesioginio užsienio investuotojo ir tiesioginio investavimo įmonės. Investicija laikoma tiesiogine, jei investuotojas įgyja akcijų paketą, turintį ne mažiau kaip 10 proc. paprastųjų akcijų arba akcijų, turinčių balso teisių akcinėje bendrovėje arba atitinkamą dalį neakcinėje bendrovėje. Toks akcijų paketas suteikia galimybę dalyvauti įmonės valdymo procese, neretai turėti lemiamos įtakos primant sprendimus. Tiesioginės užsienio investicijos paprastai yra skiriamos naujoms įmonėms sukurti arba senoms modernizuoti. Tiesioginiai užsienio investuotojai gali būti individualūs asmenys, tarpusavyje susijusios fizinių arba juridinių asmenų grupės, įmonės, koncernai, vyriausybinių organizacijos. Ypač aktyviai tiesiogines investicijas naudoja **tarptautinės kompanijos**, kurdamos savo filialus ir antrines įmones įvairiose šalyse. Svarbiausi veiksniai kuriant tarptautines kompanijas – tai užsienio žaliavų šaltiniai ir pigi darbo jėga, taip pat galimybė apeiti muitus bei kitas kliūtis, trukdančias patekti į kitų šalių rinkas. Tarptautinės kompanijos gali suteikti paramą mažiau išplėtotos ekonomikos šalims – spartinti ekonominę ir technologinę pažangą, didinti užimtumą, perduoti savo organizacinę patirtį, kelti bendrą žmoniškojo kapitalo lygį. Tačiau tarptautinės kompanijos gali kelti ir nemažų problemų. Tarptautinė kompanija, turėdama didelius materialinius ir finansinius išteklius, gali įgauti monopolinę rinkos galią užsienio šalyje, kurioje yra jos filialas. Šiuolaikinės rinkos ekonomikos šalyse naujo stipraus konkurento atėjimas paprastai sustiprina konkurenciją, nes dažniausiai konkuruoja lygiaverčiai varžovai. Silpnos ekonomikos šalyse padėtis kitokia. Stiprios užsienio kompanijos yra pranašesnės už vietines įmones ir dažniausiai išstumia vietinius gamintojus iš rinkos ir taip pablogina konkurencinę aplinką. Šiuolaikinės ekonomikos šalių ekologiniai standartai neretai neleidžia gaminti tokios produkcijos savo teritorijoje, kuri labai kenksminga aplinkai. Todėl stengiamasi tokią gamybą perkelti į kitas šalis, paprastai į be-

sivystančias, kuriose ekologiniai standartai nėra tokie griežti. Tai blogina investicijas priimančių šalių ekologinę gerovę. Panašiai elgiamasi ir su fiziškai bei morališkai pasenusia technologija, kuri neretai gali būti pranašesnė už vietinę. Tarptautinės kompanijos gauna naudą prailgindamos tokios technologijos gyvavimo laiką, tačiau ją priėmusios šalys, nors ir turi trumpalaikę naudą, tačiau iš tikrųjų yra pasmerktos tiktai sekti aukštesnio ekonominio lygio šalių pėdomis gerokai nuo jų atsilikdamos. Dėl didelės tarptautinių kompanijų ekonominės ir finansinės galios gali kilti šalies, kurioje įsikūręs tarptautinių kompanijų filialas, ekonominės ar net politinės nepriklausomybės apribojimo grėsmė, nes svarbūs ekonominiai sprendimai bus priimami kitoje šalyje, kur yra tarptautinių kompanijų centrinė būstinė. Tarptautinių kompanijų interesus kitose šalyse paprastai gina ir šios šalies vyriausybė.

Portfelinės užsienio investicijos – tai tokios investicijos į obligacijas ir kitus finansinius aktyvus, kurios nesuteikia investuotojui teisės kontroliuoti ūkio subjekta, į kurią investuojama, arba daryti jam didelę įtaką. Pagrindinis skirtumas tarp tiesioginių ir portfelinių užsienio investicijų yra tas, kad pastarosios nesuteikia investuotojui įmonės, į kurią investuojama, valdymo teisės. Šis skirtumas išplaukia iš to, kad portfelinėmis investicijomis siekiama suformuoti pelningą ir investuotojui priimtinos rizikos investicijų portfelį. Siekdami išskaidyti finansinę riziką, investuotojai įsigyja sąlyginai nedidelę ūkio subjekto finansinių aktyvų dalį. Tarptautinėje praktikoje priimta, kad kiekybinė riba, skirianti tiesiogines ir portfelines investicijas, yra jau minėti 10 proc., t. y. portfelinėms investicijoms priskiriamos investicijos, suteikiančios mažiau nei 10 proc. balso teisių. Pagrindinė portfelinių užsienio investicijų paskata yra įvairiose šalyse mokamų už kapitalą palūkanų skirtumas. Didesnė palūkanų norma, palyginti su kitomis šalimis, į investavimo šalį pritraukia ir daugiau portfelinių investicijų. Taigi portfelinės užsienio investicijos paprastai yra spekuliacinio pobūdžio, todėl jos yra rizikingos ne tik investuotojams, bet ir priimančiai šaliai. Šios investicijos nesukuria ilgalaikių interesų tarp užsienio investuotojo ir investavimo įmonės kaip tiesioginių investicijų atveju, todėl jei investicijos nepasiteisina arba pasikeičia pasaulinė konjunktūra, t. y. palūkanų normų skirtumai, portfelinės užsienio investicijos pradeda trauktis iš šalies. Tai gali sukelti nepageidaujamų padarinių investavimo šaliai. Tiesioginės užsienio investicijos šiuo požiūriu yra pastovesnės.

Yra ir kitos investicijų rūšys, kurios nepriskiriamos prie tiesioginių arba portfelinių užsienio investicijų kategorijos. Svarbiausios iš jų – užsienio **kreditai** ir **paskolos**, kurias gali teikti privačios arba valstybinės organizacijos, paprastai turinčios priimančios šalies vyriausybės garantiją. Kreditai

ir paskolos gali būti teikiamos ir per specializuotas tarptautines organizacijas. Šiuo atveju reikėtų kalbėti jau ne apie užsienio, o apie tarptautinius kreditus ir paskolas. Tarptautiniai kreditai ir paskolos gali būti teikiamos ūkiniam, finansiniam subjektams arba konkrečioms projektams įgyvendinti. Tarptautinių kreditų reikšmė besivystančioms ir Rytų Europos šalims, tarp jų ir Lietuvai, neabejotina. Su jais siejamos galimybės spartinti ekonomikos pertvarkymą bei modernizavimą. Tačiau šios kapitalo investicijos gali būti naudingos tik tada, kai jų produktyvumas viršija jų gavimo kaštus.

Viena iš autoritetingiausių tarptautinių organizacijų, teikiančių paskolas investicijoms finansuoti, yra **Pasaulio bankas**, įkurtas 1944 metais. Jungtinių Tautų Brettono Woodso konferencijos sprendimu. Pasaulio banko nariais gali būti tik tos valstybės, kurios priklauso Tarptautiniam valiutos fondui, įsteigtam tos pačios konferencijos sprendimu ir tais pačiais metais kaip ir Pasaulio bankas. Pradinis šio banko tikslas buvo finansuoti karo nuniokotų Vakarų Europos šalių ūkio atkūrimą. Pagrindinis Pasaulio banko tikslas – skatinti ekonominę ir besivystančių šalių, o pastaruoju dešimtmečiu – ir į rinkos ekonomiką pereinančių valstybių socialinę pažangą skolinant joms geresnėmis sąlygomis negu tarptautinėse kapitalo rinkose. Paskolas gali gauti ūkio subjektai arba bankai, turintys vyriausybės garantiją. Paprastai paskolos skiriamos konkrečioms priemonėms įgyvendinti gamybos srityje arba ūkinės ir socialinės infrastruktūros srityse. Suteikiant paskolas reikalaujama vykdyti tam tikras ekonomines sąlygas. Aukščiausias Pasaulio banko organas – Valdytojų taryba, sudaryta iš valdytojų ir jų pavaduotojų, paskirtų po vieną iš kiekvienos valstybės narės (1997 m. Pasaulio banko nariomis buvo 180 valstybių). Taryba renkasi vieną kartą per metus. Valstybės narės turi nevienodą balsų skaičių – jis priklauso nuo jų įnašo dydžio, t. y. nuo turimų Pasaulio banko akcijų skaičiaus. Sprendimai paprastai priimami konsensu pagrindu. Operatyviai veiklai vykdyti sudaryta 22 narių Direktojų taryba, kuriai vadovauja banko prezidentas. Direktojų dvejimėms metams renka Valdytojų taryba arba skiria valstybės, turinčios didžiausią dalį banke. Didžiausia dalis tenka JAV, kuri kartu su Japonija, Vokietija, Prancūzija ir Didžiąja Britanija turi daugiau kaip 40 proc. balsų.

Pasaulio banko struktūrą sudaro keletas savarankiškų organizacijų (kurios gali būti traktuojamos kaip Pasaulio banko padaliniai: Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas, Tarptautinė finansų korporacija, Tarptautinė plėtros asociacija, Daugiašalių investicijų garantijų agentūra bei Tarptautinis investicinių ginčų sprendimo centras. Brettono Woodso konferencijos sprendimu buvo įkurtas būtent Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas, kuris paprastai tapatinamas su Pasaulio banku, o visos kitos organizacijos įkurtos daug vėliau. Tarptautinė finansų korporacija įkurta 1956 metais

privataus sektoriaus ekonominei plėtrai besivystančiose šalyse skatinti teikiant konsultacijas ir investuojant kapitalą be vyriausybės garantijos. Tarptautinė plėtos asociacija įkurta 1960 metais. Jos tikslas – teikti lengvatines paskolas (paprastai be palūkanų) skurdžiausioms pasaulio šalims. Daugiašalių investicijų garantijų agentūra įkurta 1988 metais. Jos tikslas – skatinti tiesiogines investicijas į besivystančias šalis. Tarptautinis investicinių ginčų sprendimo centras įkurtas 1966 metais turint tikslą skatinti tarptautines investicijas, sudaryti sąlygas spręsti ginčus ir nesutarimus, kylančius tarp vyriausybių ir užsienio investuotojų. Kiekviena Pasaulio banko organizacija įkurta skirtingais tikslais, kiekviena turi savo įstatus bei narius, tačiau Pasaulio banko prezidentas bei Direktorių taryba yra tas pats visų organizacijų valdymo organas, kai kurios išimtys taikomos tik Daugiašalių investicijų garantijų agentūrai. Lietuva Pasaulio banko nare tapo 1992 metais. Ji yra trijų banko institucijų narė – jai priklauso 1507 akcijos Tarptautiniame rekonstrukcijos ir plėtos banke, 2431 akcija – Tarptautinėje finansų korporacijoje ir 106 akcijos – Daugiašalėje investicijų garantijų agentūroje.

Be Pasaulio banko, yra ir regioninių finansinių institucijų, finansuojančių investicijas ir siekiančių panašių tikslų. Tai **Europos rekonstrukcijos ir plėtos bankas**, įkurtas Europos valstybių iniciatyva 1990 metais, **Europos investicinis bankas**, įkurtas 1958 metais (jis – Europos Sąjungos institucija). Nors šios institucijos įkurtos kaip regioninės organizacijos, tačiau jų veikla jau peržengė regiono ribas ir jos tapo pasaulinėmis organizacijomis.

Nors užsienio investicijų reikšmė besivystančioms šalims akivaizdi, tačiau būtų klaidinga manyti, kad kapitalo investicijų srautai nukreipti tik iš stiprios ekonomikos šalių į silpnesnės ekonomikos šalis. Pagrindinė kapitalo dalis migruoja būtent tarp labiausiai išplėtotos ekonomikos šalių. Taigi šalys, kurių ekonomika pažangiausia, yra pagrindinės kapitalo eksportuotojos ir importuotojos. Pastaraisiais metais pastebima pagyvėjusi kapitalo migracija tarp besivystančių šalių.

Kiekvienoje šalyje kapitalo judėjimas įvertinamas grynujų užsienio investicijų rodikliu, panašiai kaip prekių eksportas ir importas apibūdinamas grynuoju eksportu. **Grynosios užsienio investicijos** apibrėžiamos kaip šalies investicijų eksporto ir užsienio investicijų importo į šalį masto skirtumas. Šalies ūkio subjektų įsigyti aktyvai kurioje nors užsienio šalyje yra investicijų eksportas, ir atvirkščiai – užsieniečių įgyti šalies aktyvai yra šios šalies investicijų importas. Jeigu šalies investicijų eksportas viršija investicijų importą, tai šalies grynosios užsienio investicijos yra teigiamos. Šalies grynosios užsienio investicijos gali didėti didėjant investicijų eksportui arba mažėjant jų importui. Grynujų užsienio investicijų apimtį veikia šie pagrindiniai veiksniai: palūkanų normų dydžiai užsienio šalių ir vidaus skolina-

mojo kapitalo rinkose, tiksliau – jų skirtumai, ekonominė ir politinė rizika išgyjant užsienio aktyvų ir valstybinę politiką užsienio investicijų atžvilgiu. Tačiau svarbiausias iš šių veiksmų, į kurių toliau tik ir bus atsižvelgiama, yra palūkanų normų skirtumas. Gryniosios užsienio investicijos didės, jei didės palūkanų norma užsienio šalių rinkose arba jeigu ji mažės šalies vidaus rinkoje, ir atvirkščiai.

Investicinė šalies politika vykdoma remiantis atitinkamais teisės aktais arba norminėmis nuostatomis. Daugumoje šiuolaikinės ekonomikos šalių paprastai nėra specialių užsienio investicijas reguliuojančių teisės aktų, nes investiciniai srautai iš principo jau susiformavę ir teisinis investicinių procesų reglamentavimas užtikrinamas bendrais teisės aktais, reguliuojančiais ūkinę šalies veiklą. Tačiau dar yra nemažai šalių, kuriose užsienio investicijos reguliuojamos specialiais įstatymais. Lietuvos Respublikoje dar 1990 metais įsigaliojo Lietuvos Respublikos užsienio investicijų įstatymas, kuris 1995 metais buvo pakeistas nauju Lietuvos Respublikos kapitalo investicijų įstatymu, reglamentuojančiu užsienio investicijas Lietuvos Respublikoje. Lietuvos Respublikos Seimas 1999 metais priėmė Lietuvos Respublikos investicijų įstatymą, reglamentuojantį visų rūšių investicijas. Pagal šį įstatymą Lietuvos ir užsienio investuotojams garantuojamos vienodos veiklos sąlygos. Investicijų įstatymas nustato investavimo Lietuvos Respublikoje sąlygas, investuotojų teises ir investicijų apsaugos priemones visų rūšių investicijoms. Įstatymas nustato, jog Lietuvos Respublikoje investicijos leidžiamos į visas teisėtas komercines ūkines veiklas, atsižvelgiant į Lietuvos Respublikos įstatymų nustatytus apribojimus. Užsienio investicijos neleidžiamos į valstybės saugumo ir gynybos užtikrinimo veiklą (išskyrus europinės ir transatlantinės integracijos kriterijus atitinkančių užsienio subjektų investicijas, jei tam pritaria Valstybės gynimo taryba). Investuojant į steigiamą ūkio subjektą, kurio veikla pagal įstatymus yra licencijuojama, ūkio subjektas savo veiklai privalo įsigyti licenciją teisės aktų nustatyta tvarka. Įstatymas nustato valstybės investicinės politikos bei valstybės investicijų reguliavimo principus, valstybės remiamas investavimo sritis bei investavimo skatinimo būdus.

Užsienio investicijas Lietuvos Respublikoje reglamentuoja ir dvišalės bei daugiašalės Lietuvos Respublikos sutartys dėl investicijų skatinimo bei apsaugos ir kitos tarptautinės sutartys. Šios sutartys turi pirmenybę prieš Lietuvos Respublikos įstatymus, reglamentuojančius užsienio investicijas Lietuvoje. Užsienio investuotojų ir Lietuvos Respublikos ginčus šalių susitarimu nagrinėja Lietuvos Respublikos teismai, tarptautiniai arbitražai arba kitos institucijos, palikdamos teisę užsienio investuotojams tiesiogiai kreiptis į Tarptautinį investicinių ginčų sprendimo centrą.

Klausimai ir užduotys

1. Ką reiškia sąvoka „absoliutus pranašumas“?
2. Ką apibrėžia sąvoka „santykinis pranašumas“?
3. Paaiškinkite importo ir eksporto įtaką konkrečios prekės gamybos apimčiai ir kainai.
4. Išsiaiškinkite tarptautinės prekybos teikiamą naudą ir grėsmes.
5. Kokios yra užsienio prekybos politikos formos?
6. Kokios yra protekcionistinės užsienio prekybos politikos priemonės?
7. Kokios tarptautinės organizacijos reguliuoja tarptautinę prekybą?
8. Kaip apibūdinamos užsienio investicijos?
9. Kuo skiriasi tiesioginės ir portfelinės investicijos?
10. Kas yra grynosios užsienio investicijos?
11. Kokias žinote tarptautines organizacijas, teikiančias paskolas investicijoms finansuoti?
12. Kaip teisiškai reglamentuojamas investicijų procesas Lietuvoje?
13. Viena šalis gali pagaminti 30 vnt. produkto A ir 50 vnt. produkto B, kita šalis atitinkamai – 20 vnt. ir 40 vnt. Ar verta šioms šalims prekiauti? Kodėl?
14. Produkto paklausą ir pasiūlą šalies rinkoje išreiškia lygtys: $p = 9 - Q$ ir $p = 1 + Q$. Dėl importo prekė atpigo 10 proc. Kokia prekės kaina, kiek jos pagaminama ir kiek importuojama?
15. Produkto paklausą ir pasiūlą šalies rinkoje išreiškia lygtys $Q = 20 - 0,5p$ ir $Q = -4 + p$. Produkto kaina pasaulinėje rinkoje 18 Lt. Gamintoją remia vyriausybė, išmokėdama jam 2 Lt subsidiją už kiekvieną eksportuotą produkto vienetą. Kokia pinigų suma išmokama subsidijoms? Produkto kiekis matuojamas mln. Lt.

18. TARPTAUTINĖ VALIUTŲ SISTEMA IR MOKĖJIMO BALANSAS

Šios temos tikslas – išsiaiškinti pagrindines valiutų sistemos sąvokas, valiutų rinkos veikimo mechanizmą, šalies mokėjimo balanso sudarymo principus. Apibrėžiama valiutų sistema ir jos sudėtinės dalys, valiutiniai rezervai, vienos iš pagrindinių valiutų sistemos sąvokų – valiutų kursas bei valiutų keičiamumas. Aptariami valiutų kursų nustatymo būdai – fiksuotas ir laisvai svyruojantis kursas. Nagrinėjama tarptautinės valiutų sistemos istorinė raida ir jos pagrindiniai tipai: aukso standartas, Brettono Woodso sistema bei dabar veikianti tarptautinė valiutų sistema. Aptariama Tarptautinio valiutos fondo reikšmė stabilizuojant tarptautinę valiutų rinką. Nagrinėjamos valiutų rinkos, jų rūšys bei valiutų kurso nustatymo mechanizmas valiutų rinkose. Aptariami perkamosios galios pariteto teorijos pagrindai. Išaiškinami veiksniai, veikiantys nacionalinės valiutos kurso kitimą, bei šio kitimo pasekmės šalies ekonomikai.

Aptariama šalies mokėjimo balanso struktūra bei jo pagrindinių sąskaitų – einamosios ir kapitalo – struktūriniai elementai. Analizuojama, kaip mokėjimų balanse atsispindi ekonominiai procesai, vykstantys šalyje.

18.1. Valiuta ir valiutų sistema

Daugelyje pasaulio šalių kaip atsiskaitymo ir mokėjimo priemonė yra naudojami tik tos šalies nacionaliniai pinigai. Todėl norint sudaryti prekybinius sandorius su užsienio partneriais reikia turėti galimybę įsigyti atitinkamos šalies pinigų, t. y. jos valiutos. **Valiuta** vadinami tie patys nacionaliniai pinigai, naudojami tarptautiniams atsiskaitymams. Tarptautinių sandorių ypatybė ta, kad čia naudojamos dvi arba daugiau skirtingų valiutų. Užsienio valiuta įsigyjama užsienio valiutų rinkoje keičiant joje nacionalines valiutas rinkos nustatytu santykiu, vadinamu valiutos kursu. **Valiutos kursas** yra jos kaina, išreikšta kita valiuta. Todėl valiutos keitimas valiutų rinkoje vadinamas jos pirkimu arba pardavimu.

Atsiskaitymai valiuta nustato ir valiutinius valstybių santykius. **Valiutiniai santykiai** – tai tarptautinių ekonominių santykių dalis, susijusi su tarp-

tautiniiais atsiskaitymais, kreditinėmis ir valiutinėmis operacijomis tarp įvairių šalių privačių asmenų, įmonių, bankų, vyriausybių bei tarptautinių organizacijų. Valiutinių santykių subjektai yra skirstomi į šalies rezidentus ir ne rezidentus. Rezidentai – tai fiziniai asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją vietą šalyje, ir juridiniai asmenys, sukurti vadovaujantis šalies įstatymais, o jų buveinės yra šioje šalyje. Ne rezidentai – tai fiziniai asmenys, kurių nuolatinė gyvenamoji vieta yra už šalies ribų, taip pat juridiniai asmenys, įsteigti remiantis užsienio valstybių įstatymais, o jų buveinės yra už šalies ribų. Šalies teisinių normų ir institucijų kompleksas, reguliuojantis valiutinius santykius, ir patys valiutiniai santykiai sudaro šalies **valiutų sistemą**. Nacionalinių valiutų sistemų pagrindiniai elementai yra:

- 1) nacionalinis valiutos vienetas, t. y. piniginis vienetas, naudojamas atsiskaityti su kitomis šalimis;
- 2) šalies valiutiniai rezervai, jų sudėtis bei dydis;
- 3) nacionalinės valiutos pariteto, t. y. jos santykių su užsienio valiutomis, nustatymo mechanizmas;
- 4) valiutos keičiamumo laipsnis bei kiti valiutiniai apribojimai;
- 5) tarptautinių atsiskaitymų bei operacijų naudojant užsienio valiutą tvarka;
- 6) nacionalinės institucijos, reguliuojančios valiutinius santykius, bei jų statusas.

Šalies **valiutiniai rezervai** – tai užsienio valiuta, kurią kaupia ir saugo centriniai šalių bankai, sudarydami tarptautinių atsiskaitymų bei užsienio investicijų rezervus. Nacionalinės valiutos paritetas, t. y. jos keitimo į užsienio valiutą santykis, gali būti nustatomas atitinkamu įstatymu arba parenkant jos kurso formavimo režimą. Lietuvos nacionalinės valiutos – lito kursas yra nustatytas Lietuvos banko valdybos sprendimu remiantis Lietuvos Respublikos lito patikimumo įstatymu, bazinės valiutos – euro atžvilgiu. Lito ir užsienio valiutų santykio nustatymo tvarka yra reglamentuota Lietuvos banko valdybos 2001 m. gruodžio 20 d. nutarimu Nr. 192 „Dėl lito ir užsienio valiutų santykių nustatymo taisyklių“. Pagal šį nutarimą lito ir užsienio valiutų (išskyrus bazinę valiutą – eurą) santykiai nustatomi pagal oficialų lito ir bazinės valiutos kursą atsižvelgiant į bazinės valiutos ir užsienio valiutų kursus, t. y. vertinant euro ir JAV dolerio bei JAV dolerio ir užsienio valiutų kursus, užsienio valiutų rinkoje. Lito ir Lietuvos ūkio subjektams svarbiausių valiutų santykiai nustatomi kiekvieną darbo dieną. Lito ir kitų valiutų, turinčių reikšmės Lietuvos ūkio subjektams, santykiai nustatomi kartą per savaitę. Bazinės valiutos ir užsienio valiutos kursas nustatomas pagal duomenis, pateikiamus „Reuters“ informacinėje sistemoje 10 val. Lietuvos laiku. Jeigu „Reuters“ informacinėje sistemoje reikiamų duomenų

nėra, naudojami „Bloomberg“ informacinės sistemos duomenys. Lito ir užsienio valiutų santykius nustato ir oficialiais dokumentais įformina Lietuvos banko Rinkos operacijų departamentas ir ne vėliau kaip iki 12 val. jie paskelbiami Lietuvos banko tinklapyje. Lito ir užsienio valiutų santykiai pateikiami Lietuvos komerciniams bankams, užsienio bankų filialams (skyriams), veikiančioms Lietuvos Respublikoje, ūkio subjektams, renkantiems ir rengiantiems informaciją visuomenei, jų pageidavimu. Lietuvos banko Rinkos operacijų departamentas nustato Lietuvos ūkio subjektams svarbiausių užsienio valiutų, ir kitų užsienio valiutų, turinčių reikšmės Lietuvos ūkio subjektams, sąrašus.

Valstybės nustatomi esminiai valiutiniai apribojimai išreiškiami jos keičiamumo laipsniu. **Valiutos keičiamumas** – tai tam tikras valiutinis-finansinis režimas, kuris leidžia visose arba tam tikrose tarptautinėse operacijose nacionalinę valiutą pakeisti į užsienio valiutą. Valiutos keičiamumas reiškia, kad nacionalinė valiuta tam tikru laipsniu atlieka pasaulinės valiutos vaidmenį. Yra trys valiutos keičiamumo lygiai: laisvai keičiama, iš dalies keičiama ir nekeičiama valiuta. **Laisvai keičiama valiuta** – tai piniginiai vienetai, kurie laisvai ir neribotai keičiami į kitas užsienio valiutas ir tarptautines mokėjimo priemones bet kuria forma ir naudojami atliekant visų rūšių operacijas. Prie tokių valiutų priskiriamos rezervinės valiutos, visuotinai naudojamos šalių valiutiniams rezervams sudaryti, ir stiprios ekonomikos šalių valiutos. Laisvai arba visiškai keičiamos valiutos funkcionavimo režimas, reiškiantis galimybę panaudoti ją visose tarptautinėse operacijose ir neribotais kiekiais keisti į kitų šalių nacionalines valiutas, kartu reiškia, kad šiai valiutai neegzistuoja jokie valiutiniai apribojimai. Laisvu valiutos keitimu išreiškiamas ir pasitikėjimas ja, pagrįstas nacionalinio ūkio pastovumu bei jo plėtros galimybėmis. **Iš dalies keičiama valiuta** – tai nacionalinė šalių valiuta, kurios keičiamumas vienaip ar kitaip apribojamas tam tikrų asmenų atžvilgiu arba kai kuriose operacijose. Ši valiutos rūšis keičiama tik į kai kurias užsienio valiutas ir naudojama ne visiems tarptautiniams mokėjimams ir atsiskaitymams. Tokio valiutinio režimo įvedimo priežastis gali būti ekonominis šalies nestabilumas, pinigų ir kredito sistemos išbalansavimas ir kt. **Nekeičiama**, arba uždara, **valiuta** – tai nacionalinė valiuta, kuri atlieka pinigų funkcijas tik šalies viduje ir negali būti keičiama į kitas užsienio valiutas. Pagrindinė tokio valiutinio apribojimo priežastis – silpna šalies ekonomika.

Valiutos keičiamumas gali būti **išorinis** ir **vidinis**. **Išorinis** valiutos keičiamumas nustatomas užsienio fiziniams ir juridiniams asmenims, t. y. ne rezidentams. Išorinis valiutos keičiamumas yra ribotas, jei jis nustatomas tik kai kuriems tarptautiniams atsiskaitymams. **Vidinis keičiamumas** reišk-

čia, kad konkrečios šalies piliečiai ir organizacijos, t. y. rezidentai, gali pirkti užsienio valiutą arba savo nacionalinius pinigus (už užsienio valiutą) ir atsiskaityti nacionaline valiuta šalies viduje be jokių ribojimų ir suvaržymų. Keičiamumo laipsnį nustato valstybė specialiuose norminiuose aktuose.

Be keičiamumo galimi ir kiti valiutiniai ribojimai bei suvaržymai, kuriuos nustato valstybė įstatyminiu arba administraciniu būdu. **Valiutiniai apribojimai** – tai draudimai, apribojimai bei reglamentavimas operacijų, atliekamų naudojant valiutą arba valiutines vertybes, pavyzdžiui, apribojimai perkant arba parduodant užsienio valiutas, įvežant ir išvežant nacionalinę ar užsienio valiutas arba kitokius valiutinio reguliavimo objektus. Tokio reguliavimo priežastys gali būti įvairios: valiutos trūkumas, užsienio skolos didėjimas, nepalankus mokėjimo balansas ir pan.

Valiutinis reguliavimas – tai valstybinių organų veikla, nukreipta operacijų užsienio valiuta tvarkai reglamentuoti. Operacijas užsienio valiuta Lietuvos Respublikoje reglamentuoja Lietuvos Respublikos užsienio valiutos įstatymas, priimtas 1993 metais, bei kiti teisės aktai, tarp jų ir Lietuvos banko nutarimai. Lietuvos Respublikos ir užsienio valstybių juridiniai ir fiziniai asmenys turi teisę atidaryti užsienio valiutos sąskaitas Lietuvos Respublikos ir užsienio bankų skyriuose, veikiančiuose Lietuvos Respublikoje. Lietuvos Respublikos fiziniai ir juridiniai asmenys turi teisę atidaryti užsienio valiutos sąskaitas ir laikyti indėlius užsienio valstybių bankuose tose valstybėse nustatyta tvarka, apie tai informavę Valstybinę mokesčių inspekciją prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos Lietuvos Respublikos mokesčių administravimo įstatymo nustatyta tvarka. Užsienio valiuta gali būti naudojama tik mokėjimams ir atsiskaitymams šalių susitarimu negrynaisiais, o eurais – ir grynaisiais pinigais. Operacijas užsienio valiuta (pirkimą, pardavimą, keitimą ir kt.) atlieka tik bankai, turintys Lietuvos banko leidimą. Leidimus šioms operacijoms Lietuvos bankas išduoda atsižvelgdamas į Lietuvos Respublikoje registruotų bankų pasirengimą vykdyti šias operacijas užsienio valiuta. Lietuvos bankas gali nustatyti užsienio valiutos keitimo (pirkimo, pardavimo) tvarką. Valstybės vardu ir su valstybine garantija gaunamos užsienio paskolos turi būti įregistruojamos Lietuvos Respublikos finansų ministerijoje Lietuvos Respublikos Vyriausybės nustatyta tvarka. Lietuvos Respublikos juridinių asmenų gaunamos užsienio paskolos be valstybės garantijos ir užsienio ūkio subjektams suteikiamos paskolos turi būti įregistruojamos Lietuvos banke Lietuvos banko nustatyta tvarka.

Be nacionalinių, veikia ir regioninės valiutų sistemos, kurias sudaro nacionalinės valiutų sistemos, veikiančios pagal tarptautinių sutarčių arba su-

sitarimų, kuriuos pasirašo atskiro regiono valstybės, nustatytas taisyklės. Tarptautinių ekonominių santykių plėtotė sukūrė ir pasaulinę valiutų sistemą. Tai – valiutinių santykių organizavimo forma, kuri atsirado plėtojantis pasauliniam ūkiui ir buvo įteisinta tarptautiniais susitarimais. Svarbiausia valiutų sistemos charakteristika – valiutų kursų nustatymo būdas. Yra du pagrindiniai valiutų kursai: **fiksuotas** ir **laisvai svyruojantis**. **Fiksuotas** kursas reiškia valiutų pariteto (santykio) nustatymą griežta proporcija arba leidžiamas jo nežymus svyravimas. Fiksuotą valiutos kursą nustato ir jo pastovumą užtikrina pinigų politiką vykdančios valstybės institucijos, parinkdamos atitinkamą valiutos kurso reguliavimo būdą. Lietuvos nacionalinės valiutos – lito – kursas fiksuotas bazinės valiutos – euro atžvilgiu. **Laisvai svyruojantis**, arba lankstus, valiutos kursas – tai valiutos kursas, kuris nustatomas valiutų rinkoje ir kuris gali kisti kintant valiutų pasiūlai arba paklausai. Šiuolaikinė fiksuoto valiutos kurso sistema paprastai yra **reguliuojamo** valiutų kursų sistema, nes nustatyto lygio nacionalinės valiutos kursui palaikyti būtinos šalies centrinio banko „intervencijos“ į valiutų rinkas. Šiuolaikinė lankstaus valiutų kursų sistema taip pat yra reguliuojama siekiant sumažinti valiutų kursų svyravimus. Jeigu kylant užsienio valiutos paklausai nacionalinės valiutos kursas krinta, tai centrinis šalies bankas, paduodamas tam tikrą užsienio valiutos kiekį, padidina jos pasiūlą ir kartu neleidžia staigiai kristi nacionalinės valiutos kursui. Ir atvirkščiai, jei nacionalinės valiutos kursas staigiai kyla, tai centrinis šalies bankas superka užsienio valiutą kartu padidindamas nacionalinės valiutos pasiūlą ir pristabdo jos kurso kilimą.

18.2. Tarptautinės valiutų sistemos raida

Žinomos trys pagrindinės valiutų sistemos, besiskiriančios valiutų kursų reguliavimo mechanizmais. Tai aukso standartas, kurio buvo atsisakyta XX a. pradžioje, reguliuojamo ir lankstaus valiutų kurso sistemos. Pirmosios dvi priskiriamos prie fiksuotų valiutų kursų sistemos.

Aukso standarto sistema buvo pagrįsta šiais principais: 1) piniginio vieneto atitiktis nustatytam aukso kiekiui; 2) popierinių pinigų keitimas į auksą; 3) pinigų kiekio atitiktis aukso kiekiui. Trečiasis principas reiškia, kad pinigų masė ir bankų aukso atsargų kiekis buvo susieti santykiu, kurį nustato pirmasis principas, t. y. buvo sakoma, kad popieriniai pinigai padengti auksu. Popierinių pinigų padengimas auksu nebūtinai turėjo būti šimtaprocentinis, nes atskiri individai nedažnai popierinius pinigus konvertuodavo į auksą. Kita vertus, aukso turėjo užtekti prekybos balanso deficitui padengti,

nes šalys vienos su kitomis atsiskaitydavo auksu, kuris vaidino pasaulinių pinigų vaidmenį. Paprastai auksu būdavo padengiama dalis valiutos – maždaug 30 proc.

Kadangi šioje sistemoje kiekvienos šalies piniginis vienetas turėjo aukso kiekio atitikmenį, tai valiutų kursai lengvai apskaičiuojami kaip šių atitikmenų santykiai. Aukso standartas veikė kaip savaiminis valiutų kursų reguliavimo mechanizmas, todėl valiutų kursai buvo stabilūs. Jeigu, tarkime, vienos šalies prekės tampa labai paklausios kitoje šalyje, tai padidėja pirmosios šalies valiutos paklausa, kartu ir jos kursas. Aukso standarto sistemoje auksas vaidino pasaulinių pinigų vaidmenį, ir susidaręs šalies prekybinio balanso deficitas turėjo būti padengtas auksu. Auksas iš importuojančios šalies išvežamas į eksportuojančią šalį. Dėl to sumažėja prekes importuojančios šalies aukso atsargos, kartu ir jos pinigų kiekis, nes aukso standarto sąlygomis pats auksas yra pinigai. Tuo tarpu eksportuojančios šalies aukso atsargos atitinkamai padidėja. Padidėja ir šios šalies pinigų kiekis. Padidėjus eksportuojančioje šalyje pinigų kiekiui didėja visuminė paklausa ir kyla prekių kainos. Padidėjusios prekių kainos stabdo šalies eksportą ir kartu mažina šios šalies valiutos paklausą. Importuojančioje šalyje sumažėjus pinigų kiekiui mažėja visuminė paklausa ir prekių kainos. Todėl importas mažėja, o eksportas didėja. Didėja šalies valiutos paklausa užsienio valiutų rinkoje. Tai stabdo aukso išvežimą iš šalies ir atkuria ankstesnį valiutos kursą. Taigi aukso standarto sistema pati palaikydavo pastovų valiutų kursą be jokio pašalinio įsikišimo. Tačiau ši sistema turėjo ir trūkumų. Bene svarbiausias iš jų tas, kad aukso standartas neleido šalims vykdyti savarakiškos ekonomikos reguliavimo politikos. Savaiminis valiutų kursų reguliavimo mechanizmas neretai galėjo prieštarauti šalies ekonominiams tikslams, pavyzdžiui, trukdyti pinigų politikos priemonėmis skatinti gamybą ir mažinti nedarbą. Jei auksas išvežamas iš šalies, kurioje prasidėjo nuosmukis, tai pinigų kiekio mažėjimas mažina visuminę paklausą ir didina nedarbo lygį, t. y. didina nuosmukį. Jeigu auksas įvežamas į šalį, kurios ekonomikoje atsirado infliaciją skatinančių veiksnių, tai pinigų kiekio didėjimas tik spartins infliaciją. Abiem atvejais norint pakeisti padėtį būtina priešinga pinigų politika, kuri ne visada neįmanoma esant aukso standarto sistemai.

Aukso standarto sistema veikė nuo XIX a. pabaigos iki Pirmojo pasaulinio karo. Ši sistema žlugo Pirmojo pasaulinio karo metais, kai buvo nutrauktas laisvas popierinių pinigų keitimas į auksą. Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui buvo pabandyta grąžinti aukso standarto sistemą aukso devizų standartų forma. Dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą kai kurie centriniai bankai laikė savo rezervus užsienio valiutų forma, t. y. Didžiosios Britanijos svarų, JAV dolerių ir kitų valiutų bankų indėliais, išdo vekseliais, če-

kiais, vekseliais. Tai leido 1922 metais Genujos konferencijoje priimti sprendimą įvesti aukso devizų sistemą, kurioje valiuta buvo keičiama į aukšą ne tiesiogiai, o per devizus. Šie vėliau galėjo būti keičiami į aukšą. Tokiomis devizų valiutomis buvo parinktas JAV doleris bei Didžiosios Britanijos svaras, kurie turėjo savo aukso atitikmenis. Ši sistema gyvavo neilgai – iki didžiosios pasaulinės krizės 1929–1933 metais, kuri galutinai sugriovė aukso devizų sistemą. Tai reiškė aukso standarto sistemos pabaigą.

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje keturi penktadaliai pasaulio aukso atsargų susikaupė JAV. JAV doleris buvo keičiamas tvirtu oficialiu kursu į aukšą – 35 doleriai už 1 aukso unciją (31,1 g aukso). Tai leido sukurti naują pasaulinę valiutų sistemą. Šios sistemos pagrindai buvo padėti 1944 metais, kai JAV mieste Bretone Woodse kelių šalių atstovai pasiekė atitinkamą susitarimą. Šios šalys išpareigojo palaikyti pastovų susitarimo nustatytą savo nacionalinių valiutų kursą JAV dolerio atžvilgiu ir neleisti jam nukrypti daugiau kaip 1 proc. Savo ruožtu JAV išpareigojo kitų šalių centrinių bankų pateiktus dolerius keisti į aukšą nustatytu kursu. Taigi šioje sistemoje pasaulinių pinigų vaidmenį, be aukso, ėmė vaidinti ir JAV doleris. Bretono Woodso sistema buvo pagrįsta šiais principais:

- 1) pasaulinės valiutinės sistemos pagrindas lieka auksas;
- 2) valiuta, pakeičianti aukšą atliekant tarptautinius atsiskaitymus, pripažįstamas doleris;
- 3) doleris pripažįstamas tarpininku tarp nacionalinių popierinių pinigų ir aukso, t. y. visų valiutų paritetai nustatomi dolerio atžvilgiu, o per jį su aukso ir tarpusavyje.

Popieriniai pinigai kiekvienoje šalyje galėjo būti keičiami į dolerius, tačiau į aukšą jie negalėjo būti keičiami. Tikrai šalių centriniai bankai turėjo teisę pateikti dolerius JAV pakeisti juos į aukšą. Doleris tapo rezervine valiuta, t. y. valiuta, kurią centriniai šalies bankai kaupia ir saugo tarptautiniams atsiskaitymams. Auksas buvo naudojamas tik kaip priemonė atskiroms šalims atsiskaityti.

Kad galėtų palaikyti pastovius valiutų kursus neperžengdamos reikalaujamų ribų, šalys privalėjo sudaryti atitinkamus dolerių rezervus imdamos paskolas iš tam tikslui įkurto **Tarptautinio valiutos fondo** – TVF. Jei kurios nors šalies valiutų kursas imdavo kristi dolerio atžvilgiu, tai šios šalies centrinis bankas valiutų rinkoje imdavo supirkinėti savo valiutą apribodamas jos kiekį rinkoje bei padidindamas JAV dolerių kiekį, ir kursas būdavo atkuriamas. Jei šalies nacionalinės valiutos kursas pernelyg kildavo, reikėdavo atlikti atvirkščią operaciją. Tačiau jei valiutos kurso kitimo tendencija būdavo ne trumpalaikė, o ilgalaikė, pavyzdžiui, dėl ilgalaikio užsienio prekybos deficito, tai šių priemonių neužteko. Tokiu atveju valiuta turėdavo

būti **devalvuojama**, t. y. jos paritetas (kursas) sumažinamas dolerio atžvilgiu, arba **revalvuojama** didinant valiutos paritetą. Ši sistema buvo naudinga JAV, nes tik ji turėjo dolerio emisijos teisę, kuri lengvai leido dengti šios šalies prekybos deficitą išspausdinant reikiamą dolerių kiekį.

Brettono Woodso, arba TVF, sistema veikė iki 1971 metų, kai JAV pozicijos tarptautinėje finansų sistemoje akivaizdžiai susilpnėjo (18.1 lentelė).

18.1 lentelė. **JAV aukso atsargų ir dolerių kiekio kitose valstybėse pokyčių raida**

	1957	1967	1971
JAV aukso atsargos mlrd. dol.	22,9	12,1	10,2
Dolerių kiekis kitose valstybėse mlrd. dol.	15,0	33,1	64,2

JAV 1971 metais buvo priversta atsisakyti dolerį keisti į auksą pagal oficialų kursą, o vėliau ir devalvuoti jį aukso atžvilgiu. 1971 metais buvo nustatytas dolerio kursas – 38 doleriai, o 1974 metais – 42,2 dolerio už aukso unciją. 8-tojo dešimtmečio pradžioje dauguma šalių atsisakė palaikyti savo valiutų kursų pagal dolerio paritetą. Nuo 1973 metų auksą pradėjo pirkti ir pardavinėti ne pagal oficialiąją, o pagal rinkos kainą, kuri buvo nustatoma aukso rinkose.

1976 metais TVF iniciatyva sušaukta pasitarime Kingstone (Jamaikoje) buvo nustatyti naujos tarptautinės valiutų sistemos pagrindai. Jamaikos valiutų sistema, kuri veikia ir iki šiol, pagrįsta šiais principais:

- 1) visiškas pinigų atsiejimas nuo aukso ir jo, kaip pagrindo valiutų paritetams nustatyti, atsisakymas;
- 2) auksas tampa įprasta preke, kurios kainą nustato rinka. Panaikinama bet kokia tarptautinė arba valstybinė aukso rinkų kontrolė. Aukšas netenka pasaulinių pinigų funkcijos, tačiau centrinis bankas ir toliau naudoja auksą kaip labai likvidų rezervą;
- 3) įvedama nauja rezervinė valiuta – **specialiosios skolinimosi teisės** (žinoma kaip angliško pavadinimo „Special Drawing Rights“ santrumpa SDR), kurių emisiją vykdo TVF ir paskirsto tarp šalių – TVF narių proporcingai jų kvotoms TVF. SDR neišreikštos materialiniu pavidalu, o yra tik buhalteriniai įrašai specialiose šalių centrinių bankų ir TVF sąskaitose. SDR naudojamas šalių mokėjimo balanso deficitams ir skoloms TVF arba kitoms šalims padengti. SDR vieneto vertė nustatoma TVF parinktų valiutų krepšelio pagrindu;

4) nacionalinių valiutų režimo pasirinkimo laisvė. Pačios šalys turi teisę pasirinkti savo nacionalinės valiutos režimą – fiksuotą arba lankstųjį.

Dauguma pasaulio šalių yra pasirinkusios laisvąjį valiutos kurso, nustatomo valiutų rinkose, režimą. Šiuo atveju leidžiama valiutų kursams svyruoti pagal valiutų paklausos arba pasiūlos pokyčius. Šioje sistemoje valiuta nuvertėja arba jos vertė didėja, bet nedevalvuojama arba revalvuojama kaip fiksuoto arba reguliuojamo valiutų kurso atveju. Tačiau svyruojantys valiutų kursai turi akivaizdžių trūkumų. Todėl praktikoje naudojamos kompromisinės sistemos, kai centrinis šalies bankas veikia valiutų kursus norima linkme – supirkdamas arba parduodamas atitinkamas valiutas. Šiuo požiūriu dabartinė sistema nėra tokia griežta kaip buvusi TVF sistema. Valiutų kursų leidžiamos svyravimo ribos gali būti didesnės, o reikalui esant valiuta gali būti laipsniškai devalvuojama arba revalvuojama. Sistema, kurioje galimas laipsniškas valiutos devalvavimas ar revalvavimas, dar vadinama šliaužiančio valiutų kurso palaikymo sistema.

Nors pokario metais įkurtos tarptautinės pinigų sistemos seniai nebeliko, tačiau TVF, įkurtas šiai sistemai palaikyti, ir toliau veikia, o jo, kaip pasaulinės finansinės organizacijos, vaidmuo nemažėja. TVF – tarptautinė valiutinė kreditinė organizacija, turinti specializuotos Jungtinių Tautų institucijos statusą, įkurta 1944 metais. Jungtinių Tautų Bretono Woodso konferencijos nutarimu. Šioje konferencijoje buvo nuspręsta įkurti dvi tarptautines finansines institucijas – TVF ir Tarptautinį rekonstrukcijos bei plėtros banką (Pasaulio banką), kurios turėjo atlikti esminį vaidmenį kuriant tarptautinę pokario pinigų sistemą. TVF nare gali tapti kiekviena šalis, prisiimanti TVF chartijoje nustatytas teises bei įsipareigojimus. TVF įkūrimo metu šią Chartiją pasirašė 29 valstybės. Pagrindiniai TVF tikslai: 1) skatinti tarptautinius valiutinius santykius ir juos reguliuoti nustatant valiutų kurso reguliavimo taisykles bei normas ir šalinti valiutinius apribojimus; 2) teikti šalims narėms kreditus užsienio valiuta, kai jos susiduria su mokėjimų balanso sunkumais. TVF kapitalas kaupiamas iš valstybių narių įnašų, vadinamų kvotomis. Kvotos dydis kiekvienai šaliai nustatomas pagal specialius kriterijus atsižvelgiant į ekonominę šalies galią bei jos svarbą pasaulio ekonomikai. Kvotos svarstomos kas penkeri metai ir gali būti padidinamos arba sumažinamos atsižvelgiant į Fondo poreikius ir ekonominę šalies padėtį. Kvotos dydis lemia maksimalią lėšų sumą, kuri gali būti paskolinta šaliai, bei šalies balsų skaičių TVF valdymo organe priimant sprendimus. Didžiausią balsų skaičių TVF turi JAV, Didžioji Britanija, Vokietija, Prancūzija ir Japonija. 1969 metais buvo sukurtos specialiosios skolinimosi teisės, kurios papildė finansinius Fondo išteklius. SDR buvo paskirstytos valstybėms narėms proporcingai jų turimoms kvotoms ir taip nustatyta šalies skolinimosi apimtis

iš specialių Fondo lėšų, kurias sukuria SDR. SDR tapo pagrindiniu TVF atskaitymo vienetu. Jis naudojamas kaip apskaitos vienetas ir kitų tarptautinių organizacijų finansinėse operacijose. SDR vieneto vertė apskaičiuojama kaip tam tikro skaičiaus valiutų, sudarančių valiutų krepšelį, kursų pasvertas vidurkis. Nuo 1981 metų valiutų krepšelį sudarė 5 šalių – JAV, Vokietijos, Japonijos, Prancūzijos, Didžiosios Britanijos – nacionalinės valiutos. 1996 m. sausio 1 d. šių valiutų svoriai SDR buvo tokie: JAV doleris – 39 proc., Vokietijos markė – 21 proc., Japonijos jena – 18 proc., Prancūzijos frankas – 11 proc., Didžiosios Britanijos svaras sterlingų – 11 proc. Valiutų svoriai, iš naujo nustatomi kas penkeri metai, priklauso nuo jas leidžiančių šalių prekių bei paslaugų eksporto bei šių šalių valiutų kiekio, laikomo visų valstybių narių rezervuose. SDR vieneto vertė paprastai būdavo šiek tiek didesnė nei JAV doleris. Įvedus eurą valiutų krepšelio sudėtis, aišku, pakito, kadangi po euro įvedimo nebeliko nei Vokietijos markės, nei Prancūzijos franko. Vokietijos markę bei Prancūzijos franką valiutų krepšelyje pakeitė euras.

Aukščiausia TVF sprendimus priimanti institucija yra Valdytojų taryba, sudaryta iš kiekvienos šalies narės atstovo bei valdytojo. Paprastai atstovais būna šalių finansų ministrai arba centrinių bankų vadovai. Valdytojų taryba sudaro du komitetus – laikinąjį, patariantį valiutinės sistemos veikimo klausimais, ir plėtos, teikiantį informaciją apie specifinius besivystančių šalių poreikius. Kartą per metus Valdytojų taryba renkasi į posėdžius, kuriuose tvirtinami svarbiausi TVF sprendimai. Vykdomasis Fondo organas yra Vykdomoji taryba, sudaryta iš 24 narių, kurie nuolat posėdžiauja TVF būstinėje Vašingtone. Vykdomajai tarybai vadovauja Valdytojų tarybos skiriamas ir jai atskaitingas vykdomasis direktorius. Tradiciškai juo skiriamas europietis siekiant kompensuoti JAV įtaką stambiausioms tarptautinėms finansinėms organizacijoms, kurios atstovas paprastai vadovauja Pasaulio bankui.

Lietuvai 1992 metais įstojus į TVF buvo paskirta pradinė kvota, lygi 69 mln. SDR. Su TVF buvo pasirašyti trys ekonomikos politikos memorandumai, kuriuose išdėstyti pagrindiniai Lietuvos ekonomikos reformos uždaviniai, atspindintys ir TVF reikalavimus šios organizacijos paskoloms gauti. Šių memorandumų pagrindu iš TVF buvo gauta 240 mln. SDR paskola.

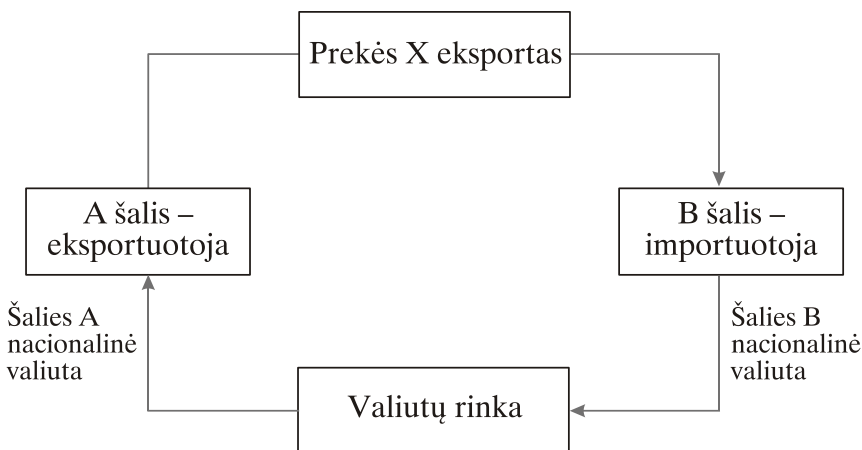
18.3. Valiutų rinkos ir valiutų kursų nustatymas

Tarptautiniams sandoriams vykdyti reikiamas valiutos kiekis įsigyjamas valiutos rinkoje keičiant nacionalinės (arba kitos) valiutos tam tikrą kiekį į reikiamą užsienio valiutos kiekį. Nors ši valiutų keitimo procedūra ir vadinama valiutų pirkimu arba pardavimu, bet ji skiriasi nuo prekių pirkimo šiuolaikinėje rinkoje. Valiutų pirkimas ir pardavimas atitinka tiesioginius prekių mainus, nes kiekvienas valiutų keitimo procedūroje dalyvaujantis subjektas kartu yra ir vienos valiutos pirkėjas, ir kitos pardavėjas vienu metu. Keičiamų valiutų kiekių santykis ir yra valiutų kursas, kurį nustato valiutų rinka, jei šis keitimas atliekamas rinkoje. **Valiutų rinka** – tai valiutinių ir organizacinių santykių sistema, susiklostanti keičiant (perkant ir parduodant) valiutas. Valiutų rinkos – tai konkurencinės rinkos, nes jos apibūdinamos dideliu rinkos subjektų, dalyvaujančių pirkimo ir pardavimo operacijose, skaičiumi, o kiekvieno iš jų perkamos arba parduodamos valiutos kiekis sudaro labai nedidelę rinkos dalį. Šioje rinkoje perkamos arba parduodamos „prekės“, t. y. valiutos, yra vienu metu. Taigi valiutų rinka atitinka pagrindines tobulos konkurencijos sąlygas.

Valiutų rinka aptarnauja tarptautinę prekybą, todėl svarbiausi jos dalyviai yra prekių bei kapitalo eksportuotojai bei importuotojai. Šalies prekių bei paslaugų eksportuotojai bei šalies vertybinių popierių arba kitokio turto pirkėjai siekia įsigyti nacionalinės valiutos reikiamiems pirkimams mainais už užsienio valiutą. Tuo tarpu užsienio produkcijos importuotojams bei šalies subjektams, perkantiems turtą užsienyje, reikalinga užsienio valiuta, už kurią perkamos prekės bei kitas turtas užsienyje. Užsienio valiutos įsigyjama keičiant ją nacionalinę valiutą. Pavyzdžiui, lietuviškus pieno produktus Europos Sąjungos šalių vartotojai perka už eurus, tačiau tarpininkai, eksportuojantys šią produkciją iš Lietuvos, perka ją iš gamintojų už litus. Jeigu pieno produkciją eksportuoja pats gamintojas, tai jam pajamos už eksportuojamą produkciją taip pat reikalingos litais, kad jis galėtų toliau plėtoti gamybą – samdyti darbuotojus, pirkti žaliavas ir pan. Lygiai taip pat Lietuvos vartotojai, perkantys Europos Sąjungos šalių eksportuojamas prekes, moka už jas litais, tačiau gamintojams turi būti mokama eurai. Ryšys tarp prekių eksporto ir importo bei valiutų rinkos parodytas 18.1 paveiksle. Šalis *A* eksportuoja prekę *X* į šalį *B* (viršutinis lankas). Šalies *B* importuotojas turi sumokėti už prekę *X* eksportą šalies eksportuotojos valiuta, todėl nacionalinę valiutą valiutų rinkoje jis keičia į eksportuotojo valiutą ir ja sumoka už prekę *X* eksportą (apatinis lankas).

Pagal sandorių mastus valiutų rinka yra didžiausia pasaulyje. Bet kuriuo metu prekyba užsienio valiutomis yra daug kartų didesnė negu to paties me-

to tarptautinė prekyba ir investicijos, nes maždaug 90 proc. visų valiutinių sandorių nėra susiję su prekybinėmis operacijomis. Valiutų rinką didina spekuliaciniai sandoriai, kai valiutos perkamos ir parduodamos siekiant papipelnyti iš valiutų kursų skirtumo. Importuotojai ir eksportuotojai retai patys dalyvauja valiutų rinkos operacijose. Daugiausia valiutų keitimo operacijas atlieka valiutas perkantys ir parduodantys bankai. Operacijose su savo klientais bankai nurodo kainą, už kurią jie perka užsienio valiutą, ir didesnę kainą, už kurią jie parduoda šią valiutą. Skirtumas tarp kainos, už kurią bankas siūlo parduoti užsienio valiutą, ir kainos, už kurią bankas ją perka, atlygina banko atliekamų valiutos keitimo operacijų išlaidas. Šis skirtumas nėra didelis, todėl prekių eksportuotojams arba importuotojams patogiau pirkti reikiamą valiutą iš bankų negu patiems dalyvauti valiutų operacijose.

18.1 pav. Tarptautinė prekyba ir valiutų rinka

Valiutų rinką galima skirstyti į kelis lygius: **nacionalines** bei **regionines** valiutų rinkas bei **tarptautinę** valiutų rinką. **Nacionalinėse valiutų rinkose** valiutų operacijos atliekamos per šalies bankų sistemą. Klientai perka (arba parduoda) užsienio valiutas komerciniuose bankuose, kurie ją išsigyja tiesiogiai iš užsienio banko arba iš savo šalies banko, užsiimančio valiutų operacijomis. Lietuvoje komerciniai bankai užsienio valiutos gali išsigyti Lietuvos banke. Valiutų operacijų vykdymo tvarką Lietuvoje reglamentuoja Lietuvos bankas. **Regioninėse** valiutų rinkose cirkuliuoja pagrindinės laisvai

keičiamos valiutos ir vietinės valiutos, kuriomis atliekamos pirkimo ir pardavimo operacijos regiono šalyse. Regionai gali būti skirstomi pagal tai, kuri keičiama valiuta yra vyraujanti šiame regione (pvz., JAV dolerio regionas, Japonijos jenos regionas ir pan.). Galima teigti, kad kiekviena ekonomiškai stipri šalis arba jų grupė turi savo valiutų rinkos regioną. Geografiniu požiūriu valiutų rinka gali būti suskaidyta į šias regionines valiutų rinkas: Europos valiutų rinka ir jos centrai Londone, Ciuriche, Frankfurte prie Maino; Azijos rinka ir jos centrai Honkonge, Singapūre, Tokijuje; Šiaurės Amerikos rinka ir jos centrai Niujorke, Čikagoje, Los Anžele. Patys stambiausi valiutų rinkos centrai yra Londone, Niujorke, Honkonge, Frankfurte. **Tarptautinę valiutų rinką** sudaro regioninės rinkos, tarpusavyje glaudžiai susijusios komunikaciniais ryšiais. Valiutų kursai regioninėse rinkose nuolat kinta, tačiau dėl gerų ryšių bet koks padėties pasikeitimas viename regione tuoj pat sukels valiutinių išteklių persikirstymą tarp visų regioninių rinkų. Dėl to palaikoma nuolatinė tarptautinės valiutų rinkos pusiausvyra ir atskirų rinkų valiutų kursų skirtumai būna trumpalaikiai ir gana nedideli.

Rinkoje keičiamų valiutų kiekio santykis nustato valiutų kursą. Yra du valiutos kurso raiškos būdai, vadinami valiutos kotiravimu: **tiesioginis kotiravimas**, kai užsienio valiutos vieneto kaina yra išreiškiama nacionalinės valiutos kiekiu, ir atvirkštinis, arba **netiesioginis, kotiravimas**, kai nacionalinės valiutos vieneto kaina išreiškiama užsienio valiutos kiekiu. Kuo daugiau nacionalinės valiutos mokama už užsienio valiutos vieneta, tuo jos kursas mažesnis, ir atvirkščiai. Netiesioginio kotiravimo atveju nacionalinės valiutos kursas yra didesnis, jei už jos vieneta mokama daugiau užsienio valiutos, ir mažesnis, jei mokama mažiau užsienio valiutos. Paprastai valiutos kursui išreikšti yra taikomas tiesioginis kotiravimas, t. y. kai nacionalinės valiutos kursas išreiškiamas nacionalinės valiutos vieneta kiekiu, mokamu už užsienio valiutos vieneta. Nacionalinės valiutos kursas, išreikštas konkrečia užsienio valiuta, kartu nustato ir užsienio valiutos kursą nacionalinės valiutos atžvilgiu. Jeigu nacionalinės valiutos kursas išreikštas tiesioginiu kotiravimu, tai šis santykis reiškia užsienio valiutos kursą, išreikštą netiesioginiu kotiravimu, ir atvirkščiai. Tarkime, jeigu vienas doleris perkamas už 4 litus, tai lito kursas dolerio atžvilgiu tiesioginio kotiravimo būdu bus išreiškiamas taip: 4 litai už dolerį. Tuo tarpu dydis 0,25 dolerio už litą išreiškia lito kursą netiesioginiu kotiravimu ir dolerio lito atžvilgiu kursą, išreikštą tiesioginiu kotiravimu. Taigi valiutos kursas, išreikštas tiesioginiu kotiravimu, yra atvirkščiai proporcingas kursui, išreikštam netiesioginiu kotiravimu. Tai reiškia, kad tarp nacionalinės ir konkrečios užsienio valiutos kursų yra atvirkštinė priklausomybė – jeigu užsienio valiutos kursas kyla, tai nacionalinės valiutos krinta. Pavyzdžiui, jei už vieną dolerį buvo moka-

ma 4 litai, o vėliau 3,5 lito, tai reiškia, kad lito kursas dolerio atžvilgiu pakilo, o dolerio lito atžvilgiu smuko. Jeigu nacionalinė valiutų rinka pagrįsta svyruojančio valiutų kurso sistema, tai valiutų kursas šioje rinkoje nustato rinkos pusiausvyrą. Pusiausvyrą konkrečios užsienio valiutos rinkoje bus pasiekta esant tokiam nacionalinės valiutos kursui, kai reikalaujamas užsienio valiutos kiekis bus lygus siūlomam kiekiui.

Konkrečios užsienio valiutos paklausa priklauso nuo prekių ir paslaugų importo iš šios šalies bei poreikio įsigyti turto šioje užsienio šalyje, t. y. nuo kapitalo eksporto. Užsienio valiutos pasiūlą sukuria tie patys užsieniečių formuojami veiksniai – jeigu užsieniečiai nori įsigyti mūsų šalies prekių ir paslaugą arba investuoti į šalį, jie siūlo savo valiutą mainais į nacionalinę šalies valiutą. Kapitalo eksportas ir importas priklauso ne nuo valiutos kurso, o nuo palūkanų normų skirtumo. Todėl nekintant palūkanoms kapitalo importas ir eksportas sudaro pastovią užsienio valiutos paklausos ir pasiūlos dalį. Tuo tarpu prekybos mastą veikia valiutų kursų svyravimai. Produkcijos, kuri įvežama į šalį, kaina p priklauso nuo dviejų veiksnių – jos kainos užsienio valstybės vidaus rinkoje p_u ir nacionalinės valiutos kurso, išreikšto tiesioginiu kotiravimu $NVKT$, t. y. $p = p_u \cdot NVKT$. Paprastu pavyzdžiu parodysime, kaip valiutos kurso svyravimai veikia šalies importą ir eksportą. Tarkime, Lietuva iš JAV importuoja kompiuterius, kurių vienetas kainuoja 500 dolerių, o eksportuoja alų, kurio butelis kainuoja 2 litus. 18.2 lentelėje pateiktos šių prekių kainos Lietuvoje ir JAV kintant lito kursui dolerio atžvilgiu.

18.2 lentelė. **Prekių kainų kitimas kintant lito kursui dolerio atžvilgiu**

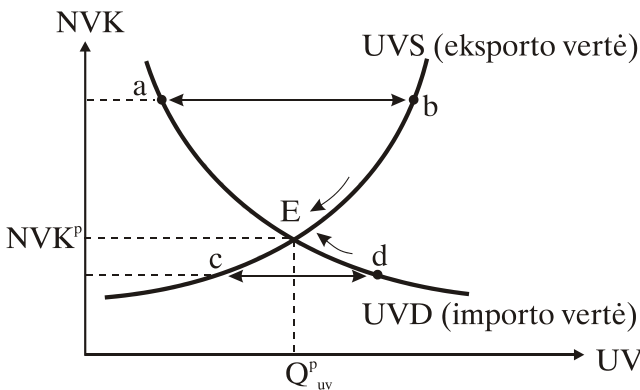
Lito kursas Lt/dol.	4	3	5
Kompiuterio kaina Lt	2000	1500	2500
Alaus butelio kaina dol.	0,5	0,67	0,4

Jei pradinis lito kursas – 4 litai už dolerį, kompiuteris Lietuvoje kainuos 2000 litų, o alaus butelis JAV – 0,5 dolerio. Lito kursui pakilus iki 3 litų už dolerį kompiuterio kaina nukris iki 1500 litų, o alaus butelis JAV pabrangs iki 0,67 lito. Lito kursui nukritus iki 5 litų už dolerį kompiuterio kaina padidės iki 2500 litų, o alaus butelis JAV atpigs iki 0,4 dolerio. Taigi nacionalinės valiutos kursui pakilus importas pinga, tačiau eksportuojama produkcija užsienio vartotojui brangsta, nes pabrangus eksportuojančios šalies valiutai jam tenka už tą pačią prekę mokėti daugiau savo šalies pinigų. Ir at-

virškščiai, nukritus nacionalinės valiutos kursui importas brangsta, tačiau eksportas užsienio vartotojui atpinga. Tai reiškia, kad atpigus importui didės importinės produkcijos paklausa. Eksporto pabrangimas reiškia, kad jo paklausa užsienyje mažės.

Tarkime, kad importuojamų produktų apimtis yra elastinga nacionalinės valiutos kurso atžvilgiu (tai visai natūralu, nes importuojamos prekės nėra pirmojo būtinumo prekės). Tuomet importo arba eksporto didėjimas reiškia ir jų vertės didėjimą, t. y. didėja išlaidos už importą bei pajamos, gaunamos iš eksporto. Vadinasi, didėjantis nacionalinės valiutos kursas didins užsienio valiutos paklausą ir mažins jos pasiūlą. Ir atvirkščiai, mažėjant valiutos kursui mažės užsienio valiutos paklausa, bet didės jos pasiūla.

Valiutos kurso nustatymo modelis esant lankstiems valiutų kursams pa-vaizduotas 18.2 paveiksle. Vertikalioje ašyje pažymėtas nacionalinės valiutos kursas NVK , išreikštas tiesioginiu kotiravimu, t. y. nacionalinės valiutos kiekis, mokamas už užsienio valiutos vienetą. Horizontalioje ašyje pažymėti užsienio valiutos kiekiai UV , atitinkantys jos pasiūlą ir paklausą. Kreivė UVD vaizduoja užsienio valiutos paklausos (kartu ir importo vertės) kitimą priklausomai nuo NVK kitimo. Turint omenyje, kad NVK didėja mažėjant skaičiams, pažymėtiems vertikalioje ašyje, užsienio valiutos paklausos kreivė yra krįstanti žemyn. Užsienio valiutos pasiūlos (kartu ir eksporto vertės) kitimą priklausomai nuo nacionalinės valiutos kurso kitimo vaizduoja kylanti kreivė UVS . Valiutų rinkos pusiausvyrą vaizduojama tašku E , kuriame pasiekiami siūlomos ir reikalaujamos užsienio valiutos kiekių lygybė. Pusiausvyros taške pasiekiami ir prekių bei paslaugų eksporto, ir importo verčių lygybė.

18.2 pav. Nacionalinės valiutos kurso nustatymas užsienio valiutų rinkoje

Valiutos kursas gali nukrypti nuo pusiausvyros tuo atveju, kai pažeidžiamas prekybos balansas. Jeigu nacionalinės valiutos kursas mažesnis už pusiausvyros, tai užsienio valiutos paklausa yra mažesnė už jos pasiūlą (dydžiu *ab*) ir išlaidos importui yra mažesnės už eksporto pajamas. Prekybos balansas šiuo atveju yra aktyvus. Kadangi užsienio valiutos pasiūla viršija jos paklausą, tai užsienio valiutos kursas krinta, o nacionalinės valiutos kyla. Atitinkamai ims didėti importas ir mažėti eksportas. Šis procesas truks tol, kol bus atkurta valiutos rinkos pusiausvyra. Jeigu šalies prekybos balansas pasyvus, tai nacionalinės valiutos kursas yra didelis, o užsienio valiutos pasiūla yra mažesnė už jos paklausą (dydžiu *cd*). Didelė užsienio valiutos paklausa didina jos kursą mažindama nacionalinės valiutos kursą. Mažėjant nacionalinės valiutos kursui užsienio valiutos paklausa mažėja, o pasiūla didėja. Kartu didėja šalies eksportas ir mažėja importas. Valiutos rinkos pusiausvyra vėl atkuriamą. Taigi esant svyruojančio valiutų kurso sistemai nukrypimų nuo pusiausvyros veikiant rinkos mechanizmui nelieka.

Visai kita padėtis fiksuotų valiutų kursų atveju. Fiksuotas nacionalinės valiutos kursas kurios nors užsienio valiutos atžvilgiu yra valstybės nustatomas ir palaikomas. Rinkos mechanizmas, savaime reguliuojantis valiutų kursus, šiuo atveju neveikia. Esant fiksuotam valiutos kursui centrinis šalies bankas bei kiti bankai privalo pirkti ir parduoti užsienio valiutą oficialiai nustatytu kursu. Vykdyti tokią pinigų politiką centrinis bankas gali tik turėdamas pakankamas valiutų atsargas, kad keičiantis rinkos padėčiai valiutų pirkimo ir pardavimo operacijomis galėtų palaikyti nacionalinės valiutos kursą. Tačiau iš esmės keičiantis ekonominei padėčiai ne visada įmanoma nurodytomis priemonėmis palaikyti oficialų valiutų kursą. Tokiais atvejais valstybė, atsižvelgdama į padėtį, gali devaluoti nacionalinę valiutą nustatydama naują oficialų nacionalinės valiutos kursą, mažesnę už buvusį, t. y. ją nuvertinti arba revaluoti, nustatydama aukštesnę nacionalinės valiutos kursą už buvusį, t. y. padidinti nacionalinės valiutos vertę.

Kintanti ekonominė padėtis gali paveikti valiutos kurso dydį ir svyruojančio valiutų kurso sistemoje. Pakitus užsienio valiutos paklausai arba pasiūlai (grafškai tai vaizduojama užsienio valiutos paklausos *UVD* arba pasiūlos kreivės *UVS* postūmiu į dešinę arba kairę) valiutų rinkoje susidaro nauja pusiausvyra ir naujas valiutos kurso dydis. Tokie valiutų kursų svyravimai gali būti dažni. Jie turi įtakos užsienio prekybos balansui, taip pat šalies įmonių veiklos efektyvumui, visuminei pasiūlai bei paklausai, nacionalinio produkto apimčiai, užimtumui, kainoms ir t. t. Nacionalinės valiutos kurso kritimas turi neigiamų padarinių ne tik šalies vartotojams, bet ir gamintojams, kurių produkcijai gaminti reikalingos importuojamos žaliavos, medžiagos, įrenginiai. Krintant nacionalinės valiutos kursui šių įmonių ga-

mybos kaštai didėja, pelnas mažėja, mažėja gamybos apimtis, kartu ir užimtumas. Didėjant nacionalinės valiutos kursui brangsta šalies eksportas, dėl to mažėja gamintojų konkurencingumas tarptautinėje rinkoje. Tai reiškia, kad vėl mažėja gamyba ir užimtumas. Todėl ūkio subjektai yra suinteresuoti valiutų kurso stabilumu, kuris sudaro palankesnes sąlygas ūkinei veiklai planuoti bei ekonominiams santykiams plėtoti.

Atsižvelgiant į tai, kad valiutų kursų kitimas turi ir makroekonominių padarinių, daugelyje šalių nacionalinės valiutos kursas laikomas valstybinio reguliavimo objektu. Svyruojančio valiutų kurso sistema tokiu būdu pakeičiama reguliuojamų valiutų kursų sistema. Centrinis bankas, siekdamas sušvelninti nacionalinės valiutos kurso svyravimus, tiesiogiai paveikia valiutų paklausą arba pasiūlą supirkdamas arba parduodamas užsienio valiutas. Jeigu, tarkime, užsienio valiutos paklausa pakyla ir dėl to sumažėja nacionalinės valiutos kursas šios valiutos atžvilgiu, centrinis šalies bankas parduoda šią užsienio valiutą didindamas jos pasiūlą ir taip mažindamas jo kursą. Kartu pakyla ir nacionalinės valiutos kursas šios užsienio valiutos atžvilgiu. Ir atvirkščiai, jei nacionalinės valiutos kursas didėja, tai supirkdamas užsienio valiutą centrinis šalies bankas didina jos paklausą, kartu ir jos kursą. Tačiau nacionalinės valiutos kurso didėjimas sustabdomas. Nacionalinei valiutai stabilizuoti reikalingos pakankamos užsienio valiutų atsargos.

Svarbiausi veiksniai, veikiantys valiutų kursus, yra šie:

1) **nacionalinio produkto apimtis**. Didėjant nacionalinio produkto apimčiai didėja ir prekių bei paslaugų pasiūla tiek vidaus, tiek ir tarptautinėje rinkoje. Kita vertus, didėja ir visuminės pajamos, o kartu ir vartotojų paklausa (taip pat ir importinės produkcijos). Mažėjant nacionaliniam produktui vyksta atvirkštiniai procesai. Veikdamos valiutų kursus atitinkamai kinta užsienio valiutos paklausa ir pasiūla;

2) **prekybinis balansas**, veikiantis užsienio valiutos paklausą ir pasiūlą. Jeigu didėja šalies prekybos balanso deficitas, tai didėja šalies išlaidos importui ir mažėja pajamos iš eksporto, kartu didėja užsienio valiutos paklausa ir nacionalinės valiutos pasiūla. Šių procesų padariniai – nacionalinės valiutos kurso kritimas;

3) **palūkanų norma**. Didėjant palūkanų normai šalyje didėja užsienio investicijos, nacionalinės valiutos paklausa ir kartu – nacionalinės valiutos kursas. Krintant palūkanų normai mažėja ir nacionalinės valiutos kursas.

Norint palaikyti stabilų valiutos kursą galimi tokie veiksmai:

1) valiutų paklausa ir pasiūla reguliuojama perkant arba parduodant valiutų rinkoje savo valiutą už atitinkamą užsienio valiutą. Tokie veiksmai yra galimi, jei centrinis šalies bankas turi pakankamas užsienio valiutos atsargas;

- 2) keičiami muitai arba įvedami kiti importo apribojimai, taip pat tiesiogiai ribojami tarptautiniai sandoriai bei valiutinės operacijos. Taip galima sumažinti nacionalinės valiutos pasiūlą ir atkurti jos kursą;
- 3) reguliuojama visuminė paklausa vykdant atitinkamą fiskalinę arba pinigų politiką. Pavyzdžiui, jeigu reikia padidinti kritusį nacionalinės valiutos kursą, turi būti vykdoma ribojanti fiskalinė ir pinigų politika. Tai sumažins pinigų kiekį šalies viduje ir visumines pajamas. Dėl to sumažės tiek vietinių, tiek ir importinių prekių vartojimas. Importo sumažėjimas sumažins ir nacionalinės valiutos pasiūlą užsienio valiutų rinkoje ir taip padės išlaikyti norimo lygio nacionalinės valiutos kursą.

Pagal vadinamąją **perkamosios galios pariteto** teoriją laisvojoje užsienio valiutų rinkoje valiutų kursai atitinka jų perkamosios galios santykį savo šalyse. Tai reiškia, kad užsienio valiutų rinkoje keičiami valiutų kiekiai gali nupirkti tik patį prekių ir paslaugų rinkinį atitinkamose šalyse. Norint apskaičiuoti nacionalinės valiutos kursą kurios nors užsienio valiutos atžvilgiu pagal šią teoriją reikia palyginti šių šalių to paties vartotojų krepšelio vertes, išreikštas nacionaline valiuta. Pagrindinė perkamosios galios pariteto teorijos išvada yra ta, kad valiutų kursai kinta tiek, kad atitiktų šalių vidaus infliacijos lygio pokyčius, t. y. kad realūs valiutų kursai liktų pastovūs. Šią teoriją ne visada patvirtina realūs duomenys, nes iš tikrųjų valiutų kursai priklauso ne tik nuo jų perkamosios galios pariteto, bet ir nuo įvairių atsitiktinių veiksnių, veikiančių valiutų paklausą ir pasiūlą. Taigi trumpuoju laikotarpiu valiutų kursai nuolat nukrypsta nuo jų perkamosios galios pariteto. Tačiau ilguoju laikotarpiu pastebimas tam tikras ryšys tarp infliacijos lygių kitimo įvairiose šalyse ir valiutos kurso kitimo.

Lietuvoje laisva valiutų rinka neveikia nuo Lietuvos Respublikos lito patikimumo įstatymo įsigaliojimo 1994 metais. Tačiau komerciniai šalies bankai keičia užsienio valiutą į litus ir atvirkščiai Lietuvos banko nustatomu kursu. Lito keitimo santykis į eurą yra pastovus, tuo tarpu šis santykis keičiant į kitą užsienio valiutą kinta priklausomai nuo užsienio valiutos kurso kitimo euro atžvilgiu tarptautinėje valiutų rinkoje.

18.4. Šalies mokėjimų balansas

Kiekviena šalis apskaito savo prekybinius bei finansinius sandorius su kitomis valstybėmis sudarydama mokėjimų balansą, kuris atspindi šalies tarptautinių ekonominių santykių būklę. Šalies **mokėjimų balansas** – tai sąskaitos, rodančios visus šalies mokėjimus užsienyje ir gaunamas iš užsienio įplaukas per metus. Šalies mokėjimo balansas, kurio sąskaitos atspindi

šalies sandorius su kitomis pasaulio valstybėmis, leidžia spręsti apie šalies tarptautinės ekonominės veiklos efektyvumą ir yra pagrindas kuriant šalies tarptautinę ekonominę politiką. Mokėjimų balansas sudaromas dvejybinio įrašo principu, kuris yra pagrindinis buhalterinės apskaitos principas. Kiekviena ekonominė operacija su užsieniu įrašoma dviejose balanso skiltyse, vadinamose kreditu ir debetu. Visos valiutinės pajamos, gautos iš užsienio operacijų, žymimos pliuso ženklų ir įrašomos į kredito skyrių (eksportas, užsienio investicijos). Šalies piniginės išlaidos priskiriamos debetui ir žymimos minuso ženklų (importas, kapitalo investavimas užsienyje). Jeigu šalies valiutinės įplaukos viršija jos mokėjimus, tai šalies mokėjimų balansas yra teigiamas, priešingu atveju – neigiamas. Mokėjimų balansą sudaro dvi pagrindinės sąskaitos: **einamoji** ir **kapitalo**.

Pagrindiniai šalies mokėjimų balanso struktūriniai elementai yra šie:

I. Einamoji sąskaita

1. Prekių ir paslaugų eksportas (+) ir importas (–).
2. Įplaukos iš investicijų užsienyje (+) ir išmokos užsienio investuotojams (–).
3. Grynieji pervedimai (+ arba –).

II. Kapitalo sąskaita

1. Užsienio aktyvų bei šalies aktyvų užsienyje pokyčiai (+ arba –).
2. Tiesioginės ir portfelinės investicijos šalyje (+) ir užsienyje (–).
3. Šalies oficialiųjų rezervų pokyčiai (+ arba –).
4. Statistinė neatitiktis.

Į einamąją mokėjimų balanso sąskaitą įtraukiamos visos užsienio valiutos įplaukos ir išmokos, susijusios su prekių bei paslaugų eksportu ir importu, taip pat kitos grynosios įplaukos į šalį. Prekių ir paslaugų eksportas atneša šaliai užsienio valiutos, todėl jis priskiriamas kreditui ir žymimas pliuso ženklų. Tuo tarpu dėl importo šalis netenka užsienio valiutos, todėl jis priskiriamas debetui ir žymimas minuso ženklų. Kitos grynosios įplaukos atspindi skirtumą tarp palūkanų ir dividendų, gaunamų už investicijas užsienyje bei išmokamų už užsienio investicijas, tarp perlaidų, siunčiamų į šalį užsienyje dirbančių šalies piliečių, ir perlaidų, siunčiamų į užsienį šalyje dirbančių užsieniečių, bei kitokių perlaidų. Šios grynosios įplaukos lemia skirtumą tarp šalies bendrojo nacionalinio ir bendrojo vidaus produktų. Tai gi einamoji mokėjimų balanso sąskaita atspindi šalies prekybos balansą bei kitas grynąsias įplaukas. Jeigu einamosios sąskaitos debetas viršija kreditą, vadinasi, valstybė yra skolinga užsieniui.

Kapitalo sąskaita parodo šaliai arba jos piliečiams priklausančio turto užsienio šalyse bei užsieniui priklausančio turto šalyje pokyčių bei kitų tarptautinių finansinių sandorių apimtį per metus. Kapitalo sąskaita apima

tarptautines investicijas: akcijas, vertybinius popierius, kreditus, depozitus bankuose bei kitus finansinius aktyvus. Šalis gauna užsienio valiutą, kai jos materialinius ir finansinius aktyvus perka užsieniečiai, kitaip tariant, kai kapitalo importas priskiriamas kreditui. Tuo tarpu šalies rezidentų investicijos užsienyje, t. y. kapitalo eksportas, reiškia užsienio valiutos išvežimą iš šalies, todėl jis priskiriamas debetui. Jeigu kapitalo sąskaitų įplaukos viršija kapitalo išvežimą, t. y. jeigu akcijų, obligacijų užsienyje parduodama daugiau, o šalies bankuose yra daugiau užsienio depozitų negu užsienyje perkama akcijų, obligacijų, tai kapitalo sąskaita teigiama, ir atvirkščiai.

Kapitalo sąskaitoje fiksuojami ir duomenys apie oficialų valiutų rezervų, saugomų centriniam banke, pokyčius. Oficialūs šalies rezervai (monetarinis auksas, užsienio valiuta, *SDR*, depozitai, vertybiniai popieriai) naudojami šalies mokėjimo balansui, kuris gaunamas susumavus abiejų jos sąskaitų balansus, išlyginti. Teoriškai kapitalo ir einamoji sąskaita turėtų būti subalansuotos. Einamosios sąskaitos deficitas turi būti padengtas kapitalo sąskaitos perviršiu, ir atvirkščiai. Iš tikrųjų dėl einamųjų operacijų atsiradęs deficitas padengiamas parduodant užsienyje šalies aktyvus arba imant tarptautines paskolas. Abiem atvejais šalis gaus užsienio valiutos padengti einamosios sąskaitos deficitą, t. y. susidarys tokio pat dydžio kapitalo sąskaitos perviršis. Ir atvirkščiai, jeigu einamosios sąskaitos balansas yra perteklinis, tai gautos perteklinės pajamos panaudojamos užsienio aktyvams įsigyti. Kapitalo išvežimas iš šalies atsispindi kapitalo sąskaitoje. Jis sudaro tokio pat dydžio šios sąskaitos deficitą. Kadangi visi tarptautiniai sandoriai yra įtraukti tik į vieną kurią nors mokėjimų balanso sąskaitą, nė vienas iš jų negali pasikartoti abiejose sąskaitose, tai vienos iš jų deficitas turėtų būti kompensuotas kitos pertekliumi. Tačiau praktikoje tokio balanso tarp abiejų sąskaitų nėra. Todėl mokėjimo balanso pusiausvyrą pasiekama reguliuojant valstybės oficialius rezervus. Jeigu mokėjimų balansas, gautas susumavus einamąją ir kapitalo sąskaitą, yra neigiamas (deficitinis), tai valstybės oficialūs rezervai tokiu pat dydžiu sumažėja. Teigiamo (perteklinio) balanso atveju oficialūs rezervai atitinkamai didėja. Taigi šalies mokėjimų balanso formavimo principas yra tas, kad visų jo sudėtinių dalių suma lygi nuliui, t. y. jis visada subalansuotas. Todėl šalies oficialių rezervų sumažėjimas rodo faktinį šalies mokėjimų balanso deficitą, o didėjimas – mokėjimų balanso perviršį.

Kadangi mokėjimų balansas atspindi ne visas pajamas ir išlaidas (kontarabanda, įvežama ir išvežama valiuta, privatūs prekybiniai atsiskaitymai grynaisiais arba gauti kreditai, kurie neįtraukti į mokėjimų balansą), tai mokėjimų balanse yra statistinės neatitikties straipsnis, į kurį įrašomas grynasis mokėjimo balanso debeto ir kredito skirtumas. Didelė neigiama statistinė

neatitiktis rodo šalies statistinės ir informacinės bazės netobulumą ir silpną valstybės kontrolę, sudarančią sąlygas nelegaliems sandoriams.

Tiek šalies mokėjimų balanso arba jo dalies deficitas, tiek jo perviršis rodo, kad šalis turi spęstinių ekonominių problemų. Einamosios sąskaitos deficitas rodo, kad šalies produkcija per mažai konkurencinga tarptautinėje rinkoje. Mokėjimų balanso deficitas silpnina šalies nacionalinės valiutos pozicijas, skatina pernelyg didelį užsienio kapitalo skverbimąsi į šalį. Perteiklinis mokėjimų balansas, viena vertus, stiprina nacionalinę šalies valiutą ir sudaro palankias sąlygas kapitalo eksportui, tačiau, antra vertus, jeigu jis trunka ilgai, gali neigiamai veikti šalies eksportą. Todėl tarptautinių šalies atsiskaitymų subalansavimas yra vienas iš svarbiausių valstybės ekonominės politikos tikslų. Lietuvos mokėjimų balansą sudaro Lietuvos bankas. Ši jo funkcija nurodyta Lietuvos Respublikos banko įstatyme.

Klausimai ir užduotys

1. Kaip apibrėžtumėte valiutinius santykius ir valiutinę sistemą?
2. Kas yra valiutos keičiamumas ir kokios yra jo rūšys?
3. Kokie yra valiutų kurso nustatymo būdai?
4. Glaustai apibūdinkite pagrindines istorines valiutų sistemas: aukso standartą, Bretono Woodso sistemą bei Jamaikos valiutų sistemą.
5. Kas yra valiutų rinka ir kaip valiutų rinkos gali būti skirstomos?
6. Kaip apibrėžtumėte tiesioginį ir netiesioginį valiutos kotiravimą?
7. Kas lemia užsienio valiutos paklausą ir pasiūlą?
8. Kokie svarbiausi veiksniai veikia valiutų kursus?
9. Kaip apibrėžtumėte šalies mokėjimų balansą?
10. Glaustai charakterizuokite pagrindines mokėjimo balanso sąskaitas.
11. Nominalusis lito kursas Rusijos rublio atžvilgiu yra 10 rublių už litą. Po metų kainų lygis Lietuvoje pakilo 1,5 karto, o Rusijoje 3 kartus. Koks tapo realusis lito kursas?
12. Užsienio valiutos paklause ir pasiūla tam tikros šalies valiutų rinkoje išreiškiamos lygtimis $UV = 600 - 4UVK$ ir $UV = - 25 + UVK$. Šalies centrinio banko įsikišimas į valiutos rinką padidino užsienio valiutos pasiūlą 25 vienetais. Koks yra nacionalinės valiutos kurso pokytis? (Čia UV – užsienio valiutos kiekis, UVK – užsienio valiutos kursas nacionalinės valiutos atžvilgiu.)

19. PUSIAUSVYRA IR MAKROEKONOMINĖ POLITIKA ATVIROJOJE EKONOMIKOJE

Šio skyriaus tikslas – suformuluoti atvirosios ekonomikos pusiausvyros sampratą ir išaiškinti jos ypatybes lyginant su uždarnosios ekonomikos pusiausvyros sąlyga, taip pat išnagrinėti Europos Sąjungos pinigų bei fiskalinės politikos principus.

Suformuluojama formali atvirosios ekonomikos pusiausvyros sąlyga remiantis grynojo eksporto apibrėžimu ir grafiškai pavaizduojami atvirosios bei uždarnosios ekonomikos pusiausvyros skirtumai. Analizuojama pusiausvyra nacionalinėje valiutų rinkoje kaip sudėtinė bendrosios pusiausvyros dalis. Aptariamas ryšys tarp šalies skolinamojo kapitalo rinkos, grynųjų investicijų ir nacionalinės valiutos kurso. Atvirosios ekonomikos pusiausvyra nagrinėjama remiantis IS-LM modeliu. Nagrinėjamos fiskalinės bei pinigų politikos ypatybės atvirojoje ekonomikoje.

Aptariama Europos ekonominė integracija, jos tikslai ir etapai. Nagrinėjama Europos centrinių bankų sistema, jos institucinė struktūra, valdymo organai, sprendimų priėmimo principai, pinigų politika. Aprašomi Europos Sąjungos fiskalinės politikos principai.

19.1. Atvirosios ekonomikos pusiausvyros sąlyga

Ekonominiai procesai, nustatantys pusiausvyrą atvirojoje ekonomikoje, yra sudėtingesni negu uždarojoje, nes čia juos veikia ir išoriniai veiksniai. Išoriniai veiksniai turi įtakos ekonomikos pusiausvyros procesams šalyje tiesiogiai ir per tarptautinę valiutų rinką. Uždarnosios ekonomikos atveju užtenka nagrinėti tik vidaus rinkos pusiausvyrą, o atvirosios ekonomikos pusiausvyra nusistovės tada, kai bus pasiekta vidaus pusiausvyra, kurią veikia ir išoriniai veiksniai, ir išorinė pusiausvyra. Šalies vidaus rinka pasieks pusiausvyrą, kai pusiausvyra bus skolinamojo kapitalo rinkoje. Išorinę pusiausvyrą nustato nacionalinės užsienio valiutų rinkos pusiausvyra. Nagrinėjant nacionalinės valiutų rinkos pusiausvyrą patogiau remtis nacionalinės valiutos, naudojamos tarptautiniams sandoriams vykdyti, pasiūla ir paklausa, o nacionalinės valiutos kursą apibrėžti atvirkštinio kotiravimo būdu.

Atvirosios ekonomikos vidaus pusiausvyra, kaip ir uždarnosios ekonomikos atveju, pasiekama, kai šalyje pagaminto *BVP* vertė lygi jo vartotojų išlaidų sumai, t. y.:

$$Y = C + I + G + NX ; \quad (19.1)$$

čia *Y* – pagaminto šalyje *BVP* vertė, *C* – namų ūkio išlaidos, *I* – investicijos, *G* – vyriausybės išlaidos, *NX* – grynasis eksportas, t. y. eksporto *Ex* ir importo *Im* verčių skirtumas. Dydis $Y - C - G$ yra santaupos, į kurias įeina tiek privačios, tiek ir visuomenės (vyriausybės) santaupos. Pažymėję šį dydį raide *S*, t. y. $S = Y - C - G$, iš lygties (19.1) gauname atvirosios ekonomikos vidaus pusiausvyros sąlygą:

$$S = I + NX. \quad (19.2)$$

Uždarnosios ekonomikos atveju grynasis eksportas lygus nuliui ir pusiausvyros sąlyga išreiškiama santaupų ir investicijų lygybe. Atvirojoje ekonomikoje vidaus pusiausvyrą veikia ir grynojo eksporto apimtis.

Atvirosios ekonomikos atveju nagrinėjant pusiausvyrą, kaip jau buvo minėta, turi būti atsižvelgiama ir į padėtį šalies valiutų rinkoje, t. y. atviroji ekonomika pasieks pusiausvyrą tik tada, kai papildomai (palyginti su uždara ekonomika) bus pasiekta pusiausvyra ir valiutų rinkoje. Šalies valiutų rinka pasieks pusiausvyrą, kai nacionalinės valiutos paklausos kiekis *NVD* bus lygus nacionalinės valiutos pasiūlos kiekiui *NVS*, t. y.:

$$NVD = NVS. \quad (19.3)$$

Nacionalinės valiutos paklausą formuoja užsieniečiai, pirkdami šalies eksportuojamą produkciją ir investuodami į šalies ūkį (pirkdami šalyje išleidžiamus vertybinius popierius arba statydami ekonominius objektus), t. y.:

$$NVD = Ex + UI ; \quad (19.4)$$

čia *UI* – užsienio investicijos šalyje.

Nacionalinės valiutos pasiūla formuojama perkant importuojamas prekes arba šalies rezidentams investuojant kapitalą užsienyje. Šiuo atveju šalies subjektams reikalinga užsienio valiuta, kuri perkama valiutų rinkoje už nacionalinę valiutą. Taigi:

$$NVS = Im + RI ; \quad (19.5)$$

čia RI – šalies rezidentų investicijos užsienyje.

Taigi nacionalinės valiutų rinkos pusiausvyra nustatoma lygybe:

$$Ex + UI = Im + RI \quad (19.6)$$

arba

$$Ex - Im = RI - UI \quad (19.7)$$

ir

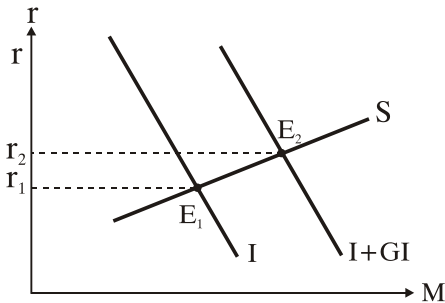
$$NX = GI ; \quad (19.8)$$

čia $GI = RI - UI$ – šalies grynosios užsienio investicijos, lygios šalies rezidentų investicijų užsienyje ir užsienio investicijų šalyje verčių skirtumui, t. y. šalies investicijų eksporto ir investicijų importo į šalį verčių skirtumui. Lygybė (19.8) reiškia, kad užsienio valiutų rinkos pusiausvyros būseną nustato tokį nacionalinės valiutos kurso dydį, kuris sulygina šalies grynojo eksporto ir grynųjų investicijų verčių dydį.

Naudodami lygybės formulę (19.8), atvirosios ekonomikos vidaus pusiausvyros sąlygą (19.2) galime perrašyti taip:

$$S = I + GI. \quad (19.9)$$

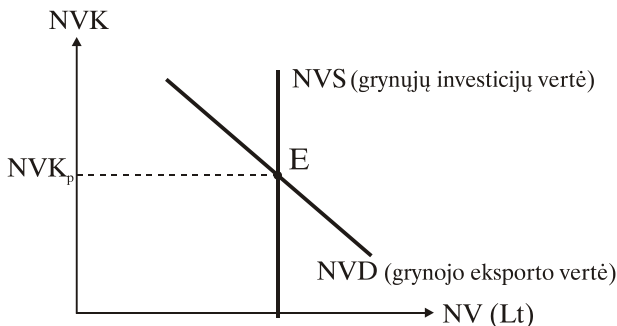
Taigi atvirojoje ekonomikoje santaupos turi padengti ne tik šalies vidaus investicijas kaip uždarojoje ekonomikoje, bet ir grynąsias užsienio investicijas. Pusiausvyros sąlyga (19.9) įvykdoma skolinamojo kapitalo rinkoje. Skolinamojo kapitalo rinkoje pasiūlą formuoja nacionalinės santaupos, o paklausą – vidaus ir grynosios užsienio investicijos, kurių sąveika nustato pusiausvyros palūkanų normą. Tiek skolinamojo kapitalo paklausos, tiek ir pasiūlos kiekis priklauso nuo palūkanų normos dydžio. Didesnė palūkanų norma skatina šalies subjektus taupyti ir taip didinti skolinamojo kapitalo pasiūlos kiekį. Tuo tarpu skolinamojo kapitalo apimtį, reikalingos ūkio subjektams tiek vidaus investicijoms, tiek ir investicijoms užsienyje, t. y. jo paklausos, priklausomybė nuo palūkanų normos dydžio yra atvirkštinė. Grynosios užsienio investicijos padidina skolinamojo kapitalo paklausą ir todėl pusiausvyros palūkanų norma skolinamojo kapitalo rinkoje padidėja, palyginti su uždaroja ekonomika. Šalies vidaus pusiausvyros susiformavimas uždarojoje ir atvirojoje ekonomikoje pavaizduotas 19.1 pav.

19.1 pav. Pusiausvyra uždarojoje E_1 ir atvirojoje ekonomikoje E_2

Sąlyga (19.8) nustato tokį nacionalinės valiutos kursą, kuris sulygina nacionalinės valiutos kiekį, gautą iš grynojo eksporto, su kiekiu, reikalingu grynosioms investicijoms apmokėti, t. y. lygtis (19.8) išreiškia pusiausvyros sąlygą šalies valiutų rinkoje. Nacionalinės valiutos paklausą valiutų rinkoje nustato grynasis eksportas, lemiantis nacionalinės valiutos kiekį, kurį norėtų įsigyti užsienio subjektai, perkantys šalies eksportuojamą produkciją. Šalies valiutos paklausos kiekis valiutų rinkoje didėja mažėjant šalies nacionalinės valiutos kursui, nes šiuo atveju šalies produkcija užsienio valiutos atžvilgiu pinga, todėl užsieniečiai sieks jos pirkti daugiau. Nukritęs valiutos kursas ribos užsienio produkcijos importą. Todėl padidės grynasis eksportas ir jo vertė (šis teiginys teisingas, jei eksportuojamų prekių paklausa elastinga jos kainos, išreikštos užsienio valiuta, atžvilgiu). Padidėjusi grynojo eksporto vertė reikalauja ir didesnio nacionalinės valiutos kiekio jai išpirkti. Kadangi nacionalinis valiutos kursas nustatomas netiesioginiu kotiravimu, tai nacionalinės valiutos paklausos kreivė NVD yra krintanti. Nacionalinės valiutos pasiūlą valiutų rinkoje, t. y. nacionalinės valiutos kiekį, kuris keičiamas į užsienio valiutą siekiant įsigyti užsienio aktyvų, lemia grynųjų investicijų apimtis. Grynosios investicijos priklauso tik nuo palūkanų normų skirtumo atskirų šalių skolinamojo kapitalo rinkose. Mažėjant palūkanų normai šalies skolinamojo kapitalo rinkoje didės grynosios investicijos, nes šiuo atveju vidaus investicijos, duodančios mažesnes pajamas, tampa mažiau patrauklios ir šalies rezidentai siekia įsigyti kitos šalies aktyvų, duodančių didesnes palūkanas, o užsieniečių investicijos šalyje mažėja. Kita vertus, grynosios investicijos, kurių vertė lemia nacionalinės valiutos NV pasiūlą, nepriklauso nuo nacionalinės valiutos kurso, todėl nacionalinės valiutos pasiūlos kreivė

NVS yra vertikali. Nacionalinės valiutos paklausos ir pasiūlos kreivių sankirta rodo pusiausvyrą nacionalinėje valiutų rinkoje ir nustato nacionalinės valiutos pusiausvyros kursą NVK_p . Pusiausvyros susiformavimą nacionalinėje valiutų rinkoje rodo 19.2 paveikslas.

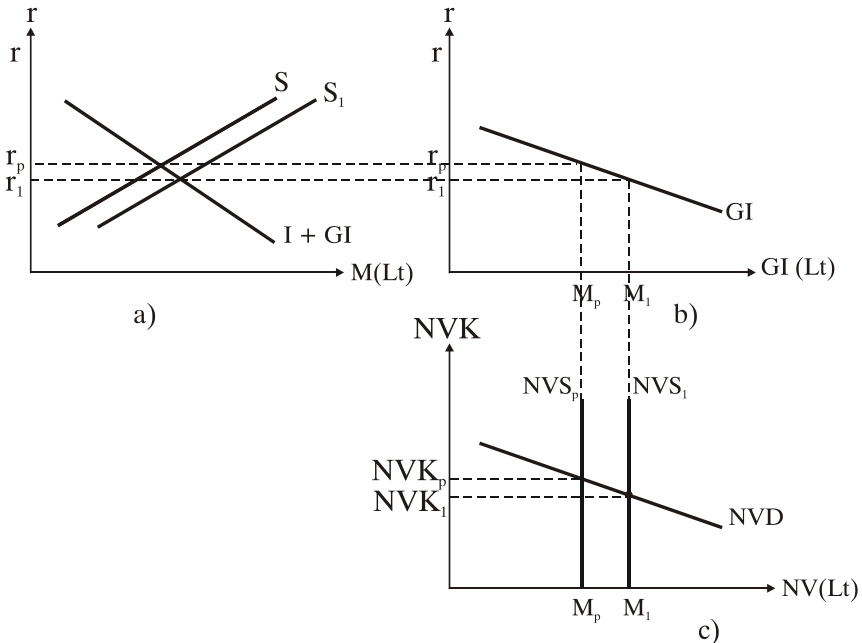
19.2 pav. Pusiausvyra nacionalinėje valiutų rinkoje

Į abi lygtis, t. y. į lygtį (19.8), išreiškiančią nacionalinės valiutų rinkos pusiausvyrą, ir į lygtį (19.9), išreiškiančią pusiausvyrą šalies skolinamojo kapitalo rinkoje, įeina grynosioms investicijoms, susiejančios abi šias rinkas. Šis ryšys apibūdinamas taip: skolinamojo kapitalo rinkos pusiausvyros palūkanų norma nustato grynųjų investicijų apimtį, kuri nustato nacionalinės valiutos pasiūlą, absoliučiai neelastingą nacionalinės valiutos kurso atžvilgiu.

19.3 paveiksle ryšys tarp skolinamojo kapitalo ir užsienio valiutų rinkų pavaizduotas grafiškai. Jame parodyta, kaip nusistovi šalies skolinamojo kapitalo rinkos pusiausvyra. Skolinamojo kapitalo pasiūla S ir paklausa $I + GI$ nustato palūkanų normos r dydį r_p tokį, kad šalies santaupos tiksliai atitinka paskolų, imamų nacionaliniam kapitalui ir užsienio aktyvams nusipirkti, dydį. Jeigu pasaulinę palūkanų normą laikysime pastovia, tai grynosioms užsienio investicijoms priklausys tik nuo šalies palūkanų normos. Mažėjanti palūkanų norma skatins kapitalo išvežimą į užsienį, todėl grynųjų užsienio investicijų priklausomybė nuo šalies palūkanų normos pavaizduota žemyn krintančia kreive. Šalies palūkanų norma nustato grynąsias užsienio investicijas, kurių vertė, išreikšta nacionaline valiuta, savo ruožtu nustato nacionalinės valiutos pasiūlą nacionalinėje užsienio valiutų rinkoje (19.3 b pav.). 19.3 c paveiksle parodyta nacionalinės valiutos paklausa ir pasiūla,

kurios nustato nacionalinės valiutos pusiausvyros kursą NVK_p . Bendra pusiausvyra ir šalies skolinamojo kapitalo, ir užsienio valiutų rinkose nustato atvirosios ekonomikos pusiausvyrą. Pasikeitus padėčiai skolinamojo kapitalo rinkoje, pavyzdžiui, padidėjus skolinamojo kapitalo pasiūlai nuo S iki S_1 , pakis pusiausvyros palūkanų norma – nagrinėjamu atveju ji kris nuo r_p iki r_1 . Tai sukels grynujų investicijų ir nacionalinės valiutos pasiūlos didėjimą, dėl to kris ir nacionalinės valiutos kursas nuo NVK_p iki NVK_1 .

Galimas ir atvirkštinis procesas – pasikeitus nacionalinės valiutos kursui užsienio valiutų rinkoje pakis ir grynujų investicijų dydis, kuris savo ruožtu pakeis pusiausvyrą skolinamojo kapitalo rinkoje (padidindamas arba sumažindamas skolinamojo kapitalo paklausą dydžiu, lygiu grynujų investicijų pokyčiui).

19.3 pav. Ryšys tarp šalies skolinamojo kapitalo ir užsienio valiutų rinkų

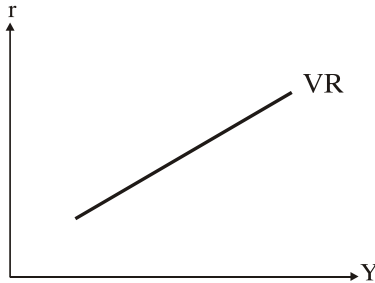
Taigi skolinamojo kapitalo ir užsienio valiutų rinkų sąveika yra tokia. Skolinamojo kapitalo pasiūla ir paklausa nustato skolinamojo kapitalo kainą, t. y. pusiausvyros palūkanų normą (19.3 *a* pav.). Pastaroji nustato grynųjų investicijų dydį (19.3 *b* pav.). Grynosios investicijos formuoja šalies nacionalinės valiutos pasiūlą užsienio valiutų rinkoje. Kartu su nacionalinės valiutos paklausa jos nustato nacionalinės valiutos kursą atitinkamos užsienio valiutos atžvilgiu (19.3 *c* pav.) 19.3 paveikslas rodo, kad didėjant palūkanų normai šalies skolinamojo kapitalo rinkoje nacionalinės valiutos kursas didėja, ir atvirkščiai – palūkanų normai krintant krinta ir nacionalinės valiutos kursas.

Iki šiol laikėme, kad valiutų kursai yra laisvai svyruojantys. Jeigu nacionalinės valiutos kursas fiksuotas kurios nors užsienio valiutos atžvilgiu, tai jis gali ir nesutapti su tokiu kursu, kurį nustato laisvoji valiutų rinka (kaip aprašyta anksčiau). Tarkime, kad oficialus nacionalinės valiutos kursas NVK_I yra mažesnis už pusiausvyros kursą NVK_p . Šiuo atveju, kaip parodyta 19.3 *c* paveiksle, rinkoje susiformuoja per maža nacionalinės valiutos pasiūla. Šis disbalansas pašalinamas panaudojus oficialiuosius šalies užsienio valiutos rezervus. Centrinis bankas superka užsienio valiutą didindamas nacionalinės valiutos pasiūlą. Padidėjusi nacionalinės valiutos pasiūla sumažins jos kursą. Nacionalinės valiutos kurso mažėjimas skatins eksportą, kartu ir gamybą bei visuminių pajamų didėjimą. Kadangi santaupos proporcingos visuminėms pajamoms, tai didės ir skolinamojo kapitalo pasiūla šalies skolinamojo kapitalo rinkoje. Padidėjusi skolinamojo kapitalo pasiūla skolinamojo kapitalo rinkoje sumažins palūkanų normą, kurios sumažėjimas paskatins grynųjų investicijų didėjimą dydžiu, kuriuo padidėja nacionalinės valiutos pasiūla. Jeigu užsienio valiutų rinka nustatys mažesnę nacionalinės valiutos kursą už oficialųjį, tai centrinio banko veiksmai bus priešingi – jis parduos atitinkamą užsienio valiutos kiekį. Tai sumažins nacionalinės valiutos pasiūlą tiek skolinamojo kapitalo, tiek ir užsienio valiutų rinkose. Dėl to pakils palūkanų norma, sumažės grynosios investicijos, o nacionalinės valiutos kursas šalies užsienio valiutų rinkoje ims didėti, kol susilygins su oficialiai nustatytu.

Atvirosios ekonomikos pusiausvyrą galima pavaizduoti vienu grafiku. Tam taikomas uždarnosios ekonomikos pusiausvyrą nustatantis *IS-LM* modelis, papildytas kreive, vaizduojančia nacionalinės valiutų rinkos pusiausvyrą. Ši kreivė rodo tokias susijusių šalies makroekonominių rodiklių – palūkanų normos r ir visuminių pajamų Y – kitimo tendencijas, kurios nepažeidžia susiformavusios valiutų rinkos pusiausvyros, t. y. kurios nepakeičia nacionalinės valiutos pusiausvyros kurso, subalansuojančio grynąjį eksportą

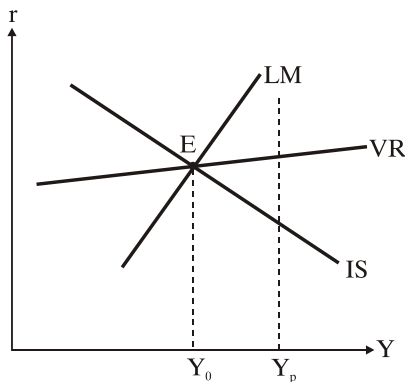
ir grynąsias investicijas. Grynasis eksportas priklauso nuo visuminių pajamų ir nepriklauso nuo palūkanų normos r . Kuo didesnės šalies visuminės pajamos, tuo daugiau pinigų šalies vartotojai galės skirti vartojimui, taip pat ir importui pirkti, t. y. grynasis eksportas mažėja didėjant visuomenės pajamoms Y . Tuo tarpu grynosios investicijos priklauso nuo palūkanų normos – kuo didesnės palūkanos, tuo mažesnės grynosios investicijos.

Taigi didėjant visuminėms pajamoms Y mažėja grynasis eksportas. Kad būtų išlaikyta valiutų rinkos pusiausvyra, t. y. kad būtų patenkinta sąlyga (19.8), atitinkamai turėtų sumažėti ir grynosios investicijos GI , o tai reiškia, kad turėtų didėti palūkanų norma r . Vadinasi, esama pusiausvyra užsienio valiutų rinkoje nebus pažeista tuo atveju, kai didėjant visuminėms pajamoms Y kartu didės ir palūkanų norma r . Kadangi didėjant visuminėms pajamoms turi didėti ir palūkanų norma, tai valiutų rinkos pusiausvyrą atitinkančios Y ir r reikšmės grafiškai vaizduojamos aukštyn kylančia kreive VR (19.4 pav.).

19.4 pav. Valiutų rinkos pusiausvyros nepažeidžiančių palūkanų normos r ir visuminių pajamų Y ryšys

Iš 19.3 paveikslo matyti, kad didesnę palūkanų normą r atitinka ir didesnis nacionalinės valiutos kursas NVK , todėl r ir Y reikšmių deriniai virš kreivės VR nustatys padidėjusį nacionalinės valiutos kursą, o jų deriniai žemiau VR atitiks nuvertėjusią nacionalinę valiutą. Taigi veiksmai, didinantys nacionalinės valiutos kursą, pastums valiutų rinkos pusiausvyros kreivę VR aukštyn, o veiksmai, mažinantys jos kursą, – žemyn. Atvirosios ekonomikos pusiausvyrą (vidinę ir išorinę) nustatys tokios palūkanų normos r ir visuminių pajamų Y reikšmės, kurioms esant visos trys kreivės IS , LM ir VR susikirs viename taške (19.5 pav.).

19.5 pav. Atvirosios ekonomikos pusiausvyra E

19.2. Fiskalinė ir pinigų politika atvirojoje ekonomikoje

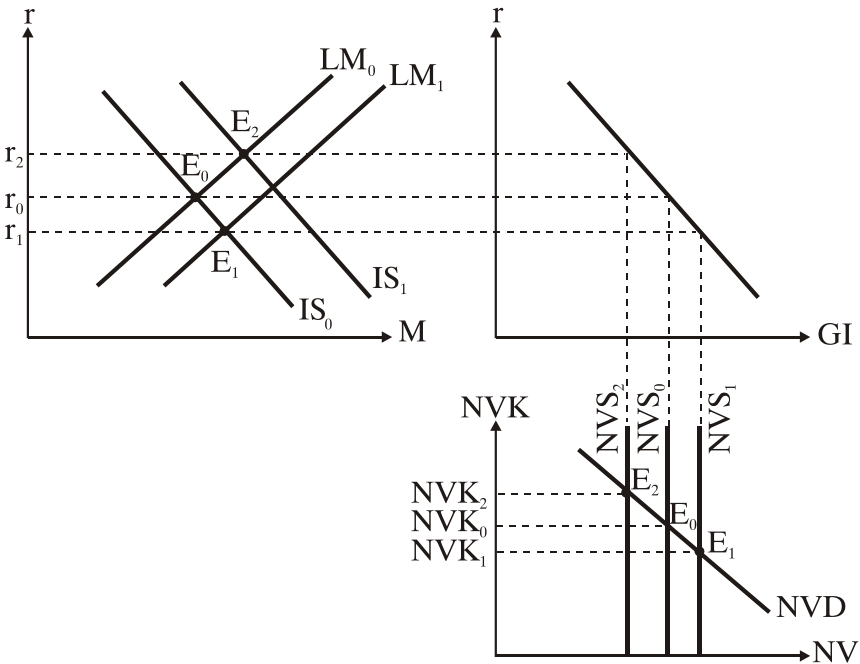
Valstybės vykdoma fiskalinė bei monetarinė politika keičia pusiausvyrą ne tik šalies vidaus, bet ir išorinėje, t. y. nacionalinėje, valiutų rinkoje. Šių pokyčių pobūdis vykdant aktyvią fiskalinę ir pinigų politiką parodytas 19.6 paveiksle.

Aktyvi centrinio šalies banko pinigų politika, grafiškai vaizduojama kreivės LM postūmiu iš pradinės padėties LM_0 į padėtį LM_1 , padidins pinigų pasiūlą tiek šalies pinigų, tiek ir valiutų rinkoje, dėl to nukris palūkanų norma ir nacionalinės valiutos kursas. Aktyvi vyriausybės fiskalinė politika, keičianti IS kreivės padėtį iš IS_0 į IS_1 , dėl išstūmimo efekto padidins palūkanų normą ir nacionalinės valiutos kursą.

Tarkime, kad ekonomika yra pusiausvyros būsenos, o pusiausvyros gamybos apimtis Y_0 mažesnė už potencialiąją Y_p , t. y. ekonomika išgyvena nuosmukį (19.5 pav.). Nuosmukio tarpsnį galima likviduoti fiskalinės arba pinigų politikos priemonėmis. Šių priemonių efektyvumas yra nevienodas esant laisvam arba fiksuotam nacionalinės valiutos kursui. Norint išsiaiškinti, kokiomis sąlygomis veiksmingesnė fiskalinė ir kokiomis – pinigų politika, patogu naudotis $IS-LM-VR$ modeliu, siejančiu prekių bei paslaugų, pinigų ir valiutų rinkas.

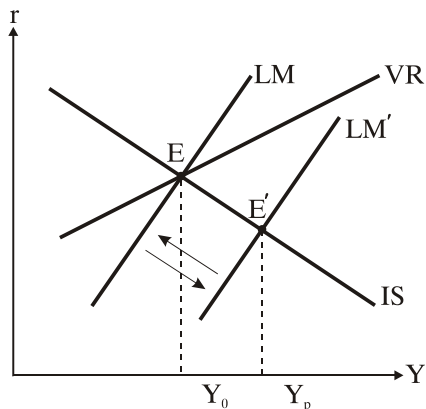
Pinigų politika esant fiksuotam nacionalinės valiutos kursui. Siekdamas atgaivinti ekonomiką, šalies centrinis bankas vykdo aktyvią pinigų politiką – didina pinigų kiekį. Pinigų pasiūlos didėjimas pastums LM kreivę

į dešinę (į padėtį LM') ir taip bus pasiekta vidinė šalies ekonomikos pusiausvyrą E' , užtikrinanti visišką užimtumą (19.7 pav.), tačiau bus pažeista valiutų rinkos pusiausvyrą. Mažesnė palūkanų norma nustatys mažesnę nacionalinės valiutos kursą – ji nuvertės ir jos rinkos kursas bus mažesnis už oficialųjį kursą. Kad nacionalinės valiutos kursas nenuvertėtų, centrinis bankas bus priverstas parduoti turimo užsienio valiutos rezervo dalį. Dėl to sumažės nacionalinės valiutos pasiūla ir kreivė LM vėl grįš į pradinę padėtį E , atitinkančią nuosmukio būseną.

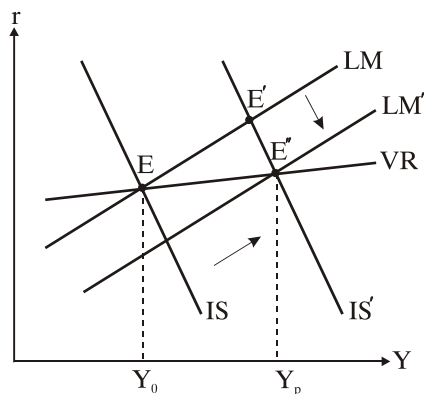
19.6 pav. Aktyvios fiskalinės ir pinigų politikos įtaka nacionalinės valiutos kursui

Taigi šioje situacijoje pinigų politikos priemonės nėra veiksmingos. Ji galėtų būti veiksminga tikrai kartu su pinigų pasiūlos didinimu keičiant ir nacionalinės valiutos kursą, t. y. ją devalvuojant.

19.7 pav. Aktyvi centrinio banko pinigų politika, esant fiksuotam valiutos kursui

Fiskalinė politika esant fiksuotam nacionalinės valiutos kursui. Nagrinėjamoje situacijoje, t. y. esant nuosmukiui, vyriausybė vykdo aktyvią fiskalinę politiką didindama visuminę paklausą, pavyzdžiui, didindama vyriausybės išlaidas. Kreivė IS pasistums į dešinę (19.8 pav.) ir užims padėtį IS' .

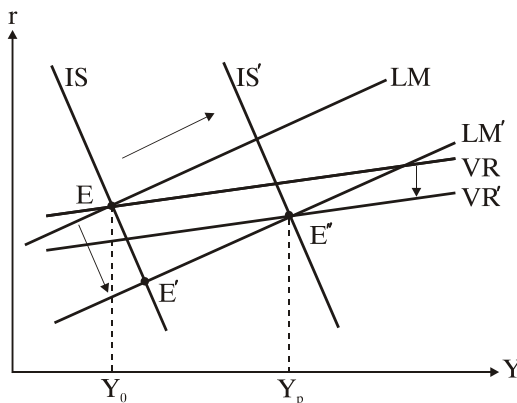

19.8 pav. Aktyvi fiskalinė politika, esant fiksuotam valiutos kursui

Nauja ekonomikos vidaus pusiausvyra E' bus pasiekta esant didesnei gamybai ir užimtumui, tačiau bus pažeista valiutų rinkos pusiausvyra, palūkanų norma padidės. Didesnė palūkanų norma skatina nacionalinės valiutos kurso didėjimą. Norėdamas palaikyti stabilų oficialiai nustatytą valiutos kursą, centrinis šalies bankas ims supirkinėti užsienio valiutą ir taip didins nacionalinės valiutos kiekį ekonomikoje. Pinigų pasiūlos didėjimas reiškia LM kreivės postūmį į dešinę, į padėtį LM' ir naują pusiausvyros būseną E'' , kuri atitinka visišką užimtumą ir nustatytą oficialų nacionalinės valiutos kursą. Taigi aktyvi fiskalinė politika yra gana veiksminga esant fiksuotam valiutos kursui, tačiau šiuo atveju būtini ir centrinio banko veiksmai, palaikantys oficialųjį valiutos kursą.

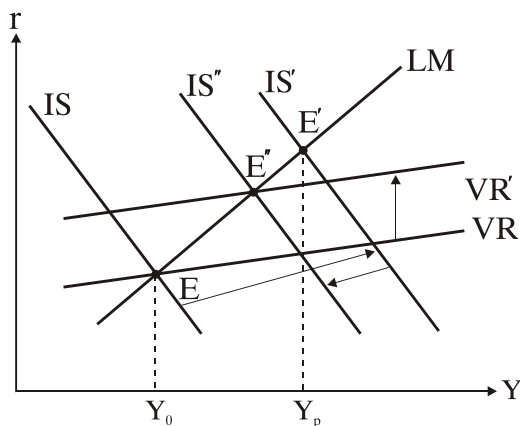
Sudėtingesni procesai vyksta esant lanksčiam valiutų kursui, kurį nustato valiutų pasiūlos ir paklausos sąveika.

Pinigų politika esant lanksčiam nacionalinės valiutos kursui. Nagrinėjama ta pati ekonominė padėtis, kai ekonomikos pusiausvyra pasiekama esant nuosmukiui (19.5 pav.). Aktyvi centrinio banko pinigų politika, didinanti pinigų pasiūlą, pastums LM kreivę į dešinę, į padėtį LM' ir taške E' bus pasiekta nauja ekonomikos vidaus pusiausvyra (19.9 pav.), kurią atitiks šiek tiek didesnė gamyba ir užimtumas. Kartu nuvertės nacionalinė valiuta, o kreivė VR pasistums žemyn ir užims padėtį VR' . Nuvertėjusi nacionalinė valiuta skatins šalies eksportą. Didėjant eksportui didės ir šalies gamyba, dėl to IS kreivė ims slinkti į dešinę ir užims padėtį IS' . Šie procesai vyks tol, kol bus pasiekta nauja pusiausvyra E'' , atitinkanti visišką užimtumą. Taigi esant lanksčiam valiutų kursui aktyvi centrinio banko pinigų politika yra veiksminga ir leidžia pasiekti visišką užimtumą.

19.9 pav. Aktyvi pinigų politika, esant lanksčiam valiutų kursui

Fiskalinė politika esant lanksčiam valiutų kursui. Aktyvi fiskalinė vyriausybės politika siekiant išvengti ekonomikos nuosmukio pastumia IS kreivę į dešinę – į padėtį IS' ir pasiekama nauja ekonomikos vidaus pusiausvyra E' (19.10 pav.). Ši pusiausvyros būseną atitiks visišką užimtumą ir didesnį nacionalinės valiutos kursą. Nacionalinės valiutos pabrangimas sumažins eksportą ir padidins importą. Grynojo eksporto sumažėjimas sumažins visuminės paklausos padidėjimo šalies viduje efektą ir kreivė IS ims slinkti atgal į kairę, kol užims padėtį IS'' , o kreivė VR – kilti į viršų, kol užims padėtį VR' . Nacionalinės valiutos brangimas ir grynojo eksporto mažėjimas nustatys naują ekonomikos pusiausvyrą E'' , kurią atitiks mažesnė už potencialią gamybos apimtį ir didesnis nacionalinės valiutos kursas. Taigi aktyvi vyriausybės fiskalinė politika esant lanksčiam valiutų kursui leidžia padidinti gamybą ir užimtumą, tačiau yra mažiau veiksminga už pinigų politiką.

19.10 pav. Aktyvi vyriausybės fiskalinė politika, esant lanksčiam valiutų kursui

Taigi valstybės makroekonominės politikos atvirosios ekonomikos sąlygomis analizė leidžia padaryti šias išvadas:

- 1) centrinio banko pinigų politika yra veiksminga tik esant lanksčiam valiutų kursui. Jeigu nacionalinės valiutos kursas yra fiksuotas, tai centrinio banko priemonės siekiant palaikyti nustatytą valiutos kursą grąžins ekonomiką į pradinę, t. y. nuosmukio, būseną.

- 2) Vyriausybės fiskalinė politika tik iš dalies veiksminga esant lanksčiam valiutų kursui ir ganėtinai veiksminga fiksuoto valiutos kurso atveju. Esant lanksčiam valiutų kursui fiskalinės politikos efektyvumas sumažėja, nes kyla nacionalinės valiutos kursas, kuris mažina grynąjį eksportą, kartu ir gamybą šalies viduje.

Šios išvados apie atvirosios ekonomikos valstybinio reguliavimo veiksmingumą labiau tinka mažoms šalims, taip pat ir Lietuvai, kurių ekonomika daugiau priklauso nuo pasaulinės konjunktūros pokyčių. Kita vertus, *IS-LM* modelis pagrįstas prielaida, kad kainos šalies viduje nekinta. Atsisakius šios prielaidos gaunamos kitokios išvados. Pavyzdžiui, centrinio banko pinigų politika esant lanksčiam valiutų kursui tampa ne tokia veiksminga. Centrinio banko didinama pinigų pasiūla didins ir kainas šalyje. Tai ribos grynąjį eksportą ir drauge gamybos apimtį. Didėjančios kainos gali labai sumažinti teigiamą pinigų politikos efektą. Gamybos apimtis nesieks visiško užimtumo lygio, t. y. kreivė *IS* pasistums į dešinę mažiau negu parodyta 19.9 paveiksle. Vyriausybės fiskalinės politikos efektyvumas šiuo atveju gali padidėti. Importo didėjimas sumažins kainas šalyje. Pinigų perkamosios galios didėjimas išreiškiamas kreivių *LM*, *IS* ir *VR* postūmiu į dešinę (19.10 pav.). Galutinė ekonomikos pusiausvyra atitiks didesnę gamybą ir užimtumą. Vis dėlto šių išvadų esmė nepasikeis: pagrindinės tendencijos išlieka tokios, kokias nustato nagrinėjamas modelis.

19.3. Europos ekonominė integracija: tikslai, istorinė raida, pinigų ir fiskalinė politika

Europos Sąjunga yra tam tikra prasme gana unikalus valstybių darinys, iki šiol neturėjęs analogų. Grupė nepriklausomų Europos šalių, sukūrusių bendrą vidaus rinką, naudojančių bendrą valiutą, kartu išlaikė ir savo politinę nepriklausomybę. Bendros Europos Sąjungos vidaus rinkos sukūrimas, kuris turėjo savo priešistorę, yra Europos šalių tolesnės integracijos dalis. Europos Sąjungos kūrimąsi skatino tiek politinės, tiek ekonominės priežastys – pasibaigus Antrajam pasauliniam karui Vakarų Europos šalys sutarė, kad Europa turėtų tapti demokratišku, klestinčios ekonomikos regionu, kuris niekada neduos pagrindo kilti karams. Tačiau Europa galėjo tapti išplėtotos ekonomikos regionu, užtikrinančiu aukštus gyvenimo lygio standartus, tik tuo atveju, jei ji sėkmingai konkuruos su kitais pasaulio regionais ir pirmiausia su JAV bei Japonija. Šis tikslas negalėjo būti pasiektas tik atskirų šalių pastangomis ir tai vertė Europos šalis burtis į glaudesnę sąjungą.

Buvo būtina koordinuoti Europos šalių makroekonominę ir ypač pinigų bei fiskalinę politiką, užtikrinti efektyvų visų išteklių (darbo, kapitalo), taip pat prekių bei paslaugų paskirstymą bei laisvą jų judėjimą regiono mastu. Taigi ekonominių procesų globalizacija, pasaulinės konkurencijos didėjimas, aukštųjų technologijų naudojimas ir greitas jų plėtojimas vertė Europos šalis pirmiausia spręsti ekonominius uždavinius. Bendrų tikslų suvokimas ir atitinkamų pastangų rezultatas – ekonominės ir pinigų sąjungos Europoje sukūrimas, tačiau ne iš karto, o nuosekliais etapais.

Europos šalių bendrosios rinkos kūrimo prielaidos. Prielaidos Europos šalių integracijai atsirado tuoj po Antrojo pasaulinio karo, kai buvo sudarytas karo sugriautos Europos ekonomikos atkūrimo planas, žinomas kaip **Maršalo** planas. Šis planas numatė JAV ketverių metų (1948–1952 m.) paramą Europai atstatyti. Šiam projektui įgyvendinti ir administruoti 1948 metais Paryžiuje buvo įkurta Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija. Pagrindiniai šios organizacijos tikslai buvo du: paskirstyti JAV paramą Europai, gautą pagal Maršalo planą, ir liberalizuoti prekybą Europoje. Kai Maršalo planas buvo sėkmingai įgyvendintas, Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija išplėtojo savo veiklą neapsiribodama vien Europa. 1961 metais į šią organizaciją įstojus JAV ir Kanadai, Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacija buvo reorganizuota į Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizaciją, žinomą kaip OECD (angliška santrumpa), o jos veiklos sritimi tapo ekonominės pagalbos teikimas besivystančioms šalims.

Nors Europos ekonominio bendradarbiavimo organizacijos veikla pasiteisino, tačiau buvo suvokta, kad Europos ekonominei plėtrai būtinas bendros rinkos sukūrimas bei Europos šalių pinigų bei fiskalinės politikos derinimas arba net centralizuotas koordinavimas.

Esminis žingsnis Europos ekonominės integracijos link buvo **Europos Bendrijos** sukūrimas, pradžia kuriai davė **Europos anglies ir plieno bendrijos** įkūrimas. Sujungti vieną iš svarbiausių žemyno pramonės šakų – anglies kasybą ir metalurgiją – pasiūlė Prancūzijos užsienio reikalų ministras R. Šumanas. Ši idėja buvo įgyvendinta 1951 metais Paryžiuje šešioms Europos valstybėms – Belgijai, Italijai, Liuksemburgui, Olandijai, Prancūzijai ir Vakarų Vokietijai – pasirašius sutartį, steigiančią Europos anglies ir plieno bendriją. Įkūrus Europos anglies ir plieno bendriją, buvo sukurta bendra Paryžiaus sutartį pasirašiusių šalių rinka anglių ir plieno pramonei ir panaikinti muitai bei kiti prekybiniai apribojimai šių pramonės šakų produkcijai. Kartu buvo sukurtos ir centralizuotos valdymo struktūros, kurių sprendimai buvo privalomi visiems Bendrijos nariams. Sėkminga Bendrijos veikla sudarė prielaidas plėtoti bendrą rinką, įtraukiant į ją ir kitas ekono-

mikos sritis. 1957 metais Romos konferencijoje šešios šalys, priklausančios Europos anglies ir plieno bendrijai, pasirašė dvi sutartis, įkurdamos dvi naujas organizacijas:

- Europos ekonominę bendriją
- Europos atominės energijos bendriją („Euroatom“).

Sutartyse buvo numatyta tuoj pat sumažinti, o iki 1967 metų ir iš viso panaikinti muitus tarp šias sutartis pasirašiusių šalių, tačiau paliekant muitus šalims ne šių bendrijų narėms. 1967 metais įsteigus visoms trims bendrijoms (Europos anglies ir plieno bendrijai, Europos ekonominei bendrijai ir „Euroatomui“) bendras valdymo institucijas, jos buvo sujungtos į vieną sistemą ir pavadintos **Europos Bendrijų** (vėliau Europos Bendrijos) vardu. 1973 metais į Bendriją buvo priimtose trys naujos narės: Airija, Danija ir Didžioji Britanija. Tai buvo Bendrijos plėtros pradžia.

Ne visos Europos šalys pritarė tokiai ekonominei integracijai, kai yra ribojamas suverenitetas kuriant virš nacionalines valdymo struktūras. 1960 metais septynioms Europos valstybėms – Austrijai, Danijai ir Didžiajai Britanijai, Norvegijai, Portugalijai, Švedijai ir Šveicarijai – Stokholme pasirašius susitarimą, buvo įkurta **Europos laisvosios prekybos asociacija**. Šios organizacijos pagrindinis tikslas – liberalizuoti tarpusavio prekybą pramonės prekėmis, atsisakant muitų bei kitų prekybos apribojimų. Santykius su kitomis šalimis reguliuoja pačios šalys – sutarties dalyvės. Vėliau atsisakius muitų prekiaujant su Europos Bendrijos šalimis, Europos Bendrijos ir Europos laisvosios prekybos asociacija šalys sudarė laisvosios prekybos (išskyrus prekybą žemės ūkio produktais) zoną, kuri sujungė praktiškai visas Vakarų Europos šalis. Ji buvo pavadinta **Europos ekonomine erdve**. Nors Europos laisvosios prekybos asociacija turėjo reikšmės kuriant bendrąją Europos Sąjungos rinką, tačiau jos indėlis į šį procesą toli gražu nebuvo svarbiausias. Europos Sąjungos bendrosios rinkos sukūrimą lėmė būtent Europos Bendrijų plėtra.

Naujas Europos Bendrijų integracijos etapas prasidėjo 1987 metais įsigaliojus naujai sutarčiai, pavadintai Suvestiniu Europos aktu, kuris pakeitė ir papildė Paryžiaus ir Romos sutartis, pagal kurias buvo įkurtos Europos Bendrijos. Suvestiniame akte suformuluota nuostata, kad iki 1992 m. gruodžio 31 d. turi būti sukurta bendroji Europos rinką, kurioje sudarytos sąlygos laisvam prekių, paslaugų, kapitalo ir asmenų judėjimui. Bendroji vidaus rinką buvo kuriama remiantis principais, išdėstytais vadinamojoje Baltojoje knygoje, kurią 1985 metais parengė Žako Deloro vadovaujama Europos Komisija. Už šį darbą konkrečiai atsakingas buvo Komisijos pirmininko pavaduotojas Artūras Kokfildas. Iš esmės šią programą pavyko įgyvendinti. Tai buvo įtvirtinta **Mastrichto** sutartimi 1992 metais Olandijos mieste

Mastrichte. Šia sutartimi, kuri vadinama **Europos Sąjungos sutartimi**, formaliai įkuriama **Europos Sąjunga** ir deklaruojamas naujas Europos ekonominės integracijos etapas – **Ekonominės ir pinigų sąjungos** kūrimas. Šioje sutartyje nurodytos dalyvavimo Ekonominės ir pinigų sąjungoje sąlygos, vadinamos Maastrichto konvergencijos kriterijais, kuriuos turi vykdyti valstybės, siekiančios įstoti į Ekonominę ir pinigų sąjungą. Politinės situacijos pokyčiai Europoje ir perspektyva priimti į kuriamą Europos Sąjungą gausų būrį naujų narių, privertė peržiūrėti Maastrichto sutartį. Maastrichto sutartis buvo modifikuota ir papildyta pasirašius dvi kitas sutartis: 1997 metais Amsterdame (**Amsterdamo sutartis**) bei 2001 metais Nicoje (**Nicos sutartis**). Šiose sutartyse buvo išspręsti klausimai, susiję su ES institucijų reforma, kuri buvo būtina ES plėtrai, žmogaus teisėmis ir laisvėmis bei kitais klausimais, tačiau nepalietė ES bendrosios rinkos pagrindų. Dar prieš pasirašant Amsterdamo sutartį, jau buvo susiformavęs ES branduolys, kurį sudarė 15 valstybių: Airija, Austrija, Belgija, Danija, Didžioji Britanija, Graikija, Ispanija, Liuksemburgas, Olandija, Portugalija, Prancūzija, Suomija, Švedija ir Vokietija.

Ekonominės ir pinigų sąjungos sukūrimas. Dar ekonominės integracijos pradžioje buvo suvokta, kad Europos šalių ekonominė integracija nebus pakankamai efektyvi, jei nebus sujungtos ir šių šalių pinigų sistemos ir nebus pereita prie bendros valiutos. Tačiau Europos pinigų sistemos sukūrimas nebuvo lengvas uždavinys. Prireikė nemažai laiko ir pastangų kol buvo sukurta Europos pinigų sąjunga su bendra pinigų politika bei piniginiu vienetu – ekiu.

Idėja integruoti pinigų sistemas buvo išreikšta jau Romos sutartyje, kurioje buvo pažymėta, kad „kiekviena valstybė narė savo politiką, susijusią su valiutos kurso keitimu, laiko bendru reikalu“. Tačiau konkretesnių veiksmų buvo imtasi tik po Liuksemburgo ministro pirmininko Pjero Vernerio pranešimo 1970 metais, kuriame buvo pristatytas planas iki 1980 metų įkurti Europos pinigų sistemą. Pagrindinė šio plano dalis, kurią bandė įgyvendinti Europos Bendrijos narės, buvo apriboti valiutų kursų svyravimus. Buvo nustatyta maksimali leistina valiutų svyravimo riba – 2,25 proc. lyginant su JAV doleriu. Įgyvendinant šį planą, 1973 metais buvo įsteigtas Europos piniginio bendradarbiavimo fondas, kuris teikdavo šalių-narių centriniams bankams paskolas, būtinas valiutų kurso stabilizavimo politikai vykdyti. Tačiau to meto situacija neleido įgyvendinti šio Vernerio plano dalies, vaizdingai pavadintos „gyvate tunelyje“.

Nepaisant Vernerio plano nesėkmės, 1978 metais Europos Taryba patvirtino planą sukurti Europos pinigų sistemą, kuri pradėjo veikti nuo 1979 metų. Šios sistemos pagrindiniai elementai buvo: **valiutų kursų mecha-**

nizmas, Europos piniginio bendradarbiavimo fondas ir Europos valiutos vienetas – **ekiu**. Europos pinigų sistemos pagrindas buvo valiutų kursų mechanizmas. Jame dalyvaujančios šalys turėjo nustatyti ir palaikyti savo valiutų kursus kitų valiutų atžvilgiu nustatytose ribose. Leistinos svyravimo ribos buvo 2,25 proc. ekiu atžvilgiu, tačiau kai kurių šalių (Didžiosios Britanijos, Ispanijos) valiutoms šios ribos buvo praplėstos iki 6 proc. Ekiu kaip Europos Bendrijos atsiskaitymo vienetas buvo įvestas 1978 metais. Tai – Europos pinigų sistemos valiutų krepšelis, sudarytas iš kiekvienos šalies valiutų, įeinančių į šį krepšelį su nustatytu svoriu. Ekiu sudėtis paprastai buvo peržiūrima kas 5 metai. Valiutų svoriai galėjo būti pakeisti ir anksčiau, jei kurios jų svoris pakisdavo daugiau kaip 25 proc. Ekiu plačiai naudojo nacionalinės valstybės, Europos Bendrijos institucijos tarpusavio atsiskaitymams ir mokėjimams, tačiau jis nebuvo populiarus atliekant komercines operacijas.

Taigi Europos pinigų sistema dar nebuvo pinigų sąjunga tikraja to žodžio prasme, o ekiu nebuvo bendroji Europos Bendrijos valiuta. 1989 metais Madride Europos Komisijos pirmininkas Žakas Denaras pasiūlė planą Ekonominėi ir pinigų sąjungai įgyvendinti. Šią sąjungą buvo numatyta kurti laipsniškai – trimis etapais. Pirmajame etape turėjo būti baigtas bendrosios rinkos kūrimas, stabilizuotos šalių ekonomikos remiantis Konvergencijos kriterijais. Antrajame etape reikėjo sukurti institucijas, kurios padėtų pasirngti šalims įsivesti bendrą valiutą ir taptų pagrindu Europos centriniam bankui įkurti. Trečiasis etapas baigtųsi bendros valiutos įvedimu. Šis Deloro planas buvo sukonkretintas Europos Sąjungos sutartyje. Europos Sąjungos sutartyje buvo nustatyti šie konvergencijos (Mastrichto) kriterijai, kuriuos privalėjo įvykdyti šalys Ekonominės ir pinigų sąjungos narės:

1. **Kainų stabilumas** – infliacijos tempai per paskutinius 12 mėnesių negali būti didesni kaip 1,5 proc. punkto už trijų mažiausius infliacijos tempus turinčių valstybių narių infliacijos lygį.
2. **Griežta valstybės biudžeto disciplina** – biudžeto deficitas negali būti didesnis kaip 3 proc., o valstybės skola – ne didesnė kaip 60 proc. bendrojo vidaus produkto.
3. **Valiutos kurso stabilumas** – ne mažiau kaip 2 metus iš eilės nacionalinė valiuta negali būti devaluota kitų Europos pinigų sistemos valiutų atžvilgiu, o kursų svyravimas neturi peržengti valiutų kurso mechanizmo nustatytų leistinų svyravimo ribų.
4. **Kapitalo rinkos stabilumas** – paskutinių 12 mėnesių ilgalaikių palūkanų vidutinė norma negali būti didesnė už trijų žemiausių infliacijos lygį turinčių valstybių narių ilgalaikių palūkanų vidutinės normas daugiau kaip 2 procentiniais punktais.

1997 metais Amsterdame buvo patvirtintas naujas valiutų kursų mechanizmas, kuris nustato nacionalinių valiutų kurso svyravimo euro atžvilgiu viršutinę ribą, lygią 15 proc.

Nors šie konvergencijos kriterijai yra lemiami sprendžiant apie šalies galimybes tapti Ekonominės ir pinigų sąjungos nare, tačiau dar papildomai gali būti atsižvelgiama ir į šalies ekonomikos stabilumą ilgesniu laikotarpiu.

Vykdamas Deloro planą 1994 metais buvo įsteigtas **Europos pinigų institutas**, kuris pakeitė Europos piniginio bendradarbiavimo fondą, perimdamas ir išplėsdamas jo funkcijas. Europos pinigų institutas buvo atsakingas už Europos Sąjungos valstybių pinigų politikos koordinavimą ir nacionalinių centrinių bankų konsultavimą pinigų politikos klausimais. Europos pinigų instituto veikla buvo pagrindas parengti sąlygas **Europos centriniam bankui** įsteigti. Europos pinigų institutas baigė savo veiklą 1998 metais, kai vietoj jo buvo įsteigtas Europos centrinis bankas, kuris perėmė Europos centrinio banko funkcijas ir jas išplėtė taip, kad galėtų veikti kaip visavertis centrinis bankas. Nuo 1999 metų savo veiklą pradėjo ir **Europos centrinių bankų sistema**, kurią sudarė Europos centrinis bankas ir Europos Sąjungos šalių nacionaliniai centriniai bankai.

Nuo 1999 m. sausio 1 d. Europos pinigų sąjungos narėmis tapo 11 Europos Sąjungos šalių, atitinkančių konvergencijos kriterijus, tai – Airija, Austrija, Belgija, Ispanija, Italija, Liuksemburgas, Olandija, Portugalija, Prancūzija, Suomija ir Vokietija. Didžioji Britanija ir Švedija atsisakė dalyvauti valiutų kurso mechanizme ir išsiderėjo teisę naudoti savo nacionalines valiutas. Graikija neįvykdė konvergencijos kriterijų reikalavimų ir jos priėmimas į Europos pinigų sąjungą buvo atidėtas iki 2001 metų, kai buvo pripažinta, kad ji įvykdė šiuos reikalavimus. 2007 metais Slovėnija taip pat įsivedė eurą ir tapo Europos pinigų sąjungos nare. Nuo 2008 m. sausio 1 d. prie euro zonos prisijungė dar ir Kipras bei Malta. Dar po metų, t. y. 2009 metų sausio 1 d. buvo įvestas euras ir Slovakijoje. Taigi 2009 metų pradžioje Europos pinigų sąjungoje jau buvo 16 valstybių narių, kurios savo nacionalinę valiutą pakeitė euru.

Europos pinigų sąjunga buvo įkurta, kai Europos Sąjungos šalys, kurios atitiko Maastrichto kriterijus, savo nacionalines valiutas pakeitė bendra Sąjungos valiuta – euru. Pagal Maastrichto sutartį bendroji valiuta turėjo būti vadinama „ekiu“, tačiau 1995 metų pabaigoje Madride įvykusiame **Europos Vadovų Tarybos** susitikime buvo nutarta Europos bendrąją valiutą pavadinti „euru“. Be to, čia buvo nuspręsta, kad euras turėtų būti įvestas palaipsniui – trimis fazėmis. 1997 metais Europos Vadovų Tarybos susitikime Liuksemburge buvo nutarta vienu metu paskelbti valstybes, tapsiančias euro zonos narėmis, ir nustatyti jų nacionalinių valiutų kursus euro atžvilgiu,

kurie neturėtų keistis per visą pereinamąjį laikotarpį, kol nacionalinės valiutos bus pakeistos euru. Išankstinių valiutų keitimo kursų nustatymą lėmė siekis apsaugoti nuo galimų spekuliacijų valiuta. 1999 m. sausio 1 d. visoms 11 Europos Sąjungos narėms, patenkinusioms konvergencijos kriterijų reikalavimus, buvo nustatytas valiutų kursas, o Graikijos nacionalinės valiutos kursas buvo nustatytas 2001 m. vasario 1 d. Nuo 1999 m. sausio 1 d. euro kursas buvo prilygintas ekiu kursui: 1 euras = 1 ekiu. Nuo valiutų kursų paskelbimo dienos iki 2001 metų pabaigos dar cirkuliavo nacionaliniai gryniesi pinigai, o euras apyvartoje buvo tik negrynųjų pinigų forma. Euro zonos valstybių ūkio subjektai galėjo pasirinkti, kaip atsiskaityti negrynaisiais pinigais – eurai ar nacionaline valiuta. Į apyvartą eurų banknotai ir monetos buvo išleisti 2002 m. sausio 1 d. Nuo šios dienos nacionaliniai gryniesi pinigai buvo apyvartoje kartu su grynaisiais eurai dar kelis mėnesius, kol palaipsniui buvo išimti iš apyvartos.

Europos centrinių bankų sistema ir jos sandara. Europos centrinių bankų sistema yra unikalus darinys, neturintis analogų pasaulyje, sukurtas Europos Sąjungos pinigų politikai vykdyti. Europos centrinių bankų sistemą sudaro Europos centrinis bankas ir Europos Sąjungos valstybių narių nacionaliniai centriniai bankai. Dalis Europos centrinių bankų sistemos, kurią sudaro Europos centrinis bankas ir valstybių, įvedusių eurą, nacionaliniai centriniai bankai, dar vadinama **Eurosistema**. Savaime suprantama, kad tarp bankų, priklausančių Eurosistemai, vyksta glaudesnis bendradarbiavimas, kadangi jų pinigų politika remiasi bendra valiuta – euru.

Pagrindinis tikslas – palaikyti kainų stabilumą. Jeigu tai neprieštarauja šiam tikslui, Europos centrinių bankų sistema remia Europos Sąjungos bendrąją ekonominę politiką. Svarbiausi Europos centrinių bankų sistemos uždaviniai yra: nustatyti ir įgyvendinti Bendrijos pinigų politiką, vykdyti užsienio valiutų keitimo operacijas, laikyti ir valdyti valstybių narių oficialias valiutas atsargas, užtikrinti patikimą ir sklandų mokėjimo sistemos funkcionavimą, leisti į apyvartą banknotus euro zonoje, tvirtinti euro monetų išleidimo apimtį euro zonos šalyse, taip pat rinkti būtina statistinę informaciją, atstovauti Europos Sąjungai tarptautinėse pinigų institucijose, ir kiti. Europos centrinių bankų sistemos pinigų politika yra nepriklausoma, tačiau privalo atsižvelgti į skirtingas atskirų šalių ekonomines ir socialines sąlygas. Vykdydama savo funkcijas Europos centrinių bankų sistema yra nepriklausoma nuo kitų institucijų – ar jos būtų atskirų valstybių, ar Europos Sąjungos. Europos Sąjungos institucijos ir valstybių narių vyriausybės įsipareigojo gerbti centrinių bankų autonomiją ir nesiekti daryti įtakos jų sprendimams. Antra vertus, Europos Sąjungos teisės aktai apriboja Europos centrinių bankų sistemos bankams „valstybės bankų“ funkcijas, t. y. tiek nacio-

naliniai centriniai bankai, tiek ir Europos centrinis bankas negali teikti jokių privilegijų šalių vyriausybėms ar Europos Sąjungos institucijoms. Dar daugiau – nacionaliniams centriniams bankams, taip pat ir Europos centriniam bankui draudžiama teikti paskolas Europos Sąjungos institucijoms, šalių vyriausybėms, regioninėms ir vietinėms institucijoms, taip pat valstybinėms įmonėms ir įstaigoms.

Europos centrinių bankų sistemos veiklos teisinis pagrindas yra Maastrichto sutartis ir Protokolas dėl Europos centrinių bankų sistemos ir Europos centrinio banko statuto (toliau – Statutas), kuris pateikiamas Maastrichto sutarties priede ir turi tokią pat juridinę galią kaip ir Maastrichto sutartis. Toks teisinis Europos centrinių bankų sistemos bei Europos centrinio banko reglamentavimas suteikia šioms institucijoms ypatingą statusą ir tam tikra prasme stato jas į vieną gretą su pagrindinėmis Europos Sąjungos institucijomis – tokiais kaip Europos Parlamentas, Europos Sąjungos Taryba, Europos Komisija bei kitomis.

Europos centrinių bankų sistema yra subordinuota sistema, kurios aukščiausiam lygyje yra Europos centrinis bankas. Šioje sistemoje nutarimus priima Europos centrinis bankas, o jie įgyvendinami paprastai decentralizuotai per nacionalinius centrinius bankus. Kurie sprendimai bus įgyvendinami centralizuotai, nustato Europos centrinio banko valdymo organai, remdamiesi subsidiarumo bei efektyvumo principais. Europos centrinio banko sprendimai yra privalomi visiems Europos centrinių bankų sistemos bankams.

Europos centrinis bankas buvo įsteigtas 1998 metais ir pakeitė savo pirmtaką – Europos pinigų institutą, perimdamas ir išplėsdamas jo funkcijas. Jo buveinė yra Frankfurte prie Maino. Europos centrinis bankas – tai institucija, kuri pirmiausia yra atsakinga už bendrosios pinigų politikos įgyvendinimą eurozonoje. Jo pagrindinis tikslas – palaikyti kainų stabilumą. Nors visi Europos centrinių bankų sistemos bankai turi tą patį tikslą, tačiau tik Europos centrinis bankas gali spręsti, kaip šio tikslo bus siekiama – centralizuotai ar per nacionalinius centrinius bankus. Europos centrinio banko kompetenciją apibrėžia Maastrichto sutartis ir Statutas.

Dėl kiekvieno siūlomo Europos Sąjungos bei atskiros jos šalies teisės akto, liečiančio Europos centrinio banko kompetenciją, privaloma konsultuotis su Europos centru banku. Europos centrinis bankas pagal savo kompetenciją turi teisę leisti teisės aktus, privalomus kitiems bankams, priklausantiems Europos centrinių bankų sistemai, bei kontroliuoti, kaip jie yra vykdomi. Europos centrinis bankas, kaip tarptautinės teisės subjektas, turi teisę sudaryti sutartis bei dalyvauti tarptautinių finansinių organizacijų

veikloje. Europos centrinio banko aktus vertina ir interpretuoja tik Europos Teisingumo Teismas.

Europos centrinis bankas, vykdydamas savo funkcijas, yra nepriklausomas – jokia Europos Sąjungos ar atskiros valstybės institucija neturi teisės daryti įtaką Europos centrinio banko sprendimams. Pagal Maastrichto sutartį toks nepriklausomumas garantuojamas ir nacionaliniams centriniams bankams. Europos centrinis bankas nėra tiesiogiai atskaitingas jokiai Europos Sąjungos institucijai, tačiau informacija apie jo veiklą privalo būti viešai prieinama. Ši specifinė Europos centrinio banko atskaitomybė nustatyta Statute, kuris reikalauja, kad Europos centrinis bankas:

- mažiausiai keturis kartus per metus parengtų pranešimus apie Europos centrinių bankų sistemos veiklą;
- rengtų ir publikuotų Europos centrinių bankų savaitines finansines ataskaitas;
- pateiktų aukščiausioms Europos Sąjungos institucijoms metinį pranešimą apie Europos centrinių bankų sistemos veiklą;
- Europos centrinio banko ir nacionalinių centrinių bankų sąskaitas privalo tikrinti nepriklausomi auditoriai.

Europos centrinis bankas kas mėnesį rengia spaudos konferencijas, taip pat kas mėnesį išleidžia biuletinį, publikuoja metinę ataskaitą, patikrintą nepriklausomo auditoriaus.

Pagrindiniai Europos centrinio banko valdymo organai yra **Valdančioji taryba** bei **Valdyba**. Valdančiąją tarybą sudaro Valdyba bei Eurosistemos šalių centrinių bankų valdytojai. Pagrindinis Valdančiosios tarybos tikslas – formuoti pinigų politiką. Be to, ji yra atsakinga už teisės aktų parengimą bei svarbiausių veiklos kryptių Europos centrinių bankų sistemai nustatymą. Valdybą sudaro Europos centrinio banko pirmininkas, jo pavaduotojas ir dar 4 nariai, kuriuos skiria Valdančioji taryba. Valdyba atsakinga už pinigų politikos įgyvendinimą ir vykdo kitas Valdančiosios tarybos užduotis. Ir Valdančiosios tarybos, ir Valdybos pirmininkas yra Europos centrinio banko vadovas. Europos Sąjungos valstybės narės, neįvedusios euro, nėra atstovaujamos Valdančiojoje taryboje, tačiau ir jos privalo vykdyti Europos centrinio banko sprendimus.

Be šių dviejų pagrindinių Europos centrinio banko organų, veikia ir trečiasis – **Bendroji taryba**. Ją sudaro Europos centrinio banko pirmininkas, jo pavaduotojas ir visų Europos Sąjungai priklausančių valstybių centrinių bankų vadovai. Bendroji taryba tęsia Europos pinigų instituto vykdytas funkcijas, t. y. pasiruošimą galimam euro zonos plėtimui. Be to, ji atlieka ir kitas funkcijas – stebi kaip veikia 2-asis valiutų kurso mechanizmas, koor-

dinuoja pinigų bei valiutų keitimo kursus, ir kitas. Bendroji taryba nėra sprendimų priėmimo, o tik patariamasis organas.

Šią Europos centrinio banko valdymo struktūrą papildo Valdybos formuojami **komitetai**, kurie atlieka ekspertizes pagal savo kompetenciją ir rengia siūlymus dėl atskirų veiklos sričių strategijos, taip pat atlieka Valdančiosios tarybos pavestas kitas užduotis. Komitetai yra atskaitingi Valdančiajai tarybai.

Mastrichto sutartis bei Statutas įpareigoja Europos centrinių bankų sistemą užtikrinti finansų sistemos stabilumą. Tam Europos centrinio banko Valdančioji taryba įsteigė **Bankų priežiūros komitetą**, kurio sudėtyje yra visų Europos Sąjungos valstybių nacionalinių centrinių bankų, priežiūros įstaigų bei Europos centrinio banko atstovai. Nors priežiūros įstaigų struktūra įvairiose Europos Sąjungos šalyse skiriasi, tačiau bankų veiklos priežiūra remiasi bendrais principais ir taisyklėmis, kurios nustatytos Europos Sąjungos direktyvose (Pirmoji ir Antroji bankų direktyvos). Bankų veiklos priežiūros atsakomybė ir toliau lieka nacionaliniame lygmenyje, tačiau Bankų priežiūros komitetas skatina nacionalinių institucijų ir Europos centrinių bankų sistemos bendradarbiavimą šioje srityje.

Europos centrinio banko finansinius išteklius sudaro **kapitalas, atsargos fondas ir užsienio valiutų atsargos**. Europos centrinio banko kapitalo minimalus dydis, nustatytas Statute, yra 5 mlrd. eurų. Jį sudaro nacionalinių centrinių bankų įnašai, kurių dydis priklauso nuo šalies gyventojų skaičiaus ir bendrojo vidaus produkto dalies Europos Sąjungoje. Visą kapitalo dalį įneša tik Eurosistemos šalių centriniai bankai, o kitų ES šalių nacionaliniai bankai įneša tik 7 proc. priklausančios kapitalo dalies. Įnešamo kapitalo proporcijos perskaičiuojamos kas penkeri metai. Europos centrinio banko atsargos fondas formuojamas iš banko pelno. Kasmet į jį gali būti pervadama iki 20 proc. kasmetinio pelno. Fondo dydis gali siekti 100 proc. Europos centrinio banko kapitalo. Europos centrinio banko užsienio valiutų bei aukso atsargos sudaromos iš nacionalinių centrinių bankų įnašų, proporcingų jų kapitalo santykinei daliai Europos centrinio banko kapitale.

Europos centrinių bankų sistemos pinigų politika ir jos priemonės. Pinigų politika. Europos centrinių bankų sistemos uždavinys, kurios tikslas yra suformuluotas Mastrichto sutarties 105 str., – palaikyti kainų stabilumą euro zonoje. Nors lemiamas vaidmuo vykdant pinigų politiką priklauso Europos centriniam bankui, kuris yra tiesiogiai atsakingas už euro zonos pinigų politikos formavimą ir įgyvendinimą, tačiau konkrečiai atskiroje šalyje ją įgyvendina nacionalinis centrinis bankas. Europos centrinis bankas formuoja pinigų politiką, parenka jos priemones bei priima atitinkamus sprendimus. Europos centrinio banko sprendimai ir sąlygos per nacionalinius

centrinius bankus yra perduodamos vietinėms kredito institucijoms. Pinigų politikos decentralizavimas leidžia bendraujant su vietiniais bankais ir kitomis kredito institucijomis panaudoti nacionalinių centrinių bankų patirtį bei turimas žinias apie šalies finansinę sistemą ir įstatyminę bazę. Taigi konkrečios šalies kredito institucijos ir toliau bendrauja su savo nacionaliniu centriniu banku, kuris visą reikiamą informaciją perduoda Europos centriniam bankui: ši informacija būtina Europos centriniam bankui formuojant euro zonos pinigų politiką. Reikia pabrėžti ir tai, kad nacionaliniai centriniai bankai ne tik įgyvendina, bet ir dalyvauja formuojant bendrą pinigų politiką euro zonoje, kadangi į Europos centrinių bankų valdymo organus įeina ir nacionalinių centrinių bankų atstovai.

Nors Maastrichto sutartyje yra nustatytas Eurosistemos pinigų politikos tikslas, tačiau jis nėra išreikštas kiekybiškai. Šis uždavinys buvo patikėtas Europos pinigų institutui, kuris pateikė savo pasiūlymus. Galutinį sprendimą šiuo klausimu priėmė Europos centrinio banko Valdančioji taryba, kuri nustatė, kad infliacijos lygis euro zonoje kiekvienais metais turėtų būti artimas nuliui ir neviršyti 2 proc. Kainų lygis euro zonoje matuojamas suderintu vartotojų kainų indeksu, kuris skaičiuojamas ir kiekvienai šaliai, ir visai Eurosistemai. Euro zonos kainų indeksas yra apskaičiuojamas agreguojant atskirų šalių, priklausančių euro zonai, kainų indeksus. Suderinto vartotojų kainų indekso skaičiavimo metodiką parengė Eurostatas kartu su nacionalinėmis statistikos tarnybomis ir centriniais bankais. Rengiant šią metodiką iš nacionalinių vartotojų kainų indeksų buvo paimtos tik tos dalys, kurios buvo bendros visoms euro zonos šalims. Taigi suderintas vartotojų kainų indeksas skaičiuojamas remiantis visoms šalims nustatytu vartotojų krepšeliu. Euro zonos suderintas vartotojų kainų indeksas yra šios zonos šalių kainų indeksų svertinis vidurkis. Yra nustatomi tiek šalių, tiek atskirų gaminių ir paslaugų grupių svoriai. Siekiant užtikrinti indeksų adekvatumą realiai situacijai, šalių ir prekių svoriai yra nuolat atnaujinami.

Pagrindinį pinigų politikos tikslą Europos centrinių bankų sistema įgyvendina naudodama klasikines pinigų politikos priemones, t. y. atviros rinkos operacijas, nuolatinio skolinimo priemones bei privalomųjų atsargų reguliavimą.

Atviros rinkos operacijos skirstomos į 4 grupes, atsižvelgiant į joms keliamus tikslus, dažnumą, vykdymo sąlygas bei taikomas procedūras, t. y. į pagrindines, ilgesnio laikotarpio refinansavimo operacijas, koreguojamąsias ir struktūrines operacijas. **Pagrindinėms refinansavimo operacijoms** tenka svarbiausias vaidmuo reguliuojant palūkanų normas ir valdant likvidumą. Šias operacijas vykdo nacionaliniai centriniai bankai, kiekvieną savaitę organizuodami vertybinių popierių aukcionus. Sandorių trukmė – iki vienos

savitės. Vertybiniai popieriai, kurie naudojami šiuose sandoriuose, skirstomi į du lygius. Pirmojo lygio skolos priemonės turi atitikti Europos centrinio banko nustatytus reikalavimus visai euro zonai, o reikalavimus antrojo lygio skolos priemonėms nustato nacionaliniai centriniai bankai pagal Europos centrinio banko nustatytus principus.

Ilgesnio laikotarpio refinansavimo operacijos atliekamos, kai iškyla būtinybė papildomai finansuoti šalių finansinį sektorių. Šios operacijos vykdomos aukciono būdu, paprastai kas mėnesį, o sandorių trukmė – iki 3 mėnesių. Šias refinansavimo operacijas, kaip ir pagrindines, vykdo nacionaliniai centriniai bankai. **Koreguojamosios operacijos** atliekamos tuo atveju, kai netikėtai pasikeičia situacija pinigų rinkoje arba kai keičiama pinigų politikos kryptis. Paprastai šios operacijos atliekamos decentralizuotai, t. y. per nacionalinius centrinius bankus, tačiau esant reikalui Valdančioji taryba gali pavesti tiesiogiai Europos centriniam bankui atlikti koreguojamąsias operacijas. **Struktūrinės operacijos** atliekamos, kai iškyla būtinybė atlikti ilgalaikius pakeitimus šalių finansų rinkose. Šių, kaip ir koreguojamųjų, operacijų vykdymo dažnumas bei terminai nėra apibrėžti, jas decentralizuotai vykdo nacionaliniai centriniai bankai.

Vykdam atviros rinkos operacijas naudojamos tokios priemonės: **atpirkimo sandoriai**, kai parduoti vertybiniai popieriai po nustatyto laiko vėl atperkami už nustatytą sutartyje kainą, **vienakrypčiai sandoriai**, kai aktyvai yra parduodami arba nuperkami, neįpareigojant jų pardavėjų vėl juos išpirkti, **skolos sertifikatai**, t. y. skolos įsipareigojimai, kuriuos išleidžia ir išplatina Europos centrinių bankų sistema, **apsikeitimo sandoriai**, kai bankas perka (arba parduoda) eurus už kitą valiutą pagal skubaus sandorio sutartį ir tuo pat metu parduoda (arba perka) sandorį, kuris turės būti įvykdytas nustatytą dieną ateityje, bei **terminuotų indėlių** priėmimas. Skolos sertifikatai platina nacionaliniai centriniai bankai aukcionuose.

Parduodant šiuos sertifikatus yra mažinama pinigų pasiūla (taip didėja ir palūkanų norma pinigų rinkoje). Jų išpirkimo trukmė yra ne daugiau kaip 12 mėnesių. Skolos sertifikatais gali būti prekiaujama antrinėse rinkose. Europos centrinių bankų sistema apsikeitimo sandorius atlieka tik stabiliomis ir patikimomis valiutomis, jais daroma įtaka ir tarptautiniams pinigų srautams. Terminuotieji indėliai priimami siekiant sureguliuoti rinkos svyravimus. Indėlių terminai ir už juos mokamos palūkanos priklauso nuo konkrečios situacijos. Jeigu skolos sertifikatai bei terminuotieji indėliai naudojami pinigų pasiūlai mažinti, tai kitos priemonės naudojamos didinti arba mažinti pinigų pasiūlą, priklausomai nuo situacijos pinigų rinkoje. Visas šias priemones paprastai taiko nacionaliniai centriniai bankai, tačiau išimtiniais atve-

jais Europos centrinis bankas pasilieka teisę pats tiesiogiai sudaryti apsikėitimo sandorius arba priimti terminuotus indėlius.

Europos centrinis bankas naudojami dviem nuolatinio skolinimo priemonėm: vienos nakties skolinimasi už užstatą ir vienos nakties indėlio. Šios priemonės skirtos trumpalaikiam likvidumui padidinti arba sumažinti. Joms nustatomos palūkanų normos – aukštesnės nei rinkos skolinimosi atveju ir žemesnės nei rinkoje indėliams. Todėl kreditų institucijos naudojami šiomis galimybėmis tik kraštutiniu atveju, kai nėra kitų alternatyvų. Nors šias operacijas atlieka nacionaliniai centriniai bankai, tačiau palūkanų normas nustato Europos centrinis bankas. Kaip užstatas skolinimosi atveju paprastai naudojami vyriausybės vertybiniai popieriai. Skirtumas tarp vienos nakties skolinimo ir indėlio palūkanų nustato euro zonos pinigų rinkos palūkanų normos svyravimo ribas, nuo kurių priklauso kredito įstaigų galimybės valdyti savo likvidumą. Europos centrinis bankas siekia nustatyti tokias palūkanų normos svyravimo ribas, kurios leistų stabilizuoti pinigų rinkas trumpalaikių staigų pokyčių pinigų rinkose atveju, tačiau tos ribos neturėtų būti pernelyg didelės, kad sukeltų didesnius palūkanų svyravimus.

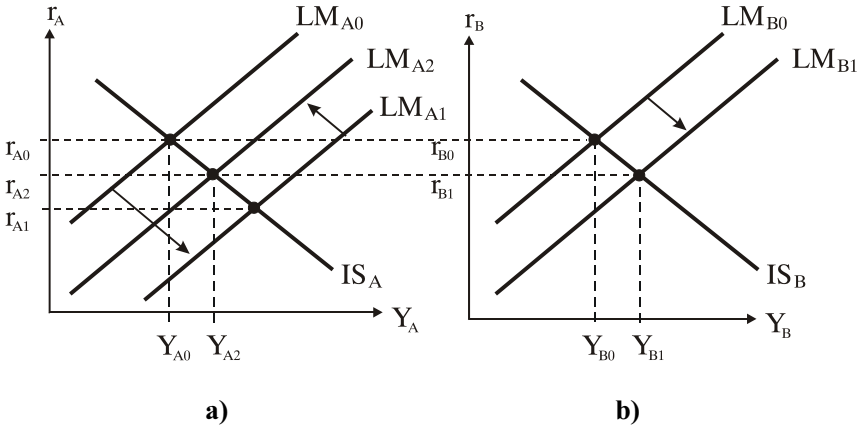
Europos centrinių bankų sistemos bei Europos centrinio banko Statutas nustato, kad visoje euro zonoje veikia bendra privalomųjų atsargų sistema. Visos euro zonos kredito įstaigos minimalias privalomasias atsargas laiko savo nacionalinių centrinių bankų sąskaitose. Privalomųjų atsargų sistema padeda stabilizuoti pinigų paklausą euro zonoje ir leidžia Europos centriniam bankui atlikti paskutinio skolinio funkciją. Privalomasias atsargas laiko ne tik visos euro zonos kredito įstaigos, bet ir ne euro zonos šalių kredito įstaigų filialai, kurie veikia euro zonoje. Antra vertus, į šią privalomųjų atsargų sistemą neįeina euro zonos kredito įstaigų filialai, kurie veikia ne euro zonoje. Europos centrinis bankas gali atleisti nuo įsipareigojimo laikyti privalomasias atsargas kredito įstaigas, jei jos yra sanuojamos ar yra specifinės įstaigos, jei jos neatlieka bankinių operacijų arba jų veikla susijusi su pagalba regiono arba tarptautinei plėtrai. Europos centrinis bankas sudaro viešai prieinamus sąrašus kredito įstaigų, kurios Europos centrinių bankų sistemoje laiko privalomasias atsargas ir kurios yra atleistos nuo šio įsipareigojimo. Europos centrinis bankas nustato privalomųjų atsargų normas bei sankcijas už šių normų nesilaikymą. Šiuo metu Europos centrinis bankas yra nustatęs 2 procentų privalomųjų atsargų normą, tačiau pasilieka sau teisę ją keisti, kad galėtų daryti įtakos bankų likvidumui. Europos centrinis bankas kompensuoja kredito įstaigoms išlaidas, patiriamas dėl privalomųjų atsargų laikymo, mokėdamas palūkanas, kurių normą nustato atsižvelgdamas į pagrindinės finansavimo operacijos palūkanų normą.

Nors Europos centrinių bankų sistema ir taiko klasikines pinigų politikos priemones, tačiau pinigų politikos įgyvendinimas visoje euro zonoje yra kur kas sudėtingesnis negu vienoje šalyje. Šiuo atveju pinigų politika remiasi visos euro zonos ekonomikos perspektyvų vertinimu, o ne vien tik nacionalinės plėtros tendencijomis. Kaip informacinį pagrindą savo pinigų politikai Europos centrinis bankas naudoja dvejopą analizę, vadinamąją dviejų ramsčių strategiją. Europos centrinis bankas, atlikdamas monetarinę analizę, tiria pinigų kiekio ir kainų dinamikos ryšį ilgesniu laikotarpiu, norėdamas įvertinti infliacijos tendencijas. Kita analizės kryptis – ekonominė analizė, įvertinanti ekonomines ir finansines sąlygas euro zonoje, t. y. bendrojo produkto augimo tendencijas, visuminę paklausą, valiutų kursų kitimą, kainų ir išlaidų rodiklius, padėtų pinigų ir paskolų rinkose, aktyvų kainas ir kt. Pinigų politikai įtaką daro ne tik nurodyti veiksniai, bet ir ekonomikos augimo bei infliacijos lūkesčiai, laikas bei įvairūs išoriniai staigiai kintantys procesai. Taigi įvertinti pinigų politikos priemonių poveikį visai euro zonai yra daug sunkiau negu atskirai šaliam.

Aišku ir tai, kad euro zonos pinigų politika bus paveiki tik tuo atveju, jei ji bus pakankamai koordinuota, turės aiškia strateginę kryptį ir veiksmingą kontrolę. Nors visų euro zonos šalių centrinių bankų pinigų politikos tikslai yra tie patys, tačiau pinigų politika įgyvendinama decentralizuotai. Todėl Europos centrinio banko koordinacinis vaidmuo yra labai svarbus. Jis turi įvertinti ir tai, kad atskiro nacionalinio banko veiksmai neišvengiamai veiks situaciją ir kitose euro zonos šalyse.

Tarkime, viena iš euro zonos šalių „A“ vykdo aktyvią pinigų politiką didindama pinigų pasiūlą savo šalyje. Kreivė LM_A pasislinks iš padėties LM_{A0} į LM_{A1} (pav. 19.11a). Palūkanų norma r_A nukris nuo r_{A0} iki r_{A1} ir taps mažesnė negu kitose euro zonos šalyse. Kapitalas pradės plaukti iš šalies „A“, t. y. šalies „A“ subjektai stengsis įsigyti kitų euro zonos šalių vertybinių popierių, teikiančių didesnes palūkanas. Tokiu būdu pinigų pasiūla šalyje „A“ mažės, o palūkanų norma augs. Kreivė LM_A ims slinkti kairėn. Tuo tarpu kitose euro zonos šalyse vyks atvirkščias procesas – pinigų pasiūla augs, o palūkanų norma ims kristi. Bet kurios euro zonos šalies „B“ LM_B kreivė slinks į dešinę (pav. 19.11b). Šis procesas vyks tol, kol visose euro zonos šalyse nusistovės nauja palūkanų norma $r_{A2} = r_{B1} = \dots$ (pav. 19.11), mažesnė už pradinę normą r_{A0} , o pinigų pasiūla išaugs visose euro zonos šalyse. Tam tikras korekcijas į šį procesą gali įnešti tarpusavio prekyba. Išaugus pinigų kiekiui ir nacionalinio produkto apimčiai, padidės

šalies „A“ gyventojų pajamos, kartu ir jų išlaidos. Gyventojai daugiau pirks ir importuojamų prekių, todėl didesnis kiekis eurų bus išvežamas į kitas šalis. Antra vertus, vyks ir priešingas procesas – išaugs šalies eksportas ir dalis eurų grįš į šalį, tačiau visiško balanso čia, aišku, gali ir nebūti.

19.11 pav. Vienos euro zonos šalies vykdomos pinigų politikos įtaka kitoms euro zonos šalims

Taigi, jeigu didinama pinigų pasiūla vienoje iš Eurosistemos šalių, tai ji išaugs ir kitose euro zonos šalyse. Kadangi išimtinę pinigų išleidimo teisę Eurosistemos šalyse turi Europos centrinis bankas, tai jis turi numatyti savo pinigų politikos pasekmes ir siekti, kad pinigų politikos priemonių naudojimo poveikis būtų tolygus visoms Eurosistemos šalims. Situaciją Eurosistemos šalyse veikia ir pinigų politika, vykdoma kitose Europos Sąjungos šalyse, nepriklausančiose pinigų sąjungai, nors šiuo atveju sąveika tarp šalių yra sudėtingesnė. Todėl ir šalys, nepriklausančios Eurosistemai, turi derinti savo pinigų politikos priemones su Europos centriniu banku, kuris turi teisę nustatyti joms savo reikalavimus.

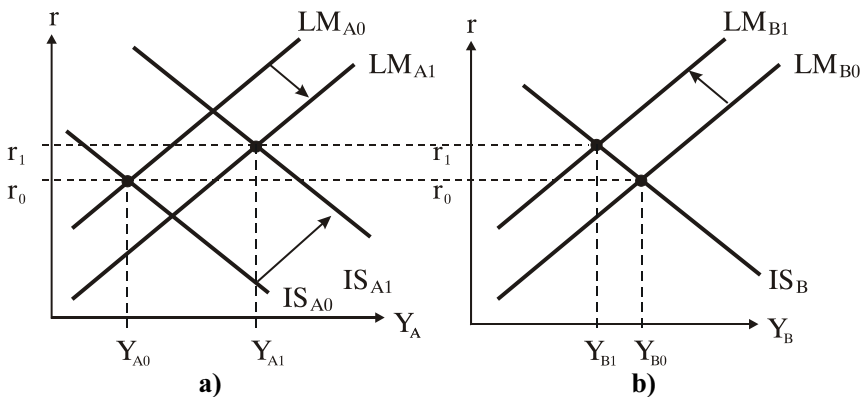
Fiskalinė politika Ekonominėje ir pinigų sąjungoje. Jeigu pinigų politika Ekonominėje ir pinigų sąjungoje vykdoma centralizuotai, atsižvelgiant ne į atskirų šalių, bet visos Bendrijos ekonominio augimo perspektyvas, tai fiskalinę politiką nacionalinės vyriausybės vykdo savarankiškai. Antra vertus, Maastrichto sutartis numato reikalavimus, liečiančius fiskalinę politiką, kurių privalo laikytis tiek Eurosistemos valstybės narės, tiek ir šalys, siekiančios įvesti eurą. Vienas iš Maastrichto kriterijų, nustatančių reika-

lavimus biudžeto deficito bei valstybės skolos dydžiams, tiesiogiai susijęs su valstybių fiskaline politika. Mastrichto sutartyje yra numatyti kriterijai ir reikalavimai, kurie padėtų išlaikyti Mastrichto kriterijų reikalavimus biudžeto deficitui bei valstybės skolos dydžiui, taip pat nustato ir sankcijas, jei šie reikalavimai būtų pažeisti. Mastrichto sutartyje numatyti reikalavimai yra detalizuoti Stabilumo ir augimo pakte, kurį pasiūlė Vokietija ir kuris buvo patvirtintas 1997 metais Europos Vadovų Tarybos susitikimo Amsterdame metu. Stabilumo ir augimo paktas – tai taisyklių rinkinys, kuris leidžia identifikuoti ir koreguoti biudžeto pokyčius, kol jie nepasiekė leistinos biudžeto deficito ribos. Šis paktas taip pat reikalauja, kad ekonominėje ir pinigų sąjungoje dalyvaujančios šalys, taip pat ir šalys, siekiančios įstoti į šią sąjungą, privalo parengti stabilumo programas, kurios turi būti orientuotos į subalansuotą ar net į perteklinį biudžetą vidutinės trukmės laikotarpiu. Taigi Stabilumo ir augimo paktas leidžia užtikrinti fiskalinės politikos drausmę Ekonominėje ir pinigų sąjungoje, taip pat išreiškia tvarumo principą. Šis principas reiškia, kad kiekviena sąjungos šalis per ekonominį ciklą privalo išlaikyti subalansuotą biudžetą. Leistinas 3 proc. šalies biudžeto deficitas galimas tik ekonomikos nuosmukio laikotarpiu. Tai reiškia, jei šalis nuosmukio laikotarpiu turėjo leistiną biudžeto deficitą, tai ekonomikos pakilimo laikotarpiu biudžetas turėtų būti perteklinis.

Stabilumo ir augimo pakte nustatytų taisyklių, kaip Europos Sąjungos oficialios fiskalinės politikos pagrindo, patvirtinimas reiškia, kad ir Europos Sąjungos pinigų, ir fiskalinė politika grindžiama monetaristiniu „fiksuočių taisyklių“ principu, atsisakant keinsistinio požiūrio. Nors tokia fiskalinė politika paremta automatinųjų stabilizatorių veikimu, tačiau tai nereiškia, kad visiškai atmetamos diskrecinės fiskalinės politikos priemonės. Atskirais atvejais, pavyzdžiui, reaguojant į staigius ekonomikos pakitimus, kuriuos nulemia ypatingos situacijos, diskrecinės fiskalinės politikos priemonės leidžia atstatyti ir išlaikyti viešųjų finansų tvarumą. Taigi diskrecinės fiskalinės politikos priemonės yra reikšmingos neutralizuojant trumpalaikius ekonomikos svyravimus. Iš kitos pusės šias priemones galima traktuoti kaip sąlygą automatinio stabilizavimo priemonėms efektyviau funkcionuoti visu vidutinės trukmės laikotarpiu.

Nors Mastrichto sutartyje buvo numatytos sankcijos, jeigu šalys neįvykdo nustatytų reikalavimų, tačiau 2005 metais reformavus Stabilumo ir augimo pakto nuostatas sankcijų buvo atsisakyta. Reikalavimas šalims parengti detalias stabilumo programas, kuriose numatomos fiskalinės politikos įgyvendinimo priemonės, du kartus per metus teikti ataskaitas bei pasiūlymus Europos Komisijai, sudaro prielaidas pakankamam fiskalinės politikos skaidrumui. Todėl atsiranda galimybė kontroliuoti fiskalinės drausmės lai-

kymaši ir kitais mažiau formaliais būdais. Vis dėlto fiskalinės drausmės reikšmė ekonominėje ir pinigų sąjungoje nemažėja. Antra vertus, būtina koordinuoti priimamus sprendimus, kadangi nacionalinės fiskalinės politikos veiksmai turi poveikį kitoms Ekonominės ir pinigų sąjungos šalims. Griežta fiskalinės drausmės kontrolė bei fiskalinės politikos koordinavimas leidžia neutralizuoti arba bent sumažinti šį poveikį. Žemiau pateiktas pavyzdys parodo priimamų sprendimų įtaką situacijai visoje Ekonominėje ir pinigų sąjungoje (19.12 pav.). Tarkime, Ekonominės ir pinigų sąjungos šalis „A“ vykdo aktyvią fiskalinę politiką, siekdama išvengti ekonomikos nuosmukio. Šalies ekonominę situaciją vaizduojančiame $IS-LM$ modelyje kreivė IS_{A0} pasistums į dešinę pusę į padėtį IS_{A1} (19.12a pav.). Taigi palūkanų norma šalyje padidės ir viršys visoje euro zonoje nusistovėjusią palūkanų normą r_0 . Kapitalas ims plaukti į šią šalį iš kitų euro zonos šalių, ir pinigų (eurų) kiekis šalyje „A“ ims augti, o kreivė LM_A ims slinkti dešinėn. Palūkanų norma mažės (19.12a pav.), tačiau šalies bendrojo produkto vertė išaugs nuo Y_{A0} iki Y_{A1} . Tuo tarpu kitose euro zonos šalyse eurų kiekis mažės, o konkrečios šalies „B“ LM_B kreivė ims slinkti kairėn (19.12b pav.) didindama palūkanų normą, kartu mažindama šios šalies bendrojo produkto vertę. Šie procesai nustatys naują palūkanų normą euro zonoje r_1 , aukštesnę už pradinę normą r_0 .

19.12 pav. Vienos euro zonos šalies (A) vykdomos fiskalinės politikos poveikis kitoms euro zonos šalims

Taigi fiskalinės politikos priemonės, naudojamos vienoje euro zonos šalyje, neišvengiamai paveiks situaciją visoje euro zonoje – palūkanų norma pakis, persiskirstys pinigų kiekiai ir atitinkamai pakis pinigų (eurų) pasiūlos šiose šalyse. Todėl fiskalinė drausmė ir veiksmų koordinavimas euro zonos šalyse yra būtinas. Atsižvelgdamas į rekomendacijas Lietuvos Seimas 2007 metų pabaigoje priėmė Lietuvos Respublikos fiskalinės drausmės įstatymą, kuris įsigaliojo nuo 2008 m. sausio 1 d. Įstatymo paskirtis – nustatyti fiskalinės drausmės taisykles, užtikrinančias ilgalaikį valdžios sektoriaus finansų tvarumą ir stabilią ūkio plėtrą. Šiame įstatyme nustatomos Lietuvos fiskalinės drausmės taisyklės, kurios atitinka Europos Sąjungos teisės aktus, t. y. Europos Tarybos reglamentus, t. y. reglamentą dėl biudžeto būklės priežiūros stiprinimo ir ekonominės politikos priežiūros ir koordinavimo bei reglamentą dėl perviršinio deficito procedūros įgyvendinimo.

Fiskalinė politika galėtų būti efektyvesnė, jeigu tuo tikslu būtų naudojamas Europos Sąjungos biudžetas. Europos Sąjungos ekonominė sistema yra federacinės struktūros, o šiuolaikinėje federacinėje valstybėje federalinis biudžetas naudojamas ne tik atskirų valstybės regionų ekonominiams ir socialiniams skirtumams išlyginti, bet ir ekonomikos reguliavimo politikai įgyvendinti. Tačiau Europos Sąjungos biudžetas skirtas tik pirmajam tikslui, t. y. regioniniams skirtumams išlyginti, o antroji funkcija nevykdoma ir nenumatoma vykdyti. Teisiniai Europos Sąjungos biudžeto pagrindai buvo suformuluoti dar Europos Bendrijų steigimo sutartyse, o vėliau ir Maastrichto sutartyje, tačiau pastaroji sutartis paliko galioti pirminius teisės aktus be žymesnių pakeitimų. Europos Sąjungos biudžetas sudaromas kasmet, ir jis privalo būti subalansuotas. Biudžeto dydis negali viršyti 1,27 proc. Europos Sąjungos bendrojo vidaus produkto. Tai – palyginti nedidelė vidaus produkto dalis, kadangi paprastai šiuolaikinių valstybių federaliniai biudžetai siekia iki 20 proc. šalių bendrojo vidaus produkto.

Europos Sąjungos biudžeto pajamas sudaro muitų mokesčiai trečiųjų šalių prekėms ir žemės ūkio produkcijai, ES valstybėse pagaminto cukraus rinkliava, kurie patenka tiesiogiai į Europos Sąjungos biudžetą, valstybėse narėse renkamo pridėtinės vertės mokesčio nustatyta procentinė dalis bei tiesioginiai valstybių narių įnašai. Pagrindinę pajamų dalį sudaro būtent tiesioginiai valstybių narių įnašai, proporcingi kiekvienos šalies bendrojo vidaus produkto dydžiui. Be to, į bendrąjį biudžetą patenka lėšos, surenkamos už įvairias Europos Sąjungos institucijų paslaugas, baudos už įvairius pažeidimus ir pan.

Europos Sąjungos biudžeto išlaidos skirstomos į privalomasias ir neprivalomasias. Privalomosios išlaidos yra skiriamos Europos Sąjungos sutartyse ar teisės aktuose numatytų tikslų įgyvendinimui finansuoti. Didžioji pri-

valomųjų išlaidų dalis skiriama pagal bendrąją žemės ūkio politiką numatytais subsidijoms teikti. Žemės ūkio politikai įgyvendinti skiriama beveik pusė Europos Sąjungos biudžeto. Neprivalomos išlaidos skiriamos kitoms Europos Sąjungos veiklos kryptims, dėl kurių sutaria Europos Parlamentas ir Taryba, finansuoti. Didžioji šių išlaidų dalis yra skiriama ekonominei ir socialinei sanglaudai įgyvendinti, t. y. struktūriniais fondams finansuoti. Šios išlaidos sudaro per trečdalį viso biudžeto. Tam tikrą dalį savo biudžeto Europos Sąjunga skiria moksliniams tyrimams ir technologijoms plėtoti, kadangi tai yra vienas iš Europos Sąjungos prioritetų. Kitos svarbesnės biudžeto išlaidų kryptys tai – parama užsieniui finansuojant pagalbos užsienio šalims programas bei administracinės išlaidos, skirtos Europos Sąjungos institucijoms išlaikyti.

Nors Europos Sąjungos biudžetas sudaro santykinai nedidelę bendrojo vidaus produkto dalį, tačiau jis yra reikšmingas ypač naujoms valstybėms narėms, kurios yra santykinai neturtingos palyginus su senbuvėmis. Antra vertus, nors Europos Sąjungos biudžetas nenaudojamas tiesiogiai fiskalinės politikos priemonėms finansuoti, tačiau pinigų srautai į šalių narių biudžetus iš Europos Sąjungos biudžeto ar atvirkščiai daro netiesioginę įtaką šių šalių galimybėms vykdyti fiskalinę politiką.

Klausimai ir užduotys

1. Kaip išreiškiama atvirosios ekonomikos pusiausvyros sąlyga?
2. Kaip išreiškiama atvirosios ekonomikos pusiausvyros sąlyga vartojant grynųjų investicijų sąvoką? Ką ji reiškia?
3. Kokią įtaką šalies ekonomikos pusiausvyrai turi valiutų rinka?
4. Koks ryšys sieja šalies skolinamojo kapitalo ir užsienio valiutų rinkas?
5. Pavaizduokite atvirosios ekonomikos pusiausvyrą remdamiesi IS-LM modeliu.
6. Paašškinkite, kaip šalies fiskalinė ir pinigų politika veikia nacionalinės valiutos kursą.
7. Apibūdinkite fiskalinės ir pinigų politikos pasekmes šalies ekonomikai esant fiksuotam nacionalinės valiutos kursui.
8. Apibūdinkite fiskalinės ir pinigų politikos pasekmes šalies ekonomikai esant lanksčiam nacionalinės valiutos kursui.
9. Kaip pakinta fiskalinės ir pinigų politikos poveikis šalies ekonomikai, kai kainos vidaus rinkoje kinta?

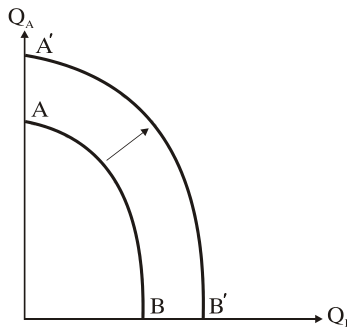
10. Skolinamojo kapitalo paklausa ir pasiūla šalies skolinamojo kapitalo rinkoje išreiškiamos lygtimis $M = 100 - 10r$ ir $M = -20 + 20r$ (čia pinigų kiekis M išreiškiamas mln. Lt, o palūkanų norma r – procentais). Palūkanų normos 1 proc. pokytis sukels 10 mln. Lt. investicijų pokytį. Nacionalinės valiutos kurso NVK kritimas 1 procentu padidins nacionalinės valiutos paklausos kiekio pokytį 5 mln. Lt. Apskaičiuokite nacionalinės valiutos kurso pokyčio dydį, jeigu skolinamojo kapitalo paklausa šalyje sumažėjo 30 mln. Lt.
11. Trumpai apibūdinkite pagrindinius Europos ekonominės integracijos etapus.
12. Suformuluokite reikalavimus Europos šalims, siekiančioms įstoti į Europos pinigų sąjungą.
13. Apibrėžkite, kas yra Europos centrinis bankas ir kokia jo kompetencija.
14. Išvardinkite Europos centrinio banko valdymo organus ir jų funkcijas.
15. Kokios priemonės taikomos Europos centrinio banko pinigų politikai vykdyti?
16. Kokiais principais paremta Europos Sąjungos fiskalinė politika?

20. EKONOMIKOS AUGIMAS IR JO YPATYBĖS

Iki šiol buvo nagrinėjami arba fiksuoto laiko momento, arba trumpojo laikotarpio ekonominiai procesai. Ekonomikos augimas yra dinaminis procesas, nagrinėjamas ilguoju laikotarpiu. Nuolatinis ekonomikos augimas – tai vienas iš svarbiausių valstybės ekonominės politikos tikslų. Šiame skyriuje apibrėžiama ekonomikos augimo sąvoka ir aptariamas ekonomikos augimo kiekybinis įvertinimas, nagrinėjami ekonomikos augimo veiksniai bei jų reikšmė šalies ekonomikos augimui, ekonomikos augimo kaštai (išlaidos) ypač daug dėmesio skiriant ekologiniam aspektui. Nagrinėjami būdai aplinkos taršai mažinti. Aptariami ekonomikos augimo modeliavimo klausimai, aprašomos pagrindinės augimo modelių grupės: neoklasikiniai ir keinsistiniai modeliai, kurie priskiriami prie vieno sektoriaus ekonomikos augimo modelių, dinaminiai tarpšakiniai augimo modeliai, ekonominės pusiausvyros dinaminiai modeliai, t. y. Solow bei Neymano augančios ekonomikos modeliai.

20.1. Ekonomikos augimo sąvoka

Plačiąja prasme **ekonomikos augimas** suvokiamas kaip ekonomikos plėtra, leidžianti kasmet gaminti vis daugiau prekių ir paslaugų. Grafiškai ši procesą galima pavaizduoti kaip gamybos galimybių kreivės postūmį į dešinę (20.1 pav.).

20.1 pav. Ekonomikos augimo ir gamybos galimybių aibės ryšys

Ekonomikos augimas reiškia gamybos galimybių aibės didėjimą gamybos galimybių kreivei pasislinkus iš padėties AB į padėtį $A'B'$. Gamybos išteklių apimties ir kokybės didėjimas, technologijos tobulėjimas išplečia šalies ūkio gamybinės galimybes ir sudaro sąlygas didinti produkcijos apimtį. Taigi **ekonomikos augimas** siauresne prasme – tai šalies ekonominio potencialo didėjimas, pasireiškiantis ilgalaikiu nacionalinio produkto apimties augimu. Ekonomikos augimas – tai ilgalaikė, nuolatinė ūkio plėtojimo tendencija, kurią reikia skirti nuo trumpalaikių gamybos apimties svyravimų, pasireiškiančių ekonomikos ciklo forma. *BVP* artėjimas prie jo potencialaus lygio negali būti traktuojamas kaip ekonomikos augimas. Ekonomikos augimą atitinka potencialiojo *BVP* augimas. Istoriniu požiūriu, t. y. imant ganėtinai ilgą laikotarpį, kiekvienos šalies ūkiui būdinga augimo tendencija. Tokią tendenciją lemia tiek šalies gyventojų skaičiaus didėjimas, tiek ir žmonių siekis kelti gerovę. Kiekybiniu požiūriu ekonomikos augimas dažniausiai apibūdinamas realiojo *BVP*, *GVP*, *NP* arba jų apimties, tenkančios vienam šalies gyventojui, didėjimo tempais.

Ekonomikos augimas, kuris yra visuomenės gerovės augimo pagrindas, turi ne tik praktinę, bet ir teorinę reikšmę. W. Rostowo **augimo stadijų teorija** pagrįsta prielaida, kad būtent ekonomikos augimas lemia visuomenės evoliucijos procesą. Pagal šią teoriją visos pasaulio šalys perėjo penkias augimo stadijas, kurias lėmė skirtingas technikos ir technologijos lygis. Pirmoji stadija – tai tradicinė visuomenė; jos pagrindas – žemės ūkis, kuriame naudojama primityvi technologija. Antroje, t. y. pereinamojoje, stadijoje pažangių technologijų bei naujų idėjų diegimas žemės ūkyje sudarė sąlygas ekonomikai sparčiai kilti. Trečia stadija, vadinama pakilimu, apibūdinama pramonės revoliucija, kuri sudarė sąlygas visuomenei industrializuoti. Ketvirtoji – tai brandos stadija. Šioje stadijoje baigiasi šalies industrializavimo procesas, sukuriantis pažangią ūkio struktūrą. Penktoji stadija – masinio vartojimo visuomenės susidarymas. Tokioje visuomenėje svarbiausia tampa paslaugų sritis ir ilgalaikio vartojimo reikmenų gamyba.

20.2. Ekonomikos augimo veiksniai

Ilgalaikį, nuolatinį ekonomikos augimą lemia gamybos veiksnių (žemės, darbo, kapitalo) apimtys ir jų produktyvumo didėjimas. Todėl pagrindiniais augimo veiksniais paprastai laikomi šalies gyventojų skaičius, gamtiniai išteklių, kapitalo apimtys, kapitalo ir darbo kokybė, taip pat struktūriniai ūkio pokyčiai bei instituciniai veiksniai. Šių veiksnių reikšmė ekonomikos augimui, aišku, nevienoda. Šalies gyventojų skaičius, lemiantis darbo pasiūlą,

arba gamtiniai išteklių nėra tiesioginiai augimo veiksniai. Greičiau tai augimo prielaidos, kurias dar reikia mokėti tinkamai panaudoti. Trumpai apibūdinsime svarbiausius augimo veiksnius ir jų įtaką šalies ekonomikos augimui.

Darbo išteklių kiekis. Nacionalinio produkto apimtis priklauso nuo gamybos išteklių, tarp jų ir darbo, panaudojimo laipsnio. Jeigu visus kitus gamybos išteklius laikysime nekintamais, tai nacionalinio produkto apimtis tiesiogiai priklausys nuo užimtumo lygio. Darbo išteklių apimtis šalyje priklauso nuo šalies gyventojų skaičiaus. Kuo didesnis šalies gyventojų skaičius, tuo didesnis ir darbingų žmonių skaičius, tuo didesnės ir ekonomikos augimo galimybės. Tačiau, kaip minėjome, gyventojų skaičius pats savaime nėra ekonomikos augimo veiksnys, o greičiau jo prielaida. Be to, ekonomiškai skirtingą poveikį daro perteklinis gyventojų skaičius, o tai būdinga besivystančioms trečiojo pasaulio šalims, arba nepakankamas gyventojų skaičius (kai kuriose Vakarų Europos šalyse). Pirmuoju atveju perteklinis gyventojų skaičius mažina nacionalinio produkto dalį, tenkančią vienam šalies gyventojui. Antruoju atveju nepagaminama ta produkcijos dalis, kuri galėtų būti pagaminama esant pakankamam darbingų žmonių skaičiui. Atsižvelgiant į tai būtų galima kalbėti apie optimalų gyventojų skaičių, kuris leistų pasiekti geriausius ekonomikos augimo rodiklius. Todėl skirtingos šalys formuoja ir įgyvendina skirtingą demografinę politiką.

Gamtiniai išteklių. Suprantama, kad didesnis gamtinių išteklių kiekis šalyje didina ekonomikos augimo galimybes, tačiau, kaip rodo pasaulio partitis, ir šis veiksnys pats savaime nėra lemiamas. Tarkime, Japonija, beveik neturėdama didelių gamtinių išteklių, sugebėjo pasiekti labai aukštą ekonomikos lygį. Priešingas pavyzdys galėtų būti Rusija, kurios ekonomikos lygis kol kas aiškiai atsilieka nuo gamtos išteklių teikiamų galimybių.

Kapitalo apimtis. Ekonomikai augti būtinas ir atitinkamas materialinis gamybos pagrindas. Kapitalas būtent ir sukuria tokį ekonomikos augimo pagrindą. Kuo daugiau mašinų ir įrenginių naudojama gamyboje, kuo daugiau jų tenka vienam darbuotojui, tuo didesnis sukuriamas nacionalinis produktas. Esant visiems kitiems veiksniams nekintantiems nacionalinio produkto didėjimo tempai tiesiogiai priklausys nuo nacionalinio produkto gamybinio kapitalo dalies. Gamybinio kapitalo didinimo, t. y. kapitalo kaupimo, procesas susijęs su investicijomis. Lemiamą investicijų, kaip vieno svarbiausio ekonomikos augimo veiksnio, reikšmę pripažįstama be išlygų. Čia turima omenyje ne bet kokios, o tik tos investicijos, kurios tiesiogiai didina gamybos galimybes, t. y. gamybinės investicijos. Kuo didesnės investicijos, tuo didesni ekonomikos gamybos tempai. Investicijų apimtis savo ruožtu priklauso nuo namų ūkio ir ūkio subjektų polinkio taupyti. Kaip ži-

nome, pernelyg didelis polinkis taupyti gali sukelti padarinius, kurie žinomi kaip taupumo paradoksas. Taigi ir šiuo atveju galima kalbėti apie optimalias investicijas, t. y. apie optimalią kapitalo kaupimo normą, leidžiančią pasiekti geriausius rezultatus. Yra žinomi įvairūs matematiniai modeliai, leidžiantys nustatyti optimalią kapitalo kaupimo normą. Kai kuriuos iš jų aptarsime šio skyriaus pabaigoje.

Kapitalo kokybė. Dėl mažėjančio produktyvumo dėsnio veikimo ekonomikos augimas, kurį lemia vien kiekybinis kapitalo didinimas, yra ribotas. Šiuolaikinės ekonomikos augimą lemia ne tiek gamybinio kapitalo kiekybinis augimas, kiek jo techninės ir ekonominės savybės, t. y. kapitalo kokybė. Kapitalo kokybė gerėja dėl mokslo ir technikos pažangos, kuri gamyboje pasireiškia naujovėmis. Dėl naujovių ekonomikos augimas galimas netgi nekaupiant kapitalo – susidėvėjusius įrenginius pakeičiant naujais, tiek pat kainuojančiais, bet daug produktyvesniais. Taigi mokslo laimėjimai leidžia sukurti pažangesnės ir našesnės gamybos priemones, kuriomis pakeitus susidėvėjusį kapitalą galima gauti papildomą *BVP* prieauglį netgi nedidinant kapitalo. Tačiau ir šiuo atveju reikalingos papildomos investicijos į mokslo tiriamuosius darbus.

Darbo kokybė (žmogiškasis kapitalas). Nemažiau svarbus ekonomikos augimo veiksnys yra darbo kokybė arba vadinamasis žmogiškasis kapitalas. Ir tobuliausia technika neduos laukiamo efekto, jeigu darbuotojai bus nekvalifikuoti. Kuo darbuotojų kvalifikacija aukštesnė, tuo labiau išlavinti jų sugebėjimai, kuo jie sveikesni, tuo produktyviau jie dirba. Kad ekonomika augtų sparčiau, dalį nacionalinio produkto visuomenė privalo skirti žmonių sugebėjimams lavinti ir tobulinti – dėl to didėja darbo produktyvumas. Švietimo profesinio rengimo ir tobulinimo, sveikatos apsaugos išlaidas galima traktuoti kaip žmogiškąjį kapitalą didinančias investicijas, teikiančias atitinkamą *BVP* prieauglį. Labiausiai pažengusiose šiuolaikinės ekonomikos šalyse žmogiškasis kapitalas tampa pagrindiniu ekonomikos augimo veiksmu.

Struktūriniai pokyčiai. Ekonomikos augimą skatina ir ūkio struktūros pokyčiai, kai šalies ūkyje vis didesnę lyginamąją svorį įgauna tos ekonomikos šakos, kuriose darbo produktyvumas yra didesnis. Tarkime, žemės ūkio ir gavybinės pramonės produkcijos lyginamojo svorio mažėjimas bendroje gamyboje lemia ir dalies darbuotojų perkėlimą į perdirbamašias pramonės šakas, kuriose darbo produktyvumas yra didesnis. Tokia ūkio struktūros kaita leidžia pasiekti didesnę šalies ūkio rezultatyvumą nenaudojant jokių papildomų išteklių. Šiuolaikinės ekonomikos augimą ypač skatina tam tikrų paslaugų srities išplėtojimas, ypač informatikos bei kompiuterinių technologijų taikymas.

Instituciniai veiksniai. Nemažą poveikį ekonomikos augimo spartai daro ne tik ekonominė aplinka, t. y. pastovios kainos, efektyvus išteklių paskirstymas, investicijos, bet ir instituciniai veiksniai, t. y. įstatymai bei kiti teisės aktai, reglamentuojantys ūkyje vykstančius procesus. Čia turi reikšmės ne tik teisės aktai, formuojantys ekonominę valstybės politiką, bet ir netiesiogiai ekonominius procesus veikiantys sprendimai, pavyzdžiui, politiniai. Taigi instituciniai veiksniai gali formuoti palankią aplinką, skatinančią ekonomikos augimą, o nevykę teisiniai sprendimai gali jos augimą riboti.

Ekonomikos augimo tipai. Skiriami du ekonomikos augimo tipai: ekstensyvusis ir intensyvusis. Ekstensyviojo rengimo atveju *BVP* didėjimo siekiama didinant naudojamus išteklius. Tokį ekonomikos augimo etapą perėjo dauguma šalių. Kol netrūksta išteklių, toks augimas nekelia didelių problemų. Intensyvųjų ekonomikos augimą lemia ne tiek išteklių didėjimas, kiek žmogiškojo ir fizinio kapitalo kokybės gerėjimas. Intensyvusis ekonomikos augimas būdingas visoms šiuolaikinės ekonomikos šalims. Šiuo atveju svarbiausi veiksniai yra mokslo ir technikos pažanga, tobulesnės gamybos organizavimo formos. Tačiau naujoms žinioms įgyti taip pat reikalingos tam tikros investicijos, pavyzdžiui, į mokslo sritį. Taigi kad ir koks būtų ekonomikos augimo tipas, egzistuoja būtina sąlyga – tam tikro dydžio investicijų poreikis. Paprastai tam pačiam rezultatui pasiekti intensyvusis būdas reikalauja mažesnių išteklių.

20.3. Ekonomikos augimo kaštai

Ekonomikos augimas yra būtina visuomenės tobulėjimo sąlyga. Tik jo dėka galima ne tik išlaikyti esamą žmonių gerovę bet ir iš esmės ją pagerinti. Ekonomikos augimas sudaro sąlygas spręsti ekonomines, socialines ir kitas visuomenėje kylančias problemas. Jis yra aukštesnio visuomenės lygio atsiradimo pagrindinė sąlyga. Tačiau, kita vertus, ekonomikos augimas turi ir kitus, t. y. nepageidaujamus, ekonominius, socialinius, ekologinius aspektus, kuriuos galima laikyti šio proceso kaštais.

Ekologinis aspektas – tai bene svarbiausias ir mažiausiai abejonių keliantis ekonomikos augimo kaštų elementas. Tai išties viena iš svarbiausių šių dienų pasaulio problemų. Ekonomikos augimas, ypač ekstensyvusis jo tipas, reikalauja vis didesnių gamtinių išteklių. Tačiau gamtiniai ištekliai nėra begaliniai. Kuo daugiau mes jų sunaudosime šiandien, tuo mažiau jų liks ateities kartoms, o tai gali riboti tolesnio augimo galimybes. Kadangi ne visi gamtos ištekliai gali būti atkurti, tai ekonomikos augimo tempai gali

natūraliai sulėtėti – ekonomikos teorijoje netgi įvesta „augimo ribų“ sąvoka. Teigiama, kad jeigu esamos išteklių naudojimo tendencijos nepakis, tai augimo ribos mūsų planetoje bus pasiektos maždaug po šimto metų.

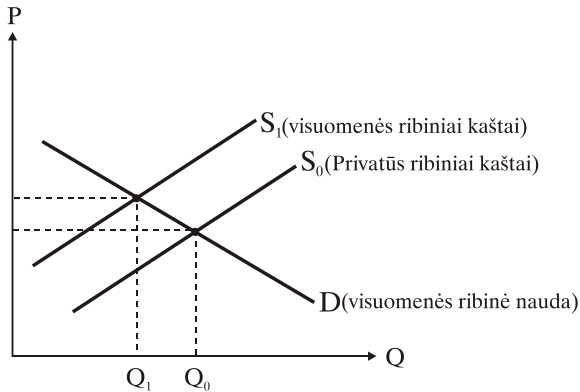
Gamtos išteklių ribotumas – tai viena problemos dalis. Antras ne mažiau svarbus klausimas – **gamtos tarša**. Kuo sparčiau didėja gamyba, tuo daugiau naudojama gamtinių išteklių, tuo daugiau kaupiasi ir atliekų, tarp jų ir labai nuodingų, tuo labiau teršiama gamtinė aplinka. Teršiamas oras, žemė, vanduo ir visa tai daro neigiamą poveikį gyvenimo kokybei, mažina vadinamąją ekologinę gerovę. Neretos avarijos jūrose arba sausumose sukelia nematyto masto ekologines katastrofas ir nepataisomų padarinių gamtai. Intensyvi ūkinė veikla sunaikino daugybę faunos ir floros rūšių ir šių nuostolių šiandieną dar negalima visiškai suvokti.

Siekiant mažinti gamtos taršą vykdoma valstybinė **taršos kontrolė**. Tam reikia stebėti ekologinius ūkinės veiklos padarinius ir aplinkos pokyčius. **Monitoringas** – tai kompleksinė aplinkos pokyčių stebėjimo, vertinimo ir prognozavimo sistema. Antras etapas – **taršos reguliavimas**. Taršos visiškai išvengti neįmanoma, tačiau ją būtina bent reguliuoti. Yra keletas ekonominių aplinkos taršos reguliavimo metodų: tiesioginis reguliavimas, ekologiniai mokesčiai, subsidijos, taršos licencijos. Jei ūkinės veiklos padariniai viršija nustatytas taršos ribas, iš pažeidėjų imamos **baudos**. **Ekologiniai mokesčiai** mokami už atskirų aplinkos komponentų naudojimą bei teršimą. Jeigu normatyvinis taršos lygis viršijamas, mokesčių tarifai padidinami keletą kartų. Nustatyti teršėjus ir taršos lygį nėra paprasta. Didelę darbo dalį atlieka daugelyje šalių įkurta ekologinė policija.

Užsienio šalyse neretai taikomos ir tokios taršos reguliavimo formos kaip subsidijos ir taršos licencijos. **Subsidijos** gali būti mokamos kaip atlyginimas teršiančiai įmonei už kiekvieno teršalo vieneto sumažinimą arba siekiant padėti įmonei pereiti prie naujų, ekologiškai švaresnių gamybos technologijų arba įsigyti ekologinių kontrolės įrenginių. **Taršos licencijavimas** – tai teisė teršti neviršijant nustatytų ribų. Tokios teisės paprastai parduodamos aukcionuose, o gautos lėšos naudojamos aplinkai atkurti.

Labai perspektyvus būdas mažinti aplinkos taršą yra **perdirbti gamybos atliekas**. Gamybos atliekas pakartotinai naudojant gamybos procese gaunama keleriopa nauda. Pirma, sumažinama aplinkos tarša, antra, taupomi gamtos ištekliai, trečia, gaunama ekonominė nauda.

Aplinkos tarša padidina visuomenės kaštus, nes norint neutralizuoti aplinkos taršos padarinius reikalingos papildomos išlaidos. Gamybos apimtis, kurią nustato rinkos pusiausvyra, nėra efektyvi (20.2 pav.), nes rinka negali įvertinti žalingo gamintojų poveikio aplinkai, t. y. visuomenės ribiniai kaštai yra didesni negu privatūs gamintojų kaštai.

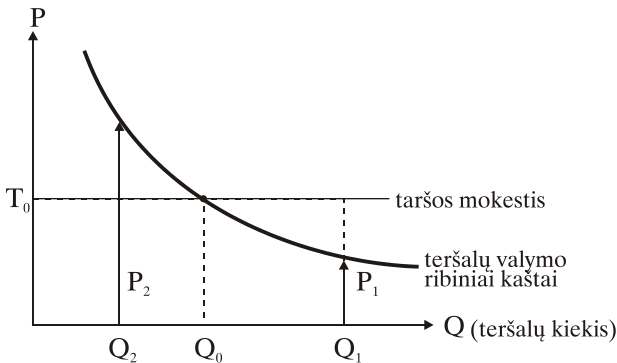

20.2 pav. Rinkos efektyvumo sumažėjimas teršiant aplinką

Taigi jeigu neįvertinama tarša, tai gamybos apimtis Q_0 yra pernelyg didelė ir todėl neefektyvi. Norint pašalinti tokį efektyvumo sumažėjimą reikėtų kiekvieną gaminamos produkcijos vienetą apmokestinti mokesčiu, kurio dydis lygus visuomenės ribinių ir gamintojų privačių ribinių kaštų skirtumui. Taigi visos išlaidos, reikalingos atkurti pažeistai ekologiškai pusiausvyrai, tektų aplinkos teršėjams, ir gamintojų privatūs ribiniai kaštai susilygintų su visuomenės ribiniais kaštais. Tačiau toks idealus variantas sunkiai įgyvendinamas.

Apskritai idealiai išvalyti teršalus iš gamybos atliekų, išmetamų į aplinką, techniškai neįmanoma. Teršalų kiekį galima tik sumažinti iki tam tikro lygio. Be to, siekiant mažinti taršą reikalingos vis didesnės pastangos, dėl to vis didės valymo kaštai (20.3 pav.). Todėl galima siekti tik tam tikro priimtino taršos lygio. Tam galima įvesti mokesť, mokamą už kiekvieną išmetamą teršalų vienetą. Kol teršalų valymo kaina bus mažesnė už tą mokesť, tol gamintojai stengsis mažinti taršą, tačiau kai teršalų valymo kaštai bus didesni už taršos mokesť, gamintojai verčiau mokės nustatytą mokesť, negu valys teršalus. Taršos lygį nustato teršalų valymo ribinių kaštų ir taršos mokesčio lygybė (20.3 pav.). Iš tikrųjų, jeigu taršos lygis yra aukštesnis už Q_0 , tai teršalų išvalymo kaina P_1 bus mažesnė už taršos mokesť T_0 ir gamintojams geriau apsimokės valyti teršalus negu mokėti taršos mokesť. Tačiau kiekvieno papildomo teršalo vieneto išvalymas kainuos vis brangiau. Todėl gamintojai nesieks mažinti taršos žemiau už Q_0 ribą ir sutiks

mokėti taršos mokesčių, o ne toliau valyti teršalus, nes esant taršos lygiui Q_2 ribiniai teršalų valymo kaštai P_2 bus didesni už taršos mokesčių T_0 .

20.3 pav. Taršos lygio nustatymas įvedus taršos mokesčių už kiekvieną teršalų vienetą, išmestą į aplinką

Ne visi teršalai yra vienodai pavojingi žmonių sveikatai arba kenksmingi aplinkai. Kita vertus, ne visų teršalų valymo kaštai yra vienodi. Todėl atskiroms gamyboms arba gamintojams reikėtų nustatyti skirtingus taršos mokesčius, kad būtų galima pasiekti leistinas atskirų teršalų normas, kurioms esant gamta pati pajėgtų apsivalyti. Ypatingais atvejais, kai aplinka teršiama radioaktyviomis arba nuodingomis medžiagomis, reikalinga tiesioginė ir griežtesnė taršos ribojimo ir kontrolės politika.

Lietuvoje taršos lygis reglamentuojamas ir reguliuojamas remiantis Lietuvos Respublikos mokesčio už aplinkos teršimą įstatymu, priimtu 1999 metais, kuris nustato mokesčio už aplinkos teršimą mokėjimo tvarką ir kontrolę bei jo tarifus. Įstatymo paskirtis – ekonominėmis priemonėmis skatinti teršėjus mažinti aplinkos taršą. Iš šio mokesčio sukauptos lėšos naudojamos aplinkosaugos priemonėms įgyvendinti. Mokesčio objektai yra į aplinką gamybos proceso metu išmetami teršalai, gaminiai, t. y. padangos, akumulatoriai, galvaniniai elementai ir kiti gaminiai, nurodyti įstatyme, bei gaminių pakuotė. Pagal įstatymą skiriamos 3 mokėtojų kategorijos atsižvelgiant į tai, kaip jie teršia aplinką, t. y. fiziniai ir juridiniai asmenys, teršiantys aplinką iš stacionarių arba mobilių (įvairios transporto priemonės) taršos šaltinių, taip pat gamintojai ir importuotojai, teršiantys aplinką gamybos ir pakuotės atliekomis. Įstatymas numato ir mokesčio lengvatas bei jų suteikimo sąlygas.

Nepaisant įvairių aplinkos apsaugos priemonių, prie kurių įgyvendinimo prisideda ir ekologinė policija, gamtos išteklių sekimas ir didėjanti aplinkos tarša yra akivaizdi. Ši priežastis lėmė **nulinio augimo teorijos** atsiradimą, kuri siūlo visiškai sustabdyti ekonomikos augimą, kad būtų išsaugota bent tai, kas dar liko. Tačiau oponentai įrodinėja, kad be nuolatinio augimo bus nelengva užtikrinti veiksmingą aplinkos apsaugą, nes tam reikia nemažai lėšų. Todėl su aplinkos apsaugos problemomis galima susidoroti tik didinant *BVP*. Apskritai **augimo problema** – tai augimo naudos ir kaštų problema. Šiuo metu vyrauja nuomonė, kad ekonomikos augimo nauda kol kas pranoksta jo kaštus.

20.4. Ekonomikos augimo modeliavimo principai

Iki šiol nagrinėti modeliai, aprašantys ekonomikos pusiausvyrą, buvo statiniai modeliai, nustatantys fiksuoto laiko momento pusiausvyrą. Ekonomikos augimo modeliai – tai dinaminiai modeliai, aprašantys ekonominio augimo sąlygas bei procesą, kai laiko veiksnys turi esminę reikšmę. Šie modeliai leidžia nustatyti ekonomikos augimo trajektorijas, t. y. ekonominių rodiklių (pvz., *BVP*) reikšmių kaitą laiko erdvėje. Sudėtingesniuose ekonomikos augimo modeliuose įvertinamos ir technologinės galimybės nustatant galimų gamybos būdų variantus. Ekonomikos raidą aprašantys modeliai leidžia nustatyti realią ekonomikos augimo trajektoriją, jeigu suformuluotos prielaidos yra adekvačios tikrovei, arba iš visų technologiškai galimų ekonomikos augimo trajektorijų pasirinkti geriausią. Į pirmųjų modelių sąlygas paprastai vienokiu ar kitokiu būdu įtraukiamos ir ekonomikos pusiausvyros sąlygos, todėl kiekvienu laiko momentu ekonomika yra pusiausvyros būsenos. Šie modeliai galėtų būti pavadinti dinaminiais ekonominės pusiausvyros modeliais. Jie tinka ekonominei plėtrai prognozuoti. Antroji ekonomikos raidos modeliavimo kryptis pagrįsta prielaida, kad ekonominiai procesai yra valdomi, todėl galima parinkti tokias valdomų parametrų reikšmes (paprastai tai kapitalo kaupimo norma), kurios nustatys pageidaujamą ekonomikos plėtros trajektoriją. Šiuos modelius įprasta vadinti optimizaciniais dinaminės plėtros arba gerovės modeliais, nes paprastai optimalumo kriterijumi parenkamas parametras, apibūdinantis visuomenės gerovę. Įvairūs ekonomikos augimo modeliai atskleidžia ir skirtingus teorinius makroekonominis požiūrius.

Vieni iš pirmųjų augimo modelių – **neoklasikiniai modeliai**, išreiškiantys gamybos apimtį priklausomybę nuo gamybos veiksnių, kurių apimtys ilgainiui kinta. Tai – gamybinės funkcijos, apibūdinančios atskiro gamybos

veiksnių indėlių ir gamybą. Viena iš labiausiai žinomų – Kobbo-Duglaso gamybinė funkcija, išreiškianti gamybos apimtį Q priklausomybę nuo dviejų gamybos veiksnių – darbo L ir kapitalo K , t. y.:

$$Q = AL^a K^b ; \quad (20.1)$$

čia a ir b – teigiami koeficientai, apibūdinantys gamybos padidėjimą padidėjus darbo ir kapitalo sąnaudoms vienu procentu. Jeigu abiejų koeficientų suma lygi 1, tai ši gamybos funkcija išreiškia nuolatinę gamybos masto grąžą, t. y. gamybos didėjimas yra proporcingas gamybos veiksnių didėjimui, tiems veiksniams kintant ta pačia proporcija. Kai $a + b > 1$, tai gamybos funkcija atspindi didėjančią gamybos masto grąžą, kitaip tariant, gamyba didėja sparčiau negu gamybos veiksnių kiekis. Gamybos masto grąža mažės, kai $a + b < 1$. Koeficientas A įvertina visų kitų gamybos veiksnių ir sąlygų įtaką gamybos apimčiai.

Gamybos funkcija (20.1) buvo tobulinama įvertinus ir daugiau veiksnių, pavyzdžiui, techninę mokslo pažangą, pagrindinio kapitalo amžiaus struktūrą, darbuotojų klasifikaciją ir pan. Gamybinių funkcijų pagrindu buvo kuriami ir sudėtingesni modeliai, pavyzdžiui, modelis, pavadintas jo kūrėjo R. M. Solow vardu. Žinomi keli šio modelio variantai, tačiau čia visada įtraukiama neoklasikinė gamybinė funkcija, taupymo funkcija, lygtys, išreiškiančios darbo ir kapitalo išteklių kaitą laiko atžvilgiu, ir kitos sąlygos. R. M. Solow modelis leidžia nustatyti optimalią kapitalo kaupimo normą, užtikrinančią stabilų ekonomikos augimą, ir didžiausią galimą vartojimo lygį. Toks kapitalo kaupimo normos lygis vadinamas **auksine ekonomikos augimo** taisykle.

Neoklasikiniuose augimo modeliuose pagrindiniai ekonomikos augimo veiksniai yra veiksniai, lemiantys visuminę pasiūlą, o **keinsistinės krypties modeliuose** pirmenybė teikiama veiksniams, formuojantiems visuminę paklausą, t. y. vartojimui, investicijoms, vyriausybės išlaidoms, iš kurių svarbiausiu laikomos investicijos. Ekonomikos augimą keinsistinė kryptis aiškina dauginamuoju ir greitinamuoju (akceleratoriaus) poveikiu. Statiniame pusiausvyros modelyje investicijos laikomos autonominėmis, t. y. nepriklausomomis nuo einamųjų metų visuminių pajamų. Dinaminiu atveju padėtis keičiasi – investicijų ir visuomeninio produkto pokyčiai yra susiję. Investicijų pokytis sukels einamųjų metų BVP padidėjimą ΔBVP , kuris dėl dauginamojo poveikio bus didesnis negu jį sukėlęs investicijų pokytis, t. y.:

$$\Delta BVP(t) = m \cdot \Delta I(t) ; \quad (20.2)$$

čia m – dauginamojo poveikio koeficiento dydis. BVP pokytis savo ruožtu lems naujas investicijas, kurių apimtys dėl vadinamojo greitinamojo poveikio bus didesnės negu jas sukėlęs BVP pokytis, t. y.:

$$\Delta I(t+1) = a \cdot \Delta BVP(t); \quad (20.3)$$

čia a – greitinamojo poveikio koeficientas. Taigi dėl pradinio investicijų pokyčio $\Delta I(t)$ didės investicijos, kartu ir šalies gamyba.

Minėti modeliai priskiriami prie **vieno sektoriaus** ekonomikos augimo modelių, nes jie traktuoja šalies ūkį kaip bendrą visumą neatsižvelgiant į šakinę šalies ūkio struktūrą. Sudėtingesni modeliai sukurti atsižvelgiant ir į šalies ūkio struktūrą, t. y. į atskirų ūkio šakų lyginamąjį svorį bendroje gamyboje. Vienas iš jų yra dinaminis tarpšakinio balanso modelis, plačiai taikomas ekonominėje analizėje. Šio modelio pagrindas – tarpšakinio balanso lygtys:

$$x = Ax + y; \quad (20.4)$$

čia x – visuminio produkto, įskaitant ir tarpinius produktus, išleidimo vektorius, kurio koordinatės lygios atskirų gamybos šakų apimčiai, y – galutinio produkto vektorius, A – tiesioginių materialinių sąnaudų matrica, t. y. lentelė, kurios elementai parodo, kokia kitų ūkio šakų produkcijos dalis naudojama konkrečios šakos produkcijai pagaminti. Matrica užrašoma kaip skaičių lentelė, t. y.:

$$A = \begin{pmatrix} a_{11}, a_{12}, \dots, a_{1m} \\ a_{21}, a_{22}, \dots, a_{2n} \\ \vdots \\ a_{m1}, a_{m2}, \dots, a_{mn} \end{pmatrix},$$

o vektorius – kaip skaičių stulpelis, t. y.:

$$x = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ \vdots \\ x_n \end{pmatrix}.$$

Sandauga Ax reiškia kiekvienos matricos eilutės ir atitinkamų vektoriaus elementų sandaugų sumą, t. y.:

$$a_{i1}x_1 + a_{i2} \cdot x_2 + \dots + a_{in}x_n ;$$

čia i – matricos A i -tosios eilutės indeksas. Apskaičiuojamos kiekvienos matricos A eilutės sumos, t. y. $i = 1, \dots, m$.

Atskira (20.4) lygčių sistemos lygtis leidžia apskaičiuoti galutinį konkrečios ūkio šakos produktą iš šios šakos visuminio produkto atėmus visų kitų ūkio šakų produkcijos sąnaudas, panaudotas šiam produktui sukurti. Visi į lygčių sistemą (20.4) įeinantys kintamieji (arba ir koeficientai) yra laiko funkcijos. Be tarpšakinio balanso lygčių, į dinaminio tarpšakinio balanso modelį įeina ir kitos sąlygos, išreiškiančios gamybos apimtį ir gamybinių pajėgumų ryšį, galutinio produkto struktūrą ir kt. Paprastai dinaminiai tarpšakiniai balanso modeliai yra optimizaciniai, todėl atsižvelgiant į siekiamus tikslus parenkami ir modelio optimalumo kriterijai. Pavyzdžiui, tai gali būti nacionalinių pajamų augimo tempai.

Ekonominės pusiausvyros dinaminio modelio pavyzdys gali būti vienas iš R. Solow modelio variantų, kai į modelio sąlygas tiesiogiai įtraukta makroekonominės pusiausvyros sąlyga ($I = S$), taip pat viena iš tobulos konkurencijos sąlygų – ribinis darbo pajamų produktas, lygus darbo užmokesčiui. Šis modelis aprašo konkurencinės rinkos pusiausvyros dinamiką ir savaiminio jos reguliavimosi mechanizmą. Keinsistiniai ekonomikos augimo modeliai taip pat yra dinaminiai ekonominės pusiausvyros modeliai. Vienas iš pirmųjų kelių ekonomikos sektorių pusiausvyros dinaminio modelių yra **augančios ekonomikos modelis**, kurį sukūrė ir ištyrė J. Neymanas. Modelis aprašo gamybos procesą, kurio metu gaminamas nustatytas skaičius produktų. Produktai gali būti gaminami keliais būdais, vadinamais technologiniais procesais. Gamybos sąnaudos ir pagaminta produkcija susijusios balansinėmis lygtimis, tačiau sąnaudos ir gamybos produktai jose pateikti skirtingais laiko momentais, t. y.:

$$Az(t+1) \leq Bz(t), \quad z(t) \geq 0; \quad (20.5)$$

čia A ir B – matricos, vadinamos atitinkamai sąnaudų ir gamybos matricomis, o $z(t)$ – gamybos būdų panaudojimo intensyvumo vektorius. Kai-rioji šios nelygybės pusė gali būti suprantama kaip paklausos, o dešinioji –

kaip pasiūlos vektoriaus matematinė išraiška. Šis modelis leidžia nustatyti sąlygas, kurios užtikrina paklausos ir ekonomikos augimo tempų atitiktį. Neymano modelį galima priskirti ir optimizacinių ekonomikos augimo modelių klasei. Šio modelio pagrindu suformulavus optimizacinį uždavinį galima nustatyti maksimalų ekonomikos augimo tempą, atitinkantį konkrečius technologinius apribojimus. Maksimalų ekonomikos augimo tempą atitinkantis gamybos būdų panaudojimo intensyvumo vektorius z vadinamas Neymano vektoriumi.

Taigi ekonomikos augimo modeliai leidžia numatyti šalies ekonominius procesus, ekonomikos augimo galimybes, nustatyti įvairių veiksnių poveikį ekonomikos augimui. Remiantis skaičiavimų duomenimis galima numatyti būtinas priemones, tobulinančias šalies ekonomikos augimo procesą. Tokie modeliai gali būti labai naudingi ekonomikos plėtrai prognozuoti bei tirti.

Klausimai ir užduotys

1. Apibrėžkite ekonomikos augimo sąvoką ir platesne, ir siauresne prasme.
2. Išvardinkite ir glaustai apibūdinkite pagrindinius ekonomikos augimo veiksnius.
3. Kaip aplinkos tarša veikia rinkos efektyvumą?
4. Kokie pagrindiniai taršos mažinimo būdai?
5. Kaip reglamentuojamas ir reguliuojamas taršos lygis Lietuvoje?
6. Koks yra principinis skirtumas tarp klasikinių ekonomikos augimo bei dinaminių ekonominės pusiausvyros modelių?

LITERATŪRA

1. Barr N. *Economics of the Welfare State*. Fourth edition. Oxford University Press, 2004.
2. Baumol W. J., Blinder A. S. *Economics. Principles and Policy*. Ninth edition. Thompson, South-Western, 2004.
3. Begg D., Fisher S., Dornbush R. *Economics*. Sixth edition. McGraw-Hill, 2000.
4. Bergin J. *Microeconomic Theory*. Oxford University Press, 2005.
5. Black D. C., Froyen R. T. *Macroeconomics. Theories & Policies Study Guide*. Eight edition. Pearson Prentice Hall, 2005.
6. Black J. *A Dictionary of Economics*. Second edition. Oxford University Press, 2003.
7. Blanchard O. *Makroekonomika*. Vert. iš anglų k. Vilnius: Tyto Alba, 2007.
8. Blaug M. *Economic theory in retrospect*. Fifth edition. Cambridge University Press, 2005.
9. Browing E. K., Zupan M. A. *Microeconomics. Theory and Applications*. Seventh edition. John Wiley and Sons, Inc., 2002.
10. Burda M., Wyplosz C. *Macroeconomics - A European Text*. Fourth edition. Oxford University Press, 2005.
11. Case K. E., Fair R. C., Gartner M., Heather K. *Economics*. Prentice Hall Inc., 1999.
12. *Economics and Economic Change*. Ed. by Graham Dawson. Second edition. Prentice Hall, 2005.
13. Frank R. H. *Microeconomics and Behaviour*. Sixth edition. McGraw Hill/Irwin, 2006.
14. Froyen R. T. *Macroeconomics: Theories & Policies*, Eighth edition. Prentice Hall, 2004.
15. Hall R. E., Lieberman M. *Economics. Principles and Applications*. Third Edition. Thompson, South-Western, 2006.
16. Hope St. *Applied Microeconomics*. Chichester: John Wiley and Sons LTD, 1999.
17. Kaufman R. T. *Macroeconomics*. Student guide and workbook. Worth Publishers, 2003.
18. Kropas S., Kropienė R. *Europos pinigai*. Vilnius, 2005.

19. Lipsey C. *Economics*. Tenth edition. Oxford University Press, 2004.
20. *Makroekonomika: vadovėlis*. Sudar. V. Skominas. Vilnius: VU, 2006.
21. Mankiw N. G. *Macroeconomic*. Fourth edition. Worth Publishers, 2000.
22. Mankiw N. G. *Principles of Economics*. The Dryden Press/Harcourt Brace, 1998.
23. Mankiw N. G., Taylor M. P. *Economics*. London: Thomson, 2006.
24. McConnell C. R., Brue S. L. *Macroeconomics*. Principles, problems and Policies. Fifteenth edition. McGraw-Hill/Irwin, New York, 2002.
25. *Mikroekonomika*. Atsak. red. V. Skominas. Vilnius: Enciklopedija, 2000.
26. Miles D., Scott A. *Macroeconomics. Understanding the wealth of nations*. Second edition. John Wiley and Sons, Inc., 2005.
27. Morgan W., Katz M. L., Harvey S. R. *Microekonomics - Europ*. 2006.
28. Morgan W., Katz M. L., Rosen H. S. *Microekonomics*. McGraw- Hill, 2006.
29. Nicholson W. *Microeconomic Theory. Basic Principles and Extentions*. Ninth edition. Tompson, South-Western, 2005.
30. O' Sullivan A., Sheffrin S. M. *Economics: Principles and Tools*. Fourth edition. Pearson Prentice Hall, 2005.
31. Parkin M., Powell M., Matthews K. *Economics*. Sixth edition. Pearson Education Limited, 2005.
32. Paul R. G. *Essentials of Economics*. Sixth edition, 2004.
33. Pindyck R., Rubinfeld D. *Microekonomics*. Prentice Hall PTR, 2000.
34. Rutkauskas A. V. *Finansų rinkos ir institucijos*. Vilnius: Technika, 1998.
35. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. *Economics*. Sixteenth edition. McGraw-Hill, 1998.
36. Sheffrin S. M. *Economics: Principles and Tools*. 4 International Edition. Prentice Hall, 2005.
37. Shiller B. R. *The Macro Economy Today*. Tenth Edition. McGraw Hill/Irwin, 2006.
38. Skominas V. *Pinigai, bankai ir IS-LM modelis: mokomoji priemonė*. Vilnius: VU, 2005.
39. Sloman J. *Economics*. Third Edition. Prentice Hall Europe, 1999.
40. Snieška V. ir kt. *Makroekonomika*. Kaunas: Technologija, 2006.
41. Snieška V. ir kt. *Mikroekonomikos uždavinynas*. Mokomoji knyga. Kaunas: Technologija, 2006.
42. Stretton H. *Economics: A new introduction*. Pluto Press, 2000.

43. Varian H. R. *Mikroekonomika. Šiuolaikinis požiūris*. Vert. iš angl. k. Vilnius: Margi raštai, 2004.
44. Varian H. R. *Intermediate Microeconomics. A modern approach*. Sixth edition. New York: W. W. Norton and Company, Inc., 2003.
45. Witztum A. *Economics: an analytical introduction*. Oxford University Press, 2005.
46. Wonnacott P., Wonnacott R. *Makroekonomika*. Kaunas, 1994.
47. Wonnacott P., Wonnacott R. *Mikroekonomika*. Kaunas, 1993.
48. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. *Экономика*. Москва, 1993.

UŽDUOČIŲ ATSAKYMAI

1. PAGRINDINĖS EKONOMIKOS SAŲOKOS

15. Lentelė pildoma taikant formules:

Vidutinis dydis = Bendrojo dydžio reikšmė / Produkcijos apimtis;

Ribinis dydis (q) = Bendrasis dydis (q) – Bendrasis dydis ($q-1$),

$q = 1, \dots, Q$

17. Darbo užmokestį, palūkanas, pelną.

18. Darbo užmokestį, palūkanas, rentą, pelną.

3. GAMYBOS KAŠTAI (IŠLAIDOS) IR ĮMONIŲ ORGANIZAVIMAS

12. Lentelė pildoma taikant formules:

$BK = BPK + BKK$;

Vidutinis rodiklis = Bendrojo rodiklio reikšmė / Produkcijos apimtis;

Ribinis dydis (q) = Bendrasis dydis (q) – Bendrasis dydis ($q-1$).

Esant nulinei gamybos apimčiai, nenuliniai gali būti tik pastovūs kaštai.

Taigi pastovūs kaštai lygūs 60 Lt

13. 2200 Lt.

Šiuo atveju bendrasis pelnas išreiškiamas šia formule:

$BPL = p^*q - 0,3 p^*q - (BPK + VKK*q)$,

čia $p = 10$ Lt, $q = 1000$ vnt., $BPK = 2800$ Lt ir $VKK = 2$ Lt.

14. 6 vienetus. Pasinaudoti pelno maksimumo sąlyga $MPJ = RK$ ir tuo, kad esant pastoviai prekės kainai, įmonės vidutinės ir ribinės pajamos lygios kainai. Lentelę pildome dviem eilutėmis: bendrieji kaštai (Lt), kurie apskaičiuojami panaudojus formulę: $BK = BPK + BKK$,

ribiniai kaštai (Lt), kurie apskaičiuojami taikant formulę:

$RK(q) = BK(q) - BK(q-1)$.

Turėkite omenyje, kad $BK(0) = BPK$.

Po to lentelėje nustatome stulpelį, kuriame $RK = 30$.

4. RINKOS ELEMENTAI BEI JOS VEIKIMAS

13. 0,25; 1,5. Taikyti formulę $E_d = -\frac{\Delta Q}{\Delta p} \cdot \frac{p}{Q}$.

Esant fiksuotai kainai, atitinkamas prekės kiekis nustatomas iš paklausos lygties. Iš paklausos lygties taip pat gauname, kad $\Delta p = -0,3 \Delta Q$

14. Papildančios prekės, kadangi kryžminio elastingumo koeficientas $E_{AB} = -1,25 < 0$

Prekės A procentinis pokytis nustatomas iš santykio $\frac{\Delta Q_A}{Q_A} \cdot 100\%$

15. $P = 30$. Rasti tiesių susikirtimo tašką, sprendžiant tiesinių lygčių sistemą.

16. Pasinaudoti 13 uždavinyje nurodyta formule. Šiuo atveju $\Delta p = -\Delta Q$, $E_d = 1$. Apskaičiuoti tiesės atkarpos, esančios tarp koordinatinių ašių, vidurio taško elastingumą.

Iš paklausos lygties nustatome, kad vidurio taško koordinatės yra $p = 6 + 0 / 2 = 3$ ir $Q = 0 + 6 / 2 = 3$.

17. 100 Lt. $E_d = 1$. Pirkėjo išlaidas nustato perkamos prekės kiekio ir jos kainos sandauga. Hiperbolės elastingumas bet kokiame jos taške lygus 1.

19. Sumažės 5 Lt. Gamintojo pajamas išreiškia sandauga $p \cdot Q$.

20. $E_S = \frac{Q - a}{Q}$ ir $E_S = b \frac{p}{a + bp}$.

I pasiūlos elastingumo formulę $E_S = \frac{\Delta Q}{\Delta p} \cdot \frac{p}{Q}$ įrašome $\Delta Q = b \Delta p$ ir p , išreikštą per Q arba Q , išreikštą per p . Šios išraiškos gaunamos iš pasiūlos lygties.

21. Pasinaudokite 19 uždavinio sprendimo rezultatais.

22. $1\frac{1}{3}$ vienetais. Rinkos kaina išaugs nuo $50/3$ iki 18 Lt, o perkamų prekių kiekis nuo $20/3$ iki 8 vnt. Vartotojų išlaidos bus lygios $18 \times 8 = 144$ Lt. Dvigubai išaugusi paklausa reiškia, kad paklausa bus išreikšta lygtimi $Q = 2(40 - 2P)$. Perkamų prekių kiekis ir rinkos kaina nustatoma išsprendus lygčių sistemą, kurią sudaro paklausos ir pasiūlos lygtys.

23. $Q = 5$. Didžiausias naudingumas pasiekimas tada, kai ribinis naudingumas lygus 0.

$$RN(Q) = BN(Q) - BN(Q - 1).$$

5. TOBULOS KONKURENCIJOS RINKA

5. 300 Lt. Įmonės pelnas apskaičiuojamas pagal formulę:

$$BPL = BPJ - BK = p \cdot q - (200 + 20q),$$

Čia $p = 25$ Lt, o $q = 100$ vnt.

6. $Q = 9000$ vnt. ir $BPL = 288$ Lt. Lentelę pildyti dviem eilutėmis:

Bendrieji kaštai (Lt), kurie apskaičiuojami pagal formulę $BK(q) = VK(q) \cdot q$.

Ribiniai kaštai (Lt), kurie apskaičiuojami pagal formulę $RK(q) = BK(q) - BK(q-1)$.

Toliau nustatome tokį lentelės stulpelį, kuriame $RK = 41$. Pritaikius šio stulpelio duomenis apskaičiuojamas įmonės pelnas pagal formulę:

$$BPL = (VPJ - VK) \cdot q.$$

Bendras produktų vienetų, pateikiamų rinkai, skaičius gaunamas vienos įmonės produkcijos apimtį padauginus iš įmonių skaičiaus.

7. $q = 3$ vnt.; $\Delta PL = 28$ Lt. Įmonė gaus maksimalų pelną, kai jos ribiniai kaštai

$RK(q) = BK(q) - BK(q-1)$ bus lygūs jos vidutinėms pajamoms.

Įmonės bendrieji kaštai apskaičiuojami pagal formulę $BK(q) = VBK(q) \cdot q = (4+2q) \cdot q = 4q + 2q^2$.

Gamybos apimtį, duodanti įmonei didžiausią pelną, nustatoma išsprendus lygtį:

$$RK(q) = (4q + 2q^2) - [4(q-1) + 2(q-1)^2] = 14.$$

Nustačius gamybos apimtį, įmonės pelnas apskaičiuojamas pagal formulę:

$$BPL = (VPJ - VBK) \cdot q = [14 - (4+2q)] \cdot q.$$

Analogiškai nustatoma gamybos apimtį ir įmonės pelnas, kai įmonės vidutinės pajamos išauga iki 22 Lt.

6. MONOPOLINĖ RINKA

8. $Q = 4$. $MPL = 35$ Lt. Monopolinėje rinkoje paklausos kreivė yra kartu ir monopolijos vidutinių pajamų kreivė. Lentelė pildoma dar trimis stulpeliais. Bendrosios pajamos (Lt), kurios apskaičiuojamos pagal formulę $BPJ(Q) = p * Q$.

Ribiniai kaštai (Lt), kurie apskaičiuojami pagal formulę $RK(Q) = BK(Q) - BK(Q-1)$.

Ribinės pajamos (Lt), kurios apskaičiuojamos pagal formulę $RPJ(Q) = BPJ(Q) - BPJ(Q-1)$.

Užpildžius visą lentelę, nustatoma eilutė (taip pat ir gamybos Q), kurioje $RK(Q) = RPJ(Q)$, t. y. ribiniai ribiniai kaštai lygūs ribinėms pajamoms. Monopolinis pelnas apskaičiuojamas pagal formulę:

$$MPL = BPJ(Q) - BK(Q).$$

9. $p_M = 41$ Lt; $q_M = 4,5$ Lt ir $p_T = 30$; $q_T = 10$.

Kadangi monopolijos paklausos lygtis išreiškia jos vidutinių pajamų priklausomybę nuo gamybos apimtį, tai monopolijos bendrosios pajamos išreiškiamos lygtimi:

$$MBPJ(Q) = MVPJ * Q = (50 - 2Q) * Q.$$

Monopolijos ribinės pajamos išreiškiamos lygtimi:

$$MRPJ(Q) = MBPJ(Q) - MBPJ(Q-1)$$

Monopolijos pelno maksimumo sąlyga šiuo konkrečiu atveju išreiškiama lygtimi:

$$MRPJ(Q) = 50Q - 2Q^2 - [50(Q-1) - 2(Q-1)^2] = 30.$$

Išsprendę šią lygtį, nustatysime gamybos apimtį, maksimizuojančią monopolijos pelną. Monopolinė kaina, žinant gamybos apimtį, nustatoma iš paklausos lygties, t. y. $p = 50 - 2Q$.

Monopolijos ribiniai kaštai kartu yra ir visuomenės ribiniai kaštai, t. y. jie atitinka pasiūlą tobulos konkurencijos rinkoje. Gamybos apimtį ir kaina tobulos konkurencijos rinkos sąlygomis nustatoma išsprendus lygčių sistemą:

$$p = 30$$

$$50 - 2Q = 30.$$

10. $p = 17$ Lt, $Q = 8$ vnt., $BPL = 3$ Lt. Sumazės 14 Lt.

Gamybos apimtį nustatoma iš pelno maksimumo sąlygos, t. y.:

$$RPJ(Q) = RK(Q),$$

o kaina, žinant gamybos apimtį, iš paklausos lygties. Monopolijos ribinių pajamų ir ribinių kaštų priklausomybė nuo gamybos apimties nustatoma pritaikius ribinio dydžio apibrėžimą, t. y.:

$$RPJ(Q) = BPJ(Q) - BPJ(Q-1);$$

$$RK(Q) = BK(Q) - BK(Q-1).$$

Bendrųjų kaštų priklausomybė nuo gamybos apimties nurodyta uždavinio sąlygoje, o bendrųjų pajamų priklausomybė nuo gamybos apimties išreiškiamą taip:

$$BPJ(Q) = p \cdot Q = (25 - Q) \cdot q = 25Q - Q^2.$$

Kainos p išraiška gaunama iš paklausos lygties.

Monopolijos gautas pelnas apskaičiuojamas pagal formulę:

$$MPL = BPJ(Q) - BK(Q) = 25Q - Q^2 - (20 + 10Q) = 15Q - Q^2 - 20.$$

Jeigu paklausa sumažėja 2 vienetais, tai ją šiuo atveju išreiškia lygtis:

$$Q = 25 - p - 2 = 23 - p.$$

Toliau sprendimo eiga ta pati kaip aprašyta aukščiau. Apskaičiavus naują pelną, randamas jo pokytis.

8. GAMYBOS VEIKSNIŲ RINKOS IR PAJAMŲ PASKIRSTYMAS

11. $L = 6000$; $DU = 10$. Sprendžiama tiesinių lygčių sistema.

12. $L = 150$; $DU = 6$ Lt. Taikant darbo pasiūlos lygtį, sudaryti darbo ribinių kaštų lygtį.

Darbo ribinių kaštų lygtis, t. y. monopsonisto ribinių darbo samdymo kaštų priklausomybė nuo samdomų darbininkų skaičiaus, išvesta pritaikius ribinio dydžio apibrėžimą, išreiškiamą taip:

$$RDK(L) = BDK(L) - BDK(L-1) = (3 + 0,02L) \cdot L - [3 + 0,02(L-1)] \cdot (L-1).$$

Monopsonistas samdys tokį darbininkų skaičių, kad gautų maksimalų pelną, t. y. nustatys iš lygties:

$$RPP(L) = RDK(L),$$

čia $RPP(L)$ – ribinis pajamų produktas.

Žinant samdomą darbininkų skaičių, darbo užmokestis apskaičiuojamas pritaikius ribinių pajamų produkto lygtį.

13. $4000/3 = 1333,3$ Lt.

Taikykite formulę:

$$DV = \frac{M_0(1 + n \cdot R)}{1 + n \cdot r},$$

čia $M_0 = 1000$, $n = 5$, $R = 0,2$, $r = 0,1$.

14. 70 000 Lt. Taikyti formulę $P_z = R / r$, čia R yra žemės nuomos mokėstis (renta), r – palūkanų norma.

15. 960 Lt; $P_z = 9600$ Lt.

Rentos dydis apskaičiuojamas iš sąlygoje pateiktos formulės, kai $Q_z = 200$. Žemės kaina apskaičiuojama taip pat, kaip ir 14 uždavinyje.

9. DALINĖ IR BENDROJI PREKIŲ IR GAMYBOS IŠTEKLIŲ RINKŲ PUSIAUSVYRA

10. $q_A = 3\frac{1}{3}$ vnt., $q_B = 1\frac{1}{3}$ vnt. Pasinaudoti sąlyga, kad biudžetinės tiesės ir hiperbolės liestinės nuolydžiai šių kreivių lietimosi taške yra lygūs. Biudžetinės tiesės lygtis yra tokia:

$$100 = 20q_A + 25q_B \text{ arba } q_A = 5 - 1,25q_B.$$

Hiperbolės išvestinė kintamojo q_A atžvilgiu yra $q'_A = -\frac{a}{2q^2b}$.

Taigi $-\frac{a}{2q^2b} = -1,25$, iš čia $a = 2,5q_B^2$ ir iš hiperbolės lygties

$$2,5q_B^2 = q_Aq_B, \text{ todėl } q_A = 2,5q_B.$$

Toliau sprendžiama lygčių sistema:

$$q_A = 5 - 1,25q_B$$

$$q_A = 2,5q_B.$$

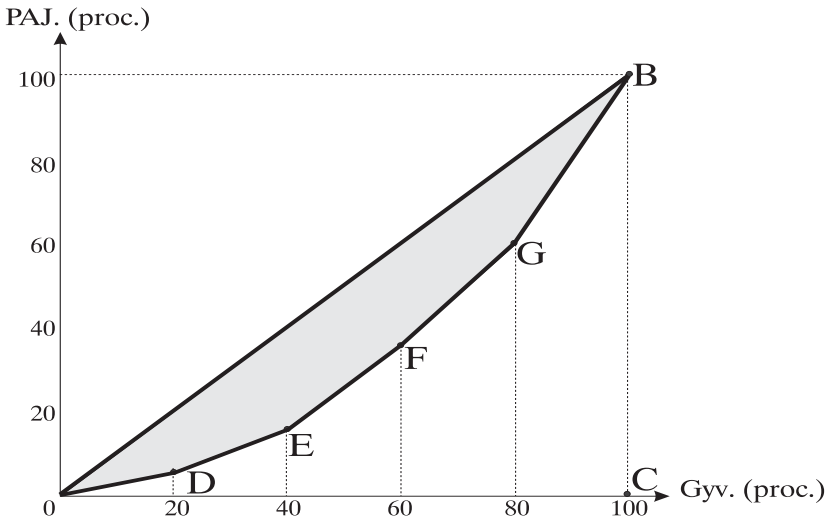
10. RINKOS TRŪKUMAI IR PROBLEMOS

8. Džini koeficientas lygus $K_{dž} = 0,124 / 0,5 = 0,062$. Apskaičiuojamas plotas figūros, esančios tarp absoliučios lygybės tiesės ir laužtinės Lorencio kreivės santykiniais dydžiais.

Sudaroma nauja lentelė:

Gyventojų dalis (proc.)	20	40	60	80	100
Pajamų dalis (proc.)	6	16	36	60	100

Lentelės duomenys gali būti pavaizduoti grafiškai:

$$K_{dz} = S_{OBC} - S_L / S_{OBC} = 5000 - S_L / 5000 = 1 - S_L / 5000,$$

čia S_L yra laužtine linija ODEFGBC apribotas plotas, kuris yra lygus trikampio OD20 ir trapecijų 20DE40, 40EF60, 60FG80, 80GBC plotų sumai, t. y.:

$$S_L = 60 + 220 + 520 + 960 + 1600 = 3360$$

$$K_{dz} = 1 - 3360 / 5000 = 1 - 0,672 = 0,328.$$

Pajamų paskirstymo netolygumas akivaizdus, tačiau jis yra artimas įprastoms šiuolaikinės ekonomikos šalims.

11. NACIONALINIS PRODUKTAS IR JO FORMOS

9. $BVP = 66$ mlrd. Lt. $GVP = 60$ mlrd. Lt, $NP = 50$ mlrd. Lt.

10. $BVP = 86,7$ mlrd. Lt.

11. Pasinaudoti formule $KL = \frac{NBVP}{RBVP}$.

12. Atskirais metais pagaminto produkto vertė apskaičiuojama pagal formulę:

$$NBVP(RBVP) = P_A Q_A + P_B Q_B.$$

Priklausomai nuo to, ar kainos yra einamųjų ar bazinių metų, gaunamas arba $NBVP$, arba $RBVP$.

Kainų indeksas apskaičiuojamas panaudojus 11 uždavinio sprendime nurodytą formulę.

13. $BVP = 50$ mlrd. Lt.

Šalies viduje vartojimas yra didesnis už šalyje sukurto BVP vertę ((65 proc. + 25 proc. + 20 proc.) $BVP = 110$ proc. BVP). Šis verčių skirtumas yra padengiamas pajamomis, gautomis šalies rezidentų užsienyje ir sudaro 10 proc. šalies BVP , o jo absoliutinę išraišką parodo grynojo eksporto absoliutinis dydis, t. y.:

$$|NX| = |Ex - Im| = |15 - 20| = 5 \text{ mlrd. Lt.}$$

Taigi $0,1 BVP = 5$ mlrd. Lt ir $BVP = 5/0,1 = 50$ mlrd. Lt.

12. EKONOMIKOS PUSIAUSVYRA

11. Pusiausvyros $BVP = 300$ mlrd. Lt. Taikyti pusiausvyros sąlygą $I = S$, čia $S = BVP - C$, t. y. pusiausvyros BVP nustatomas iš lygties $30 = 0,2BVP - 30$.

12. BVP sumažės 50 mlrd. Lt. Kaip ir sprendžiant 11 užd., taikyti pusiausvyros sąlygą $I = S$. Šiuo atveju $S = BVP - (a + 0,8BVP) = 0,2BVP - a$, čia a – bet koks uždavinio sąlygos nenustatytas skaičius. Iš čia $BVP = (I - a)5$, $\Delta BVP = (I + \Delta I - a)5 - (I - a)5 = \Delta I 5$.

13. Pusiausvyros $BVP = (I + G + a) \cdot 5$. BVP išaugs 25 mlrd. Lt, išaugus investicijoms, ir sumažės 50 mlrd. Lt, sumažėjus vyriausybės išlaidoms. Pasinaudoti pusiausvyros sąlyga $VI = Y$, čia $VI = a + 0,8Y + I + G$. Iš čia $Y = (a + I + G) \cdot 5$ ir $\Delta Y = 5(\Delta I + \Delta G)$.

13. PAGRINDINĖS MAKROEKONOMIKOS PROBLEMOS

12. Nedarbo lygis šalyje yra 11,25 proc. Remtis Okuno dėsnio, pagal kurį procentiniai BVP svyravimai yra 2 kartus didesni už nedarbo lygio procentinius svyravimus. Kadangi faktinis BVP yra $(10/80) \cdot 100 \% = 12,5 \%$ mažesnis už potencialųjį, tai dėl ekonomikos nuosmukio nedarbas išaugs $12,5/2 = 6,25 \%$.

13. Darbo ištekliai yra 46 mln. galinčių dirbti, nedarbo lygis yra 4,35 proc. Užimtumo lygis nustatomas išsprendus tiesinę lygčių sistemą. Visus darbo išteklius sudaro užimtųjų ir bedarbių skaičius.

14. $\sim 4,5$ proc.

Taikyti formulę, išreiškiančią santykį tarp nominalaus (NA) ir realaus (RA) atlyginimo dydžių, t. y. $RA = NA / KL$, čia KL – kainų lygis. Išaugusio realaus atlyginimo dydis $RA1$ apskaičiuojamas pagal formulę:

$$RA1 = NA \cdot 1,15 / KL \cdot 1,1 = RA \cdot 1,15/1,1 = 1,045 RA,$$

o jo pokyčio procentinis dydis pagal formulę:

$$\Delta RA(\text{proc.}) = (RA1 - RA) \cdot 100 (\text{proc.}).$$

15. Nominalusis atlyginimas išaugo 100 proc., o realusis – 11 proc.

Nominalusis darbo užmokesčio procentinis padidėjimas apskaičiuojamas pagal formulę:

$$\Delta DU = \Delta UD / DU \cdot 100 = 1000/1000 \cdot 100 = 100 \text{ proc.}$$

Realaus darbo užmokesčio padidėjimas absoliučiais ir procentiniais dydžiais apskaičiuojamas kaip ir 14 uždavinyje.

14. VALSTYBĖS BIUDŽETAS IR FISKALINĖ VYRIAUSYBĖS POLITIKA

12. BVP padidės 4 mlrd. Lt. Spręsti remiantis pusiausvyros sąlyga $VI = Y$: $VI = C + I + G$;

$C = a + 0,75 (Y - 0,2Y)$, čia a – bet koks uždavinio sąlygomis nenustatytas dydis. Iš čia gauname $Y = 2,5 (a + I + G)$ ir $\Delta Y = 2,5 \Delta G$

13. Nacionalinis produktas sumažės, kainų lygis taip pat, kadangi mokesčių padidinimas sumažins gyventojų vartojimą bei investicijas, o neatlyginamų išmokėjimų mažėjimas sumažins vyriausybės išlaidas, t. y. sumažės visuminė paklausa $VD = C + I + G$. Grafiškai tai reikš visuminės paklausos kreivės postūmį kairėn, visuminės pasiūlos kreivei nekintant.

14. Nedarbas sumažės, kainų lygis bei nacionalinis produktas išaugs. Vyriausybės išlaidų padidėjimas padidins visuminę paklausą VD ir visuminės išlaidas VI . Visuminės paklausos kreivė pasistums dešinėn, o visuminių išlaidų – viršun.

15. Nacionalinis produktas ir kainų lygis išaugs. Vyriausybė vykdo fiskalinę politiką, kartu siekdama neišbalansuoti biudžeto, tačiau šiuo atveju fiskalinės politikos efektyvumas sumažėja, kadangi visuminė paklausa išauga nežymiai (t. y. padidėja dydžiu, kurį vartotojai skiria santaupoms). Grafiškai šis procesas atvaizduojamas taip pat, kaip ir 14 uždavinio atveju.

16. Šie vyriausybės veiksmai didina visuminę paklausą (visuminei pasiūlai nekintant). Todėl išaugs nacionalinio produkto apimtis, kainų lygis bei biudžeto deficitas (arba jis atsiras, jeigu biudžetas buvo subalansuotas).

15. ŠIUOLAIKINĖ BANKŲ SISTEMA IR PINIGŲ POLITIKA

11. Padidės 200 mln. Lt. Dėl dauginamojo efekto pinigų pasiūlos pokytis bus $1/r$ karto didesnis už indėlių pokytį, kuris lygus vyriausybės išleistai sumai, čia r – privalomųjų rezervų norma.

12. $BVP = 650$ mlrd. Lt. Palūkanų norma turėtų būti padidinta 2 proc. Iš uždavinio sąlygoje pateiktų lygčių išvedama lygtis, susiejanti BVP ir palūkanų normą, t. y. $BVP = 850 - 50r$. Iš šios lygties, kai $r = 4$, gauname faktinį BVP dydį, ir atvirkščiai, įstatę į lygtį potencialiojo BVP dydį, gauname jį atitinkančią palūkanų normą $r = 6$. Reiškia, norint pasiekti visišką užimtumą, centrinis bankas turėtų pakelti palūkanų normą 2 proc. Uždavinio sprendinys visai logiškas, kadangi apskaičiuotas BVP yra didesnis už potencialųjį ir taip susidaro infliacinis tarpsnis.

16. BENDROJI PREKIŲ BEI PASLAUGŲ IR PINIGŲ RINKŲ PUSIAUSVYRA

10. Pasinaudoti pusiausvyros sąlyga $VI = Y$, čia $VI = C + I + G$ ir $C = a + RPV*Y$, t.y., $Y = a + RPV*Y + I + G$. Iš čia $Y = (a + I + G) / (1 - RPV)$. Įstatę konkrečias reikšmes, gauname pradinę visuminių pajamų reikšmę, t. y. $Y_0 = (2 + 8 + 10) / (1 - 0,8) = 100$ mlrd. Lt. Taigi pradinis IS tiesės taškas yra $(Y_0, r_0) = (100, 20)$. Sumažinus palūkanų normą 10 proc., investicijos išaugs 1 mlrd. Lt ir $Y_1 = (12 + I_1) / 5 = (12 + 11) / 5 = 115$ mlrd. Lt. Taigi antrasis IS tiesės taškas bus $(Y_1, r_1) = (115, 10)$. Y išreiškiamas mlrd. Lt, o r – procentais.

17. TARPTAUTINĖ PREKYBA IR UŽSIENIO INVESTICIJOS

13. Taip, verta. Nors viena šalis yra absoliučiai pranašesnė už kitą, tačiau antroji šalis turi santykinį pranašumą B produkto gamyboje, t. y. pirmoji šalis yra $30 / 20 = 1,5$ karto pranašesnė A produkto gamyboje, tačiau B produkto gamyboje šis pranašumas nėra toks ryškus, t.y., tik $50 / 40 = 1,25$ karto. Taigi antroji šalis turi santykinį pranašumą B produkto gamyboje ir jos atsilikimas nuo pirmosios šalies šio produkto gamyboje yra mažesnis. Ekonomiškai naudinga, kad pirmoji šalis specializuotųsi A produkto, o antroji šalis – B produkto gamyboje.

14. $p = 4,5$ Lt, $Q = 3,5$ mln. vnt., importas – 1 mln. vnt.

Pradinė produkto kaina nustatoma išsprendus lygčių sistemą:

$$p = 9 - Q$$

$$p = 1 + Q,$$

t. y., $Q = 4, p = 5$.

Sumažėjus prekės kainai 10 proc., t. y. iki 4,5 Lt, jos pasiūlos ir paklausos apimtys nustatomos iš sąlygoje duotų lygčių, t. y. pasiūla lygi $Q = p - 1 = 3,5$ mln. vnt., o paklausa išauga iki $Q = 9 - p = 4,5$ mln. vnt. Prekės 1 mln. Lt dydžio deficitas padengiamas importu.

15. 6 mln. Lt.

Produkto kainą vidaus rinkoje nustatome išsprendę lygčių sistemą:

$$Q = 20 - 0,5p$$

$$Q = -4 + p,$$

t. y., $p = 16$, $Q = 12$.

Gamintojas parduoda prekę pasauline kaina ir vidaus rinkoje dėl to sumažėja jos paklausa iki $Q = 20 - 0,5p = 20 - 0,5 * 18 = 11$ mln. vnt., tačiau gamintojas padidina gamybos apimtį iki $Q = -4 + p = -4 + 18 = 14$ mln. vnt.

Produkto perteklių, lygų $14 - 11 = 3$ mln. vienetų gamintojas eksportuoja. Taigi subsidijų suma yra $2 * 3 = 6$ mln. Lt.

18. TARPTAUTINĖ VALIUTŲ SISTEMA IR MOKĖJIMO BALANSAS

11. 20 rub. už 1 Lt.

Pagal perkamosios galios pariteto teoriją valiutų kursai atitinka jų perkamosios galios santykį savo šalyse, kuris savo ruožtu priklauso nuo šalių infliacijos lygio. Taigi lito kursas rublio atžvilgiu yra tiesiai proporcingas kainų lygiui Rusijoje ir atvirkščiai proporcingas kainų lygiui Lietuvoje, t. y.:

$$NVK = NVK_0 \times KL_R / KL_L = 10 * 3 / 1,5 = 20 \text{ rub. / Lt}$$

12. $\Delta NVK = 0,00033$ vieneto.

Pradinis užsienio valiutos kursas nacionalinės valiutos atžvilgiu nustatomas išsprendus lygčių sistemą:

$$UV = 600 - 4UVK$$

$$UV = -25 + UVK,$$

t. y., $UVK = 125$.

Padidėjus užsienio valiutos pasiūlai, jos kursas nustatomas. išsprendus lygčių sistemą:

$$UV = 600 - 4UVK$$

$$UV = -25 + UVK + 25 = UVK,$$

t. y. $UVK = 120$.

Taigi užsienio valiutos kursas nukrito 5 vienetais.

Kadangi nacionalinės ir užsienio valiutos kursai susieti atvirkščia priklausomybe, tai nacionalinės valiutos kurso pokytis nustatomas pagal formulę:

$$\Delta NVK = 1/120 - 1/125 = 0,00033 \text{ vnt.}$$

19. PUSIAUSVYRA IR MAKROEKONOMINĖ POLITIKA ATVIROJOJE EKONOMIKOJE

6. $\Delta NVK = -2$ vnt.

Spręsdami lygčių sistemas:

$$M = 100 - 10r$$

$$M = -20 + 20r$$

ir

$$M = 100 - 10r - 30 = 70 - 10r$$

$$M = -20 + 20r,$$

nustatysime palūkanų normos pokytį, t. y. $\Delta r = 4 - 3 = 1$ proc. Taigi grynosios investicijos padidės 10 mln. Lt. Tokiu pačiu dydžiu padidės ir nacionalinės valiutos kiekio pokytis. Kadangi 5 mln. Lt nacionalinės valiutos paklausos kiekio padidėjimas sumažina jos kursą 1 vienetu, tai nacionalinės valiutos kursas nukris 2 vienetais.

Davulis, Gediminas

Da 471 Ekonomikos teorija: vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams: antroji papildyta ir pataisyta laida. – Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2009. – 432 p., iliustr.

Bibliogr.: p. 415–417.

ISBN 978-9955-19-112-4

Vadovėlyje nagrinėjamos pagrindinės mikroekonomikos ir makroekonomikos temos, tradiciškai dėstomos ekonomikos teorijos kurse: šiuolaikinės rinkos veikimas, jos organizacinės formos, rinkos reguliavimas, pagrindinės rinkos ekonomikos makroproblemos, pinigų ir fiskalinės politikos priemonės. Supažindinama su svarbiausiais Lietuvos ūkinę veiklą reguliuojančiais įstatymais. Medžiagai studijuoti nebūtinai specialus pasirengimas, vadovėlis suprantamas daugeliui skaitytojų. Vadovėlis skirtas aukštųjų mokyklų studentams, juo gali naudotis verslo atstovai, vadybininkai ir visi, norintys susipažinti su teoriniais šiuolaikinės rinkos ekonomikos pagrindais.

UDK 33(075.8)

Gediminas Davulis
EKONOMIKOS TEORIJA
Vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams
Antroji papildyta ir pataisyta laida

Redaktorė *Vesta Adomaitienė, Jūratė Balčiūnienė*
Maketuotoja *Regina Silkovienė*
Viršelio autorė *Stanislava Narkevičiūtė*

SL 585.2009 01 19. 21,51 leidyb. apsk. l.
Tiražas 500 egz. Užsakymas .
Išleido Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius
Tinklapis internete www.mruni.eu
Elektroninis paštas leidyba@mruni.eu
Spausdino UAB „Baltijos kopija“, Kareivių g. 13 b, LT-09109 Vilnius
Tinklapis internete www.kopija.lt
El. paštas info@kopija.lt